

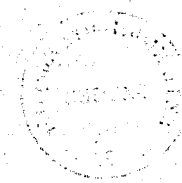
BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI
CENTENÁRIUMI SOROZAT

12

X 143033

Visszaemlékezések

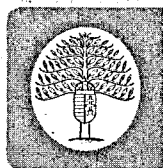
Argumentum

Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely

X 143033

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap és a Táncsics Alapítvány támogatásával jelent meg.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Bibó István munkái
Centenáriumi sorozat

12.

Sorozatszerkesztő
DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Az utószót írta
HANÁK GÁBOR

MELLÉKLET

A DVD-lemez

© Bibó István örökösei, 2012

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001021662

ISBN 978-963-446-677-2

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Hegedős Mária

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

X 173033

TARTALOM

Dénes Iván Zoltán: ELŐSZÓ	7
INTERJÚSOROZAT BIBÓ ISTVÁNNAL	11
1957–1963	240
Kiegészítés a börtönbeli évekhez	268
AZ 1956 UTÁNI HELYZETRŐL	278
I.	278
II.	283
III.	286
IV.	291
V.	295
VI.	298
VII.	303
VIII. A társadalmi rend moralizálásának eddig kísérletei	305
IX. Az újkori forradalmak és a francia forradalom pozitív hagyatéka	309
X. A francia forradalom tehertételei	314
LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ	323

Hanák Gábor:

ADALÉKOK A BIBÓ INTERJÚK TÖRTÉNETÉHEZ.
VERZIÓ AZ EMLÉKEZÉSRE,
AVAGY CSEREPEK A REKONSTRUKCIÓHOZ 420

A CENTENÁRIUMI SOROZAT KÖTETEI 455

Dénes Iván Zoltán

ELŐSZÓ

A memoárok sokkal inkább arról szólnak, hogy a visszaemlékezők milyennek akarják láttatni magukat, mint arról, hogy mit cselekedtek és milyenek voltak. Bibó István visszaemlékezései azonban egyáltalán nem ilyenek. Ironikusak, önkritikusak, empátikusak és tárgyilagosságra törekvők.

Bibó István valójában nem írt visszaemlékezést. Arra sem ideje, sem módja nem volt. Mégis ebben a kötetben *Visszaemlékezéseit* olvashatjuk. Hogyan lehetséges ez?

1965 és 1974 között megírta *A nemzetközi államközösség bénultsága és orvossági. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás* című könyvét.¹ 1968-ban papírra vetette uchróniáját, a *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna* című írását.² 1971–1972 között magnóra mondta az európai politikai fejlődés értelméről szóló gondolatmenetét, politikai gondolkodásának *opus magnumát*.³

1968-ban Révai Andrásához írt levelének tanúsága szerint végső formába akarta önteni *Az európai egyensúlyról és békéről* című nagy, 1942–1944-ben írt kéziratának második fejezetét *A német politikai fejlődés zsákutcai* vagy *A német hisztéria története* címmel.⁴ Át akarta formálni 1948-ban publikált zsidókérdés-tanulmányát *Négy tanulmány a zsidókérdésről* cím-

¹ BIM 6. 17–401.

² BIM 9. 157–174.

³ BIM 9. 175–299.

⁴ BIM 2. 91–202.

mel.⁵ Önálló művet akart írni az európai – elsősorban a közép- és kelet-európai – nemzetalakulás történetéről, felhasználva és továbbfejlesztve *Az európai egyensúlyról és békéről* és az abból kivett és átalakított *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* tételeit egyrészt a középkori és újkori szabadság folytonosságának, másrészt az abszolutizmus negatív megítélésének kifejtésével és az újabb irodalom eredményeinek beépítésével.⁶

1974-ben élni akart a genfi nemzetközi tanulmányok posztgraduális intézetének meghívásával, hogy ott előadást tartson, olvasson, konzultáljon. Ebben a Belügyminisztérium útlevél-osztálya megakadályozta, mert „kiutazása közérdeket sért”.⁷ 1976-ban rádióelőadás céljából esszét írt Németh László kelet-európai koncepciójáról és Szekfű Gyulával folytatott vitájáról, amit a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője visszautasított.⁸

1976 októberében viszont lehetősége nyílt arra, hogy TV-interjú formájában visszaemlékezzen pályatársára és barátjára, Erdei Ferencre. A számára szokatlan helyzetben igen kérielt formában és tárgyilagosan emlékezett először Erdei Ferencre, majd saját életútjára. Az így elkezdett visszaemlékezéseket – amelyeket befolyásolt a kérdező Huszár Tibor korabeli ideológiai elvárásokat közvetítő szerepe, Bibó István politikai kirekesztettsége, az alkalom súlya, az általa addig nem gyakorolt műfaj, valamint az, hogy írásaihoz hasonlóan most is mondanivalójának folyamatos csiszolására, végső formába öntésére törekedett – folytatta 1976 decembere és 1978 februárja között. Letartóztatását, a börtönéveket, a Kádár-korszak idejére vonatkozó emlékezéseit, s az ebből kinövő politikai gondolatmenetet 1978 márciusa után Hanák Gábornak mondta magánóra.

⁵ Vö. BIM 8. 39–229.

⁶ BIM 9. 361–363.

⁷ Bibó István, 1995. 600–625, BIM 7. 197–198.

⁸ Bibó István, 1995. 630, BIM 7. 180–194, 196–197, BIM 11. 339–359.

1978-ban Borbándi Gyula népi mozgalom-könyvéhez egész tanulmánynak beillő levélben fűzött megjegyzéseket. Ezekben felbukkannak a visszaemlékezés elemei. Ezért az interjúsorozat és a magnóra mondott szövegek mellett a Borbándi Gyulához írt levelet is visszaemlékezésnek, azokat pedig Bibó István meg nem írt memoárjának tekintjük, és ennek megfelelően közöljük. Felhasználjuk, de nem másoljuk azt a szövegváltozatot, amely egységes egésznek tekintette az interjúkat és a magnóra mondott szövegeket.⁹

Rövidítésjegyzék és irodalom

Bibó István, 1995. – *Életút dokumentumokban. Bibó István (1911–1979)*. Válogatta: Huszár Tibor, a felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor, szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, Budapest.

BIM 2. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 2. Politikai históriák*. Utószó: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 5. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Utószó: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 6. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 6. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*. Utószó: Kardos Gábor. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 7. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 7. Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. Utószó:

⁹ Bibó István, 1995. 23–52, 215–268, 389–414, 463–486, 547–572.

Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 8. – Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 8. Zsidókérdés. Utószó: Balog Iván. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 9. – Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 9. Az európai politikai fejlődés értelme. Utószó: Kovács Gábor. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 11. – Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 11. A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái. Utószó: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

INTERJÚSOROZAT BIBÓ ISTVÁNNAL

A szülők világa • Iskoláim • Szeged • Egyetemi évek: tanárok, barátok • Erdei Ferenc • A tudomány vonzásában: ösztöndíjak, tanulmányutak, értekezések • A politika vonzásában: Márciusi Front • Eszmék vonzásában: harmadik út¹

HUSZÁR TIBOR: Arra szeretném kérni Bibó Istvánt, szóljon pár szót családjáról, saját pályakezdéséről.

BIBÓ ISTVÁN: Én apai ágon mezővárosi értelmiségből származom. Ez a mezővárosi értelmiség azért afféle kisurakból állt, akik egyrészt a nemességhez igyekeztek asszimilálódni, vagy nemességet igyekeztek szerezni, vagy magukat nemesi származásúnak állították, vagy valóban azok is voltak. Másrészt ugyanakkor a legfőbb különbség az volt, hogy nem voltak jobbágyuk. Béreseik bőven voltak, úgy, mint bárkinek a jobbágyság felszabadítása után is, de nem voltak jobbágyaik, és a maguk értelmiségi szerepkörében egy parasztpolgári közösségnek a kontrollja alatt álltak. Így egész ma-

¹ Az interjú 1976 októberében egy Erdei Ferencről készülő portréfilm részeként született Erdei Benczur utcai lakásán. Készítették: Csoóri Sándor, Hanák Gábor, Huszár Tibor és Sára Sándor. A kérdező: Huszár Tibor. Bibó István a szöveget autorizálta.

Huszár Tibor (1930): ideológus, a szociológia egyetemi tanára, a késő Kádár kori hivatalos Bibó-recepció meghatározója, a Bibó-émlékkönyv cenzora. Tevékenysége és – az ideológiai divatok meghatározásától és felhasználásától tudományosan hasznos művek közlésén át az öngazolásig ívelő – írásai tárgyyszerű és kritikus feldolgozást igényelnek. Vö. Hazafiság és internacionalizmus. Műhely-vita. *Magyar Tudomány*, 1974/1. 27–55.

gatartásuk alapvetően vagy sok tekintetben más volt, mint az akkori kisuraké. Ennek a leszármazásnak az úri elemével nincs különös okom büszkélkedni, súlya inkább annak van, hogy negyedik, ötödik vagy hatodik generáció óta latin iskolát végzett emberektől származom. A nagyapám bíró volt. Róla csak annyit tudok, hogy Petőfi-rajongó volt. Az édesapám elég rendhagyó úriember volt: úriemberek elkényeztetett, egyetlen fia volt, sokáig otthon élt, mindenféle egyetemet végigpróbált, és sokára elvégezte a bölcsészegyetemet. Filozófus alkat volt, inkább a magántudósok fajtájából. Az elején próbált valami rendszeralkotás felé orientálódni, aztán elaprózta magát különféle témák között. Van egy igen jó kis néprajzi monográfiája a primitív emberek világáról, van egy kedvenc vesszőparipája, a számok szociológiai és kultúrhistoriai jelentése. Igazság szerint azonban egy volt a központi témája, egy tudományt szeretett volna kiépíteni, és ezt ő úgy nevezte, hogy népléktan, közelebbről: magyar népléktan. Ebben volt egy kis magyar nemzeti parasztromantika, volt egy kis népjellem-elemzés – és ő sem tudott ebből többet kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások. De ennek az alapmagatartásnak volt egy úriembernél szokatlan eleme: erős szolidaritás volt benne a magyar paraszti néppel anélkül, hogy különösebb éles nacionalizmus lett volna benne...

H.: Elnézést, hogy közbevágok. A francia társasléktan vagy Durkheim² és tanítványai hatottak rá? Esetleg Le Bon?³

² Durkheim, David Émile (1858–1917): francia szociológus, a szociológia mint tudomány és egyetemi tanszék megalapítója, az episztemológiai realizmus, a hipotetikus deduktív modell, a strukturális funkcionalizmus, az antropológia, a holisztikus szemlélet, s a kollektív tudat meghonosítója. Fő művei: *Társadalmi munkamegosztás* (1893), *A szociológia módszertani szabályai* (1895), *Az öngyilkosság* (1897), *A vallási élet elemi formái* (1912).

³ Le Bon, Gustave (1841–1931): francia szociálpszichológus, szociológus, amatőr orvos. Fő művei: *A tömegek lélektana*, *Új idők pszichológiája*, *Az igazságok élete*, *Az első civilizációk*, *Vélemény és hit keletkezése és fejlődése*,

B.: Nehéz így mondani... ő német nyelven olvasott csak, de szimpátiái inkább francia szimpátiák voltak, a francia szociológusokat nagyjából ismerhette magyar fordításokból, alapjában nem tartozott iskolához. Inkább eklektikus volt, elsősorban pszichológiai irányzat volt az övé. A parasztszolidaritásra visszatérve, emlékszem egy megjegyzésére, amit Erdei is nagyon értékel: azt mondta egyszer, még fiatal koromban, hogy soha nem bocsátja meg Gárdonyi Gézának, hogy Göre Gábor képében pojácát csinált a magyar parasztból. Később, 33 éves korában ment el tisztviselőnek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, ott a lehető legrendhagyóbb pályát futotta be. A bürokráciát, az aktázást utálta, folyton külszolgálatot kért, melyek zömmel mind könyvtári, múzeumi és népművelési irányúak voltak. Hol a Széchényi Könyvtárba kérte ki magát, aztán később az Országos Iskolán kívüli Népművelési Felügyelőség vezetője lett, azután a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének ugyancsak valamiféle vezetője, s pont akkor, amikor már kezdett volna minisztériumi pályája felfelé menni, valami főnökkel összekezdve különöbözven hirtelen ötlettel elfogadta a szegedi egyetem meghívását, és elment Szegedre könyvtárigazgatónak.

Közben egy szót mondanék a politikai állásfoglalásáról: fiatal korától fogva nagyon határozott és szenvedélyes függetlenségi volt. Ebben nem volt kétség, állandó vitái voltak az unokatestvéreivel, a Szászokkal, akik rendkívül lelkes Tisza-pártiak és kiegyezés-pártiak voltak.⁴ Tizenhét évesen az első között ment a Nemzeti Tanácsba esküt tenni, de továbbmenni már nem volt indíttatása, úgyannyira, hogy a Tanácsköztársaság elején volt valami minisztériumi gyű-

Múlt és jövő: gondolatok a világháborúról, békéről s a népek és a kultúra sorsáról, Az arabok civilizációja. Tömeglélektani írásai nagy hatással voltak a 20. század első felének médiakutatásaira.

⁴ Szász Béla (1868–1938): jogász, költő; Szász Károly (1865–1950) politikus; író

lés, ahol valamiféle nagyon lelkes, nem tudom milyen, csatlakozó nyilatkozat volt a szőnyegen. Ő kifejezetten és hangos szóval ellenezte ezt, ami akkor nagy bátorságnak számított, bár ott a bátorság mércéje elég alacsony volt. Ennek azután az volt a következménye, hogy a Tanácsköztársaságot követő tisztogatás alkalmával olyan jó ponttal rendelkező valaki lett, aki mint mentő tanú nagyon sokat szerepelt, mert viszont azt az emberhajsztát, ami akkor következett, mélyen utálta. Emlékszem, hogy igen fontos mentő tanú volt Imre Sándor megtartásában (akit aztán később Klebelsberg menesztett nagyon csúnya módon, B-listával) és más hasonló esetekben.⁵ Lényegében azt az egész, a két forradalom bukása után kialakult világgépet, hogy Magyarország összeomlását, megcsonkítását a két forradalom okozta, ő nem tette vitássá, bár nem is képviselte különösebben lelkesen. Tevékenységét egész életében az irányította, hogy mindenféle hasznos, főleg közművelődési akciókkal valami kulturálisan jót összehozzon. A minisztériumban szervezett egy könyvtárat, 1918 novemberében egy néplélektani intézet alapítását javasolta, 1921 körül kezdeményezte a *Társadalomtudomány* című folyóiratot, amit három éven keresztül szerkesztett. Szegeden kezdeményezett egy *Tudományos Könyvtár* című sorozatot, amikor még az *Acta* nem létezett; ő volt a kezdeményezője Szegeden a *Széphalom* című lapnak, amit azután Zolnai Béla⁶ szerkesztett. Lényeges kezdeményező szerepe volt a szegedi Alföldkutató Bizottság létrehozásában, amelynek a keretében a *Népünk és Nyelvünk* nyelvészeti és néprajzi folyóiratot szerkesztette. Volt benne egy külön lokálpatriotizmus az Alfölddel szemben, olyannyira, hogy a harmincas években egy mérges vitairatot írt

⁵ Imre Sándor (1877–1945): pedagógus, egyetemi tanár. 1918. november és 1924. április között államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban; Klebelsberg Kunó (1875–1932) kultúrpolitikus, miniszter

⁶ Zolnai Béla (1890–1969): nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár

Németh László ellen, aki egy cikkének a mellékmondatában csinált egy olyan mérleget, mely szerint a Dunántúl európai, de nem elég gyökeresen magyar, az Alföld magyar, de lapos és Erdély pedig mindkét erényt egyesíti, magyar is és ugyanakkor európai is. Erre írt egy mérges vitairatot, hogy „lapos”, az egy otromba természeti hasonlat, amelynek nincs igazi hitelessége, s példák sokaságán bizonyította alföldi nagyjaink európaiságát s Németh László érvelésének tévútra vezető voltát. Később azonban a Németh László *Tanúját* nagy élvezettel olvasta és főleg, azt hiszem, azt élvezte benne, hogy amit ő egy életen keresztül próbált, de nem sikerült neki, a Szekfü életművében rejlő hamisságot megtalálni, azt Németh László a *Tanúban* erősen feszegetni kezdte.

H.: Na most, ha egy-két-három szót mondanál arról, hogy a szegedi egyetem tanári karában kik voltak azok, akikkel édesapád rokonszenvezett – mivel ti utóbb ezen az egyetemen kezdtetek diákként.

B.: Édesapám az egyetemi tanárok között főleg azokkal volt kapcsolatban, akikkel az Alföldkutató Bizottságot csinálta, így Kogutowitz Károllyal és Mészöly Gedeonnal,⁷ de egyik barátság sem volt igazán mély. Jó viszonyban volt továbbra is Imre Sándorral, de közös dolgaik, programjaik, tennivalóik nem voltak.

H.: A nemzetnevelési eszme, az a közösségi pedagógia, ami Imre Sándor ethosza volt...

B.: Édesapám fogalmazása a népművelés volt, s ő ezen elsősorban parasztművelést értett, akkor azt iskolán kívüli népművelésnek hívták, valószínűleg ilyen előadások szervezésében állt nagyobb részt az ő miniszteriális korában végzett munkája. De Imre Sándorral szakmai kapcsolata, közös munkája nem volt.

Még a barátságáról annyit megemlítek, hogy pesti létében a radikálisokkal nem volt különösebben kapcsolatban,

⁷ Kogutowitz Károly (1886–1948): földrajztudós, egyetemi tanár; Mészöly Gedeon (1880–1960) nyelvész, egyetemi tanár

inkább azoknak a tudós perifériájával: jó viszonyban volt Róheim Gézával, Somló Bódoggal.⁸ A húszas években főleg a nyelvészekkel és néprajzosokkal volt jó viszonyban, elsősorban Györffy Istvánnal, aki járt is Szegeden, és az Alföldkutató Bizottság dolgaiban részt vett.⁹ Szakmai kapcsolatban volt édesapám Horger Antallal,¹⁰ aki egy ideig társszerkesztője volt a *Népünk és Nyelvünk*nek, de úgy látszik, nem fértek össze, úgyhogy édesapám a második évtől kezdve egyedül teljesen a saját felelősségére szerkesztette a lapot. Ebben a lapban helyet adott ő egyrészt egy csomó, pesti lapokból elküldött embernek, Marót Károlynak, Beke Ödönnek és aztán a harmincas években Honti Jánosnak.¹¹ Másrészt pedig a falukutatás kezdeti jelentkezésének, így Erdei Ferencnek és Ortutay Gyulának.¹² Ortutay Gyulának néprajzi művei jelentek meg ott, Erdei Ferencnek pedig ott jelent meg *A magyar tanyarendszer* című műve, ami először fogalmazta meg a tanyaszerkezet elvét. Ez édesapámat rendkívül érdekelte, mert egyrészt nagyon pozitív értékelése volt az alföldi településnek, másrészt neki is új volt, mint úgyszólván mindenkinek, aki Magyarországon értelmiségi szinten települési kérdésekkel foglalkozott. Hogy milyen valójában az alföldi tanyatelepülés, azt tulajdonképpen csak Györffy István tudta Erdei Ferencen kívül.

Édesanyám pesti, német nevű tisztviselőcsaládból származott.¹³ Ő az a generáció volt, amelyiknek – talán így mondanám, bár nem sokat beszélt róla – Tolsztoj volt az uralkodó csillagzata. Rendkívül morális alkat, aki szenvedélyesen hitt a világ és az emberiség megjavíthatóságában. E tekintetben van egy furcsa adalékom: édesapámnak minisztériumi korszaka elején nagyon jó barátja volt Bárdossy László, amíg át nem ment a külügyminisztériumba. Én még gyerek, emlékszem rá, mint egy nagyon kedves bácsira. És édesanyám legjobb barátnője, Domókos Lászlóné beszélt nekem, hogy négyesben éjszakába menő vitáik voltak: Bárdossy László álláspontja lényegében egy szkeptikus, kiábrándult, arisztokratikus, a világ megjavíthatóságában és egyáltalán a jobb irányba való fejlődés lehetőségében nem hívó álláspontok voltak. Édesanyám szeméből a könny kicsordult, annyira elkeseredett ezeken az álláspontokon, melyeket nem győzött le ellenérvvel, noha maga is nagy vitátkozó volt. Ez nagyon érdekes adalék azért is, mert arra mutat rá, hogy lehet egy abszolúte kulturált, magas szinten emberekkel kapcsolatot tartó, jó modorú, kedves emberből egy eszmeileg torz állásponton keresztül eljutni olyan helyzetekhez és véghez, amihez Bárdossy László eljutott.

H.: Magyarország azon miniszterelnöke, aki hadba lépett a Szovjetunió ellen...

B.: Igen, aki az első deportálásra az áment ráadta, és aki az újvidéki ügy eltussolásában minden jel szerint erőteljesen részt vett.

H.: Édesapád 1935-ben halt meg. Édesanyád viszont még hosszú időn keresztül pályákat nemcsak úgy követi nyomon, hogy a te sorsoddal tud foglalkozni, de az Erdeiével is.

B.: Ez főleg 1935 és 1940 között volt. Édesanyám egyszerűen fiává fogadta az anyátlan Erdeit, és ez egy kölcsönös és majd-

¹³ Bibó István anyai nagyapja délvidéki német család leszármazottja volt, Graul József kincstári főtanácsos már Budapesten élt, amikor leánya, Irén – Bibó István édesanyja – megszületett.

⁸ Róheim Géza (1891–1953): néprajztudós, pszichoanalitikus;

Somló Bódog (1873–1920) jogász, szociológus, egyetemi tanár

⁹ Györffy István (1884–1939): néprajztudós, egyetemi tanár

¹⁰ Horger Antal (1872–1946): nyelvész, egyetemi tanár

¹¹ Marót Károly (1885–1963): klasszika-filológus, egyetemi tanár, idősebb Bibó István és felesége tisztelője és barátja, Bibó István tanára;

Beke Ödön (1883–1964): nyelvész, az említett években középiskolai tanár;

Honti János (1910–1945): néprajztudós

¹² Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, politikus, a népi írók mozgalomának tagja, Bibó István fiatalkori barátja;

Ortutay Gyula (1910–1978): néprajzkutató, politikus

hogynem megfogalmazott anya–fiúi kapcsolat volt. Édesanyám amúgy is rendkívül szeretett a hozzá közel álló férfiak munkáiba beleolvasni; nagy stilszta volt, és Erdei műveivel is foglalkozott ebből a szempontból. Idővel aztán mindketten kialakítottuk a saját stílusunkat és ezt a segítséget nem igényeltük. De édesanyámat attól függetlenül boldoggá tette, hogy Erdei Ferenc s az én beszélgetéseimben központi helyet foglalt el az a jobb és szebb jövő, ami az ő gondolkodásában is olyan központi helyet foglalt el.

Körülbelül ez a környezet szabta meg az én gyermeki elindulásomat. És elég koránról emlékszem többé-kevésbé társadalmi és politikai jelentőségű állásfoglalásokra. Emlékszem, édesanyámtól nagyon korán megtanultam, hogy minden ember egyenlő, senkit sem szabad megvetni, úgyannyira, hogy körülbelül hat- vagy nyolcéves lehettem, amikor a bérházi kertben levő játszópajtások között egy Gézukát nagyon rendre intettem, amikor ő kijelentette, hogy addigi menyasszonyát, a nálánál két évvel fiatalabb Zsuzsikát nem fogja feleségül venni, mert az zsidó. Emlékszem, hogy volt édesanyámnak egy furcsa oktatása, mit később Erdei rendkívül nagyra értékelt: én megkérdeztem édesanyámtól, hogy lesz valaki cseléd? És neki nem volt lelke azt mondani, hogy vannak alsóbb rendű lények, akik arra hivatottak, hogy erre a pályára menjenek, hanem azt mondta nekem, hogy a cselédek fiatal lányok, akik férjhez menés előtt elmennek egy másik családhoz, hogy kitanulják a háztartást. Erre én éles elmével megkérdeztem: ő is volt cseléd? Erre ő zavarba jött, és azt felelte, hogy ő nem volt, mert beteges volt és a szülei nem engedték. Neki nyilván esze ágában sem volt, hogy engem valamiféle társadalom-felforgató nézetre neveljen ezzel kapcsolatban. Csak éppen nem volt lelke hozzá, hogy elém tárja a társadalomnak azt a valóságát, ami volt; aminek az volt az eredménye, hogy mikor a valóságot megismertem, életem végéig a cselédállapotot nem éreztem normálisnak, én mindig csodálkoztam, hogy ilyen létezhet a világ.

Emlékszem az októberi forradalom kitörésére, mint izgatott és nyugtalan napra, de nem emlékszem, hogy ez nagy jelentőségű lett volna számomra; emlékszem a május elsejei Vörösmartyra, a ludovikás felkelés lövöldözésére...

H.: 1911-ben születtem, így az őszirózsás forradalom évében hétéves voltam...

B.: Hétéves voltam. Rettentő korán, hat-hétéves koromban kezdtem el térképekkel foglalkozni, s ez felnőttkoromban is megmaradt hobbi volt, ami közrejátszott abban, hogy Erdei Ferenc közigazgatási reformjával utóbb annyit foglalkoztam. Rettentő erősen átéltem a történelmi Magyarország összeomlásának és szétszabdolásának élményét. Ugyanakkor örököltam valahonnan apám függetlenségi hajlamait, fogalmam sincs, hogyan, mert nem emlékszem, hogy ő erről beszélt volna, valószínűleg ezt is édesanyám közvetítette, aki az 1900-as kuruc-hangulatos években volt iskolás lány. Emlékszem, hogy amikor Hollandiában kint voltam, ott volt egy bizonyos játék, egyfajta bakugrás, hogy a fordított sapkájukat a fejükre tették, bakot ugrottak, és akinek a sapkája a legmesszebbre esett, az volt a Kaiser, vagyis a császár, aztán jött a király, a herceg, a gróf, a báró és még nem tudom, kicsoda... Én pedig hevesen tiltakoztam, mondván, hogy király és császár között semmiféle különbség nincs, az teljesen egyforma. Ezen vitatkozni pedig csak egy oktondi magyar függetlenséginek juthatott az eszébe, és fogalmam sincs, hogy én kilencéves koromban honnan szedtem ezt az ehhez szükséges közjogi tudást. Bocsnat, hogy ilyen gyerekdolgokat elmondtam.

Budapesten egy kedélyes, enyhe állami gimnáziumba jártam.¹⁴ Ez az idő egy meglehetősen erős tisztviselőnyomornak az időszaka volt. Volt egy négyszobás lakásunk nagymamával, ahol csak egy szobát fűtöttünk. Mindenféle adományruhákat és cipőket hordtunk, mindenféle sovány ételeket

¹⁴ Első gimnáziumi éveit a Mátyás Király Főgimnáziumban végezte.

ettünk. Van abból az időből egy fénykép, ami a Hollandiába menetelemet kísérte; nagyon csapzott, nyúzott és sovány kisgyereket mutat. Nagyon sokkal később jöttem én rá, hogy ez a tisztviselőnyomor milyen toronymagasságban van az igazi proletárnyomor, sőt a mélyebb tisztviselőnyomor fölött is, és arról a világon semmiféle érzékelésem ebben a korszakban nem volt, hogy én a társadalomnak valamiféle privilegizált rétegéhez tartozom.

Mindez eléggé megváltozott akkor, amikor 1925-ben Szegedre költöztünk. Ugyanakkor az anyagi helyzetünk valamit megjavult, bár nem annyira a szegedi lét, mint inkább a pénzstabilizálódás folytán... Arra emlékszem, hogy családomban is normális magatartás volt az, ami akkor az egész tisztviselőrétegnek a magatartása volt: hogy ez a tisztviselőréteg annyi rengeteget vesztett és szenvedett, hogy minden előny, minden kedvezmény, ingyenjuttatás stb. jár neki... Ez akkor bevett magatartás volt, és édesanyám is – a családi egzisztencia érdekében – ehhez tartotta magát. Szegeden édesapám miniszteriális múltja révén az egyetemi tanárok együttesébe tartozott. Bár egészében a tudománynak inkább a perifériáján foglalt helyet, de mint szerkesztő és tudományszervező mégis oda tartozott, ami társasági szempontból anyagi erőnkön felüli meghívásokkal és hasonlókkal járt. Az egyetemi tanárok hozzánk képest többszörösen vagyonos emberek voltak, vizsgadíjakon és egyéb dolgokon keresztül. Úgyhogy még itt is módomban lett volna nem észrevenni, hogy privilegizált elem vagyok. Mégis kezdtem észrevenni ezt már a középiskolában. A szegedi piaristákhoz jártam, akik jó és szenvedélyes tanárok voltak. A középiskolában megkaptam az úgynevezett köztisztviselői ösztöndíjat, amit kizárólag a köztisztviselők gyermekeinek adtak. Ez egyik formája volt az úriemberek öntámogatásának, akik mind túlnyomóbb számban voltak köztisztviselők. A húszas évektől kezdve a magyar hivatalnoki kar, a magyar köztisztviselők, akik nagyjában és egészében majdnem azonosak a keresztény közép-

osztállyal, lassan és szívósan felfejlődtek harmadik egyenrangú hatalmassággá a nagybirtok és a nagytőke mellé. Mire az Imrédyék korszaka elkövetkezett, már a magyar nagytisztviselői kar, ha akarta volna, fölébe kerekedhetett volna a másik kettőnek. Csak éppen nem akarta.

H.: Vagy nem volt programja.

B.: Nem volt programja hozzá. Na, egyszóval megkaptam a köztisztviselői ösztöndíjat. Ugyanezt osztálytársaim, például Reitzer Béla, akinek egy átlagos, normális keresetű magántisztviselő volt az édesapja, természetesen nem kapták meg. Ortutay Gyula, mint nagyon szegény körülmények között élő fiú, kapott segítségül ezt-azt, de köztisztviselőit ő sem. De azon felül, hogy megkaptam az ösztöndíjat, még tandíj-kedvezményem is volt. Szóval, nekem fizettek azért, hogy tanuljak. Másoknak szabad volt tanulniuk és ismét másoknak még nagyon is fizetniük kellett ezért. Feltűnő jelenséggént emlékszem mostani eszemmel vissza arra is, hogy a szegedi gimnáziumban, amely egy nagyparaszt városnak a gimnáziuma volt, és egy olyan szerzetesrend tartotta, amely nem volt sznob társadalmi szempontból, sőt inkább rideg volt és a tudást értékelte, mégsem volt az én osztályomban egyetlen szegedi parasztfiú sem. Csupán nagyon szegény falusi zsellérfiúk voltak kispapokként, de más nem volt. A többi mind középosztály, kispolgár, altiszt, iparos, ez a fajta együttes volt. Itt kezdődött Reitzer Bélával¹⁵ való nagyon meleg barátságunk, és Ortutay is tagja volt az együttesnek. Az összes előzmények összegezése... Itt jegyzem meg, hogy természetesen egy nagyon humánus, liberális, szabadságjogokért

¹⁵ Reitzer Béla (1911–1942): jogász, szociológus. Bibó István egyik legjobb barátja volt. A II. világháború kitörésekor Svájcban tartózkodott, hazajött, s 1941-ben behívták munkaszolgálatra, 1942-ben a Don-kanyar közelében vesztett nyoma, halálának hónapja, napja nem ismeretes. Fő művei: *A proletárnevelés kérdéséhez* (1935), *Ezer munkás a szabad idejéről*. Rostás Ilona társszerzővel. (1940), *A munkapiac helyzete a munkaközvetítés reformja előtt* (1941), *Reitzer Béla válogatott írásai* (1986 [1987]).

kiálló, magyar szabadsághagyományokat ápoló, a németekkel szemben a franciákkal szimpatizáló politikai vélemény volt, amiben semmi különös forradalmiság nem volt. Reitzer Béla volt az első, aki e tekintetben az 1918–19-es forradalomról való szokványos nézeteimet megingatni próbálta, emlékszem, milyen meghökkenéssel vettem tudomásul azt a nézetét, hogy Károlyi Mihályt előbb-utóbb majd rehabilitálni fogják...

H.: Akkor tizenhat évesek voltatok, amikor ezek történtek?

B.: Tizennégytől tizennyolcig zajlott a középiskolánk; Reitzer Béla egy pár hónappal fiatalabb nálam, ő is 1911-es volt. Talán most szólok egypár szót a Reitzer-házról, mert Reitzer Bélának rendkívül okos és melegszívű születi voltak, akik olyan – az én fogalmaim szerint – hallatlan dologra is képesek voltak, hogy mikor Reitzer Béla abba a korszakba került, amikor kedve volt ilyen nagyfiús dolgokat cselekedni, akkor az osztály lehangadóbb nagyfiúi, akik ismétlők voltak, meghívták magukhoz olyan esti összejövetelekre, ahol még bort is adtak. Ez a mi családi fogalmaink szerint valami hallatlan dolog volt, és én nem is voltam jelen ezeken az összejöveteleken, pedig ez a lehető legokosabb dolog volt, amit egy szülő tehet ilyen korú fiaival. Később azután a szegedi fiataloknak vált az összejöveteli helyévé a Reitzer-ház, és szegény Reitzer néni, aki most is él még, de nagyon beteg, sokszor mondta Bélának: fiam, mondd, a te barátaidnak nincs lakásuk?

H.: Később aztán, az egyetemi évek alatt Reitzer Béla és Erdei Ferenc is nagyon közel került egymáshoz, és úgy tudom, hogy hármótok kapcsolata egészen az ő tragikus haláláig nagyon szoros volt.

B.: 1929-ben kerültünk egyetemre, Reitzer Béla, Erdei Ferenc és én a jogi karra, Ortutay Gyula a bölcsészkarra. Nem tudok visszaemlékezni arra, hogy én Erdei Ferencet milyen pillanatban ismertem meg. A legvalószínűbb az, hogy Reitzer Béla ismerkedett meg vele először, és aztán jelentette ne-

kem, hogy itt van egy nagyon kiváló évfolyamtársa. Annyit tudok, hogy az év közepe tájt már nagyon erős kapcsolatban voltunk, sokat is beszélgettünk, sokat vitatkoztunk. Ő utóbb elmondta nekem, hogy elsőben rossz benyomása volt rólam. Nekem tudniillik, mert egy előző nyári vesegyulladás miatt el voltam tiltva a lépcsőjárástól, engedélyem volt arra, hogy az egyetem második emeletére lifttel jöjjenek fel. Úgyhogy csak azt tudta, hogy van itt egy egyetemi funkcionáriusnak egy protekciós fia, aki a tanárokkal együtt jár liften. Persze volt ebben valami protekció, mert nagy kérdés, hogy egy másik vesegyulladásos gyereknek eszébe jutott volna-e ilyen kérni. No, mindegy. Arra emlékszem, hogy az első, korai pillanatoktól kezdve először Erdei Ferenctől értesültem arról, hogy a parasztság nem is olyan egyszerű dolog, mint ahogy én képzelem. Én azt tudtam, hogy vannak parasztok, mást nem. Erdei először közölte velem, hogy a Nagyatádi-féle parasztpárt nem volt komoly parasztpárt... Engem mérhetetlenül meghökkentett, hiszen az én aspektusomban a Nagyatádi-féle parasztpártnak a lejáratása komoly és súlyosan komoly belpolitikai tény volt, és Reitzer Bélával, annak ellenére, hogy ő nálam balabbra állt, együtt drukoltunk, hogy mikor lesz már vége ennek a rohadt, korrupt, hamis választásokat csináló Bethlen-rendszernek, ami az én politikai megítélésem szerint is egy... egy rossz rendszer volt. Ma is emlékszem még az Erdei ítélete által keltett meghökkenésemre, még arra az utcasarokra is, ahol álltunk és beszélgettünk.

Aztán szóba került a szegényparasztok állapota, egyáltalán, a szegény emberek állapota és az emberek egyenlősége... És én akkor meghökkentem, mert én ugyan azt tudtam, hogy az embereket erkölcsileg egyenlőnek kell tekinteni, de hogy ebből a társadalom komoly felborítása következik, azt nem gondoltam végig. Úgyhogy kialakult köztünk egy olyan vita, melyben én úgy fogalmaztam, hogy végeredményben ahhoz, hogy jelentős és igazi kultúrártékot jelentő személyiségek létrejöjjenek, egy bizonyos mennyiségű alárendelt

személyiségre is szükség van, és ha fontosnak tartjuk ezeket a jelentős személyiségeket, akkor fel kell vetnünk a kérdést, hogy végeredményben egy civilizációnak mi a célja: az-e, hogy virágozzék, vagy pedig az, hogy egy egyenlő, szürke tömeget létrehozzon. Én akkor így fogalmaztam meg az ellenkezésemet, s bár ez sokat szelídült, de úgy mondhatnám, hogy egészen 1935-ig lényegében ezt ebben a formában érvényesnek is hittem.

Ezzel kapcsolatban érdemes beszélnem a szegedi fiatalokról, akik közé én nem tartoztam. Az édesapám már az egyetemre menetelemnél lelkemre kötötte, hogy semmiféle bajtársi egyesülésbe ne lépjek be. Én ezt a tilalmat a magam részéről kiterjesztettem a Bethlen Gábor-körre is, mert semmiféle indíttatást nem éreztem arra sem, hogy egy kifejezetten református egyesületbe belépjek, bár tudtam, hogy Buday György a vezetője, és különféle tervei vannak; sőt arra is számított, hogy én be fogok lépni. Engem Buday György működése akkor nem vonzott. Buday György jogot végzett fiatalember volt, s akkor még nem bontakozott ki mint fametsző, ellenben a közéleti szereplés igényével lépett fel anélkül, hogy valami pályán elindult volna. Emlékszem, az első megnyilvánulása egy szegedi, alföldi rádióleadó propagálása volt, a második pedig a tanyai agrár settlement. Ez az az kezdődött, hogy Hilscher Rezső, pesti, keresztény irányú szociálpolitikus, aki aztán később Mádi Rezső néven folytatta működését,¹⁶ lement Szegedre és tartott egy előadást az újpesti ipari settlement mozgalomról, ami egy szociális

¹⁶ Buday György (1907–1990): grafikus, fametsző. 1926-tól 1930-ig a szegedi egyetem joghallgatója; elnöke a Bethlen Gábor Körnek. Elindítója, irányítója és ideológusa az agrársettlement mozgalomnak. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának alapító tagja és elnöke. Drámai erejű fametszet-illusztrációkkal vált neve ismertté: *Arany János balladái* (1933), *Székely népballadák* (1935). 1934-től 1937-ig a *Válasz* szerkesztőségének tagja. 1938-tól Angliában élt.

Hilscher (Mádi) Rezső (1890–1957): jogász, szociálpolitikus

ihletésű angol dolog volt. Kijártak a nyomornegyedekbe, munkásnegyedekbe, különféle segítő munkákat végeztek... Buday ezt szellemes fordulattal átváltotta tanyai feltételekre, és megalakította a tanyai agrár settlement mozgalmat. Ennekem a világon semmi kedvem nem volt ilyen dolgokban részt venni, nem éreztem indíttatást. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy én az ilyen jótékonykodás jellegű értelmiségi munkától már akkor is, mint ilyenről idegenkedtem egy magvasabb forradalmiság jegyében; erről szó sem volt, de a dolog elaprózódott, tisztességes, de végsőleg kilátástalan voltát éreztem. De Erdei ugyanígy idegenkedett ettől, csak tudatosabban. Mikor megjelent Szegeden, próbálták belevonni. Nem emlékszem, hogy egy kiszálláson is részt vett volna, talán részt vett, én nem tudok róla. Reitzer Béla bekapcsolódott. Később létrejött a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, ami már sokkal jobban érdekelt volna, ebből azonban ők hagytak ki engem. Az az érzésem, hogy teljes joggal. Én nemhogy forradalmárnak, de baloldalinak se nevezhetném magam akkori koromban, úgyhogy Buday György azon a bizonyos alakuló gyűlésen, amiről nekem Reitzer Béla számolt be, Reitzer Béla javaslatára válaszul azt mondta, hogy nem vagyok közéjük való... s ebben igaza volt. Korrigálnom kell Ortutay Gyulát, aki ugyanezre nézve a televízióban egy soha meg nem történt párbeszédet reprodukált, amely szerint én azt mondtam volna, hogy én, mint individualista, semmi ilyen közösségben nem óhajtok részt venni, mert én annak a közösségnek a fegyelme alá nem vagyok hajlandó magamat bocsátani. Soha életemben magamat individualistának nem minősítettem, soha életemben közösségi fegyelmet nem utasítottam vissza, sőt, ahol kellett és lehetett, vígan vállaltam. Ortutaynak valamiféle emlékezeti eltolódása volt, lehet, hogy ő így jellemzett magában engemet és ezt egy párbeszédben meg is jelenítette. De hát ez nem olyan fontos... Erdei Ferenc egyetemi pályájáról volna inkább érdekes és fontos beszélnünk.

H.: Ha van arra mód, hogy a Reitzer családról – mert említetted, hogy majd visszatérsz rá – egy pár szót szólnál, mert ezt mástól megkérdezni nincsen módunk.

B.: Körülbelül elmondtam a leglényegesebbet. Reitzer bácsi egy nagy fakereskedelmi cégnél volt tisztviselő; rendkívül finom alkatú és finom lelkű, halk, disztingvált ember. Szép, kulturált lakásuk volt, szép bútoraik, ahol egy régi Károli- és egy régi Káldy-biblia volt egy nagyon szép öreg komódon. Először bent laktak a városban, aztán kiköltöztek egy nagyon barátságos kis Tisza-parti házba. Reitzer néni élénk, mozgékony, kedves, nagyon segítőkész, eleven szellemű, komoly, kulturális érdeklődésű valaki volt, a népművészetnek, a népi hímzésnek, a lakásberendezésnek valóságos művésze. Engem Reitzer Béla kapott rá a koncertjárásra, ami a mi sokkal begubózottabb családi életünkben nem volt különösebb program. Reitzer néni erdélyi születésű volt, azután később Munkácson élt, annyit tudok... az ő édesapja is ugyanebbe a magántisztviselői-körbe tartozott, jó értelmiségi-polgári szinten éltek. Reitzer bácsi édesapja aranyműves volt Szabadkán. Reitzer bácsi öccse, akinek a pályájában Reitzer bácsinak mint bátyjának a segítsége erősen benne volt, nagyon jelentős és kitűnő pesti ügyvéd lett, akiről – még mielőtt megismertem volna – Reitzer Béla sokat és nagy tisztelettel beszélt. Valóban kitűnő jogász volt, és talán abban, hogy Reitzer Béla jogásznak ment, neki is része volt, bár az ő szociológiai érdeklődésének amúgy is ez felelt meg.

H.: És volt pedagógiai érdeklődése is, legalábbis a munkáiból erre lehet következtetni.

B.: Reitzer Bélának nagyon sokágú volt az érdeklődése, benne jogász létére egy bölcsész is elveszett, úgyhogy egész egyetemi pályánk alatt állandóan járt a bölcsészkarra, különböző, őt érdeklő más tárgyakat hallgatni. Először is hallgatta – velem és édesapámmal együtt – Marót Károly görög filológiai és etnológiai előadásait. (Ez is csak édesapámnak jutott eszébe, hogy idős egyetemi vezető ember létére egyetemi

előadásokra járjon.) Bélával együtt jártunk Marót Károly Homérosz-fordításaira, melyeket csak ez a két jogász hallgatott. Marót Károly nagy tudós volt, de a szegedi egyetemen csak magántanárként adhatott elő. Reitzer Béla ezenkívül járt még matematikai szemináriumokra, és járt Imre Sándor szemináriumára.

H.: Innen az indíttatás, hogy később pedagógiai munkát írt?

B.: Nem sokkal később! Innét van, mert egyébként pedagógiával nem foglalkozott, de Imre Sándort rendkívül nagyra becsülte, akinek volt egy közösségi, pedagógiai koncepciója. Béla Imre Sándor szemináriumában adta elő ezt a munkáját, amely később *A proletárnevelés kérdéséhez* címen jelent meg. Ennek a munkának a kiváltója egy német pedagógiai mű volt, ami – én nem olvastam –, Reitzer Béla könyve után ítélve, egy rendkívül dogmatikus, fafajú weimari marxista mű lehetett, és Reitzer Béla nagyon eleven és élénk polémiát folytatott vele, ami ebben a műben csapódott le.¹⁷ Nagyon jó, ma is érvényes az egész kritikai magatartása, de olvasmányak nem könnyű.

H.: Ebben ugyanakkor határozottan érződik, hogy Reitzerben volt egy határozott marxista irányultság, a marxista irodalomnak nagyon széles körű ismerete, ami talán témánk szempontjából azért érdekes, mert Erdei Ferenc érdeklődését részben ő is inspirálta...

B.: A legnagyobb mértékben. Reitzer Béla tudomásom szerint élete végéig sem vallotta magát marxistának, de hármunk közül a marxista irodalmat a legjobban ő ismerte – én pedig a legkevésbé. Nagyon valószínű, hogy Erdei Ferencnek egy csomó információval szolgált e tekintetben – ő a nyugati, elsősorban a német marxista irodalom olvasásában már a harmincas években nagyon előre volt. Egyszerűen, hogy úgy mondjam, rá volt állítva a marxizmus hullámhosszára.

¹⁷ Reitzer Béla: *A proletárnevelés kérdéséhez* (Nevelésszociológiai bírálat). Szeged, 1935; *BIM* 10. 93–94.

H.: Két Lenin-művet – Erdei Sándor visszaemlékezése szerint¹⁸ –

Reitzer fedezett fel a szegedi könyvtárban németül...

B.: Erről nem tudok...

H.: És miután Erdei kevésbé olvasott jól németül, együtt olvasták végig.

B.: Igen, ez benne volt az ő közös munkájukban, úgyhogy ez bizonyosan hiteles. Hogy befejezzem, van ennek a műnek még egy kuriózuma is, mert Reitzer Bélának ez a munkája, mikor készen lett, nehezen tudott megjelenni. A szegedi fiatalok kiadványaként készült, de úgy emlékszem, nem volt pénzük, nehézségeik voltak, és Imre Sándoréknak nem voltak kiadási lehetőségeik. Erre segítségükre sietett Várkonyi Hildebrand professzor,¹⁹ és az Imre Sándorral konkurens másik tanszék vezetője, s az ő sorozatának a pénzügyi fedezetével jelent meg Reitzer Béla munkája, emlékezetem szerint két-féle címlappal, mint ami egyszerre tagja a szegedi fiatalok kiadványsorozatának és ugyanakkor a Várkonyi Hildebrand neveléslélektani sorozatának.

H.: A konkurencia szót csak úgy kell értenünk, mint két tanár vetélkedését vagy volt ennek valamiféle... egyéb háttere?

B.: Ennek érdekes a története. Valójában semmi személyes konkurencia nem volt köztük. Nem volt köztük vetélkedés, annyira más volt a kérdésekhez a hozzáállásuk, Imre Sándor pedagógiai és nemzetnevelési hozzáállású valaki volt, Várkonyi Hildebrand pedig neveléslélektani irányú s tulajdonképpen pszichológus, és az ő személyében egy pszichológiai tanszék létesült Szegeden. A tanszék létesülésének pedig külön története van. Valamikor, az 1930-as évek elején, körülbelül akkortájt, mikor mi az egyetemre kerültünk, felfűtődött katolikus oldalról az a kifogás, hogy a színekatolikus Szeged városában egy Erdélyből jött és ennek következtében

¹⁸ Erdei Sándor (1915–1984): újságíró, politikus, Erdei Ferenc testvére

¹⁹ Várkonyi Dezső (Hildebrand) (1889–1971): pszichológus, pedagógus, egyetemi tanár

igen nagy protestáns arányszámmal – talán többséggel – rendelkező egyetem működik, úgyhogy szükség van arra, hogy legalább a világnézeti tanszékeken katolikus oktató is legyen. Ezért Klebelsberg Kunó keresztülvitte, hogy létesüljön három ún. világnézeti párhuzamos tanszék, a filozófia, a pedagógia és a magyar irodalom szakokon. A filozófiai tanszékre meghívták Mester Jánost, egy abszolút szintelen paptanárt, akiről semmi különösét nem tudok mondani, a pedagógiai párhuzamos tanszékre – így volt ez konkurens tanszék – Várkonyi Hildebrandot, aki bencés volt. A harmadik volt, az irodalmi tanszéken, Sík Sándor.²⁰ A későbbi fejlemények világánál úgy is mondhatnánk, hogy ez az egész klerikális elgondolás törököt fogott, legalábbis a három közül kettőnél. Várkonyi Hildebrand ugyanis később kiugrott a papi rendből, Hildebrand helyett visszavette a rendes keresztnevét és Várkonyi Dezső néven működött tovább, már a világháború vége előtt, haladó irányban. Sík Sándornak esze ágában sem volt kiugrani vagy az egyházzal meghasonlani, de Szegeden a régi irodalomtörténésznel, az öreg Dézsi Lajosnál²¹ sokkalta elevenebb, élénkebb irodalomtanítást honosított meg, és ugyanakkor a szegedi fiataloknak is a patrónusa lett, aki például nagyon eredményes tanúvalomással állt Radnóti Miklós mellé egy istenkáromlási vagy valami hasonló sajtóperében.²²

H.: A tanárok közül, akivel érintkezésetek volt, szerinted pályákat ki befolyásolta pozitív irányban?

B.: Először veszem magamat, mert ezzel máris mondok az Erdei Ferencet ért hatásokról is valamit. Az én pályámat döntően befolyásolta Horváth Barna jogfilozófia-professzor.²³

²⁰ Sík Sándor (1889–1963): költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár

²¹ Dézsi Lajos (1868–1932): irodalomtörténész, egyetemi tanár

²² Radnóti Miklós *Újmódi pásztorok éneke* című verseskötetének sajtóperét 1931. december 8-án tárgyalta a budapesti büntetőtörvényszék.

²³ Horváth Barna (1896–1973): jogász, egyetemi tanár, Bibó István jogfilozófus mestere

Erdei pályáját az egyetemen alapján nem befolyásolta senki, de ő Horváth Barnát nagyon szerette, nagyon becsülte, és végig, amit lehetett, tőle hallgatta. Rémlík, hogy Horváth Barna szemináriumában is tartott előadást, de nem emlékszem, miről, azt hiszem, a jogismeretről. Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent²⁴ hallgatta, aki egy hallatlan szép, egy kissé formalista, normatív logikai épületnek volt felépítője; Angliában ellenben Harold Laski tanítványa lett,²⁵ aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állott közel. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő, igazi jóféle európai értelmiségi jelenség volt.

H.: És a normatív szociológiával szemben egy szociológiai...

B.: ...jogszociológiai álláspontot képviselt, a Kelsenék erősen normatív jogelméletével szemben, és azonkívül nagyon érdekes és tanulságos gondolatmenetei voltak, például a természetjog konzerváló és forradalmasító szerepéről. A természetjog, a klasszikus jogelméletek központi fogalma általában mint konzerváló, a fennálló hatalmat – egyházi és világi hatalmakat – igazoló nagy rendszer jelent meg a történelem folyamán, és az oktatásban Horváth Barna a görög szofistáktól kezdve pontosan rámutatott a természetjog másik egyenrangú szerepére, a forradalmasító szerepre. Egysszóval Erdei Ferenc nagyon szerette, nagyon szívesen hallgatta Horváth Barnát. Én később Horváth Barnának lettem a tanítványa, ő küldött ösztöndíjra, őneki lettem a magántanára is, egysszóval nekünk szorosabb volt a kapcsolatunk. Erdei

²⁴ Hans Kelsen (1881–1973): osztrák jogfilozófus, közgazdász, nemzetközi jogász, előadásait Bibó István Bécsben hallgatta

²⁵ Harold Joseph Laski (1893–1950): brit munkáspárti politikus, közgazdász, egyetemi tanár

Ferencnek mint professzorral elsősorban Surányi-Unger Tivadarral volt dolga.²⁶ Surányi-Unger a statisztikai tanszéken ült, de lényegében közgazdász volt. Hallatlan munkabírású, dinamikus, sokat író, sokat olvasó, élénk, eleven eszű ember volt, azt hiszem, eléggé határozott közéleti ambíciókkal, amelyek a Horthy-Magyarország kereteibe voltak beállítva. Erdei Ferencet ő nagyon szerette volna megnyerni tanítvánnyul, nagyon jól tudta, hogy összes tanítványai között messze Erdei Ferenc a legkvalitásosabb és a legeszesebb, de hát ez végül is nem ment. Emlékszem egy szemináriumi jelenetre, amikor Surányi-Unger a közéleti szükségletekről prelegált, ment sorba a különböző közéleti szükségleteken, és sorra kerülván a hadügy, közölte azt az egyszerű megállapítását, hogy a hadügy, a honvédelem a hon védelmének és megóvásának szükségletét elégíti ki. Mire hozzászólásában Erdei Ferenc feltette azt a kínos kérdést, hogy vajon a fegyverkezés a hon védelmének az egyetlen lehetséges, legjobb és a legfontosabb módja-e? Surányi jelentősen ránézett és valami olyat mondott: ez az ember tudja, hol kell a gyenge pontos megkeresni. Mintha azt mondta volna: ez az ember tud valamit, amit én is tudok, csak nem mondok.

Az ő további viszonyukra nézve Erdei Ferenc egy hozzám intézett levelében van adalék: Ungerunk, nagy vitézünk – így emlegeti, mert Surányi vitéz is volt, ezt hozzá kell tenni – nagyon kecsegtet engem ösztöndíjjal és ilyenekkel, de én semmiképpen sem tudom magamat jól érezni abban a törekvő köztisztviselői társaságban, amit ő begyűjtött oda a szemináriumba. Tudniillik Szegeden minden gazdasági, pénzügyi vagy ilyen irányú ambíciózusabb tisztviselő elkezdett oda gyülekezni, részben a többé-kevésbé érdekes témák miatt, részben a karrier szempontjából is hasznosnak ígérkező, Pestről jött, nagy befolyásának és jelentősnek látszó férfiú-

²⁶ Surányi-Unger Tivadar (1898–1973): közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár

nál való előrehaladás érdekében. Hát Erdei Ferencet teljesen hidegen hagyta az ilyenfajta lehetőség, úgyhogy végül megszakadt köztük az intenzív kapcsolat, bár Erdei Pesten is még egyszer-egyszer elment – még Reitzer Béla is – Surányi összejöveteleire. Egy lényeges dologban azonban nagy segítségére volt Surányi Erdeinek: s ez a doktorátus sima megszerzése. Ennek a következő előzménye volt: ma már nem tudom, hogy miért, de Erdei Ferenc harmadéves korának végeztével, 1932 őszén bevonult katonának. Ez szokatlan dolog volt, mert az volt a szokás, hogy az egyetemisták a negyedik éven kérnek katonai kötelezettségükre való tekintettel félévi kedvezményt, a negyedik év közepén elkezdenek szigorlatozni, és egy kis erőfeszítéssel a negyedik év végére már a doktorátust is megszerezhetnék. Én is így csináltam. Úgy látszik, ezt a kedvezményt nem kérté, hanem egyszerűen eleget tett a behívásnak és bevonult. Ez az adat, amint a levelekből kiderült, engem is meglepett, mert én úgy 1933-ban lokalizáltam az ő katonaságát, de nem, 1932-ben lett katona a szegedi utászoknál. Még van egy levelem: a kasszáryába kért tőlem és Bélától könyveket.

Ez meg is történt, emlékszem, hogy jártam egyszer a kasszáryában, valószínűleg ezeket a könyveket vittem be neki.

H.: Ahol őt le is csúgták...

B.: Igen, ez történt vele, hamarosan elkezdődtek a bajok. Írt Sándor öccsének egy levelet. A levélben lényegében, mint elmondta, az volt, hogy itt engem tanítanak erre meg arra meg amarra, de hát mi ezt majd egész másra fogjuk felhasználni – körülbelül ez volt a levélnek a lényege. Talán benn volt a „marhaság” kifejezés, nem tudom, de nem csodálkoznék rajta. És ezt a levelet elfogták. És őt azonnal letartóztatták, majd pedig csináltak ellene egy nem tudom, milyen bűncselekményt, izgatás vagy társadalmi rend elleni vétséget, valamiféle katonai bűncselekmény formájában. Mikor engem erről értesített, nagy izgalomba estem és elkezdtem fűhöz-fához kapkodni, emlékszem, rettentő keservesen, de

nagy buzgalommal elmentem az ügyben illetékes ezredeshez – aki történetesen édesanyám egy leánykori korcsolyapartnere volt –, elmondtam a történetet, próbáltam jókedvre hangolni és Erdeit ártatlan báránként beállítani; nagy keservesen elviseltem tőle azt az oktatást, hogy mit barátkozol te ilyenekkel és hasonlókat. Hogy ennek volt-e valami haszna, azt nem tudom, a lényeg az, hogy a pert nem lehetett elkerülni, amelyet a „hamis tanúk” technikájával bonyolítottak le, vagyis nem a levél volt a vád alapja, mert az ahhoz kevés lett volna, tehát jött egy hamis tanú, aki szerint Erdei azt mondta, hogy a katonaság erőszakos marhaság... Hát ez nem az Erdei szövege volt. De neki egész barátságosan megmondta a magyar katonai ügyész: nézze, én azzal tisztában vagyok, hogy ami itt van tanúvallomásnak, az nem komoly dolog, de a lényeg az, amit maga gondol és vall, és azt mi tudjuk... Végül rásóztak két hónapot, amit ő a katonáskodási idején belül töltött le. Aztán év végén visszament az egyetemre, ahol abban a tanévben – szerencséjére – Surányi-Unger volt a dékán. Úgyhogy először is Surányi-Unger szó nélkül tudomásul vette – bár az egyetemet az ítéletről hivatalosan értesítették –, hogy Erdei folytatta az egyetemet, majd pedig, mikor a doktorátus kiadásáról volt szó, akkor írást állított ki, hogy neki az ügyről hivatalos tudomása van, és a karnak az a véleménye, hogy ez nem akadály a Erdei részéről a doktorátus letévéseinek. Más egyetemi hatást nem tudok mondani, ami Erdei Ferencre jelentős lett volna... Arra emlékszem, hogy rettenetesen nehezen viselte el a „közjog” nevű szaktárgyat, amit egy rendkívül tiszteletre méltó, öreg, a kiegyezés korából itt maradt, liberális gondolkodású professzor adott elő, Polner Ödön,²⁷ akiről azt az anekdotát is tudom, hogy miniszteri tisztviselő korában egy miniszternek, aki nem parírozott, s az megfenyegette, hogy el fogja bocsátani, azt felelte: ezt nagyméltóságodnak nincs jogában

²⁷ Polner Ödön (1865–1961): közgazdász, egyetemi tanár

megtenni. Valóban ez volt a jogi helyzet, s nem is bocsátották el, de azért az ilyen fellépés nem volt szokásos a magyar miniszteriális gyakorlatban...

H.: Mással szemben is liberális volt...

B.: Ez egy nagyon tiszteletre méltó ember volt, de hát ilyen témái voltak, hogy: Bosznia jogállása, Dalmácia jogállása, az a tény, hogy Szlavónia nem ott volt, ahol most van, hanem Zágráb környékén, a különböző magyar közjogi dolgok – Erdei ezt végleg nem volt képes bevenni; levele van, amelyben megírja, hogy a közjogon csúszott el valamilyen kitüntetés egy bizonyos szigorlatán. Elkövetkezett 1933 őszre, amikor én elmentem Bécsbe egy évre, majd Genfbe is egy évre ösztöndíjasnak. Az a tapasztalat, hogy igazságtalanságok haszonélvezője vagyok, tovább folytatódott, mert sem Reitzer Béla, sem Erdei Ferenc nem kaptak ösztöndíjat, noha szó volt róla. Béla később kapott végre egy szerény, 400 pengő belföldi ösztöndíjat, ami pénznek akkor nem volt rossz, de egy külföldi évnél az értékével nem ért fel, Erdei Ferenc pedig, azt hiszem – bár szó volt erről közte és Surányi között –, végül nem is pályázott.

H.: Egy pillanatra visszakanyarodva még az egyetemhez. Mivel magyarázod, ha az egyetemi hatások elbeszélése szerint nem voltak döntőek – és minden más visszaemlékezés igazolja feltételezésedet –, hogy ez a 21–22 éves ember tulajdonképpen az első cikkeiben már egy kialakult, kész koncepcióval jelentkezik? Milyen forrásokra vagy a tehetségén és az eszén túl mire vezeted vissza ezt a határozott és magabiztos kérdésfeltevést?

B.: Ennek van egy egyszeri, személyes része: Erdei első perctől kezdve szuverén egyéniség volt, így hatott Reitzer Bélára és rám is, és mindenkire, akivel megismertettük őt később. Majd össze fogom hasonlítani a forradalomhoz való viszonyunkat, abból is sok minden kiderül. Ő otthonról hozta a nagyon határozott tudatát annak, hogy ez a világ így, ahogy van, alapvetően rosszul van berendezve. Hozott egy nagyon

erős kritikai készséget, ezenfelül egy mély realitásérzéklet, ami köztünk a kapcsolat is volt, mert valami ilyenféle benem is volt, de az ő realitásérzéke arra irányult, hogy a világ alapvető rosszságát jó helyen tudta érzékelni. Édesapját ismertem és nagyon szerettem, de az édesapja személyiségén keresztül én nem tudtam lemérni azt a hatást, amit ő Erdei Ferencre gyakorolt. Édesapja csendes, nagyon kedves, nagyon értelmes egyéniség volt, de távolról sem volt olyan szuggesztív, mint a fia. Ő a háborúból jött meg annak a világos tudatával, hogy ez az úri világ hamis.

H.: Szabóék, tehát Erdei anyjának a familiája és az Erdei család sajátos szociológiai jellege nem segítette-e Erdeit a magyar paraszti tipológia felismerésében?

B.: Ennek része lehetett benne, mert tőle tudom, hogy Erdeiek zsellér eredetű hagymás család volt, Szabóék ellenben gazdacsalád voltak. Erdei Ferenc nekem elmesélte ezt a kétféle, különböző világot. Többek között azt az anekdotikus elemet is elmondta, hogy az édesapja, amikor mint kérő jelentkezett – akkor már hagymás volt, és mint ilyen, lehetséges kérő volt ugyan, mégis egy másik városrészből és másik emberfajtából való –, a családba való befogadásának az volt az előzménye, hogy elment az após családjához aratni, és amikor ott egy aratást annak minden izzadságával és fogásával kitűnően végigcsinált, akkor fogadták be. Erről többet, nem emlékszem, hogy Erdei Ferenc mondott volna, de világosan látszik, hogy a parasztság belső tagoltságának a tudata az előbb megvolt nála, mielőtt erről akár Lenint olvasta volna, akár bármi egyebet. Így ő felnőtt annak a tudatában, hogy ebben a világban egy nagy hamisság van. A középiskolát, ahogy nekem mondta, olyan... távollévőként csinálta végig. Egy középiskolai barátjáról tudok, a makói Hencz Aurélról, aki kitűnő ember²⁸ és Erdei Ferencnek nagy tisztelője. De egyébként Erdei távol volt osztálytársaitól és... kialakult benne

²⁸ Hencz Aurél (1910–?): jogász, könyvtáros

egy mélységes averzió mindazzal, amit úri magatartásnak lehet nevezni, anélkül, hogy valaha is bármiféle személyi sérelmet megemlített volna, pedig olyan viszonyban voltunk, hogy nem hallgatta volna ezt el. A forradalmiságnak ez a legkevésbé mély és legkevésbé hiteles gyökere nála nem játszott különösebb szerepet. De az egész úri magatartással szemben az averzió elkísérte, egészen akadémiai főtitkári koráig, amikor megállapította, hogy ezeknek az akadémikusoknak a túlnyomó részében egy rettenetes gőg van jelen, amelyben keveredik a tudományos gőg az egészen egyszerű úri gőggel.

H.: A településszerkezetről is viszonylag nagyon fiatalon kialakult elképzelésekkel rendelkezett.

B.: Annak, hogy ezt elutasította, kiváltó oka valószínűleg abban a vitában rejlik, amely akkortájt, a húszas–harmincas évek fordulóján a tanyakérdésben lezajlott. Ebben a vitában a maguk módján nagyon kiváló szakemberek, élükön Gesztelyi Nagy Lászlóval, Kaán Károllyal, Czettler Jenővel,²⁹ akik mind jól tudták a maguk dolgát, a tanyakérdéshez szóltak hozzá. Úgy emlékszem, Györffy István nem szólalt meg ebben a vitában. A vita emlékezetem szerint zömmel a *Magyar Szemle* hasábjain zajlott, és az aláhangja az volt, hogy nincs borzasztóbb, mint a totális magárahagyatottság, amelyben a tanyasi ember él, hogy meg kell csinálni a tanyáknak a falusítását, tanyaközpontokat kell kialakítani, iskolával, templommal, mindenfélével, ami csak egy tisztességes magyar falunak szükséges, és minden módon elősegítendő, hogy a tanyáról költözzenek be az így alakuló faluba, és ettől kezdve úgy járjanak ki a földjeikre, ahogyan a rendes falusi ember szokott. Ám Erdei Ferenc, mint már olvasó ember, észrevette azt a tényt, hogy ezek a tiszteletre méltó és több-

²⁹ Gesztelyi Nagy László (1890–1950): agrárközgazdász, jogász;

Kaán Károly (1867–1940): erdőmérnök, politikus;

Czettényi Czettler Jenő (1879–1953): agrárközgazdász, politikus, egyetemi tanár

nyire jóhiszemű tudósok nem tudnak valamit, amit ő a szemével lát. Ezt írta meg a „Makói tanyarendszer” című cikkében, amely a *Népünk és Nyelvünk*ben, édesapám lapjában jelent meg. Hogy ebben mi van, az köztudomású: a magyar tanya nem egy olyan magában álló valami, mint a német Einzelhof vagy az amerikai farm, hanem organikus függvénye a városi életnek; az alföldi mezővárosok parasztsága eredetileg kétlaki életet alakított ki: a tanyán töltik a hét munkanapjait, az év munkaszezonjait, az élet munkabíró szakaszát, míg a városban a hétvégeket, a kevésbé munkás téli évszakot s az élet készülődő és befejeződő szakaszát, az iskoláskort és az öregkort. Ez a rendszer természetesen sok helyen nem érvényesül, mert a gazdák tanyást tartanak, akit teljes kintlakásra ítélnek, ők pedig teljesen városi emberekké válnak; de ahol ezt a kétlaki rendszert következetesen végig lehet érvényesíteni, ott ez az agrárurbanizmusnak egy különlegesen eredeti formája, mely sokkal magasabb rendű, mint a falu, mert a város javaival való élést első kézből lehetővé teszi a parasztság számára. Ezt szögezte le ő ebben a munkájában, amely nem a legeslegelső cikke, de az első jelentős összefüggő cikke volt, amelyben huszonegy éves korában egy teljesen kész felismerést tett az asztalra, ami élete végéig nem hagyta el.

Ezután következett külföldi útja, amely részben keresztelte az én ösztöndíjas időmet – neki volt egy müncheni és egy hágai külföldi útja 1935-ben és '36-ban... Erről az útról amúgy is kell beszélnem, erre visszatérek. 1935-ben meghalt édesapám, én az idő tájt, 1933-tól '35-ig voltam külföldön. Ez egy csomó személyes válsággal járt számomra, amely egészen más síkon, férfi–nő viszonylatban ébresztett rá arra, hogy valami kártékony rezerváltság van bennem az emberekkel, a világ dolgaival, magamnak mások s a dolgok számára való átadásának a készségében, és ezen változtatni kell. Akkor egyszerre Erdeihez való viszonyom, teljesen magamban, egymástól távol, megváltozott. Addig számomra

Erdei jó barát volt, akinek azonban a pusztai létezése ugyanakkor bizonyos nyugtalansággal töltött el. Éppen a benne rejlő forradalmiság miatt. Akkor, főleg a genfi és párizsi környezetben, olyan társadalmakkal kerültem szembe, ahol az átlagember viselkedésén meglátszott az, hogy ezekben az országokban volt forradalom. És az emberi méltóságnak egy olyan formája jelent meg számomra, amelyről világosan tudnom kellett, hogy ez otthon nagyon csökevényesen létezik csak. Egyszer volt, valamivel ezután, Erdeivel egy beszélgetésünk, ahol arról volt szó, hogy én a parasztokkal félszegen, ahogy ő mondta, grófosan viselkedem. És Erdei elmondta, hogy ezt kezdetben visszatetszőnek találta, de utóbb felvetette a kérdést, hogy ez baj-e. mert magát is azon kapja rajta, hogy ahogy a parasztságból kiemelkedik, kezd ő is mind félszegebben viselkedni és kezd nem bízni azokban az urakban, akik olyan rettentően közvetlenül tudnak viselkedni a parasztsággal, mert ehhez az kell, hogy az életüket ne irritálja, hogy a paraszt olyan, amilyen, a parasztok olyanok, amilyenek. Őt pedig ez mindinkább irritálja és az az érzése, hogy az én félszégem is abból áll, hogy engem is irritál. Igaza is volt. Én gyermekkoromtól kezdve rettentően féltem a mezítlábas szegénygyerekektől, irritált a létezésük, féltem is tőlük, mert megpofoztak, de irritált az egész létezésük, és nem tudtam velük azt a közvetlenséget létrehozni, amit kedves és jótékony, humánus, derék, mindenkinek jót akaró úriemberek oly könnyen fölvettek. Segíteni én is éppúgy akartam és próbáltam, de az a gondtalan boldogság, hogy én ezzel valami jót tettem, teljesen hiányzott belőlem, mert úgy éreztem, hogy ennek a mérlegnek még mindig valami hibája van. Ezzel kapcsolatban említettem, hogy édesanyámtól azt a tudatot is örököltam, hogy túlságos jó módban lenni szegény. Így a mi tisztes szegénységünket jó érzést okozó állapotnak könyveltem el, nem éreztem, hogy sértő és kínos számomra, ha másnak van az, ami nekünk nincs; ellenkezőleg, az irritált, hogy nekem van az, ami

másnak nincs. Hogy ez sok területen van így, azt Szegeden tudatosították bennem Reitzer Béla és Erdei Ferenc, de az, hogy ebből az én magatartásomra is következik egy s más, sokkal később ért meg bennem. Így mikor ebben a harmincötös évben visszakerültem a külföldi utakról s újra találkoztam Erdei Ferencsel, akkor egészen más alapon találtuk meg egymást. Ez nem azt jelentette, hogy én most mindenki botrányára szakítok az úri világgal. Erről szó sem volt. Én a magam pályájának útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem levő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső tekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mértem jogásznak, családom és környezetem csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, történettudósnak vagy valami hasonlóknak. Távolról sem volt bennem az a fajta teljes idegenség az úri világgal szemben, ami Erdeiben, az ellenérzés megvolt, de ez nem egy teljes minőségi különbözőségről fakadt. Erdei számára egy, az összes előítéleteivel terhelt, szabályos úriember valami idegen állatfajta volt. Az én számomra egy tökéletesen ismerős közegeből való, érthető és nem távoli, bár nem is szimpatikus ember volt: csak egy olyan valaki, akinek a papája elfelejtette megmondani, hogy a magyar parasztot kicsúfolni bűn, és a mamája elfelejtette megmondani, hogy minden nőnek, mielőtt férjhez megy, előbb cselédnek kellene mennie. Azért nekem az a közeg nem volt idegen, ugyanakkor azonban teljes egyetértésre jutottam Erdei Ferencsel abban, hogy ezt a fajta úriemberséget meg kell szüntetni, ennek a hatalmát meg kell törni és nincs addig Magyarországon változás, amíg ez meg nem történik. Nemrégiben nagy csodálkozásomra Tettamanti Károly egyetemi tanár, aki annak idején a Márciusi Front egyik tagja volt és akivel akkor sokat voltunk

együtt ezekben az ügyekben, idézte egy akkori kijelentésemet, amely úgy szólt, hogy addig itt nem lesz semmi, amíg ezt az úri osztályt ki nem irtják.³⁰ Ezt így bizonyosan nem mondtam, mert sem akkori, sem jelenlegi fogalmaim szerint soha senkit nem akartam kiirtani, de ha a kiirtás helyébe a felszámolást helyezzük, akkor teljesen nyugodtan mondhattam ezt, és ez az egész bennem kialakult változás Erdei Ferencsel egy nagy egymásra találást jelentett, és ettől kezdve barátságunk minőségileg is megváltozott. Persze, továbbra is megmaradt a Reitzer Bélával való hármas. Reitzer Béla nagy olvasó és olvastató volt világéletében: van ezekből az időkől egy emlékem: szemére hányta egyszer mindkettőnknek, hogy keveset olvasunk; Erdei Ferencnek azt, hogy nem eléggé sokoldalúan olvas, nekem pedig azt, hogy bizonyos fölénytel ítélek olyan dolgokban, amelyeket nem tanultam ki és nem olvastam ki igazán.

Ez a marxizmusra vonatkozott, amelyet én valóban nem tanultam ki igazán. (Később, az 1950-es években szemináriumokon kellett kitanulnom az egész sztálini sémarendszert, ami csak arra a felismerésre vezetett, hogy az én azelőtti ösztönös ellenérzésemmel nem is álmodtam, hogy ez egy ilyen süket sémarendszer.) Persze tudtam én a marxizmusról mindazt, amit egy jogfilozófiai végzettségű embernek tudnia kell, de attól a rengeteg árnyalati vitától, amely marxista körökben a legkülönbözőbb kérdésekről kialakult, nekem egyszerűen megfájdult a fejem bizonyos ponton. Valószínűnek tartom, hogy kitanultam volna őket, ha leülök és ki akarom tanulni, de nem akartam. Érdekes módon ezzel a természetlen és sematikus vitatkozással szemben Erdei Ferencben is megvolt ez az averzió. Miközben egyik legnagyobb olvasásélménye Lenin volt, azok a viták, amelyeket az akkori dogmatikusok képesek voltak lefolytatni, számára is idegenek voltak. A mi kapcsolatunkat viszont nem zavarta

³⁰ Tettamanti Károly (1912–1983): vegyész, egyetemi tanár

semmiféle ideológiai eltérés, mert noha tudtuk azt a különbséget, hogy ő szereti Lenint, én meg nem, egymással ezen még csak nem is vitatkoztunk, mert teljes forradalmi egyetértésben tudtuk magunkat. Tudniillik mindkettőnkben volt egy olyan mélyen gyökerező realitásérzék, amely a valóság szövetét mindenféle dogmán, teórián túl érzékelti tudja és akarja. Ennélfogva az az emberfajta, aki elsősorban nem a valóságot érzékeli, csak merőben a fogalmak összehasonlításában merül ki, bármilyen izmus jegyében gondolkodott is, számunkra idegen volt. Reitzer Béla nem volt ilyen, de elvárta volna tőlünk, hogy tanuljuk ki ezt a szakmát tisztességesen.

H.: Egy leveléből, amit Erdei Sándornak írt abban az időszakban, s hozzád írt több leveléből, amelyeket részben Bécsbe, részben Genfbe adresszált, kitetszik, hogy ő tulajdonképpen azzal a Leninnel, aki a parasztkérdést és a nemzeti kérdés jelentőségét az ő olvasatában mindenkinél mélyebben látta – ott ismerkedett meg.

B.: Ezt nem tudom pontosan, de mindenesetre itt van a levelezésünk, és abból meg lehet állapítani, hogy Lenin vagy az L betű mikor jelenik meg először, és ebből meg lehet állapítani, hogy az ő útja előtt történt ez vagy azután. Annyi bizonyos, hogy ekkortájt ismerkedik meg Leninnel, és Lenin őt két dologban fogja meg. Az egyik az *Állam és forradalom*nak az a tétele, hogy a polgárság államszervezetét össze kell zúzni, és csak aztán lehet valami újat csinálni. Én e lenini konzekvenciáig száz százaléig nem mentem el, és a konkrét gyakorlatban utóbb ő is tett bizonyos korrekciókat, pontosan a későbbi, Hajnal-féle inspiráció³¹ alapján, ami az értelmiségi funkcióval függött össze. A magyar vidéki úri igazgatás felszámolásában egyetértettünk. De ez volt az egyik lenini olvasmányélménye. A másik pedig az, hogy Lenin

³¹ Hajnal István (1892–1956): történész, egyetemi tanár. Nézetei Erdei Ferencre és Bibó Istvánra nagy hatással voltak.

politikai programként fogalmazta meg a parasztság rétegződésének és e rétegek társadalmi magatartásbeli különbségeinek a politikai következményeit, ami Erdei Ferenc számára családi és makói környezetében élményszerűen adva volt. Ehhez járultak az ő személyes külföldi úti élményei. Ő ekkortájt, a harmincöttről harminchatra átmenő évben töltött hosszabb időt először Münchenben, aztán rövidebb időt Genfben, aztán egy Calbe nevű német hagymatermelő városban, egy kicsit talán Berlinben, erre már nem emlékszem. Kis híján kikerekedett volna egy angliai út is, de az végül is elmaradt. Neki ebben a környezetben volt egy külön megrázó élménye, és ezt a leveleiben nagyon részletesen ecsetelte, saját paraszt mivoltával kapcsolatban. Egyrészt az a felismerés volt ennek az élménynek a gyökere, hogy ez a szó, paraszt, nem olyan egyszerű és egységes valami. Másrészt saját magának egy csomó félszégességét és gátoltságát saját paraszt mivoltának tulajdonította, és erre a nyugati környezetben, azokkal a felszabadultabb, emberibb módon fellépni s a kultúra javával élni tudó nyugati emberekkel való viszonylatban ébredt rá. Mindez engem furcsán érintett, mindenekelőtt azért, mert ő ebben engem is hozzácsapott a *Nyugathoz*, s velem hasonlította össze magát, mint a felszabadultság és a kultúra javaival való könnyed élés példájával, én pedig magamat tudtam Nyugaton ugyanúgy félszegnek és gátoltnak, a nyugati világban ez az élményem nekem is megvolt, csak nem vonatkoztattam a paraszt mivoltomra. Én Erdei Ferencet szuverénnek és ezeken a dolgokon felülállónak éreztem, és ezt a benyomást keltette ő általában a különböző érdeklődő és őt helyenként meghökkentve csodáló értelmiségi emberekben, akikkel én vagy bárki más összehozta. Valahogy primitív példával úgy fogalmazom meg ezt magamnak, hogy én tudtam késsel, villával enni, de Erdei Ferenc tudott késsel, villával *is* enni, és az ujjá között hagymával, szalonnával és kenyérrel *is* tudott enni, amit én a világon soha meg nem tudtam tanulni. Jelen voltam egy

helyen, ahol őt egy grófnővel és egy hercegnővel hozták össze és éppolyan fölényes volt velük szemben, mintha egy aktakukaccal vagy más jelentéktelen emberrel hozták volna össze. A grófnő egyébként a boldogult Andrássy Klára volt, aki aztán erősen részt vett a németellenes akciókban, majd pedig egy buta véletlen folytán meghalt valahol Dalmáciában, a hercegnő pedig az az Odescalchi [Margit, Miklós testvére] volt, aki a felszabadulás után egy ideig a külügyben volt.³² Így az én számomra Erdei Ferencnek ez a válsága kicsit meghökkentő volt. Azt hiszem, ő ezen utóbb túljutott, érzésem szerint a *Parasztok* című műben írja ki magából az egész témát.³³ Ugyanitt találja meg azt is, hogy mi az, ami a parasztokat a lenini megvilágítás szerint egymástól elválasztó szakadék ellenére az adott világban mégis egy közös feudális közeg egy immár nem feudális társadalomban, vagyis kilépett abból a feudális társadalomból, ahol a parasztságnak még volt közös tartalma és értelme; de a feudális társadalomból, ahol a parasztságnak még volt közös tartalma és értelme, de a feudális helyzetet vonszolja magával, noha erre már szükség nincs, sőt ez a kerékkötője egész létezésének.

H.: Erdei korai írásaiban igen gyakran használja azt a fogalmat, hogy polgáriasodás. Ezt a kifejezést érzésem szerint mi másképp értjük és használjuk, mint ahogy akkor Erdei használta. Érdekes volna tudni, hogy ez a ti beszélgetéseitekben hogyan került szóba.

B.: Ez nagyon lényeges kérdés, mert mikor különböző – többek között marxista – szempontból is mérlegre tették a népi irodalmat, felmerült olyan fogalmazás a harmincas években, hogy Veres Péter, Darvas,³⁴ sőt Illyés Gyula is inkább szocialisztikus és szövetkezeti és nagyüzemi irányban fog-

³² Andrássy Klára (1898–1941): újságíró, Odescalchi Károly felesége

³³ A *Parasztok* 1938-ban jelent meg.

³⁴ Veres Péter (1897–1970): szegényparaszti származású író, 1937-től

ták fel a parasztság jövőjét, ezzel szemben Kovács Imre³⁵ és Erdei Ferenc polgári irányban. Ez így sose volt igaz. Erdei Ferenc első pillanattól kezdve olyan szembenállást tanúsított azzal az úri világgal, amely a csökevényes polgársággal egymáshoz asszimilálódott, hogy ebben az értelemben polgári álláspontnál nála nem lehet beszélni. Az ő számára a „polgárosodás” elsősorban ugyanabban a fogalomkörben jelent meg, mint a tanyakérdésben a „város javaival való élés”. Ismeretes az a fogalomzavar, ami Magyarországon a polgár szónak a citoyen és a burzsoá szóval való kétértelmű azonosulását zavaróvá teszi... Erdei Ferenc ezzel a fogalmi különbségtétellel nem foglalkozott, de abba a „polgárosodás”-fogalomban, amit ő használt, teljesen és egyértelműen a citoyen, az egyenlő emberi méltósággal rendelkező szabad polgár gondolata volt benne. Vagyis élni a felszabadultságnak mindazokkal a javaival, amelyeket a francia forradalomban küzdött ki magának, mondjuk, a polgárság. (Bár én mindig túlzottnak éreztem a burzsoázia determináló szerepének túlhangsúlyozását. A burzsoázia inkább haszonélvezőként jelentkezett itt, mint ideológia létrehozójaként.) Természetesen benne volt az ő „polgárosodás”-fogalmában a szabadság javaival és a mindennemű kultúrértékekkel való élés, és a teljes emberi méltóság mellett a gazdálkodás modern, racionális fogalmazása is, ami nála egy átfogó fogalom volt. Az a szokványos elgondolás hiányzott Erdeinél, hogy az egyéni gazdálkodás valami polgári, a kollektív gazdálkodás pedig valami szocialista dolog. Egyszerűen emberhez méltó, racionális gazdálkodás volt ebben a polgárosodásban, amelyet, ha úgy jó, csinálni kell és lehet közösségileg is.

a Márciusi Front tagja, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, 1945–56 között elnöke

Darvas József (1912–1973): író, politikus

³⁵ Kovács Imre (1913–1980): író, szociográfus, parasztpárti politikus, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, 1948-ban a kiépülő diktatúra elől emigrált.

A szövetkezeti program az első perctől kezdve benne volt ebben, mert a felszabadult parasztok természetesen eljutnak a szövetkezet különböző, rendkívül sokféle lehetőségeihez. Ebben megerősítette őt az, hogy látta az európai szövetkezeti parasztok bőségesen jelen levő társulásait. Az, ami később a felszabadulás utáni magyar közéletben mint „kolhoz”-kérdés, először mint mumus, azután mint Rákosi-féle erőszak jelentkezett, őt akkor különösebben nem foglalkoztatta. Semmi nyoma sem volt benne annak a polgári fogalmazásnak, mely mindenféle értékesítő, beszerző stb. szövetkezetet javasolt, csak – az isten szerelmére! – termelői szövetkezet nem. Ez a különbségtétel nem jutott eszébe. Az ő számára a szövetkezet és a racionális gazdálkodás egy sokkal globálisabb fogalom volt. A felszabadult ember érdekelte őt, nem a szervezeti forma.

H.: Ha a művekben figyeli az ember Erdei fejlődését, akkor van egy olyan érzés, hogy ő kezdettől fogva, ha hozzányúlt egy kérdéshez – legyen az a tanyakérdés vagy a paraszti tipológia –, akkor mindig a részből az egészre figyelt, anélkül hogy használna volna, mondjuk, a totalitás fogalmát vagy bármilyen ilyen szintű filozófiai kategóriát. Mindig jelen volt valamiféle külső erő, ami kényszerpályákat hoz létre. Mindez a negyvenes évek elején egyre inkább egy fogalmi renddé áll össze; Erdei eljut egy olyan magas szintű történelmi általánosításig, mely szerint Magyarországon van egy történelmi nemzet, amely lényegileg a feudalizmus rekvizituma, és van egy polgári Magyarország, és az egész magyar helyzetet azt jellemzi, hogy minden mozgásban van, de mégsem tud egy holtponton túljutni. Ami azzal magyarázható, hogy ennek a két osztálynak és társadalomnak valami olyan furcsa összeshívódése jött létre, hogy csak egy demokratikus forradalom vihet ezen túl, egy olyan sajátos demokratikus forradalom, amelynek nemcsak polgári és antifeudális ele van.

B.: Én nem látom, hogy ez az álláspont a negyvenes évekre lokalizálódna. Az az elképzelése, hogy Magyarországon de-

mokratikus forradalom esedékes, de ennek a klasszikus demokratikus forradalom ismeretes előképein nagyon lényegesen túl kell mutatnia, már a harmincas évek közepétől közös gondolatkincse volt az egész népi vonalnak, s magától értetődően nekünk is.

H.: Vagyis már a Márciusi Front időszakában kialakult?

B.: Azt hiszem, ez pontosan megfelelt annak, ahogyan ugyanabban az időben kialakult a különbségtétel demokrácia és népi demokrácia között. Nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon egy olyan demokratikus forradalom, amelyik nagybirtokot, tőkés nagygazdaságot meghagy... sőt, mint a francia forradalomban, újraképzésre lehetőséget ad, értelmetlen és egyszerűen elképzelhetetlen volna. Tisztában voltunk azzal – és ez sose volt kétséges Erdeinél sem –, hogy Magyarországon egy olyan forradalom esedékes, amelyik egy ütemben létrehozza egyrészt a magyar parasztság teljes felszabadulását a feudalizmus nyomásától (s mi Erdeivel egyértelműen azt vallottuk, hogy ennek egyidejűleg kell jelentenie a nagybirtok és az eddigi közigazgatás megszűnését), és ugyanakkor jelenti az emberi méltóságnak és a szabadság intézményeinek azt a fordulatát, amit a francia forradalom klasszikusan jelentett, de ugyanakkor egy olyan népuralmat is, amelynek a gyökerei sokkal lejjebb mennek, mint a nagypolgárság uralmának. Mi ebben a kérdésben nem foglalkoztunk annyit a taktikai egymásután problémáival: az ipar szocialista átalakulásában az emberhez méltó élet és gondolkodás ugyanolyan következményét láttuk, mint a parasztság felszabadításában.

H.: Ha most a közigazgatási reformelképzeléseitekről is kicsit részletesebben szólnál...

B.: A közigazgatás témája nagyon furcsa módon került köztünk sorra. Engem mindig rendkívül foglalkoztatott a közigazgatási beosztás kérdése, és ebbe belejátszott a térképekkel való játszadozási kedvem. Emlékszem, hogy valamikor a harmincas évek elején egyszer leültem egy magyar – tör-

ténetesen egy néprajzi – térkép elé, ami a városi góccokat külön foltokban mutatta, és elkezdtem próbálgatni, hogyan lehetne olyan közigazgatási egységeket csinálni, amelyek a meglevő városi gócok köré csoportosulnak. Teljesen magam jöttem erre rá, de nekem a városi gócok csak a Dunántúlon jöttek ki simán, az Alföld, ahol a statisztika szerint város város hátán van, óriási káoszt jelentett számomra, amivel nem tudtam mit kezdeni. Pedig ismertem akkor már Erdei tanyacikkét, de ennek ezt az aspektusát egyáltalán nem vettem észre. 1935 után valamikor, nem sokkal utána, amikor Erdei Ferencsel a világon mindenről elkezdtünk programcsináló elgondolások jegyében beszélgetni, Erdei véletlenül felemlítette, hogy ezek az alföldi magyar városok, főleg a Dél-Alföldön, szinte tálcán kínálnak egy városra alapított közigazgatási megoldást, mert ott tulajdonképpen egymás mellett van egy csomó kerek, csupa 60 ezer lakosságú egység. Meghökkenve figyeltem, és ő felvázolta, hogy ott van Szentest, ott van Makó, ott van Hódmezővásárhely, ott van Felsőcsanád, ott van Békéscsaba és így tovább... Északabbra kezdenek kissé megzavarosodni a dolgok, részben kisebb, részben nagyobb egységek jelentkeznek. Engem ez teljesen lázba hozott, és azonnal vettünk egy térképet és leültünk, és az egész Magyarországot beosztottuk, amikor kiderült, hogy elsőre inkább Dunántúllal voltak bajaink, mert az ebbe a hatvanezres számba kevésbé illett: aztán rájöttünk, hogy ott is megvannak a remek kisvárosi egységek, csak éppen nem egészen hatvanezresek, hanem valamivel kisebbek, nagyon szép kis városias járási székhelyecskék – egyszóval az egész Magyarországot beosztottuk. Én ezután éveken keresztül ezt a beosztást csiszolgattam, statisztikáztam...

H.: Szebenyi Endre már ezekben ugyanúgy társult veletek, vagy csak Debrecenben, 1945 után? Ő is szegedi egyetemista volt...³⁶

³⁶ Szebenyi Endre (1912–1950): jogász, 1949-ben letartóztatták, 1950-ben halálra ítélték és kivégezték.

B.: Szebenyi ebben az időben egy szkeptikus, filozofáló lélek volt, a politikai és társadalmi programcsinálás távol volt tőle. Az egyetemi szemináriumokból jól ismertük egymást, de ő Erdeivel a negyvenes években került közelebbi kapcsolatba, mint a sajtóbűnügyben Erdei védője.

A közigazgatási területi beosztásnak ezt a témáját első perctől kezdve nem ejtettem el. A legkülönbözőbb helyzetekben tovább csiszolgattam és tovább foglalkoztam vele, amikor a területi visszacsatolások voltak, akkor megcsináltam az új területekre, és aztán megint vissza régre; ezt aztán elővettük később Erdei Ferencsel együtt³⁷ a belügyben, és még most is, nemrég jelent meg ugyene témakörben egy államtudományi intézeti belső dolgozatom. Azt is mondhatnánk, hogy ezt én sokkal lelkesebben a szívemre vettem, mint Erdei Ferenc, a gondolat szerzője maga.

H.: Azért a *Város és vidék*ében visszatér ehhez a motívumhoz...

B.: Visszatér, de azt, hogy az országot felosztani, beosztani, rendezni ebből a szempontból, azt ő egy helyen szögezte le, a *Magyar város* utolsóelőtti fejezetében – *Országrendezés városokkal* –, ahol programszerűen megfogalmazta, hogy egy ilyen országrendezésnek az a lényege, hogy az ország területi beosztását városokra kell alapítani, s minden városhoz a maga környékét lényegében úgy viszonyítani, ahogy a tanya viszonyult valaha az alföldi mezővárosokhoz. Azt talán nem gondolta, bár nem is zárta ki, hogy – ellentétben a konzervatív tudósok programjával, akik e tanyákat akarták falvasítani – éppen a falvakat kéne tanyákká szétszórni, de a *Magyar város* utolsó fejezetében majdnem hogy ezt mondta. A lényeg az, hogy a falvakból ugyanúgy bejárjanak és éljenek a város javaival, ahogy a tanyák viszonyultak az alföldi mezővároshoz. Én aztán próbáltam ezt a közigazgatási jogi részére is áttenni, de ez már egy másodlagos kérdés

³⁷ A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. 1946. Írták: Erdei Ferenc és Bibó István. BIM 10. 558–568.

volt, ami belügyi koromban sok problémát jelentett, de... soha nem jutott el a realizálásig.

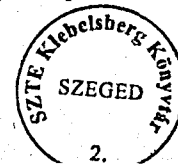
H.: Itt 1945-ös időszakra utalsz, amikor Erdei Ferenc volt a belügyminiszter?

B.: Igen, igen... erre majd vissza fogunk térni. Na most, 1935-ben én hazajöttem külföldről, édesapám meghalt, felköltöztünk Pestre. Ugyanekkor történt egy általános Pestre vonulás, úgyszólván az egész társaságé. Ortutay ekkor már Pesten volt, és vagy előbb vagy utóbb, de akkortájt került a Rádióhoz; Reitzer Béla valamivel később, talán 1936 folyamán került Pestre a Kereskedelmi és Iparkamarához, Erdei Ferenc még Makón maradt, ekkor volt az ő makói szövetkezeti hőskora, ugyanakkor erős levelezésben volt Reitzer Bélával és velem is. Pár év múlva következett be az ő Szigetszentmiklósravaló költözése, mikor a makói perspektívák bezárultak.

Ekkor kezdődött Pesten egy rendkívül mozgalmas, politizáló, programcsináló, közéleti élet., ez volt az az időszak, amikor a népi írók mozgalma országos üggyé vált; ekkor alakult meg a Márciusi Front, ekkor volt a levegőben a politikai változás lehetősége.

Tudni kell még ehhez azt is, hogy ezeknek a reformmozgalmaknak volt, mondjuk, egy 1935 előtti és 1935 utáni szakasza. 1931 és 1935 között ezek a reformmozgalmak tagolatlanul voltak jobb és baloldaliak, a nagy választóvonal, a német nemzetiszocializmushoz való viszony ekkor még nem volt döntő jelentőségű. Milotay István például ebben az időben nagyon határozott földreform-irányt képviselt, neki talán még az 1920-as évek végéről van egy ilyen könyve.³⁸ Az összes ilyen társaságnak, a Bartha Miklós Társaságnak és hasonlóknak volt ugyan jobboldala és baloldala, de az másodlagosnak tűnik mindaddig, amíg a nemzetiszocializmus

³⁸ Milotay István (1883–1963): szélsőjobboldali publicista, említett műve: *Az ismeretlen Magyarország*. Budapest, 1930.

választóvízként a zsidókérdést és a német hatalomhoz való viszonyulást fel nem vetette.

H.: A világgazdasági válság hatása, a Bethlen-kormány bukása, a Károlyi-kormány, majd Gömbös színrelépése belső folyamatokat is elindított;³⁹ tehát azt hiszem, hogy a hitlerizmus elsősorban külpolitikai koordináta volt, de tulajdonképpen belül, a magyar társadalomban is a világgazdasági válság nyomán indult el egy olyan radikalizálódási folyamat, amely valóban jobbra és balra polarizált. És az Új Szellemi Front és az a kísérlet, hogy a Gömbös-féle reformpolitikával érintkezési pontokat keressenek, nemcsak külső, hanem belső okokból is megbukott, mert kiderült, hogy azokra a mélytengeri áramlásokra, amelyek itt zajlanak, ezek a megoldások nem megoldások.⁴⁰

B.: Itt visszatérve arra, amit az előbb mondtam és amit most ki kell egészítenem. Körülbelül olyan helyzet volt, hogy volt a magyar társadalmi és politikai fejlődésnek egy öntörvényű mozgása és elindulása, ami ha magában marad, akkor – fura hasonlat – valami olyan dolognak kellett volna elindulnia, ami most Spanyolországban zajlik. Vagyis: az uralmon lévő félfasiszta, félreakciós oligarchia önbizalma meginog, az oligarchia előregszik. Sorompóba lép egy csomó reformszükséglet, amelyek lassan egyértelműekké, mindenki által elfogadottá, minden, az oligarchia szoros érdekviszonyaiba bele nem ágyazott és bele nem merevedett ember számára magától értetődővé válnak: földreform, a parasztság felemelése, társadalmi változások, a munkásság helyzetének a változása. Közben megmarad a fennálló hatalom önmagát megőrző ereje, amely szeretne a dolgoknak utánaengedni,

³⁹ Bethlen István kormánya: 1921. április 14–1931. augusztus 24-ig; Károlyi Gyula kormánya: 1931. augusztus 24–1932. október 1-ig; Gömbös Gyula kormánya: 1932. október 1.–1936. október 12-ig.

⁴⁰ Az Új Szellemi Frontot Zilahy Lajos (1891–1974) író kezdeményezte 1935-ben.

de retteg attól, hogy mindez kommunizmussá fajulhat, és ez ment volna folyamatosan az 1930-as évektől, míg '40-re, '50-re talán lett volna belőle valami öntörvényű dolog. Ezt keresztezte a hitleri Németországnak a megjelenése a színen. Ezt jellemezte Németh László úgy, hogy nekünk az a bajunk, hogy a mi kis fazekunk mindig valami szomszéd fazekának a hatására értelmetlenül és idő előtt és idő után forr fel, és akkor az, amit a saját, belső törvényünk szerint kellene csinálni, nem úgy történik.

Az 1920-as évek végén és a harmincas évek elején, magyarul a világgazdasági válság kezdő szakaszában Magyarországon mélységes megrettenés lett úrrá az egész uralkodó oligarchiában, mert ekkor jöttek az első hírek az orosz öt éves tervekről. Aki akkor fiatal volt és radikális, az a kommunizmus közeli kitörését remélte vagy esetleg talán félt is tőle, és más alternatíva nem jelentkezett.

1933-ban megjelent a hitlerizmus, aminek egyelőre az a hatása volt, hogy csökkent a kommunizmus orientációs jelentősége, ugyanakkor a hitlerizmus még nem volt elsöprő erejű, és ebben a részen megindult egy öntörvényű magyar fejlődés, amit leginkább a népi mozgalom képviselt, amely akkor a magyar realitásokhoz a legjobban igazodott, annak ellenére, hogy az előírással orientációs sémákhoz nagyon kis mértékben igazodott. De ez a bizonyos összekeveredés a magyar realitástól nem volt idegen, és nem vagyok biztos benne, hogy olyan magától értetődő és természetes az, hogy a hitlerizmus a zsidókérdést és a német hatalomhoz való viszonyt tette meg döntő vízválasztókká. A lényeg az, hogy az ekkor előtérbe került magyar népi irodalom és mozgalom iránt a fennálló rendszer értelmiségi része egyszerre elkezdett rendkívül érdeklődni, mert egy olyan reformlehetőséget láttak benne, amelyik esetleg még nem egészen kommunizmus, ugyanakkor valami nagyon magyar dolog, és a parasztságra helyezi a súlypontot, amit mindig jobban szerettünk, mint a munkásságot és így tovább... Szóval eb-

ben az egész gondolkörben egyszerre megindult olyan embereknek, mint Szekfű Gyula és Kozma Miklós,⁴¹ a népiek iránti érdeklődése. Ugyanakkor a Horthy-hatalom engedett annyi sajtószabadságot, hogy aki bizonyos tabukat nem érintett, nagyon sok mindent elmondhatott.

Budapesten akkor minden második vendéglőben ült egy asztaltársaság, amelyik az országot meg akarta váltani, reformálni, változtatni, ezek között már akkor voltak egyértelműen fasiszta jellegűek, amelyeknek csak a létezéséről tudok, de volt egy csomó olyan, amely ehhez a népi, népi demokratikus, márciusi frontos vonalhoz többé-kevésbé közel állt. Mindennemű fontossági sorrend nélkül, csak úgy ötletszerűen mondom, ami eszembe jut. Volt a Gombos Feri bácsinak – aki Simándi Pál néven publikált – egy asztaltársasága, sok fiatallal. Volt egy csoport, amellyel mi is összejöttünk: négyen ültünk egy asztalnál, Erdei, én, Keresztes Károly és egy Zahorán nevű fiatalember. Később ebből a Keresztes-, Zahorán-, Bartók János-együttesből született meg a „MIKSZ” nevű szervezet (Művészek, Írók és Kutatók Szövetkezete), mely szabályos szövetkezetként előadásokat és esteket tartott, József Attila-estet és Bartók-előadást. Egy Rácz Kálmán nevű képviselőnek volt egy fiatalokat is magába foglaló csoportja, melyet közelebből nem ismertem. Rácz Kálmán egy, a Szovjetunióról szóló, az akkori viszonyok között szovjetbarátnak számító írásnak volt a szerzője, majd később egyik napról a másikra belépett a nyilas pártba, amivel kínos helyzetbe hozta mindazokat a fiatalokat, akik az ő asztaltársaságában szerepeltek. Természetesen ott volt

⁴¹ Kozma Miklós (1884–1941): katonatiszt, politikus. 1919-ben Szegeden a nemzeti hadsereg propaganda- és védelmi osztályának vezetője, majd Horthy kabinetirodájának katonai referense. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhíradó és Rádió Rt. elnöke. 1935. március 4-től 1937. február 3-ig a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere. 1940. szeptember 12-től 1941. december 8-ig Kárpátalja kormányzó biztosa. Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II.* (2000)

a magyar népiek csoportosulása a *Válasz*⁴² körül, ugyanakkor a szegedi fiatalok feljöttek úgyszólván testületileg Pestre, és itt tovább is összejártak. Ott volt a debreceniek csoportosulása, Újhelyi Szilárd, Szilágyi József és így tovább. Zilahy Lajos Új Szellemi Frontja mindezek között csak egy alkalmi ötlet volt, aminek a jelentőségét erősen eltúlozták a Gömbössel összeerőltetett s eleve kudarcra ítélt találkozás miatt. Mi Erdeivel sokfelé kerestük a kapcsolatokat, s néha meglepően jóféle emberre bukkantunk, mint például Antall József, néha viszont szimpla antiszemita és fasiszta. Végül aztán, ami a legfontosabb, megjelent a Márciusi Front a maga kiáltványával. Sem Erdei, sem én az első alakulásokon nem voltunk jelen, ott Kovács Imre volt a népiek közül, hogy úgy mondjam, a patronáló, de aztán hamar bekapcsolódtunk, és akkor ismertük meg Donáth Ferencet,⁴⁴ Tettamanti Károlyt, Lengyel Balázst,⁴⁵ Polnert, Bachnert; ez utóbbi kettő később, '45 után magyarosított, megváltozott nevekké komoly funkciókat töltött be. Mindezek végül egy csatornába folytak egy bizonyos 1937–38-as makói összejövetelen, aminek Erdei Ferenc adta meg a színhelyét. (Zárójel-

⁴² *Válasz* (1934–1939, 1946–1949): szépirodalmi, kritikai és politikai folyóirat, a népi írók orgánuma, amelyet 1935-től 1938-ig Sárközi György (1899–1945 – költő, író) szerkesztett. 1946-os újraindulásakor Sárközi Márta látta el a szerkesztői feladatokat nagy részét; zömmel a Nemzeti Parasztpárt körül tömörülő népi írók, fiatal értelmiségiek írtak bele.

⁴³ Id. Antall József (1896–1974): jogász, kisgazdapárti politikus

⁴⁴ Donáth Ferenc (1913–1986): politikus, agrártörténész, publicista, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő, a forradalom idején Nagy Imre munkatársa volt, utána a Nagy Imre perben elítélték. A börtönből 1960-ban szabadult. A demokratikus ellenzék összekovácsoló apafigurája. Fő művei: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945* (1969), *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között* (1976), *A munka és a tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* (1979), *Tulajdon és hatékonyság* (1988)

⁴⁵ Lengyel Balázs (1918–2007): író, kritikus, 1946–48 az *Újhold* szerkesztője

ben említtem meg Erdei Ferenc makói szövetkezeti kalandját, valamikor 1936–37-ben. Óriási sikerként sikerült az ottani szövetkezetet a maga harcias programjának megnyernie, mely a hagyásokat a saját gazdasági vállalkozásuk urává tette volna; ekkor rettentő örömben voltunk. Emlékszem rá, erről szólnak a levelei. Később azonban az előírással úri huncutság összes eszközeivel robbantották a szövetkezetet, beterelték a képviselők s egyebek által vezetett állami felvásárló szövetkezetbe olyformán, hogy Erdei saját legjobb embereit fordították ellene. Végül vezető szerepe megszűnt, megmaradt valamiféle hagymanemesítési megbízottnak, egy szóval némi kapcsolata megmaradt, de ezzel számára a makói lét céltalanná vált, és ekkor érlelődött a Budapest környéki hagymatermelés, mint egyben olyan független egzisztenciális bázis, amelynek alapján a művek megírására és közéletre lehetőség nyílik.)

A makói összejövétel pontos dátumát meg kellene alapítani, mert az én fejemben kicsit összezavarodik, hogy 1937-ben volt-e vagy 1938-ban. 1937 végén, úgy van, ez a jó időpont...⁴⁶

A makói összejövétel Erdei Ferenc első házassága előtt volt, 1937 októberében, itt aztán itt volt úgyszólván mindenki. Ott voltak az összes népiek, Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Féja Géza, Darvas József – emlékszem, hogy Darvasért én mentem ki a vonathoz, hogy bekalauzoljam, nem tudom, milyen szálláshelyre –, jelen voltak a márciusi frontosok, Donáth Ferenc, Lengyel Balázs, Tettamanti Károly, többre pontosan nem emlékszem.

⁴⁶ A makói összejövétel dátuma: 1937. október 2–3. A vita alapjául Féja Géza (1900–1978) író, szociográfus „Márciusi Front” című tanulmánya (Válasz, 1936. június) szolgált.

Ott volt Keszthelyi Nándor,⁴⁷ aki a Barankovicshoz⁴⁸ közel álló, de németellenes Deák Ferenc Társaság küldöttként jelent meg, de utóbb parasztpárti lett. Előzőleg mi Erdei Ferencsel – én lent jártam előzőleg is Makón – nagyon sokat foglalkoztunk egy olyan politikai programmal, amelyet valamiféle kátében kellene megfogalmazni. Két dolog is volt előttünk. Az egyik egy olyanféle politikai programnyilatkozat, amit aztán a Márciusi Front Makón kezdett, majd később Pesten elfogadott programnyilatkozata tartalmazott, a másik pedig egy emberi magatartásbeli 10 pontosnak szánt káté.⁴⁹ A szabadságszerető és az egyenlő emberi méltóság elvi alapján álló embertípust szerettük volna ideálként kialakítani – pontokba foglalni, hogy a szabadságszerető hogyan nem hajlik meg bizonyos szituációkban, hogyan viszi át a gyakorlatba a demokratikus emberméltóság követelményeit, konkrét helyzetekben, hivatali hatalommal, szegényemberrel, munkaadóval, cseléddel szemben, politikai-közületi forgódásban milyenféle dolgokat nem tűr és mitől nem fél. Ennek valami primitív fogalmazványa valahol megvan nekem, de végül is ebből nem lett semmi. A Márciusi Front nyilatkozatának fogalmazásában Erdeivel erősen részt vettem, de a végső átírásban az ötök⁵⁰ és talán Sárközi György vettek részt. Emlékszem, Makón a nép kint ült valami nagy vendéglőteremben, és a nagyok egy kis szobában tanácskoz-

⁴⁷ Keszthelyi Nándor (1908–1976): ügyvéd. 1932-ben avatták jogi doktorrá. 1934-től ügyvéd Budapesten. 1933-ban belépett a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Nemzeti Radikális Pártba, 1935-től, pártügyészként, a párt Intézbizottságának tagja. 1939-ben részt vett a Nemzeti Parasztpárt megalapításában, s a felszabadulás után is e párthoz tartozott. 1945 után miniszteri tanácsos a Belügyminisztériumban, majd a sajtóosztály vezetője a Külügyminisztériumban. Az ötvenes években vállalati jogtanácsos, később – élete végéig – ügyvéd. Számos szaktanulmányt írt.

⁴⁸ Barankovics István (1906–1974): politikus, köziíró

⁴⁹ BIM 11. 15–17.

⁵⁰ Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres Péter

tak; az én zsebemben volt az Erdei Ferencel készített fogalmazvány, és Illyés Gyula, akit még alig ismertem, kijött és elkérte tőlem. Utóbb Féja Géza megjegyezte, hogy a fogalmazásban részt vettem, de a bírósági tárgyaláson nem ültem ott mint vádlott, ami engem akkor nagyon bántott. Ezt igyekeztem később behozni. Na most... Az Új Szellemi Frontot említetted. Erről csak annyit tudok mondani, hogy ahogyan azt Zilahy meghirdette, akár ezt, akár a Kitűnőek Iskoláját, az minket Erdeivel tökéletesen hidegen hagyott. Ilyen dolgokban voltunk mi nagyon egyek, hogy annak ellenére, hogy lelkesen benne voltunk ezekben a nyüzsgésekben, és éreztünk bennük egy nagy lehetőséget, elutasítottunk minden henye programot és öncélú akciózást, az olyanokat, amilyenek a Zilahy akciózásai voltak, aki derék ember volt, de valahogy mindig a felületen maradt, végezve azon az ötletén, hogy a Kitűnőek Iskolájának vezérlő elnökéül a mindenkori magyar miniszterelnököt szánta. Egy ilyen ötlet nekünk magában elég volt, hogy már ne is foglalkozzunk vele. Megemlítem, hogy volt néhány közös állásfoglalás- és magatartásformánk, amit én fogalmaztam meg, de amelyre nézve teljes egyetértésben voltunk. Az egyik ilyen az volt, hogy sose szabad egy igazi társadalomkritika háttereként elsősorban az atrocitásokra, a hajmeresztő esetekre helyezni a hangsúlyt. Például Féja Géza rengeteg borzalmas atrocitást írt le a magyar nagybirtok viselt dolgairól. De sose szabad elfelejteni, hogy a magyar nagybirtok, úgy, ahogy volt, a legderekabb és legjobb akarató képviselőivel együtt is elviselhetetlen, lehetetlen, funkció nélküli, el nem fogadható valami, amelynek az atrocitás már csak kivrívó mellékterméke. A másik ilyen közös, az elsővel rokon álláspont az volt, hogy ahol a bajok egy reménytelenül rossz, torz hatalmi szerkezetből fakadnak, ott semmi értelme a panaszkodással a papírforma szerint „illetékes”-től várni az orvoslást. Közös álláspontunk volt az is, bár ez talán hozzám állott közelebb, hogy nem olyan fontos, hogy valaki micsoda

ideológiai kiindulásból indul bele a cselekvésbe. Nem igaz az, hogy agyon kell ideologizálni a politikai cselekvést, és előbb el kell döntenie, hogy szabad-e hinni Istenben vagy nem, mert már maga ez a kiindulás is veszélyesen idealista jellegű. Az igazság az, hogy akinek éppen működik a realitásérzéke, az akármiféle ideológiai építményből kiindulva ugyanoda kell hogy eljusson. Ezt sokszor volt alkalmunk ezekben a dolgokban alkalmazni. Éppen ezért volt köztünk teljes egyetértés ebben az időben, Erdei Ferenc lenini elkötelezettsége ellenére is. És nem a mi ügyünk volt a forradalomra nézve sem az a bizonyos hangsúly, ami zajgó forradalmároknál a kastélyok felgyújtásán és a gonoszok felaggatásán volt, hiszen ez tökéletesen hasonló volt az akkori kedvenc fasiszta és nyilas szólamhoz, hogy Szegedtől Budapestig minden tíz méterre egy akasztófa. Az ilyen dolgok minket hidegen hagytak. Erdei Ferenc talán nálam közönyösebb volt a forradalom által okozható emberi szenvedéssel szemben, és hajlandó volt politikai alapon ezeken túltenni magát. De belső kegyetlenség nem volt benne, és ő se hitte azt, mint Rákosi, hogy a kegyetlenség fontos kvalifikációs elem.

Visszatérve ezekre az 1935 és 1939 között forgolódo társaságokra, még meg kell említenem: Keszthelyi Nándornak volt egy asztaltársasága a Centrál pincéjében, míg a Centrál felső részében szerdánként a népi írók jöttek össze. A Keszthelyi-féle együttes egy kulturált európai, polgári, helyenként polgári radikális együttes volt: Keszthelyi tagja volt a Deák Ferenc Társaságnak, ami Szekfü Gyulához közel álló, kissé legitimista mellékzöngéjű, németellenes társaság volt, s Keszthelyi a Deák Ferenc Társaság küldötteként ott volt a makói összejövetelen, ott volt Makay Miklós is, aki viszont a Törzsökös Magyarok Egyesületének⁵¹ volt szervezője, egy nagyon

⁵¹ 1938. november 15-én alakult meg a Törzsökös Magyarok Tömörülése, Sárkányos Mozgalom elnevezésű szervezkedés. (Vezetője ekkoriban Makay Miklós.) Ezen – a turáni gondolat jegyében fogant – németellenes irányult-

mulatságos, kicsit dogmatikus ember. A Törzsökös Magyarok elvileg egy faji alapon álló egyesület volt, mely azonban ezt az elvi alapot mulatságos módon kizárólag németellenes éllel forgatta, ami elsősorban Makay Miklóson múltott; a látható fő Baráti Huszár Aladár volt, a háttérben talán Kozma Miklós állott. A világpolitika 1939-ben a MIKSZ-ben okozott válságot, ahol Keresztes a szövettel harcoló finneknek akart valami szimpátiatüntetést rendezni, amit mások ellenéztek, ugyanakkor Székely Endre zeneszerző szembekerült Bartók János zenetudóssal, akit nacionalizmussal és antiszemitizmussal vádoltak. Ekkor megjelent Markos György,⁵² valahonnan Nyugatról érkezett s bekapcsolódott a MIKSZ-be azzal, hogy majd békét csinál, de már sokat nem tudott csinálni, mert itt volt a háború, s kezdtek a dolgok feloszlani. Én a MIKSZ-nek felügyelőbizottsági tagja voltam, közben a bíróságnál dolgoztam, majd bekerültem az Igazságügybe, ott felhasználtam az összeköttetéseket arra, hogy a MIKSZ cégbejegyzését elintézzem. Később alkalmam volt ugyan-ezen a címen börtönlátogatásokat is intézni, amikor Erdei Ferenc börtönben ült.

Még visszatérve a Márciusi Front 1938-as nyilatkozatára, az Erdeivel készített első fogalmazásba én – erősen Németh László-i hatás alatt – javasoltam egy pontot, amely a sváb és zsidó asszimiláció kérdését egyidejűen érintette. Annak idején ugyanis én Németh László *Kisebbségben* című művét nagy érdeklődéssel és nagyjából egyetértéssel olvastam. Ezt a pontot utóbb az aláíróknak az ügyben határozó együttese kihagyta. Ez akkor engem nagyon bosszantott, úgy éreztem, a szöveg ezzel jellegtelenebbé vált. Ma kifejezetten örülök, hogy így történt, mert az egész Németh László-i elképzelés, amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi

ságú mozgalomban különböző néven korábban már működő asztal- és baráti társaságok egyesültek.

⁵² Markos György (1902–1976): kommunista politikus, geográfus

zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenséget kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt...

Komolyabb visszhangja ennek a nyilatkozatnak – egy sajtóperen kívül – végül is nem lett, mert 1938 és 1939 között kezdődött Magyarországon a háborúra való nekikészülődés, kezdődött az a helyzet, hogy a hitleri Németország árnyékában nekünk területi gyarapodást lehet elérni, ez szorosabbá tette a rendőri ellenőrzést, szűkebbé a sajtószabadságot, megkezdődtek a zsidótörvények... A Márciusi Front és a népi írók környékén nagyon kevés ember volt, aki ezekben a kérdésekben, melyek akkor a választóvíz szerepét játszották, jobbra dőlt volna... Abban az időben ezek a választóvíz-kérdések egy sor ilyen reformer mozgalmat kettészakítottak; magam jelen voltam a Bartha Miklós Társaságnak egy olyan ülésén, ahol a baloldali társaság leváltotta a jobboldali vezetőséget, amit két nap múlva a jobboldali vezetőség viszonzott sikeres ellenakcióval. Mindez gyakorlatilag az egész reformhángulat lassú lesüllyedésével járt. A népiek közül kevés ember váltott jobbra, a jelentősebbek közül csak Erdélyi József⁵³ híres versével, amivel úgyszólván

⁵³ Erdélyi József (1896–1978): költő, jobboldali fordulata *Solymosi Eszter vére* című antiszemita versével kezdődött (*Virradat*, 1937. augusztus 2.). Korábban, a 20-as évek elején, majd 1930 körül is írt antiszemita verseket, de azokat nem publikálta. 1938-tól rendszeresen írt az *Egyedül Vagyunkba*, s annak külső munkatársa lett. A politikailag jobboldalinak számító Turul Szövetség vette szárnyai alá, az rendezte meg első szerzői estjét a Zeneakadémián, s adta ki műveit. A háború alatt írt emlékiratában beismerte: „Egy szélsőjobboldali pártba is beléptem, bírálati jogomat fenntartva. Tréfa volt az egész, de ha már beléptem, ígéretem szerint egy évig álltam a sarát, segítettem a pártot.” (*Fegyvertelen. Önéletrajz*. 1942. 201.) A párt a Matolcsy–Baky-féle Nyilaskeresztes Front volt. A német megszállás idején – éppen azokban a hetekben, amikor a magyar zsidók százazreit hurcolták koncentrációs táborokba – antiszemita verseket írt, s a régieket újraközölte. 1947-ben mint háborús uszítót népbíráóság elé állították, s három évre elítélték. 1954-ben

kilépett az egész népi mozgalomból; de a Solymosi Eszterről szóló versén kívül írt még egy rendkívül rosszízű verset a német megszállás idején arról, hogy egyedül ül a Centrálban, gúnyosan aposztrofálván, mondhatni, denunciálván a népi mozgalom „nagyjait”, akik eltűntek...

Lassanként minden megmerevedett és lehetetlenné vált, és Erdei Ferencel mind a ketten megéreztük, hogy igazi, termékeny közéleti munkára kicsi a lehetőség, a demonstratív dolgokhoz pedig igazában egyikünknek sem volt sok érzéke. Erdei viszont lehetőséget látott arra – mint ami volt is –, hogy a benne kibontakozó művek írását folytassa. Ugyanerre az időpontra esik az, hogy mind a ketten megtaláltuk végleges női társunkat, és ez is bizonyos befelé fordulást idézett elő, azt hiszem, elég párhuzamosan mindketőnkénél. Erről talán Majlát Jolán⁵⁴ többet tudna mondani, de azt hiszem, ebben az időben nemcsak nekem, hanem Erdei Ferencnek is egy kicsit meglazultak a szálai azokhoz a különféle baloldali csoportosulásokhoz, amelyek maguk is megbizonytalanodtak. Hozzá kell tennem, hogy a kommunista párt földalatti aktivitása valamikor 1935 és 1943 között volt a mélyponton. Ezt Vértés Györgytől⁵⁵ tudom, aki egyszer engem hosszasan kikérdezett a MIKSZ mineműségéről – amit én sosem tartottam igazán első vonalban fontos dolognak, bár nem volt érdektelen, és sok rendes ember volt benne –, és biztosított engem, hogy ez egy olyan időszakban zajlott, amikor tulajdonképpen a népfrontmozgalmat egyedül ilyenféle csoportok éltették és úgyszólván a párt folytonosságát helyettesítették ebben az időben. Én abszolúte nem vettem észre, hogy én a párt folytonosságát helyette-

térhetett vissza az irodalmi életbe. (Erdélyi háború alatti irodalmi működése: Juhász Gyula: A barbár hullám [A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt 1938–1944]. *Új Írás*, 1984. 7. 68–97.)

⁵⁴ Majlát Jolán (1917–1991): történész, etnográfus, Erdei Ferenc második felesége

⁵⁵ Vértés György (1902–1976): kommunista politikus, újságíró

sítem abban az időben; én tudtam, hogy a társaságban kik azok, akik kimondottan marxista vagy marxista-leninista észjárással gondolkoztak, de az, hogy ennek komoly jelentősége volt valamilyen módon a kommunista vagy a népfrontmozgalom folytonosságában, ami nem ugyanaz, ez utólagos beleképzelés. Ezek nem voltak azok, hanem sokkal inkább ennek a... magyar fejlődés szempontjából öntörvényű reformmozgolódásnak voltak a részei, amelynek nem adott meg az a lehetőség, hogy a saját menetében előrehaladjon, hanem visszaszűkült az öntudatos baloldaliakra, s csak a német vereség árnyékában kezdődő antifasiszta front alakulásában kapott, sajnos, sokkal szűkebb tömegbázissal, új aktivitásra lehetőséget. Erre az időre visszanézve, bizonyos fókig sajnálnom kell, hogy ekkor ennyire kikapcsolódtam ezekből a dolgokból, mert 1943-ban, mikor az antifasiszta front lehetősége kezdett nőni, akkor nekem az volt a benyomásom, Erdei Ferenc nem tudja pontosan, hol kellene a komolyabb aktivitáshoz szálakat keresni.

Én 1943 végén s még inkább a német megszálláskor elkezdtem magamban fogalmazni egy nagy békeajánlatot, amit a magyar munkásság szájába adva kellett volna intézni a magyar értelmiségi középosztályhoz, amit én nagyon jól ismertem. Célja lett volna ennek mindazoknak a rémületeknek a feloldása, amelyeket ez a középosztály munkásokkal, kommunistákkal, forradalommal szemben kialakított magának, és erre egy nagyon emberséges, humánus, megnyugtató, de azért határozott választ akart volna ez a békeajánlat adni. Ezt eléggé meg is fogalmaztam, és szegény feleségem hetekig fogvacogva hordozgatta a táskájában ezt a fogalmazványt. Mikor Erdei Ferencel beszéltem róla, ő nagyon jónak találta a gondolatot, de a világon semmi ötletet nem tudott mondani arról, hogy kinek kellene ezt odaadni, hogy ebből röplap legyen... Én magam sem tudtam. Nem is lett belőle semmi, mert közben akkor elkezdődött az Igazságügyi Minisztériumban a mentesítő bizonyítványok gyártása, amire

rakapcsoltam mint közvetlen aktivitási lehetőségre; aztán jött a Szálasi-kormány, az én becsukatom és Erdei Ferenc Alföldre indulása.

De Szárszóról kellene még beszélni.⁵⁶ Mikor azt mondtam, Erdei Ferenc nem tudta, hogy mit kell csinálni, ez nem azt jelenti, hogy programja ne lett volna. Szervezeti kapcsolata nem volt; nem tudta, hogy hol kell egy titkos nyomdát találni, ahol egy ilyen írásművet meg lehet jelentetni. Hogy programja volt, annak eklatáns bizonyítéka a szárszói konferencia, amiről érdemes külön szólni. Az a beállítás, hogy nincs mit csinálni, és az igazi, termékeny aktivitás szempontjából csüggesztő állapot áll fenn, körülbelül a szárszói konferencia pillanatában vált túlhaladottá. Erdei Ferenc hívott engem a szárszói konferenciára, ma is sajnálom, hogy nem mentem el, emlékezetem szerint valami kicsinyes vagy családi ok miatt. Ma is kíváncsi vagyok, hogy ott én mit mondtam volna, mert hazudnék, ha azt állítanám, hogy azt mondtam volna, amit a mai eszemmel mondandónak tartanék.

A szárszói konferencia egyben adaléka annak is, hogy Erdei Ferenc, bár a saját programja megvolt, ez nem volt beillesztve egy közösségi programba, az aktuális összantifasiszta tennivalóba, mint a Márciusi Front idején. Közelebből szólva: most pontosan vissza tudom idézni, hogy sem Erdei Ferenc, sem én nem tudtuk világosan azt, hogy ha minket a szovjet hadsereg fel fog szabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e vagy népfrontos, többpárti kormány? Mert a népfrontprogramot meghirdette a kommunista párt valamikor 1935-ben, a német fasizmus keserű tanulságaként. Nekem ekkor szilárdan az volt az érzésem, hogy a népfrontprogram nem merő taktika, hanem egy mély, organikus változás a tennivalók terén; annak felismerése, hogy olyan jelenségekkel szemben, mint a fasizmus, a szocia-

⁵⁶ A Magyar Élet-tábor balatonszárszói konferenciája 1943. augusztus 23–29. között volt.

lizmus és az addig egyszerűen polgárinak és kapitalistának bélyegzett klasszikus demokrácia között van egy mélyebb érdekközösség. Ez indított arra, hogy ezzel a népfrontpolitikával nagyon erősen azonosítottam magamat... De azért negyvenháromban, amikor ezt a mérlegre kellett tenni, ez a népfrontprogram... Noha a világpolitikai szovjet–angol–amerikai szövetség jó háttér volt a számára, az itthoniak számára nem volt olyan tiszta, hogy tudtuk volna azt, hogy vajon ez a népfrontprogram elsősorban a nyugati országokra, Franciaországra és a hasonló országokra vonatkozik-e csak, ahol a proletárdiktatúra közvetlen kilátása nincs meg, de a szovjet hadsereg hatókörére nem.

H.: Révai könyve akkor Erdei kezében többször megfordult. Vajon egy negyvenhármass esemény, a békepárti memorandum, ami programszerűen is összefoglalta ezt, nem jutott el ezek szerint hozzá?

B.: Hogy Erdei Ferenchez mi jutott el, azt nem tudom, de nem emlékszem, hogy énnekem említette-e Révait a felszabadulás előtt.⁵⁷

H.: Ez korábban jutott el hozzá, tudjuk az időpontot, csak azt nem, hogy a békepárti memorandumot ismerte-e?

B.: Nekem bizonyosan nem jutott a kezembe, mert akkor én a magam tervét is sokkal értelmesebben illesztettem volna bele. Ez a szárszói konferencia nagyon érdekes dolog volt. Egyik oldalról a népi forgolódások és kapcsolatkeresések folytatása, ott voltak az ún. népi írók majdnem mind. Ugyanakkor belekapcsolódott ebbe a Parasztszövetség Kovács Bélával⁵⁸ és – a Parasztszövetségnek távoli, titkos helybenha-

⁵⁷ A tanulmányt Révai József 1939-ben írta. A kéziratot Losonczy Géza hozta haza Párizsból. Hazai megjelenése: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest, 1946.

⁵⁸ A Parasztszövetséget 1941 őszén – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatásával – a Független Kisgazdapárt paraszti szárnya alakította meg. Kovács Béla (1908–1959) mellett meghatározó szerepet játszott Nagy Ferenc (1903–1979) kisgazdapárti politikus.

gyója és támogatója, aki az akkori kormány legpregnansabb és legkarakteresebb németellenes figurája volt – Keresztes-Fischer belügyminiszter, aki ugyanakkor százával vettette a kommunistákat a budapesti kaszárnyákba és börtönökbe. És az egészek helyszínt adott a Soli Deo Gloria Szövetség, egy derekas református hitbuzgalmi ifjúsági egyesület, mely már régtől fogva szimpatizált a népiek mozgalmával, és akkorra határozottan németellenes lett, de semmiképpen sem volt baloldali vagy forradalmi. Viszont ez az egész együttes kiválóan alkalmas lett volna egy németellenes, antifasiszta népfrontmozgalom kiindulásául. Mármint az egész összefogás kezdődött Erdei Ferenc előadásával, amiről ő nekem elég részletesen beszámolt utána; ebben meghirdette minden társadalmi kérdés szemléleteként a marxista szemlélet szükségességét. Ami az ő elbeszélése szerint ott meglehetősen konsternációt keltett, és nekem az a benyomásom támadt az ő elbeszéléséből, hogy szinte az ő ellensúlyozására hívták oda gyorsan Németh Lászlót és Karácsony Sándort.⁵⁹ Mint kiderült, ez – legalábbis Németh László vonatkozásában – nem igaz, mert Németh László második előadónak program szerint be volt tervezve. Németh László viszont a maga jellegzetes fogalmazását adta elő, mely szerint Magyarországon a társadalmi válság mögött is az a lényeg, hogy itt régtől fogva egy olyan belső idegen uralom van, aminek mindenkor megfelelt a külső idegen uralom. Vagyis Magyarországon a vezetés egy csomó funkcióját idegenek látják el, és így Magyarország egy belsőleg és külsőleg is gyarmatosított országgá vált. Ezzel minden magyar reformprogram elsőrendű vádlottjának, a többségében egyáltalán nem idegen származású magyar úri osztálynak a szerepe elködösítődött. Németh László előadása további részében azt fejtegette, hogy a fasizmus és kommunizmus alternatívája helyett harmadik utat kell választani. Ezzel pedig elhomályosult az a szembe-

⁵⁹ Karácsony Sándor (1891–1952): pedagógiai, filozófiai író, egyetemi tanár

szökő tény, hogy egy létező és a fasizmus ellen harcoló polgári demokrata-kommunista világkoalíció együttes eszméi előterébe minden Németh László-i harmadik út belefér, és semmi értelme egy olyan harmadik utat meghirdetni, amely nem képes minden töprengés nélkül ebbe az antifasiszta koalícióba lépni. Az a véleményem, hogy a másik oldalon Erdei Ferenc is hibát követett el, és az aktuális népfrontprogram nem ismeréséről vagy végig nem gondolásáról tett tanúságot, hogy a marxizmus középpontba helyezésével megrökönyített olyan aktív, antifasizmusra képes partnereket, akiknél ez a kérdésfeltevés egyáltalán nem volt aktuális, és akik ettől a programtól és a harci kiáltástól meghökkenetek. Erdei Ferenc oldalán állt Nagy István és talán bizonyos fokig Darvas József, Kardos László⁶⁰ viszont sokkal erősebb népfrontos álláspontot képviselt, de az ő állásfoglalása nem volt olyan átütő erejű és kevésbé volt hatásos. Veres Péter igyekezett, Németh László álláspontját megértve, a magyar úri vezető réteg felelősségeit is előtérbe hozni, de végül is az első két előadás szabta meg az egész konferencia problémafelvetését, és mindkét előadás hibájának a gyökere egy volt: más előjellel, de mindketten a kommunizmus-fasizmus alternatíváját helyezték középpontba az antifasiszta közös program helyett. Így a szárszói konferencia, amely jó lett volna arra, hogy egy aktív antifasiszta kapcsolatkeresés kezdete legyen, végeredményben egy folytatás nélküli, magányos megnyilvánulássá vált. Persze az összetétel és a körülmények általában nem tették könnyűvé, hogy ebből legyen valami. Ma sem tudom, hogy ha én akkor ott vagyok, olyan nagyon bölcsen és okosan elmondom-e mindazt, amit most látok: valószínű, hogy minden harmadikutasságom ellenére nem csatlakozom a Németh László problémafelvetéséhez.

⁶⁰ Nagy István (1904–1977): erdélyi magyar író; Kardos László (1918–1980): etnográfus, a Győrffy Kollégium igazgatója, a NÉKOSZ titkára.

Minthogy azonban nem voltam tisztában a Révai-féle programmal és azzal, hogy a népfrontprogrammal egyben a kommunista párt programját is mondom, így valószínűleg nem lett volna az, amit hozzáadok, olyan nagyon jelentős. Bár kétségtelen, hogy az, amit másfél év múlva mint munkáskommunista békeajánlatot próbáltam megfogalmazni, teljesen ebbe a gondolatkörbe illett volna bele. Hogy ez akkor készen volt-e már a fejemben, arról ma már nem tudok.

H.: Az Erdei-Hajnal-kapcsolatról beszélne...

B.: Ez nagyon fontos dolog, s az egész elmondott idősort keresztelje. A Hajnal-hatás Erdeinél valamikor 1938 és 1940 között jelenik meg, egészen hirtelen és robbanásszerűen. Az, hogy Hajnal megfogalmazta az értelmiségi funkció társadalomszervező jelentőségét, és ezt egy minden marxizmusnál realisabb, bár minden deduktív politikai ideológiától mentes társadalmi részletkutatással támasztotta alá, Erdeire, akihez minden reális részletkutatás rendkívül közel állt, rendkívül felvillanyozó volt. Volt egy mondása, igen szellemes, azt mondta, hogy az ő számára itt a marxizmussal semmi ellentét nincsen: a marxizmus megmondja a társadalom életében azt, hogy milyen kalóriákra van szüksége a társadalomnak, és a Hajnal irányzata megmondja, hogy mik azok a vitaminok, amelyek egy társadalmat életképesse, alkotóképesse és kultúrképesse tesznek. Ő aztán, Majlát Jolánnal karöltve, illusztrálta Hajnalt az alföldi mezővárosi értelmiségi funkció szerepével. Feltárták ama bizonyos főjegyző szerepét, aki mindig iskolát végzett ember volt, minden írásbelit elvégzett, szerves része volt az egész vezető társadalomnak, mégsem volt sem nemesi jellegű úriember, sem civis, hanem tipikusan értelmiségi funkciót látott el. Erdei ebben a Hajnal-féle irányzatban megfogalmazta azt a benne élő szimpátiát, ami volt benne mindenféle, önmagával a szép alkotómunkát szerető értelmiségi magatartással szemben, amit ő kiterjesztett olyanokra, akik semmiképpen nem voltak beleskatulyázhatók abba a sémába, amely

szerint az értelmiség vagy a munkásságot szolgálja, vagy a fennálló hatalmat szolgálja, de önálló jelentősége nincs. Olyan személyes emlékeket élesztett ez fel benne, mint a maki radikális értelmiségiek, apám meg Borbíró Virgil⁶¹ nagybátyám, a lelkes építész, építéstartörténész és városrendező, akiket Erdei Ferenc tisztelt és szeretett, bár ez utóbbi teljesen apolitikus lény volt. A jó értelmiségi munka iránti megértés aztán Erdei későbbi politikai és közigazgatási pályáján is sokszor megnyilvánult.

1976. november

Előzetes bejegyzés Erdei-nél 1975. okt.,
marad a megnevezésénél, le-
telepítés, négy; esetleges oktatás,
értelmezés vagy érdemi megértésük
zárványában.

Tv. 2/00 1976. nov.
Erdősi négy, huna a huna
sz. huna huna huna
Erdősi 1-18 huna huna huna huna

Bibó István feljegyzései

⁶¹ Borbíró (Bierbauer) Virgil (1893–1956): építész, építészeti író

Kiegészítő megjegyzések • Debrecen, 1945 • Pártok, politikusok: független kisgazdák, kommunisták, parasztpártiak • Földreform • Belügyminisztérium • A koalíciós harcok dinamikája és az 1945-ös változások • Választási törvény • Párterőviszonyok, pártirányzatok • A Nemzeti Parasztpárt és a népi írók • A „zsidókérdés” • A sváb kitelepítésről és az erőszak természetéről • A szegedi egyetem tanárai • Kelet-európai Intézet

B.: A múltkori beszélgetésünkhöz és elbeszélésemhez még egy pár apróságot hozzátennék. Először is családom mezővárosi eredetére nézve: az a mezőváros, ahol az én őseim vezető értelmiségi funkciókat töltöttek be, Kiskunhalas volt, ahová Isten tudja, honnan kerültek. Ez még nincs tisztázva. A magyar népies irodalommal való családi kapcsolatoknak még egy adaléka az, hogy Petőfi-rajongó nagyapám felesége, nagyanyám, büszkén emlegette, hogy sógoráéknál, Szász Károlyéknál még Arany Jánossal is találkozott.

Szeretnék még néhány szót mondani a különböző gyermekori emlékeimre a zsidókérdésről, ami közvetve édesanyám képéhez is hozzátartozik. 1919 végén, a fehérterror idején antiszemita plakátokat tépdستم le az utcán, míg el nem kergettek. A húszas évek elején az iskolánk szomszédságában működő menekült pozsonyi egyetemen zsidóellenes tüntetések voltak, és én kiraktam a kapura egy cédulát, amire az volt írva, hogy éljenek a zsidók, mire megpofoztak. Visszatekintve, ma szokványos okokkal szinte meg sem tudom magyarázni az egészet. Otthon, családomban az üldözést, elnyomást, bántalmazást általában elítélték, de sem otthon, pláne tágabb, jellegzetesen köztisztviselői környezetemben nem volt olyan hangulat, hogy most rendes embereket üldöznék. Azt sem értem, mi volt akkor bennem a mozgatója annak a morális alapon veszélykeresésnek, mert fizikailag nem voltam erős, és a fizikai erőpróbákkal szemben kifejezetten gyávának tudtam magam. A morális impulzus kétségtelenül édesanyámtól származik, de magát a veszélykeresést

ő elszörnyedve utasította vissza, s az ilyen veszélyektől való tartózkodást éppen olyan gyermeki kötelességnek tekintette, mint a gázoló járművektől való óvakodást. Visszatérve a zsidókérdésre, mindig foglalkoztatott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor valami védeni való vagy sajnálni való állapotnak, éspedig emlékezetem szerint már az 1919–20-as évek előtt is.

Még szeretnék valamit beszélni a középiskoláimról. A budai Mátyás Király Gimnázium, ahol négy évig tanultam, egy nagyon kedves, sok értelmes tanárral ellátott, de laza fegyelmű és kissé kedélyes hely volt, ahol könnyedén megkaptam a tiszta jelest. Benkő József magyartanáromra, Zukoldy József matematikatanáromra, és Freczka István természettanára emlékszem hálával. A szegedi piaristák, ahol a következő négy évet jártam, szigorú és kitűnő tanárok voltak, sokkal inkább féltem tőlük, mint pesti tanáraimtól. De ugyanakkor kihajtották az emberből, ami benne van, és engem rákényszerítettek, hogy egy reális tiszta jelest szerezzek mag náluk. Szenvedélyes tanárok voltak, és volt köztük, ha nem is volt tipikus, aki szabályos szabadgondolkodó volt. Például az öreg matematikatanárom, Tóth Lajos, a legszenvedélyesebb lelkesedéssel előadta Galilei történetét, elmondván, hogyan toppantott, hogy „mégis mozog a Föld”. Erre hátul a kispapok morogni kezdtek, hogy az nem egészen úgy volt. Mire a tanár azt mondta: „Jó, jó fiaim, ez nem hittanóra.” Vékey (Vizner) Károly tanárom szellemes, elegáns és művészi alkatú ember volt, engem egy életre szerelmessé tett a görög nyelvbe, amit azzal a bejelentéssel kezdett tanítani, hogy „most felépítjük a görög igeragozás kristáлыпalatóját”, s mondta azt is, hogy „a püska az ész öngyilkossága”. Sík Sándorral a cserkészeten keresztül is kapcsolatba kerültem, a családkhoz is járt, az előadásait is hallgattam. Ez nagyon jó emlékem, mert Sík Sándor igen szuggesztív, szeretni való ember volt.

Max Weberrel⁶² kapcsolatban még elmondom, hogy nyolcadikos koromban mint református ifjúnak, reformáció-émlékbeszédet kellett tartanom, s ezt én az apám által kezembe adott Max Weber-féle híres cikk alapján tartottam meg. Ez volt az első találkozásom Max Weberrel, aki igen nagy hatással volt akkor és azóta is rám.

Még a harmincas évekből néhány személyes visszaemlékezés maradt ki múltkorról. A harmincas évek ifjúsági foglódásaiban Borbély Mihály⁶³ volt mindnyájunknak egy olyan öreg barátja, akit nagyon szerettünk és az összes megbeszéléseinken rendszerint ott volt, azokon, amelyeket Erdei Ferencel, Reitzer Bélával, gyakran Ortutay Gyulával folytattunk, ugyanebben a társaságban sokat voltunk együtt Szabó Zoltánnal.⁶⁴ Ugyancsak a harmincas években ismerkedtem meg Sárközi Györggyel, akire nagyon nagy szeretettel emlékszem, mint az Erdei Ferenc és más népi írók segítőjére; és a feleségére, Sárközi Mártára, aki páratlan figura volt a maga nemében.⁶⁵ Vele azonban szorosabb kapcsolatunk '45-ben kezdődött. Éspedig azzal, hogy ő vette fel velem a kapcsolatot annak érdekében, hogy Erdei Ferencet meg kellene tartani a termékeny alkotómunka számára, és valahogy el kellene vonni attól, hogy politikára adja magát.

⁶² Max Weber (1864–1920): német szociológus, közgazdász, egyetemi tanár

⁶³ Borbély Mihály (?–?): orvos, társadalompolitikai szakíró, a Márciusi Front és a MIKSZ tagja

⁶⁴ Szabó Zoltán (1912–1984): író, szociográfus, 1945–46-ban a *Valóság* szerkesztője, Bibó István *Harmadik út* című kötetének szerkesztője (1960), Bibó István tisztelője és barátja

⁶⁵ Sárközi Márta – Sárközi Györgyné Molnár Márta (1907–1966): szerkesztő, műfordító. Molnár Ferenc leánya. 1933-tól Sárközi György felesége. 1946–1949 között férje szellemében névleg kiadóként, a valóságban társ-szerkesztőként gondozta Illyés Gyulával a *Válasz* című irodalmi folyóiratot. Ekkor mélyült el barátsága Bibó Istvánnal. Az általa alapított Fehér Holló kiadóvállalat vezetője, annak államosításáig. *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Szerk. Széchenyi Ágnes. (2004). Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. (2009), Sárközi Mátyás: *Levelek Zugligetből* (2011).

Neki ez az elképzelése ugyan nem sikerült, de én viszont akkor lettem a *Valóság*-cikk⁶⁶ után a *Válasznak* a munkatársa. Rengeteget dolgoztunk együtt mint cikkíró és szerkesztő; ő egy egész házat költött el a *Válaszra*, s az ezt követő többéves teljes pénztelenséget csodálatos derűvel és energiával viselte mint műstoppoló. Később, számomra nehéz időkben, csodálatos módon állt a családom mellett, s barátságunk egészen az ő haláláig tartott.

Nem említettem azt sem, hogy Erdei Ferenc 1937-ben megírta „A szabadság politikája” című cikkét, mely igen bátor és harcias írás volt, és az volt benne, hogy végeredményben a szabadságot ki kell harcolni és nem lehet kisírni a hatalomtól. Én lektoráltam a cikket abból a szempontból, hogy lesz-e belőle baj, és azt mondtam, hogy ebből nem lesz kriminális ügy; ebben súlyosan tévedtem, mert utóbb a cikkért perbe fogták és valamikor negyvenkettőben vagy negyvenháromban be kellett vonulnia az ezért járó két hónap leülésére. Ez engem rendkívül bántott, úgy is, mint aki rosszul lektoráltam és ezzel bajt szereztem neki. Úgyhogy összeszerkesztettem egy kegyelmi kérvényt, amit végül bizonyos Baráti Huszár Aladár, a Törzsökös Magyarok Egyesületének vezetője, Horthy személyes barátja és ugyanakkor egy nagyon erősen németellenes közéleti férfiú vitt fel a kormányzóhoz, minek eredményeképpen a két hónapból egy hónapot elengedtek Ferencnek.

Körülbelül ezen a ponton maradt abba múltkori beszélgetésünk, és most arról szeretnék beszélni, amit – azt hiszem – a múltkor már említettem, hogy mi mind a ketten személyes életünk alakulása folytán akkor, a negyvenes évek elején találtuk meg végleges élettársunkat, és többek között ez okból is egy kicsit elszakadtunk a harmincas évek végének folytonos nyüzsgésétől. Persze a kialakult háborús helyzetben, amikor a nyomás is nagyobb lett, ez amúgy is ne-

⁶⁶ A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, 1945. október–december. BIM 3. 20–79.

hezebb és céltalanabb is lett. Ugyanakkor Erdei Ferenc ebben az időben nagyon sokat dolgozott, nagyon sokat írt; köztük olyan dolgokat, amik nem mind jelentek meg, ugyanezt tettem egészen más témakörben (német kérdés) én is.⁶⁷

A demonstrációs jellegű dolgok, anélkül hogy elvileg elutasítottuk volna őket, mindkettőnk életétől távolabb estek. Így Erdei Ferenc a Történelmi Emlékbizottság munkájától⁶⁸ – amiben Borbély Mihály barátunk nagyon is részt vett – távol maradt. Így aztán valamikor '43–44-re, amikor mindinkább esedékes lett volna valamiféle cselekvés, kialakult egy olyan helyzet, hogy egy csomó kérdésben meglehetősen tájékozatlanok voltunk.

Erre az időre esett a szárszói konferencia, ahol én nem voltam ott, bár Erdei Ferenc hívott. Én az ő előadását nem találtam szerencsésnek, és főleg azt, hogy ő és Németh László külön-külön fölvezáltak egy olyan alternatívát, hogy egyrészt marxistának kell lenni, másrészt a fasizmus és a marxizmus között harmadik utat kell keresni. Mindkét előadás megzavarta és irányítás nélkül hagyta a zömmel protestáns szellemű, sok minden jóra kész hallgatóságot, ahelyett hogy egy antifasiszta front felé terelte volna őket. Erdei előadásában a legkisebb utalás sem volt valamiféle népfontra, holott ugyanakkor Kardos László pedzette ezt a témát. Az volt a leghatározottabb benyomásom, hogy egyikük sem ismerte például Révainak a Magyarországra is aktualizálható népfront-programját.

H.: Ha szabad közbevágni, magam úgy tudom, hogy Erdei 1939-ben, tehát nem sokkal megírását követően, Donáth Ferenc köz-

⁶⁷ Az európai egyensúlyról és békéről. *BIM* 2. 29–317.

⁶⁸ Az 1942. március 15-i ünnepség előkészítése érdekében alakult meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság. Tagjai voltak többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István, Bernáth Aurél, Illyés Gyula, Kállai Gyula, Kovács Imre, Pátzay Pál, Szakasits Árpád, Szőnyi István, Varga Béla, Veres Péter. A Bizottság *Petőfi útján* címmel emlékkönyvet jelentetett meg, melynek bevezető tanulmányát Szekfű Gyula írta.

vetítésével megkapta Révai *Marxizmus és népiesség* című könyvének kéziratváltozatát.

B.: Igaz, s amit előbb mondtam, az részben téves. Most már emlékszem, hogy ő említette, hogy van egy Révai Moszkvában, aki értékeli a magyar falukutatók s köztük az ő munkásságát. De negyvenhárom-negyvennégyben érzésem szerint egyikük sem tudta, hogy a bevonuló szovjet hadsereg proletárdiktatúrát fog-e hozni vagy népfrontot.

H.: Mód Aladárék⁶⁹ közvetítésével a Györffy-kollégistákkal is rendszeresen volt kapcsolatuk – más írások is eljutottak hozzá. Csak az nem tekinthető dokumentálnak, hogy 1942 és 1944 között volt-e valamilyen kapcsolat Erdei és az illegális KMP sejtjei között.

B.: Ezt én nem tudom, ez nekem is egy bizonyos fokig rejtély. Érzésem az, hogy laza volt köztük a kapcsolat. Emlékszem például, hogy negyvennégyben, a német megszállás után volt nekem egy gondolatom: az, hogy kellene szerkeszteni egy formális békeajánlatot, amit a magyar munkásság tenne a magyar középosztályi értelmiségnek. Ennek elkészítettem egy tervezetét, amiben sok minden volt; például hogy a munkásság respektálni fogja az értelmiségi középosztálynak a lakáshoz való, számukra legalábbis túlzottnak érzett ragaszkodását; tudomásul veszi, hogy az értelmiségi középosztály még mindig nem vesztette el a Horthy Miklós iránti respektusát, és hajlandó Horthy Miklóssal szemben, ha az utolsó időkben valami szörnyűséget nem követ el, némi kíméletet gyakorolni, s egy sor ilyenféle dolog, amiket én a magyar értelmiség pszichológiájának a jó ismeretében fogalmaztam meg. Valahol ez az írás még meg is van. Szegény feleségem hetekig hurcolta nagy reszketésekkel a retiküljében. Én ezt elmondtam Erdei Ferencnek, és azonkívül egyetlen proletár barátomnak, Hegedüs Bite Dánielnek; mindkettő nagyon helyeselte, de egyikük sem tudott nekem felelni,

⁶⁹ Mód Aladár (1908–1973): történész

hogyan lehetne ezt sokszorosítani. Én egyáltalán azt sem tudtam, hogy Donáthot kellene ebben a dologban keresni. Így aztán ebből semmi sem lett. Közben az történt, hogy én negyvennégy nyarán az Igazságügyi Minisztériumban árjapárja mentesítő írásokat kezdtem osztogatni, először szabályosan, aztán amikor letiltottak róla, mindinkább szabálytalanul. Ezért október 16-án reggel a hivatalban letartóztattak és elvittek a Fő utcába, átadtak a németeknek. Ott ültem három napot, amikor a minisztérium közbelépésére kiengettek. Az ezt követő napon, október 19-én feljött hozzánk Majlát Jolán és kérdezte, hogy nem akarok-e az Erdei testvérekkel elindulni Dél felé. Én akkor nem akartam a családomat magára hagyni, hiszen a feleségem gyermeket várt. De emlékszem arra is, hogy akkor bennem volt az a bizonytalanság, hogy nem tudom, mire megyek le, mert ha az oroszok proletárdiktatúrát hoznak, azt én tudomásul fogom venni, de nem ambicionálok benne semmiféle szerepet. Utána Erdeiek elindultak, s egy hét múlva, vagy nem tudom mikor, jött a rémhír, hogy Erdei Ferencet, miután Makón kikiáltotta a proletárdiktatúrát, a visszament németek vagy nyilasok fölakasztották. Fogalmam sincs, hogy honnan eredt ez a történet, de két-három forrásból is hallottam. Csak amikor decemberben a kormány megalakult, Erdeivel mint belügyminiszterrel és szociáldemokratákkal és kisgazdákkal – és mindezt a rádióból lehetett hallani –, akkor nyugodtam meg, hogy Ferenc él és a proletárdiktatúra programja nincs napirenden.

H.: A Békepárt⁷⁰ 1943-ban egy programdokumentumot készített, amit a legjobb tudomásom szerint Donáth Ferenc és Losonczy Géza⁷¹ szövegezett. Ez nem jutott el hozzátok?

⁷⁰ A Komintern 1943. májusi felosztását követően a KMP magyarországi vezetői a párt nevét Békepárt-ra változtatták. Donáth Ferenc Losonczy Gézával együtt fogalmazta meg a párt programnyilatkozatát.

⁷¹ Losonczy Géza (1917–1957): újságíró, kommunista politikus. Egyetemi

B.: Nem volt a kezemben, én a Békepárt létezéséről először a német megszállás alatt hallottam, és akkor sem tudtam, hogy az általam jól ismert Donáth Ferencnek ebben része van-e. Akkortájt sem vele, sem Erdei Ferencsel nem találkoztam olyan gyakran, de azért mindemellett egyet s más talán megtudhattam volna tőle. Amikor a rádióban azt hallottam, hogy Erdei Ferenc lett a belügyminiszter,⁷² az örömon felül egy humorosan naiv gondolatom támadt. Az tudniillik, hogy Erdei Ferenc nyilván azért lett belügyminiszter, hogy a mi közigazgatási reformtervünket keresztülvigye. Mikor ezt neki elmondtam, enyhén szólva kinevetett. Akkor nem mondta, de aztán rájöttem, hogy egész más okokból lett ő a belügyminiszter, nem azért, hogy területi reformterveket csináljon. Miután a pincét átéltük, február 26–28-a körül jelent meg nálunk, a református teológia pincéjében⁷³ Majlát Jolán azzal, hogy visznek engem Debrecenbe, és ott a Belügyminisztérium közigazgatási részét kell majd vezetnem. Szebenyi Endrével vittek le, aki akkor közvetlenül az

tanulmányait Debrecenben végezte. 1936-tól 37-ig a Márciusi Front egyik szervezője s a *Tovább* szerkesztője. 1939-től az illegális KMP tagja; 1940-től a *Népszava* munkatársa. 1941-ben letartóztatták és elítélték. A felszabadulás után a *Szabad Nép* munkatársa, 1946-tól előbb az MKP, azután az MDP Központi Vezetőségének pótagja. 1948. december 4-től 1949. szeptember 5-ig miniszterelnökségi politikai államtitkár, 1949. szeptember 5-től 1951. január 27-ig népművelésügyi államtitkár a Dobi-kormányban. 1951 májusában koholt vádak alapján letartóztatták; 1954-ben kiszabadult és rehabilitálták. A *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának tagja, majd főszerkesztője lett. 1956. október 23-án bevásztatták az MDP KV-be, s a PB pótagja lett. Az MSZMP megalakítását előkészítő bizottság résztvevője. 1956. október 30-tól november 4-ig a Nagy Imre-kormány államminisztere. A forradalom leverése után letartóztatták; a börtönben mesterséges táplálás következtében meghalt, valószínű, hogy gondatlanságból vagy szándékosan megölték.

⁷² Erdei Ferenc 1944. december 22-től 1945. november 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere volt.

⁷³ Bibó István apósa, Ravasz László református püspök, a Református Teológiai Akadémia Ráday utcai épületében lakott; ennek pincéjében vészelte át a család Budapest ostromát.

első feleségének a nyilasok által való meggyilkolása utáni hangulatban volt. Nagyon megrendített ez a dolog.

Most inkább pár anekdotikus apróságot szeretnék elmondani a debreceni életről. Először is az előzményekről, amit Erdeitől hallottam a népfront szegedi megalakulásáról. Egyik jellemző elbeszélésének hőse Balogh István,⁷⁴ vagy ahogy szokták mondani: Balogh páter volt. A népfrontalakulás tulajdonképpen Szegeden történt, ahonnan utóbb azért mentek el Debrecenbe, mert a szegedi gondolat, mint szimbólum, túlságosan kompromittálva volt, így hát inkább a debreceni kossuthi remiszincenciákat akarták folytatni. Erdei Szegeden találkozott össze egyáltalán a kommunista párt exponeenseivel, és pedig először Gerővel, aki az ő számára egy tárgyalóképtelen, elutasító, kellemetlen embernek bizonyult, aki azt sem tudta, hogy ki az az Erdei.⁷⁵ Csak mikor Révai megérkezett, aki nagyon is tudta, hogy Erdeit hová kell tenni, akkor vették fel a kapcsolatot, és azon kezdték, hogy meg kell alakítani a népfrontot. Igen ám, de nem találtak partnert. Erdei úgy jellemezte a helyzetet, hogy akármit akartak, nyomdát, helyiséget, anyagot, mindenki fogvacogva engedelmeskedett, de fogvacogó emberrel nem lehetséges partnerség. Szociáldemokrata partnert sem találtak elsőre. És kigazda partner már csak azért sem létezett, mert Szeged egy olyan kormánypárti, mondhatnám, pecsovics város volt, hogy ott még kigazdapárt sem volt. Egyszer föllépett ott Eckhardt,⁷⁶ de semmire sem ment és soha mandátuma a kigazdapártnak ott nem volt, annak ellenére, hogy óriási pa-

⁷⁴ Balogh István (1894–1976): katolikus pap; a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. decemberi szegedi megalakulásán a Független Kigazdapárt képviselőjeként vett részt, az ideiglenes nemzetgyűlés tagja, a miniszterelnökség államtitkára

⁷⁵ Gerő Ernő (1898–1980): a spanyol polgárháború hírhedt Pedro elvtársa, sztálinista főfunkcionárius, a forradalom kitörésekor az állampárt főtitkára

⁷⁶ Eckhardt Tibor (1888–1972): kigazdapárti politikus, publicista

rasztváros volt, nagy tanyavilággal és rengeteg paraszt szavazóval. Végre valakitől azt hallották, hogy egyszer ott akart kigazdapárt alakulni, és akkor abban a Balogh páternek is szerepet szántak. Így fogadták el Balogh pátert kigazdapárti exponensnek, és el kellett indulni őt megtalálni. Elindult hát Erdei Révaival, talán gyalog, vagy valami nagyon primitív alkalmatossággal Alsótanya felé, ahol Balogh páter plébános volt; ott megtalálták, elmagyarázták neki, miről van szó, és a sok fogvacogó és semmire sem használható partner után a páter valami isteni fölénnyel végighallgatta őket, megtett néhány kikötést az egyház helyzete számára, majd pedig föllállt és így szólt: „Uraim, meg fogjuk érteni egymást.” És attól kezdve nagyon használható, értelmes és ügyes partnernek bizonyult, bár nem a legnagyobb elvi szinten. Debrecenben például megszerezte magának az összes közlekedési eszközök fölötti irányítást, ami akkor nagyon fontos dolog volt, s ha valaki valahová el akart jutni, akkor mindig Balogh páterhez kellett fordulnia. Pedig volt a páterben nagypolitikai véna is, meg tudta csinálni azt az első perctől kezdve, amit a sok szerencsétlen kigazdapárti közül azután senki sem tudott, hogy tudniillik a szovjet tényezőkkel baráti kapcsolatot építsen ki.

H.: A Független Kigazdapárt vezető garnitúrájából Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla, Kovács Béla, Balogh páter tűnt akkor legkonceptiózusabb, legütőképesebb politikusnak?⁷⁷

B.: Ezeket később ismertem meg, Varga Bélát egyáltalán nem. Nagy Ferencet és Tildyt a választójogi értekezleten, Nagy Ferencsel egy bemutatkozáson felül semmi kapcsolatom és benyomásom nem volt, Tildyről az értekezleten jó benyo-

⁷⁷ Tildy Zoltán 1945. november 15-től 1946. február 1-ig miniszterelnök, 1946. február 1-től 1948. augusztus 3-ig köztársasági elnök;

Nagy Ferenc (1903–1979): földműves, kigazdapárti politikus, miniszterelnök, akit a kommunisták emigrációba kényszerítettek;

Varga Béla (1903–1995): katolikus pap, kigazdapárti politikus;

Kovács Béla (1908–1959): kigazdapárti politikus

másom támadt, amely azután csak '56-ban oszlott el tökéletesen. Kovács Béláról később beszélek. További debreceni apróságok. Erdeinek volt egy miniszteri autója, amely olyan rossz volt, hogy csak akkor indult el, ha a sofőr beült, elkezdte pufogatni, a miniszter megtolta, megtolás után beugrott és így indultak el. Emlékszem, hogy a miniszterek egyetlen folyosón voltak, mindegyiknek volt egy szobája és egy titkársága, s pillanatokon belül be lehetett jutni hozzájuk. Egyszer megesett, hogy egy jó barátunk, Baróti Dezső szegedi irodalomtörténész felesége, aki teherben volt, föltétlenül el akart jutni Szegedre a férjéhez, és az a teherautó, amellyel el kellett volna mennie, olyan tömött volt, hogy már nem tudott felférni. És akkor ott állt a járda szélén Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, akit megszólítottam, hogy intézkedjék, hogy ezt az állapotos nőt engedjék föl az autóra. És a miniszterelnök intézkedett: ez beletartozott még hatalmi körébe. A debreceni kormánynak a hatásköre ugyanis akkortájt 15–20 kilométeres körzetre terjedt csak ki, ezen túl a helyi szervek jóindulatára volt utalva. Akkor voltak a helyi nemzeti bizottságok különböző akciói: ezek a nemzeti bizottságok valami hallatlan népi józanésznek a hordozói voltak. Például Makó városában egyszerűen a saját szakállukra kivetettek egy dauer-adót a fodrászoknál lezajlott dauerra minden egyes után, s így szereztek egy kis bevételt. Ezeket a kalózkodásokat utóbb a pénzügyminisztériumi vezetők az infláció ellensúlyozásaképpen irtózatosan üldözték, én mindig egy kicsit túlzottnak éreztem az ország anarchikus állapotának adott helyzetében azt, hogy egy jól rendezett és központosított bürokráciának a szempontjait ilyen helyzetben oly erősen akarták mindenáron érvényesíteni. Ez volt ugyanakkor a különböző rendőrségi kiskirályoknak klasszikus időszaka, így például Dévaványán megalakult egy ilyen rendőrségi kiskirályság, ha jól emlékszem, egy Dékány nevű helyi ember vezetésével, amit tréfásan Dévaványai Köztársaságnak is emlegettek. Ez nem volt egészen tréfadolog,

mert Dékány az ellenségeit húszasával és harmincával csukta börtönbe, a lehető legrosszabb körülmények között. Ez kezdett botránnyá dagadni, mert Debrecenben a dévaványai menekültekből valóságos emigráció alakult, de Dévaványáig nem terjedt Debrecennek a hatalma. Erre Szebenyi Endre írt egy levelet Dékánynak, elmondván, hogy hallott az ő kitűnő rendőrzetű működéséről Dévaványán és kéri, hogy jöjjön be Debrecenbe a tapasztalatokat kicserélni.

H.: Szebenyi Endre akkor államtitkár volt...

B.: Nem. Szebenyi akkor a belügyben a rendőrségi osztálynak a vezetője volt. Dékánynak megtetszett a levél, összes ellenségeit szekérre ültette, dróttal megkötözött kézzel, s a szekérkaraván élén bevonult Debrecenbe, ahol Szebenyi lejött nem is a Belügyminisztérium, hanem az „összkormány” épületének a kapujába, ott azonnal letartóztatta Dékányt és egy biztató, megnyugtató szónoklatot tartott az éppen egybegyűlt népnek, hogy így jár, aki a népi demokrácia nevében erőszakoskodik és törvénytelenkedik. Ilyen groteszkül patriarchális és ugyanakkor valahogy nagymértékben és elemien jó érzésű és józan volt minden, ami ekkor a demokrácia és önkormányzat nevében zajlott. Kivéve egy csomó rendőrségi visszaélést, amelyek nagyon nehezen akartak abbamaradni.

H.: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai már nem élnek, és sajnos egyre kevesebb körünkben az olyan személyiség, aki hitelesen emlékezhetne e rövid, de történelmileg jelentős korszakra. Ha egy-két emberről, akiről van személyesen emléked, részletesebben beszélnél... Például említetted, hogy milyen kételyek éltek benned a kommunisták várható politikájával kapcsolatban. A kormányban Debrecenben három kommunista miniszterrel is találkozhattál: Nagy Imrével, Molnár Erikkel és Gábor Józseffel; igaz, ő csak rövid ideig volt közlekedési miniszter.⁷⁸

⁷⁸ Nagy Imre (1896–1958): kommunista politikus, a nemzeti pártellenzék

B.: Ez érdekes kérdés, de nekem a kormány többi tagjainak a működésébe túl sok betekintésem nem volt. Maguk a kormány kommunista tagjai nem voltak tiszítóak, és én a magam álláspontjára nem mondanám azt, hogy idegenkedés... Én vártam az oroszokat mint felszabadítókat, borzadályal néztem azt, ami a nyilas uralom alatt zajlott, és reszketve vártam, hogy ennek már legyen vége. A megszállás kevésbé öröndetes jelenségét észleltem, de nem voltak olyan végletes személyes élményeim, melyek nyugodt ítéletemet megzavarták volna. Csak éppen a politikai várákozásaim szempontjából egész mást jelentett számomra a proletárdiktatúra, mint a népfront. Teljes mértékben híve voltam egy kommunistákkal erősen összedolgozó népfrontnak, és mikor kiderült, hogy ott erről lesz szó, akkor teljes mellel benne is voltam a dologban, és annyi energiát fektettem bele, amennyit csak bírtam.

Ami a földreformot illeti, nekem azzal semmi dolgom nem volt, és nem is tudok arra érdemlegeset mondani. Csak arra emlékszem, hogy március valamelyik napján éppen Erdeiek lakásán voltam, mikor hazaérkezett Erdei Ferenc és hírül hozta, hogy a szovjet hadvezetőség a legteljesebb határozottsággal fellépett annak érdekében, hogy a már előkészítés alatt álló földreform azonnal, néhány héten belül induljon meg, és még nyár előtt fejeződjék be. Emögött az az

vezére, az 1956-os forradalom miniszterelnöke, akit a szovjet megszállás után külföldre hurcoltak, majd Magyarországra szállítottak és kivégeztek;

Molnár Erik (1894–1966): 1944 és 1947 között népjóléti, majd külügyminiszter volt; majd a Történettudományi Intézet igazgatója, a berendezkedő Kádár rendszer (a megszállt és szovjetizált balti államok „antinacionalista” kampányaival egy időben) a forradalom eszméi, a nemzeti identitás, a szabadságharcos hagyományok ellen a nemzettel szembeállított haladás, a birodalmi örökség, a szocialista internacionalizmus jegyében indított ideológiai offenzíva nemzet-vitájának (Molnár Erik-vita) a kezdeményezője.

Gábor József (1893–1964): 1944–1945-ben kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt.

elképzelés és várákozás volt, hogy a földreform valamiféle népi megmozdulást és lelkesedést fog kiváltani, ami a folyó dunántúli harcokban valamiképp katonailag is hasznosítható lesz. Emlékszem, ez engem meghökkentett, valószínűleg a lebonyolítás express tempója miatt. Én sokáig úgy emlékeztem, hogy a meghökkenésemet elsöre Erdei Ferenc is osztotta. Most tudtam meg Majlát Jolántól és Donáth Ferencről, hogy Erdei kezdettől fogva részt vett a földreformtervezet előkészítésében, és a sok mindent ellenző és halogató kiscgazdákkal szemben talán nem is jött neki rosszul a szovjet hadvezetés sürgetése. Én mégis úgy emlékszem, hogy volt valami, ami elsöre mindkettőnket meghökkentett. Ez persze nem változtat azon, hogy első perctől kezdve feltétlen híve voltam a földreformnak. Még az elsöre szokatlannak tűnő intézkedésekkel is megbarátkoztam. Bizonyos, hogy nekem nem jutott volna eszembe az érdekeltekre bízni a földosztást, hanem valamilyen pártatlan fórumot létesítenem volna, de hamarosan elfogadtam azt a megoldást, mint jobbat, mind az adott helyzet miatt, mind a szegényparaszt-ság öntudatnövelése szempontjából. Hamar kibontakozott az a helyzet, hogy ez a földreform, noha a pár héten belül befejeződött háborúra nem lehetett segítő hatással, valami rendkívül erős, spontán és a szó legjobb értelmében forradalmi lendülettel megy végbe, ha még oly sok jelentősége is volt a félelemnek és óvatoskodásnak is. Ebben nagyon sok részük volt a zömmel Györffy-kollégista kiküldötteknek, akik ezt az egészet bonyolították.

H.: A felső határ körüli vitákról milyen emlékeid vannak?

B.: Mind a ketten egyetértettünk abban, hogy a kiscgazdapártnak és minden kreatívabb tervnek az ötszáz holdas határ nem ér semmit. Tudtuk, hogy pontosan az ötszáz holdig terjedő földbirtokokat kezelték a legrosszabbul, és mesebeszéd, hogy azokból mintagazdaságok lehettek volna. Akik ezeknek a tulajdonosai voltak, azok zömmel a szó klasszikus értelmében vett magyar dzsentrik voltak, akik rosszul

gazdálkodtak, rossz gazdálkodásukból a kelletténél több autót tartottak, szóval egyáltalán nem voltak alkalmasak arra, hogy ezeket a hangoztatott mintagazdaságokat megvalósítsák; ezenfelül azzal is nagyon tisztában voltunk, hogy egy ötszáz holdas uraságnak a faluban való megmaradása az egész közigazgatásnak és az egész életnek egy olyan teher-tétele lett volna, ami a szegényparasztság emberi felszabadulását nagyon megnehezítette volna. Az én számomra és Erdei Ferenc számára is döntő kérdés volt annak a lélektani nyomásnak a megszüntetése, amelyet az uraság és főleg az uraság kezében lévő közigazgatás az átlagparaszt, főleg a szegényparaszt fölött gyakorolt. Erre pedig egy ötszáz holdas birtoknak a megmaradása a legnagyobb mértékben veszélyt jelentett. Ebben semmiféle kétségünk nem volt.

H.: Volt egy másik vita is. A százholdas úri, illetve a kétszáz holdas parasztbirtokhatárt – úgy tudom, ez a megfogalmazás először a Nemzeti Parasztpárt 1945. decemberi javaslatában szerepelt – viszont egyesek sokallták. Egyes visszaemlékezések szerint az előkészítő szakaszban Veres Péter mellett Erdei Ferenc is radikálisabb reformot akart.

B.: Az nyilvánvaló volt, hogy a kétszáz holdat a kisgazdapárt nagygazdavonala miatt taktikai okokból engedték. Nem emlékszem, hogy erről szó esett volna köztünk, sem arra, hogy Erdei külön exponálta volna magát a kétszáz hold ellen. Bizonyos, hogy nem találta ezt lelkesítő dolognak, hanem csak éppen taktikailag indokoltnak. Ebben én is egyetértettem vele. Arra viszont emlékszem, hogy engem elsőre egy kicsit meghökkentett egyszerűen igazságossága szempontjából, hogy az ezer holdon felüli miért nem tarthat meg ugyanúgy száz holdat, mint más. Később rájöttem, hogy ez teljes mértékben indokolt, ugyanannak a lélektani nyomásnak a szempontjából, amit egy volt több ezer holdas gazdaság még megmaradt száz hold formájában is a környezetre ki tud fejteni. Ez persze nem zárta volna ki valamilyen más formájú létminimum juttatását, de erre nem került sor.

H.: Lenne még egy Debrecennel kapcsolatos kérdésem. Előző beszélgetésünk alkalmával említetted, hogy Debrecenben éjszakákat dolgoztatok együtt Erdeivel és Szebenyivel a közigazgatási reformon. Nos, ma röviden szóltál arról, hogy amikor leérkeztl Debrecenbe, eljött az ideje a közigazgatási reform kivitelezésének, és Erdei ironikusan fogadta szavaid. Az említett visszaemlékezésekből viszont az tűnik ki, hogy folytak ilyen jellegű munkálatok...

B.: De ez nem a mi területrendezési tervünk volt. Amit mi csináltunk – Szebenyi ebben nem vett részt –, az közönséges, a helyzethez igazított közigazgatás-átstrukturizálás volt, ami egyáltalán a közigazgatás létreállításához, egy sor elavult szabály megszüntetésére és a legkülönbözőbb tényleges, nyugodtan mondhatjuk, forradalmi helyzetnek a legalizálására irányult. Ebben volt például egy sor felmentési lehetőség a közigazgatási tisztviselői képesítési kellékek alól. Itt kerültem először szembe azzal, amit Erdei – Valentinyval kapcsolatban⁷⁹ – jogászai reakciósságnak nevezett. Én ugyan vérbeli jogásznak tekintettem magamat, de Horváth Barna iskolájában fölényes és nagyvonalú képet kaptam a jogról, amibe semmiféle betűragó jogász nem fért bele. Ez a jogászai reakciósság abban nyilvánult meg, hogy sokszor egészen szimpla, probléma nélkül módosítható, elvi tartalommal nem bíró, megszkott jogszabály változtatásának is ellene szegültek, pláne, ha a módosítás javaslata kommunistáktól indult ki. Viszont a kommunisták azt látták, hogy nagyon forradalmiak, ha valami helyesnek tartott ügy vagy politikai taktika jegyében megszegik a törvényt ahelyett, hogy a módosítást vinnék keresztül, amire megvolt a lehetőség.

A jogi dolgokon, jogi formulákon magát túltenni nem tudó reakciósság legtipikusabb példáit érdekes módon vármegyei közigazgatási szinten tapasztalta az ember, pedig

⁷⁹ Valentiny Ágoston (1888–1958): ügyvéd, 1944. december 22-től 1945. július 21-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány igazságügy-minisztere.

a vármegyében szolgabírói szinten a maguk módján éppúgy ragaszkodtak a törvény betűihez, mint a legharciasabb forradalmárok. Erről Márkus Pista számolt be, aki akkor a Belügyminisztérium külunkatársa volt.⁸⁰

Nekem magamnak is volt egy hasonló tapasztalatom minisztertanácsi szinten. Erdeivel való elgondolásunk egyik kardinális pontja volt, hogy a közigazgatási, különösen az önkormányzati egységek legfelsőbb vezetői ne legyenek képesítéshez kötött állások, hanem a legfelsőbb vezető lehessen paraszttól, munkástól iparosig, szabad értelmiségiig bárki jogi képesítés nélkül, és legyen mellette egy jogi képesítésű főjegyző vagy jegyző. A fennálló magyar helyzet a feje tején állt, mert a főispán nem volt képesítéshez kötve, de a kormányt képviselte az – eléggé gyenge – önkormányzattal szemben, míg elvileg az önkormányzatot képviselő alispán elsősorban hivatalvezető jogász volt. A mi elgondolásunkból logikusan az következett, hogy az alispán, mint a megyei önkormányzat vezetője, ne legyen képesítéshez kötve; én ennek megfelelően szerkesztettem Debrecenben a közigazgatási jogszabály tervezetét. Mikor azonban ezt Erdei bevitte a Minisztertanácsba, ott olyan elképedés fogadta ezt a jogászok részéről, hogy kénytelen volt elejteni, mert egyszerűen nem lehetett keresztülvinni. Egyébként én magam is egészen kevés közigazgatásjogi gyakorlattal rendelkeztem; az általam szerkesztett s a Minisztertanácsban egyébként, azt hiszem, simán keresztülment jogszabályban is volt néhány gikszer és pontatlanság, részben sietségből, részben tudatlanságból. Így például olyan tisztviselőket soroltam fel a vármegyéiek között, amelyek csupán a városokban fordulnak elő; vagy például Abaúj-Torna vármegye nevéből elhagytam a Torna utótagot; mindezekből a tévedésekből később régi közigazgatási emberek némi elégtétellel világo-

⁸⁰ Márkus István (1920–1997): szociológus, szociográfus, író

sítottak fel. Nagyon gyakorlatlanok voltunk akkor mindnyájan, de mindent lendülettel csináltunk.

- H.: Az emberek a Belügyminisztériumot a rendőrmisztériummal azonosítják az ötvenes évek tapasztalatai alapján. De az akkor más jellegű és más funkciójú minisztérium volt.
- B.: Igen. Itt szeretném összefoglalóan elmondani a belügyi hivatali beosztások történetét. Debrecenben a miniszteri titkárságon kívül volt egy közigazgatási osztály az én vezetésem alatt és egy rendőrségi osztály Szebenyi vezetésével. Budapesten májustól a törvényelőkészítő osztály vezetője lettem, s fölöttem és a közjogi osztály felett Kiss Roland⁸¹ lett az államtitkár, akit a szociáldemokraták hoztak be, de nem politikai, hanem úgynevezett adminisztratív hivatalnokai államtitkárnak: erre szerzett érdeme volt, mivel a tízes években részt vett a választójogi mozgalomban, a Károlyi-kormány alatt szabolcsi főispán volt, a Horthy-korszakban emiatt félre volt téve, de közben a választások technikai kivitelében és a protestáns közéletben forgolódott. Életemben ilyen nagyképű, hiú, korlátolt sznobot nem láttam, aki lapos bölcselkedéseivel csak az időmet vette el. Erdei, amikor először meglátta, elképedt, mert mint mondta, úgy lépett fel, mint egy békebeli méltóságos úr. Én inkább úgy jellemeztem, mint egy magát méltóságos úrrá felfújó köztisztviselőt. Ugyanakkor májusban Szebenyi maradt a rendőrségi osztály vezetője, fölötte Farkas Mihály⁸² lett az államtitkár, a megyei és városi osztályok felett pedig Kovács Béla, vagyis kommunista felett kommunista, nem kommunista felett nem kommunista.

1945 augusztusában Erdei az egész belügyi szervezetet átrendezte, egy nagyon szellemes és áttekinthető elrendezésben, abból a célból, hogy kettőnknek, Szebenyinek és nekem

⁸¹ Kiss Roland (?–?): belügyminisztériumi államtitkár

⁸² Farkas Mihály (1904–1965): a sztálinista diktatúra honvédelmi minisztere, a legszűkebb pártvezetőség tagja

kiemelje a pozícióját. A sok kis osztály helyett csinált négy főosztályt, egy elnököt, egy közjogit (törvényelőkészítés, név-magyarosítás, állampolgárság, gyámügy), továbbra is Kiss Roland alatt, egy közigazgatásit énvelem, fölöttém Kovács Bélával és egy rendőrségit Farkas és Szebenyi alatt. Az államtitkárok eszerint maradtak, csak hogy míg Szebenyi és Farkas azelőtt és azután is összedolgoztak, addig én és Kovács Béla alig ismertük egymást. Így Erdei ezzel a kinevezéssel az ő államtitkárságát illuzórikussá tette, mert Kovács Béla teljes hatáskörében nekem kiadványozási jogom volt, vagyis én Kovács Béla nélkül is tudtam intézkedni, és ezt Kovács Béla úgy vette, mint az ő kisemmizését, s valóban ez volt Erdei célja.

A törvényelőkészítő osztály vezetője Szitás Jenő lett,⁸³ egy kitűnő, nagyszerű öreg liberális jogász, akiről még szó lesz. Közben azonban én mint a közigazgatási főosztály vezetője tovább folytattam a még törvényelőkészítő koromban elkezdett választási törvényjavaslat készítését, majd a választás lebonyolítását, mint azt alább majd elmondom. S Kiss Roland, aki, míg alája tartoztam, abból is esetet csinált, ha engedélye nélkül két napra elutaztam, egyszerűen nem vette észre, hogy más végez egy, lényegében a közjogi főosztályhoz tartozó nagy feladatot; de lehet, hogy nem is ambicionált túl nagy feladatokat.

Az utolsó átrendeződés 1945 novemberében Erdei lemondása után volt, úgy, hogy az általa kialakított szervezeti keret megmaradt. Az 1945. novemberi kormányalakításkor az eredeti terv szerint Kovács Béla lett volna a belügyminiszter és Nagy Imre a földművelésügyi.⁸⁴ A kommunista

⁸³ Szitás Jenő (1886–1958): jogász, szakíró, belügyminisztériumi tisztviselő

⁸⁴ 1945. november 15-én Tildy Zoltán alakított kormányt. Ebben Kovács Béla földművelésügyi, Nagy Imre belügyminiszter, 1946. február 4-én Nagy Ferenc lett a kormány elnöke. A belügyi tárcát 1946. március 20-án Rajk László, a földművelésügyit Dobi István vette át.

párt azonban magának követelte a belügyet, s végül megcserélték a két embert, de a kisgazdapárt kikötötte, hogy a rendőrségi főosztály fölé kisgazdapárti államtitkár kerüljön, egy Németh nevű valaki, akiről semmiféle emlékem nincs. Ugyanakkor Reisinger Ferenc szociáldemokrata államtitkár került a közigazgatási főosztály fölé. Róla még később elmondok egy, a szociáldemokratákra jellemző apróságot.⁸⁵

H.: S a többi minisztérium, miniszter?...

B.: Nekem Debrecenben a miniszterekről csak annyi emlékem van, hogy egy-egy belügyi köriratot, körbejárva, aláírtam velük, akiknek szobái mind egy folyosóról nyíltak, s egy órán belül mindnyájukat végig lehetett járni. Nagy Imrénél éppen csak a figurája és a szimpatikus lénye áll előttem, őrá azután mint belügyminiszterre emlékszem, Erdei után, mint főnökömré. Annak idején a Földművelésügyi Minisztériumban egy kitűnő gárda támogatta, élén Donáthtal, aki aktív volt és energikus. Molnár Erik félszeg volt és zárkózott, Gábor József teljesen jellegtelen volt számomra. A katonák közül Dálnoki Miklós Béla nem tűnt fel sem okosnak, sem energikusnak, és semmi szellemi vagy kedélyi élénkség nem látszott rajta. Azt hiszem, ő volt az, aki leginkább gyűlölte Erdeit, s talán a másik két katona is. Vörös János energikusabb és emberibb benyomást tett, Faragho Gábor viszont ravasznak látszott.⁸⁶ Bár az nem igaz, hogy mint csendőrségi főparancsnok, a csendőrök szörnyű akcióiért bármilyen felelősséget viselt volna. Ezt a régi magyar igazgatás szervezetéből bárki leolvashatta, mert aszerint a csendőröknek a katonák közül kikerülő főparancsnoka azok személyi és fegyelmi ügyeiben volt illetékes, egyébként a csendőrökkel

⁸⁵ Reisinger Ferenc (1880–1964): 1945–47-ben a belügyminisztérium politikai államtitkára

⁸⁶ Vörös János (1891–1968): vezérezredes, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere

Faragho Gábor (1890–1953) vezérezredes, az Ideiglenes Nemzeti Kormány közellátásügyi minisztere

a konkrét akciók tekintetében a belügyi és megyei szervek rendelkeztek. A szocdemek közül Takács Ferenc⁸⁷ szimpatikus magyar vidéki jelenség volt, Valentiny pedig egy abszolút tiszta és becsületes ember benyomását keltette, de Erdei szerint példája volt annak, hogyan visz el egy embert egymagában a jogász korrektség a reakciósságig. A gondolatot meggyőzőnek tartottam, de Valentiny vonatkozásában ennek megtapasztalására nem volt alkalmam. A kiskisdák közül Vásáry erőszakos és kellemetlen benyomást tett, Gyöngyösi pedig színtelen és határozatlan benyomást.⁸⁸

Gyöngyösivel később Pesten volt annyi dolgom, hogy egy ott átfutó és megálló hadifogoly-szállítmány kiszabadítása érdekében való intervencióra próbáltam kapacitálni, de ő nem vállalta. Nagy Imréről – mint említettem – később szereztem benyomást, akkor, mikor belügyminiszterként a főnököm lett. Nagyon megnyerő ember volt, de nem volt expeditív ember. Semmi különös direktívát nem kaptam tőle. Egyszer mondtotta, hogy valamit tenni kellene a reakció ellen, de az látszott, hogy nincs határozott képe arról, hogy mit. Én nem tudtam neki kedvére valót javasolni, mert ahogyan a kommunisták a reakció ellen küzdeni akartak, az tőlem mindig idegen volt. Én a reakció ellen elsősorban komoly, forradalmi értékű reformokat, így a magunk közigazgatási reformtervét akartam volna elővenni, tartva magamat Erdeinek ahhoz a nagyon találó megállapításához, hogy egy komolyan radikális, bár szakmai jellegű terv sokkal jobban kiszzelektálja a reakciót, mint mindennemű B-lita és rendőri üldözés meg hasonlók. Mert a reakció nem atrocitás, nem

⁸⁷ Takács Ferenc (1893–1963): 1944. december 22-től 1945. június 1-jéig iparügyi miniszter, 1945. november 23-tól 1948. április 19-ig a földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára

⁸⁸ Vásáry István (1887–1955): az Ideiglenes Nemzeti Kormány pénzügyminisztere 1944. december 22-től 1945. július 21-ig

Gyöngyösi János (1893–1951): 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter

büntethető valami, amit az emberekben ténszerűen meg lehet állapítani, és az sem bizonyos, hogy mindenki reakciós, aki a kommunisták akciói elé egy-egy szalmaszálát tesz. De egy komoly és jó reformterv, amilyent például mi akartunk a területi kérdésben csinálni, a reakció gyökereit tárja fel, mert egyrészt a legártalmatlanabbnak látszó emberben kibont valami csökönyös ellenállást, viszont a jóféle változásokat kívánókat kiszzelektálja még akkor is, ha valami hiba vagy folt van egyébként a múltjukban.

H.: Az egész életműveden végigvonul, hogy számodra az a fontos, hogy a középosztályt, értelmiséget, akiknek erényeit és hibáit is szigorú tárgyyszerűséggel ítélted meg – ez minden írásodból kitetszik –, meg kell nyugtatni, meg kell nyerni. Csak a háborús bűnösöket kell félreállítani. Ez a réteg olyan, amilyen, bírálni lehet és kell, de azt a megkülönböztetést, hogy egyik nap középosztálynak nevezzük és elítéljük, a másik nap értelmiségnek, és e minőségben meg akarjuk nyerni, nem tolerálja. Te írtad, hogy itt nem lehet úgy viselkedni, mint az egyszerű legény, aki arra a kérdésre: „miért vered felebarátodat”, így felelt: „azt a felét ütöm, amelyik nem barátom”.

B.: Én nem azt éreztem, s most sem hiszem, ahogyan ez az értelmiségi középosztály tette, hogy az értelmiség kecsegtetése merőben ravasz és gonosz kommunista taktika lett volna. Hanem azt éreztem, hogy az értelmiség kecsegtetése és minden ellenállás letörése, ez a kétféle terv éppen azért, mert az ellenállás ugyanabból a közegből jött, mint amelyet meg akartak nyerni, a kommunista technika alapján nem fog menni, és első perctől kezdve éreztem a kommunisták egész politikai technikájában a hatalom kérdésének egy olyan teljességgel túlzott és az akció tárgyát megsemmisítő túlbecsülését, amely mellett az értelmiség kecsegtetése süket és ellenálló közegre talál. Nem hittem azt sem, hogy egyáltalán mindaz, amit a kommunisták csinálnak, csak ravasz taktika, aminek a végén végül mégis a proletárdiktatúra fog bekövet-

kezni, ami ennek a félelemben élő középosztálynak magától értetődő axiómája volt. Ebben viszont nem ők, hanem én tévedtem. Én a népfrontpolitikát olyan mértékben belső és kikerülhetetlen szükségszerűségnek éreztem, és abban a hiszemben voltam, hogy ez a kommunisták részéről is valóságos realitásérzék eredménye, hogy meg voltam győződve, hogy ez hosszú lejáratú program. Egyébként utólag kiderült, hogy 1945–47 között a Szovjetunió és a kommunisták valóban nem tekintették speciálisan Magyarországot – és Csehszlovákiát – biztos kommunista pozíciónak, és volt olyan elképzelésük – vagy inkább félelmük –, hogy itt a népfrontpolitikát valóban meg kell tartani, ha nem is belső meggyőződésből, de világpolitikai megfontolásból. Végül a beijedt értelmiségieknek lett igazuk, de ma sem szégyenlem, hogy én mekkorát tévedtem akkor. Világéletemben, amióta politikai ésszel gondolkodtam, és ez elég régi időre megy vissza, a legnagyobb tévedéseket mindig akkor követtem el, mikor különböző politikai tényezőkről azt tételeztem fel, hogy azok a saját érdekükben felfogott legokosabb dolgot fogják csinálni vagy legalábbis arra törekcszenek. Ez a tévedésem is ezek közé tartozik.

H: Még egy kérdést szeretnék feltenni Erdei Ferencsel kapcsolatban. Veres Péter írja a visszaemlékezéseiben, hogy a parasztpárttal szemben már 1945 nyarán jobbról egyértelmű volt a követelés, ne Erdei legyen a belügyminiszter. Minden más megoldást hajlandók voltak elfogadni: Mi volt ennek a markáns ellenzésnek az oka?

B.: Emlékszem arra, hogy egyszer Erdeinek ebben az időben, talán még Debrecenben, talán már Pesten, kifejtettem azt, hogy az egész helyzetnek ő a kulcsembere, még számszerűen is, mert a kormányban a kispazdák, a katonák és Teleki Géza⁸⁹ adtak összesen hat embert, a kommunisták és a szo-

⁸⁹ Teleki Géza (1911–1983): egyetemi tanár, 1944. december 22-től 1945. november 13-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter

ciáldemokraták szintén hatot, s így ő adott esetben egy szavazáskor a mérleg nyelve lehet. S azt is mondtam neki, hogy Dálnoki Miklós Béla napjai meg vannak számlálva, s így ő abban a helyzetben van, hogy elsőrendű utódjelölt legyen – ami részemről a helyzet teljességgel rossz megítélése volt. Minderre ő azt felelte, nem képzelhető el, hogy ő a kommunisták ellen szavazzon a kispazdák és a katonákkal együtt. Márpedig az, hogy ő a kommunistákkal érezte magát egy vonalban, s az ellenük való szavazást elképzelhetetlennek tartotta, a Minisztertanácsban is napvilágra került. Mindezekelőtt abban, hogy a túlnyomó részben kommunista rendőrség létrehozását támogatta, másodszor különböző kilengésével együtt fedezte. Elsősorban ezért volt ő abszolút gyűlölet tárgya, jobban, mint a kommunisták maguk. Mert a kispazdák, katonák és a jobboldali szociáldemokraták a kommunistákkal való együttpolitizálást politikai szükségszerűségként elfogadták. De azt is, hogy legyen egy ember, aki hivatalosan egy magyar népi-nemzeti pártot képvisel, és mégis a kommunisták biztos partnere és a rendőrségi kilengéseket fedezi, mérhetetlenül felbosszantotta őket. Erdei legélesebb ellenfele Erőss János⁹⁰ kispazda képviselő, Bajcsy-Zsilinszky sógora volt, akivel nyilvános hírlapi bántalmakat is váltottak egymással, s rémlik nekem olyan történet is, hogy Erőss Jánost akarták vagy tán ki is nevezték belügyi államtitkárnak, s Erdei ennek kereken ellene szegült. Utóbb 1946 tavaszán ő lett a belügyi B-lista-bizottság egyik tagja, s akkor engem felkeresett, és én a segítségét kértem egyes belügyi tisztviselők érdekében – bizonyos fokig saját minisztériumom ellenére –, s ő ennek dacára a gorombaságig kurtán intézett el, nyilván mint Erdei emberét. Emlékszem még az Erdei elleni hangulatnak arra az adalékára, hogy valamikor negyvenöt szeptemberében Dálnoki Miklós Béla tartott egy akkor már politikai jelentőséggel alig bíró beszédet, melyben – két hó-

⁹⁰ Erőss János (1889–1962): ügyvéd

nappal mindkettőjük lemondása előtt – még Erdein bökött egyet, mondván, hogy a parasztpárt panaszkodik a közigazgatásban való elégtelen képviselőlet miatt, pedig a belügyminiszter maga is parasztpárti.

Hozzá kell tennem, hogy Erdei álláspontja a rendőri atrocitásokhoz nem volt olyan egyszerű, mint ahogyan azt a kispapok és a katonák elképzelték. Erdei csak arra nem volt hajlandó, hogy a kispapokkal és a katonákkal együtt háborodjon fel a rendőri kilengéseken. Apósom is elment Budapestre Erdeihez, hogy ezekre felhívja a figyelmét, és igen kedvezőtlen és rossz benyomást szerezve jött vissza, mert Erdei azt felelte neki, hogy nincs módjában másféle rendőrséget szervezni, mert csak ettől remélhető, hogy erélyesen lép fel a fasisztákkal szemben. Valójában azonban Erdeinek és Szebenyinek nagy gondot okoztak a rendőri atrocitások; Erdeitől tudom, hogy a legsúlyosabb ügy Révay József grófnak Gyömrőn történt meggyilkolása után, Szebenyivel együtt elhatározták, hogy itt az ideje komoly példa statuálásának. Ez a Révay József ugyanis azonfelül, hogy gróf volt, a filozófia magántanára volt, közismerten németellenes, egy kitűnő szociográfiai mű (*Kisnemesek Tajnán*) szerzője, és egyáltalán, egy köztisztviselőben álló, komoly ember volt.⁹¹ Ehhez megszerezték Rákosi hozzájárulását is. (Ezek szerint nem ment enélkül.) Mikor azonban végül dönteni kellett volna abban, hogy mi legyen az a statuálandó példa, Rákosi kijelentette, hogy azoknak a fiúknak mégsem eshetik komoly baja. Hogy végül is mi történt, nem tudom, de az ügy ellaposodott és a példastatuálás elmaradt. Mindezt Erdei mondta el nekem igen kedvetlenül. Hozzáteszem még, hogy utóbb, 1946–49 között, a Kelet-európai Tudományos Intézetben együtt dolgoztam a meggyilkolt Révay József bátyjával, Révay István-

⁹¹ Révay József (1905–1945): filozófus; az említett mű: *Kisnemesek Tajnán*. Adalék egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához. Budapest, 1942.

nal,⁹² aki statisztikus volt, s aki bátyja ügyével kapcsolatban mindig úgy emlékezett Erdeire mint belügyminiszterre, mint aki korrekt, együttérző és segítőkész volt, de nem sokat tehetett. Ugyanez volt a helyzet Szebenyivel is: többször fordultam hozzá letartóztatások ügyében, s az ügyek súlyát vagy esetleges igazságtalanságát mindig átérezte, de sohasem látszott olyannak, mint akinek módjában van azonnal és egyedül döntenie. Utóbb felmerült a Rajk-ügynek egy olyan fogalmazása, hogy Rajk és Szebenyi azon vesztettek rajta, hogy megpróbálták az ÁVO feletti főnöki mivoltukat komolyan venni, ami nem sikerült.

H.: Az 1945-ös év belpolitikai történéseiben meghatározó szerepet játszottak a választások. Úgy tudom, hogy az országgyűlési választások jogi előkészítésében fontos szerepet játszottál, jöllehet az előtérben Erdei állt.

B.: Az Erdeivel szemben való ellenérzés más adalékát a választási törvény előkészítésével kapcsolatban tudnám elmondani, de ehhez érdemes ezt az egész témát összefüggően felidézni. Mindenekelőtt a kérdés közjogi vonatkozását.

Az új rendszer 1945 nyaráig nem törvényeket hozott, hanem a nemzetgyűlés felhatalmazása alapján rendeleteket. Mikor már fönn voltunk Pesten és különböző jogász értekezleteken részt vettem, referáltam Erdeinek arról, hogy a kispappárt jogászai benyomásom szerint alig palástoltan legitimisták és földreformellenesek: én közülük kettőre emlékszem, az egyik Bölöny József volt, a másik egy Ponori-Thewrewk nevű. Ez abban nyilvánult meg, hogy egy sor jogi minősítő probléma felvetődésekor állandóan az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényhozó minőségét vonták kétségbe.

A kettő közül az egyik, nem tudom már, melyik, azzal a körmonfont okoskodással állt elő, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem törvényhozó szerv, hanem lényegében egy

⁹² Révay István (1899–1989): a Teleki Pál Tudományos Intézet Jogtudományi Intézetének volt alapító igazgatója. 1946-ban külföldre menekült.

olyanfajta előértekezlet, amilyen az országbírói értekezlet volt a Bach-korszak megszűnésekor, vagy a Horthy által 1922-ben, a választások előkészítése céljából kinevezett értekezlet, melynek a választójog megszűkítése volt a feladata. Ez magában és jogászilag is ostobaság volt, de én rögtön láttam a lólábat, amely ezáltal egyrészt az államforma kérdésében való döntést igyekszik mindaddig elodáztatni, amíg erre számukra kedvezőbb időpontban kerülhet sor, másrészt az addig hozott, a törvényerejűnek szánt rendeletek, közöttük a földreformrendeletek végleges törvényjellegét igyekszik kétségbe vonni. Aki pedig az ország alapvető közjogi szerkezetét ennyire kérdésesnek tartotta, az aligha lehetett más, mint legitimista.

Ezt én elmondtam Erdeinek, aki rendkívül felpaprikázódott, bár ilyen közjogi dolgok iránt kevés érzéke volt, de a lényegét értette, és megkért arra, hogy erről írjak a *Szabad Szóba* egy határozott cikket. Írtam is a *Szabad Szóba* júniusban egy mérges cikket,⁹³ kifejtve, hogy olyan rendeletek, mint a földreform és más általános érvényű és tartós érvényesülésre szánt jogszabályok, eleve arra valók, hogy törvények formáját kapják, és erre az ideiglenes Nemzetgyűlés a legalkalmasabb szerv. Ez így is történt, nem tudom, hogy elsősorban Erdei kezdeményezésére-e, mindenesetre nemcsak a kommunisták, de a kispapok is hamar magukévá tették ezt, annyira magától értetődő volt. Augusztus–szeptemberben már nem is volt vitás, hogy a választójogi törvény mint törvény fog a nemzetgyűlés tárgyalása alá kerülni.⁹⁴

Valamikor 1945. nyár végén vagy ősz elején Erdei utasított, hogy üljek össze Szebenyivel és Beér Jánossal,⁹⁵ akik

⁹³ A demokratikus Magyarország államformája. *Szabad Szó*, 1945. június 10. 1.

⁹⁴ A választójoggal kapcsolatos vitákról lásd: Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, 1990. 192–203.

⁹⁵ Beér János (1905–1966): jogász, egyetemi tanár

majd hoznak egy tervezetet azzal, hogy annak alapján kell a választási törvényt elkészíteni. Én szűkölttem, mert tudtam, hogy ezt a tervezetet egy kommunista jogász készítette el, és attól féltem, hogy a kommunisták olyan választási törvényt akarnak, amit csalással, erőszakkal vagy fikcióval lehet manipulálni, mert ezt nem szerettem és ma sem szeretem. Összeültünk, elolvastam a tervezetet és teljes megnyugvással állapítottam meg, hogy abban semmiféle manipulációs lehetőség nincsen. A tervezetet ugyanis Hajdú Gyula készítette,⁹⁶ aki a két háború közti időt Csehszlovákiában töltötte, s tervezete, mint később rájöttem, valamely csehszlovákiai választási törvény alapján készült, vagyis egy korrekt, többpártrendszeres választási törvény alapján.

H.: Ő akkor már igazságügyi államtitkár volt?

B.: Azt hiszem, még nem.

H.: Te tudtad, hogy ő '19-es kommunista, régi mozgalmi ember?

B.: Semmit sem tudtam róla, s azt is jóval később tudtam meg, hogy ő a tervezet szerzője. Csak azt tudtam, hogy Csehszlovákiában élt. A választási törvény ügyében egyébként nem lépett előtérbe, a tervezet sorsa iránt nem mutatott érdeklődést. Tervezete tele volt egy sor, számunkra teljesen fölösleges csehszlovákiai reminiscenciával, ahol több választási menet, úgynevezett *scrutinium* volt, ugyanis egy időben elaprózott választási rendszer volt. Mi hamar rájöttünk, hogy ezt teljesen le kell egyszerűsíteni, hiszen nekünk egy gyorsan lebonyolítható eljárást kell kialakítanunk. A megbeszélte egyszerűsítéseket én diktáltam le a gépírónőnek, Frigyes Andreának, aki egyébként később Szebenyi felesége lett. Beér János és Szebenyi két-három ülés után, amikor látták, hogy én csinálom a dolgot, elmaradtak, és rám is hagyták az egészet. Az eredetiből nem sok maradt, úgyhogy az egész szöveg, úgy, ahogy a pártközi értekezlet, majd a nemzetgyű-

⁹⁶ Hajdú Gyula (1886–1973): jogász, aki Franciaországban élt 1935 és 1944 között

lés elé került, formáját és tartalmát lényegében én készítettem. Ezt különösebb büszkeség nélkül állítom, mert hiszen ez a törvény nem volt jelentős alkotás. Legfőbb funkciója s egyben érdeme ugyanis az volt, hogy aránylag gyors idő alatt lehetővé tette a választási névjegyzéknek és magának a választásnak a lebonyolítását, a korrektséget biztosítva, anélkül hogy túl lett volna tűzdelve aprólékos és időrabló garanciákkal. Sokkal inkább büszke vagyok azokra a végrehajtási rendeletekre és űrlapokra, melyek a törvény tartalmát egy elképesztően rövid időtartamba beprévelték úgy, hogy közben az egész választás szinte olajozottan ment, amire még visszatérek.

H.: Ez a tervezet került pártközi értekezlet elé, s magad jelen voltál annak vitáján?

B.: Igen, ez az a tervezet, s a belügyet Erdei és én képviseltük. Nemi emlékszem határozottan, hogy Szebenyi ott volt-e vagy sem. Ott megint napirendre került a kisgazdák részéről az Erdeivel szemben való mérhetetlen gyanakvás: olyan rémület és bizalmatlanság fogadta ezt a tervezetet, amire a világon semmi értelmes ok nem volt. Nem volt egy jogászuk, aki megmagyarázza, hogy ez egy teljesen korrekt tervezet: úgy képzelték, hogy ha ezt az Erdei csinálta, akkor ez csak rossz lehet, s bizonyára tele van mindenféle kommunista csapdával.

Volt erre egy jellemző incidens az értekezlet során. Egyik ülésen valamiféle névjegyzék-összeállítás eljárási ügyben elég hebehurgyán valami olyan ment határozatba, ami némiképp önkényre adott lehetőséget, és én a következő ülésre – Erdeivel való minden megbeszélés nélkül – az előző ülés megbízása alapján, teljesen a legszigorúbb jogászi logika alapján kidolgoztam azokat a szabályokat, melyek ebből a határozatból logikusan következnek; persze ezek napvilágra is hozták a határozat hibás voltát.

A következő ülésen a belügyminiszter előterjeszti ezt a módosított szöveget, amire valami eszeveszett hülye vihar

támadt a kisgazdák oldaláról a miniszter ellen, mint aki egy sötét kommunista intrikaszöveget csempészett bele a javaslatba. Végül én szót kértem, és a legmérgesebb agresszív hangon bejelentettem, hogy ezt az egészet én találtam ki, ehhez Erdeinek semmi köze nincs, ehhez én nem Erdeitől kaptam utasítást, hanem ettől az értekezlettől, mert ők sajnos nem gondolták végig, hogy abból, amit ők elhatároztak, milyen szabályok következnek. Akkor aztán gyorsan lelapadt az egész ügy, Tildy azt mondta, hogy Erdei máskor jobban vigyázzon a beosztottjaira és ezzel vége lett.

H.: Kik voltak a „látható” karmesterei ezeknek a hatalmi realitásokat tekintve kulcsjelentőségű értekezleteknek?

B.: Az értekezleten a két hangadó és vitapartner Rákosi és Tildy volt, Nagy Ferenc csak egyszer jelent meg és nem is szólt hozzá. Én Rákosiról és Tildyről akkor jó benyomást szereztem, amit később revideálnom kellett. Mindketten az adott helyzetben értelmes engedékenységet mutattak. A kommunisták egy dolgot forszíroztak, azt, hogy minél nagyobb egységekben történjék a választás. Úgy látszik, Rákosi minden optimizmusa ellenére is gyanította, hogy ők azért általában mindenütt kisebbségben vannak, tehát minél több és kisebb a választási egység, s minél kevesebb képviselői mandátumot ad, annál inkább fenyeget az, hogy a kisebbségi szavazatok elvesznek, s országos méretekben a párt nem kapja meg a maga országos arányszámának megfelelő mandátumot; viszont minél nagyobbak az egységek és minél több mandátumot ad egy egység, annál bizonyosabb, hogy a maguk országos arányszámának megfelelő hányadot megkapják. Tildy ebbe nem nagy ellenállás után belement.

Őneki viszont egyik másik vesszőparipája volt, minél kisebbek legyenek a szavazóközetek. Ő ugyanis emlékezett a Horthy-korszakra, tudta, hogy minden rendőrségi terror alapja az, hogy tumultust teremtsen, s a szavazókat tömegesen eltereli a választástól. Ezért azt javasolta, hogy 400 választó alkosson egy szavazóközetet, akik egy nap alatt minden te-

relés nélkül könnyen leszavaznak. Ezt viszont Rákosi fogadta el nagyobb nehézség nélkül.

Ez az emlék ihletett arra a '45-ös cikkemben tett megálapításra, hogy az egész kommunista-kisgazda-együttműködés minden eresztékében döcög, és csak Rákosi tárgyalóképes humora és Tildy felelős bölcsessége foldozza nagy nehezen össze. Tildynél eredetileg bölcs engedékenységet akartam írni, de volt egy olyan rossz érzésem, hogy Tildy engedékenysége olyan valami, amit tovább fokozni s éppen ezért megdicsérni nem jó. Nekem az volt a véleményem, hogy a kommunistákkal való népfrontpolitikában bizonyos elvi kérdésekben intranszigginsnek kell lenni, más kérdésekben elvi alapon együtt menni, egyebekben pedig könnyen engedni; nem pedig mindenben akadékoskodni, majd pedig megszeppenni és mindenben engedni, ahogyan aztán Tildy csinálta. Tehát Tildyt egyszerűen a bölcsesség jelzőjével ruháztam fel. Később rájöttem, hogy Rákosi humora vérfigyasztó, és Tildy bölcsessége malom alatti bölcsesség. De hát akkor ezt nem tudtam.

Az Erdeivel szemben kialakult ellenérzés és a választási törvénnyel szemben fennálló ostoba előítélet még egyszer előjött, amikor a pártközi értekezlet által elfogadott végleges törvényjavaslat a parlament elé került. Hangos, zúgó vihar tört ki, amikor valamelyik kommunista képviselő kijelentette, hogy a maguk részéről támogatják a javaslatot, s azt kiáltozták: „Persze hogy támogatják, hiszen ők csinálták.” Megint csak nem volt egy jogászuk, aki megmondja, hogy ez egy korrekt törvény. Nevettem is, bosszankodtam is, hiszen nagyobb részt én csináltam. Végül simán megszavazták, hiszen semmi komoly beleköttnivaló nem volt. Lehet, hogy végül valaki csak megmagyarázta nekik a tényállást, de lehet, hogy abban a tudatban szavazták meg, hogy kényszerhelyzetben cselekszenek. S ennek a törvénynek az alapján értek el 56 százalékos többséget!

H.: 1945-ben saját állítása szerint Veres Péter azt az álláspon-

tot képviselte, hogy nem adottak a demokratikus választás belpolitikai feltételei. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a baloldal abból minoritásként kerül ki. Ezért – ha nem pontosan emlékszem, igazíts ki – azt javasolta, hogy a választások esetén szigorú szelekció alapján csak az kapjon szavazati jogot, akinek valamiféle demokratikus múltja van, vállalva egy bizonyos ideig – akár egy évtizedig is – azt, hogy nem teljes körű a demokratizmus. Nem tudom, hogy te akkor már tagja voltál-e a Parasztpártnak?

B.: Én negyvenöt májusában léptem be formálisan a Parasztpártba.

H.: A kérdésem ugyanis arra vonatkozna, hogy magában a Parasztpártban kialakult-e valamilyen hivatalos álláspont, s neked, mint főtisztviselőnek, valamilyen értelemben képviselned kellett-e ezt az állásfoglalást, illetve – ha volt ilyen – részt vettél-e annak kialakításában?

B.: Én akkortájt elsősorban főtisztviselő voltam, úgyhogy keveset forogtam parasztpárti értekezleteken; de ha a Parasztpárton belüli valami ilyen vitatéma szőnyegre került volna, alig hiszem, hogy ebbe, mint közjogi szakkérdésekbe, engem bele nem vontak volna. Egyébként én 1945–48 között a Parasztpártban csak szorosán vett szakkérdésekhez szóltam hozzá; egyetlen politikai jellegű értekezleten nem vettem részt. Igaz, hogy mikor negyvenöt végétől elkezdtem cikkezni, ezzel a Parasztpárton belül is egy politikai hanggá lettem, ugyanakkor azonban Erdei is tisztába jött azzal, hogy abban a harcban, amelyet ő a párton belül elindítani készült, rám nem számíthat. Minthogy pedig bármiféle párton belüli politikai szerep az én számomra az ő kezdeményezésén kellett hogy múljon, ilyenre nem került sor. Ezt én nem is vettem rossz néven tőle, s a legkevésbé sem bántam, hogy a '47-es választásokon nem léptettek fel képviselőnek, amire sokan számítottak.

Ami a Veres Péter elgondolását illeti, az önmagában nem volt abszurdum: egy ország demokratikus fejlődésében

nem a szűk körű választójog a legnagyobb akadály, hanem a manipulált vagy fiktív választás. Az adott esetben azonban nem hiszem, hogy ez keresztülvihető gondolat lett volna. Olyan mértékben a szavazó emberek körét megszorítani, hogy abban garantáltan ellenállási múlttal rendelkező emberek szavazhassanak, az Magyarországon egy olyan szűk körű, mondhatnám, arisztokratikus szavazást eredményezett volna, amely teljességgel nem hasonlított volna a népképviselőhöz egy olyan pillanatban, amikor egy arisztokratikus társadalom felszámolása a legfőbb probléma. Azt én is tudtam, hogy itt az egyszerű, szabályos népképviselő, amelyet a kisgazdák és a hozzájuk csapódott reakció most egyszerre olyan buzgón felkarolt, nagyon is nagy problémákat jelent. Tudtam történetileg is, hogy minden demokratikus forradalomnak, az angol és francia forradalomtól kezdve, végig az első problémája az, hogy az első szabad választáson, amit lelkes demokratizmussal megtartanak, valamiféle „királypárti” múltba visszanevező, megijedt többség jelenik meg.

Ebből számomra annyi következett, hogy rendkívül körültekintő politikai vezetésre van szükség, amely arra vigyáz, hogy a demokratikus választások és politikai alternatívák elé feltett kérdések jól legyenek kiválasztva. Ugyanakkor az is szükséges, hogy a hatalom birtokában lévő forradalmi garnitúra a magából kiáradó rémületet minél gyorsabban és minél hatásosabban fel tudja oldani. Ez fontosabb, mint az, hogy a legutolsó reakciógyanús tisztviselő is eltűnjön. A kommunista párt technikájában pedig ez a rémületfölkeltés beletartozott a hatalom megszerzésének egész hagyományába, amin nem lehetett segíteni. Nekem erről más véleményem volt.

H.: Egyes visszaemlékezők állítása szerint – paradox módon – az MKP szűkebb vezetésében csak Kádár János pozíciója volt a Veres Péterével rokon. Más szóval: ő is úgy ítélte meg akkor, negyvenöt nyarán, hogy nem értek meg egy perfekt demokratikus választásnak a feltételei. Ezzel szemben Rákosi

nemcsak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság intencióira, illetve az antifasiszta koalíció érdekeire való tekintettel, egyértelműen a választás 1945 őszén való gyors lebonyolítása mellett voksolt.

B.: Ennek két oka lehetett. Az egyik az, hogy akkor még rendkívül fontos volt, hogy az angolok és az amerikaiak mit gondolnak az egészlől. Amint utóbb kiderült, akkor még valahol létezett s érvényesnek tekintődött egy papírcédulán kötött Sztálin–Churchill-megállapodás, ami, azt hiszem, Teheránban történt, hogy Magyarország és Csehszlovákia ötvenötven százalékos hatalmi megosztásba tartoznak. Akkor még nem került válságba ennek a megállapodásnak az az ellentétele, hogy Görögországnál ugyanez az arány kilencven-tíz százalék a Nyugat javára. Minthogy ugyanez az arány Románia esetében valami hetvenöt–huszonöt százalék volt a Szovjetunió javára, ennek felelet meg a Groza-féle fordulat odaát, de a jelek szerint ugyanilyen fordulatot a szovjet politika akkor nem tervezett Magyarországon. Tehát nagyon fontos volt, hogy az angolok és amerikaiak mit gondolnak. A másik pedig az, hogy Rákosiék körében volt erre nézve valami gyerekes hurraoptimizmus. Hozzá kell tennem, hogy 56 százalékos kisgazdagyőzelemre én sem számítottam. Minthogy pedig sem a Parasztpártnak, sem a szociáldemokratáknak nem volt arra elhatározásuk, hogy a kommunistákkal parlamenti síkon frontálisan szembeforduljanak, tehát egy kommunista–szociáldemokrata–parasztpárti többség reményében nyugodtan neki lehetett volna indulni egy egészen szabályos választásnak.

H.: Ezek a kételkedő hangok, állásfoglalások tehát nem voltak ismertek?

B.: Én ebben a kérdésben Veres Péter és Kádár János álláspontjáról akkor nem tudtam. De az köztudomású volt, hogy szeptemberben mindenkit elképesztett a fővárosi választások kisgazdapárti többsége, hiszen ott azelőtt kisgazdapárt nem is lehetett, és szilárd szociáldemokrata és polgári többség

volt mindig.⁹⁷ Nyilván ekkor vetődött fel, vagy váltak hangsúlyosabbá ezek a kétségek, melyekről én, ismétlem, nem tudtam.

Ellenben Erdeitől, azt hiszem, első kézből hallottam arról, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, magyarul Vorosilov részéről, felvetődött az a gondolat – nem tudom, mennyire volt ez határozott kívánság vagy esetleg nyomás –, hogy többpártos választások helyett az összes pártok koalícióját képviselő, egységes lista induljon, ahogyan az emlékezetem szerint akkor Romániában és Lengyelországban már beindult.⁹⁸ Erdei akkor nem említette, hogy ez a kommunisták ötlete lett volna. Ő ezt akkor nem úgy mondta, mint saját álláspontjának megfelelőt, hanem mint bizonyos fokú politikai szükségszerűséget, amely azonban őbenne ellenzést nem keltett.

Azt viszont akkor úgy tudtam – Erdeitől-e, mástól-e, nem tudom –, hogy Kovács Imre hevesen ellenezte ezt a tervet. Bennem teljes ellenérzést keltett önmagában is meg úgy is, mint két hónapi kemény munkám teljes hiábavalóvá válása, de hát engem nem kérdezett senki. Végül úgy tudom, Balogh páter ügyessége hozta létre a kompromisszumot, aminek a lényege az volt, hogy a többpártrendszeres választást megtartják, de bármi lesz az eredmény, a koalíciót teljes egészében fenntartják és a kisgazdapárt ötven százaléknál többre nem fog igényt tartani. És így alakult meg az 56 százalékos győzelem után, amiben még az a plusz 6 százalék is külön sokk volt, az a koalíció, ami egészen a '47-es választásig, úgy-ahogy, tartott.

H.: Egy lényeges kérdésben nem látom világosan vagy nem jól ítélem meg álláspontodat. Az elmúlt héten újra végigolvas-

⁹⁷ Az 1945-ös budapesti törvényhatósági választásokon a Független Kisgazdapárt 121, a listán induló MKP és SZDP 103, a Nemzeti Parasztpárt 9 mandátumot szerzett; a liberális polgári pártok 11 mandátumhoz jutottak.

⁹⁸ Az említett javaslatokat 1945. október 16-án a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjának vezetőivel tartott értekezleten fogalmazta meg a SZEB elnöke.

tam a Szabó Zoltán által Londonban szerkesztett tanulmánykötet, hozzá kell tennem, hogy nem először és nem másodszor.⁹⁹ És a következő ellentmondást éreztem újra, ami lehet, hogy nem a te szöveged, hanem a történelmi helyzet ellentmondása. Egyrészt hallatlan világosan, élesen leírod, megfogalmazod azt a tényt, hogy a Horthy-rendszer a háborús konjunktúra, a tartós országgyarapítás illúziója következtében az utolsó pillanatig az ország többségét érzelmileg magához tudta láncolni.

B.: Vagy legalábbis egy hallgatolagos beleegyezést tudott kiváltani.

H.: Én sarkosan fogalmazok, nálad ez árnyaltabban, finomabban van leírva. Tehát ez az egyik tény, amelyet a maga drámaiságában érzékeltetsz és írsz le. A másik a bizalom motívuma, hogy tulajdonképpen ez a nép olyan, amilyen, de nép, nélküle-ellene demokratikus politikát csinálni nem lehet. Ezt az állásfoglalást elfogadom. Ám ha a korábban említett tények valósak – és valósak –, akkor ennek az ötvenhat százalékos többségnek ki kellett jönnie. A kisgazdapárt volt az egyetlen olyan párt, amelyik sejteni engedte, hogy kontinuitást fog képviselni: lényegileg a keresztény nemzeti kurzus értékrendjének folytonosságát.

B.: Már abban, amit az előbb közbevettem, benne van a felelet. Tudniillik én nem hiszem, hogy az ország ötvenhat százalékos többsége a keresztény-nemzeti kurzus folytonosságát kívánta. Beleegyezőleg tűrte a Horthy-rendszert több okból s azért is, mert nem volt forradalmi lázban, de nem szerette sem a nagybirtok, sem a nagytőke, sem a szolgabíró önkényét, melyek e rendszer lényegéhez tartoztak. Többségében valóban őszintén hitte azt, hogy a trianoni békeszerződés nyilvánvaló igazságtalansága és elvtelensége olyan sérelem, melynek orvoslása, bárki bárhogyan csinálja is, már önmagában garancia a szóban lévő ügy igaz voltára. De az egész

⁹⁹ Harmadik út. London, 1960.

keresztény-nemzeti kurzus 1944–45-ben olyan csattanós összeomlást produkált és olyan katasztrófába torkollott, hogy ennek hitele azon a bizonyos Horthy-rendszert hallgatólagosan eltűrő többségen belül is nagyon kicsire csökkent.

Az ország '45 nyarán elsősorban nem politikai és eszmei folytonosságot, hanem jog- és vagyonbiztonságot kívánt, mert a többségében továbbra sem élt forradalmi láz; de azért végeredményben fehér lap volt, amire sok mindent rá lehetett írni. Hogy ez a kisebbség, mely tudatosan vagy tudatlanul a Horthy-korszak folytonosságát kívánta, vagy szovjet- és kommunistaellenes rémképekben élt, természetesen eleve félt a kommunistáktól és pánikban volt, ez természetes. Ehhez járult egy sor megszállási élmény, amin nem lehetett változtatni. De én a magam vitáját a kommunistákkal magukkal azon okból folytattam: miért fokozzák az adott rémképeket fölöslegesen gyarapító félelemkeltő akciókkal.

H.: A *demokrácia válsága* című tanulmányod vitájára utalva...

B.: ...igen, Révai József volt az egyik főszereplő, aki kifejezetten ingerültséggel fogadta ezt az egész kritikát. Holott ebben a cikkben többek között az volt végig gondolva és konkretizálva, ami Révai Józsefnek abból az akkori tételéből következett, hogy a népfrontos, többpártrendszeres demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű, lehetséges alternatíva a teljes értékű szocializmushoz való átmenetben. Tudom, hogy ezt utóbb Sztálin és Rákosi Révaival szigorúan revideáltatta, s ez az érvényes pártvonal ma is. Én azonban a többpártrendszeres népfontos demokráciát a fasizmus megjelenéséből szükségszerűen s nem merőben taktikailag következő programnak tartottam – s tartom ma is –, ebben a cikkben leírtam, hogy ilyen helyzetben milyen hangszerelésbeli átállítás volna szükséges a kommunisták részéről. És pontosan ezt a hangszerelésbeli átállítást utasította vissza Révai a legnagyobb haraggal: ő valahogy úgy képzelte, hogy a népfrontos demokrácia ugyanolyan harcias és agresszív kommunista magatartásokkal járhat, mint amilyenek a proletár-

diktatúrára törő kommunistákat jellemezték. Úgyhogy én nem érzek itt különösebb ellentmondást.¹⁰⁰

H.: Ha egy kicsit részletesebben jellemeznéd a kisgazdapárt politikai bázisát... Mindenekelőtt Kovács Béláról szeretnék kérdezni.

B.: Kovács Béla számomra először Erdei optikáján keresztül jelent meg, mikor belügyi államtitkár volt, azt hiszem, 1945 májusától, mint egy igen nehezen kezelhető ellenfél. Nekem Kovács Béla elvileg közvetlen főnököm volt, amikor augusztusban, mint már említettem, a közigazgatási főosztály vezetője lettem, amikor ő engem úgy is, mint Erdei emberét, úgy is mint hivatali konkurenciát, teljes bizalmatlansággal kezelt. Próbáltam egy kicsit a területi reformterv számára megnyerni, de azt őt egyáltalán nem értékelte. Nekem nem volt rossz benyomásom róla, de nem volt közöttünk semmiféle lényeges kooperáció. Azt éreztem, hogy komoly karakter, de nem érzékeltem olyan embernek, aki hivatott volna arra, hogy átvegye a kisgazdapárt vezetését. Azt, ami az adott helyzetben az egyetlen okos kisgazdapárti politika kellett volna hogy legyen, hogy tudniillik a kommunisták feje felett a szovjet tényezőkkel építsen ki közvetlen jó viszonyt, egyetlen ember csinálta okosan, de alacsony szinten: Balogh páter, aki a SZEB tábornokaival és tisztjeivel élénk társadalmi életet élt, társas összejövetelekkel és kiváló konyhájú meghívásokkal szolgált számukra. Balogh páternek ezt a szerepét főleg Keszthelyi Nándor barátom fogalmazta meg igen találóan.¹⁰¹ Ezt azonban magas politikai szinten kellett volna csinálni, de ehhez sokkal mélyebben kellett volna ismerni nemcsak a magyar társadalom riadalmát, de reális reformszükségletét is, mintsem arra bármelyik kisgazdapárti vezető képes lett volna.

¹⁰⁰ A magyar demokrácia válsága vitája BIM 3. 80–113.

¹⁰¹ Keszthelyi Nándor Bibó Istvánnal azonos időben a belügyminisztériumban miniszteri tanácsosként dolgozott.

A párterőviszonyok szempontjából az is nagyon szerencsétlen dolog volt, hogy a kisközpárt a saját illuzórikus többsége érdekében megakadályozta egy keresztény párt létesülését. Mert keresztény szavazók, keresztény politikai vezetők mindig voltak, keresztény irányzatú ellenálló is volt annyi, mint kisközpárt. Nem a kommunisták akadályozták meg a választáson való indulásukat, hiszen Csehszlovákiában magától értetődően indulhatott egy ilyen párt, hanem tudomásom szerint a kisközpárt, közelebbről Tildy¹⁰² – hogy milyen indoklással és milyen formán, azt nem tudom, talán azon a címen, hogy az első választásban indulási jogot szerzett pártok között nem egy, hanem két keresztény párt volt. A kisközpárt ezáltal ötvenhat százalékos többségre jutott. Egy keresztény párt, ha indult volna, kapott volna húsz-huszonöt százalékos arányt. Az arányok akkor sokkal realitásosabbak lettek volna: akkor lehetett volna koalíciót csinálni, vagy a keresztény párttal együtt vagy nélküle. Persze, hogy ez hogyan hatott volna a további fejleményekre, azt most már nehéz megmondani, a végkifejleten nyilván nem változtatott volna, de az ötvenhat százalékos fiktív többséggel rendelkező, de elegendő politikai garnitúrával nem bíró kisközpárt abszurd helyzete nem állott volna elő.

A kormányalakítást végül is az ötvenhat százalékos többségre való tekintettel, ötven százalékos részesedés alapján – mint említettem – Balog páter hozta össze, megint csak úgy, hogy kreáltak egy sor jelentéktelen miniszteri tárcát, amivel a kisközpártnak az az illúziója támadt, hogy ötven százalékos arányban részesedik a kormányból. Akkor kreáltak az államminisztereket is, amivel Balog páter nagyon okosan azt érte el, hogy a pártok igazi vezetőinek részt kellett vállalniuk a kormány felelősségében is. Ekkor lettek

¹⁰² Tildy Zoltán 1943-tól a Független Kisközpárt ügyvezető elnöke volt, 1945. augusztus 20-án a párt vezetőjének választották meg.

Rákosi és Szakasits államminiszterek, amivel a kormány hatékonysága megnőtt.

H.: Tanulmányaidban többször említéd Mindszenty Józsefet, a katolikus egyházfő nevét. Az ő támogatása a kisközpártnak huszonöt-harminc százalékos pluszt jelentett. Most fölmerül az a kérdés: mivel a kisközpártnak – noha ismert volt valamennyire a két világháború közötti évtizedből – nem volt nagy nemzeti háttere, viszont a történelmi egyházaknak tradicionális, erős szervezetük volt Magyarországon, nem lett volna bizonyos fokig realitásosabb út, ha a baloldali erők ezekkel az egyházakkal keresik a kompromisszum lehetőségét? Nem a „mi lett volna, ha” megválaszolhatatlan kérdése foglalkoztat, hanem az adott helyzetben benne rejlő lehetőségek.

B.: Ez így is van, de ezt Mindszenty személye eleve lehetett volna. Megjegyzem, hogy nem mondanám, hogy Mindszenty támogatta a kisközpártot. Feltehetőleg eléggé utálta őket, főleg Tildyt; Mindszenty tömegei, akiket körülbelül huszonöt-harminc százalékra becsülök, a keresztény párt nemléteben automatikusan hullottak a kisközpárt ölébe. Apósommal egy ilyen kompromisszumot hamarabb meg lehetett volna csinálni.

H.: Ő – tudniillik Ravasz László¹⁰³ – 1945-ben még a református egyház első számú vezetője volt?

B.: Igen. És ő például az iskolák államosítása ellen sem rugódzott olyan mértékben, mint Mindszenty. Mindszentyvel voltak erről megbeszélései, és meg is mondta neki, hogy a református egyház nem tekinti elvi kérdésnek, hogy iskolái legyenek: Magyarországon ennek történelmi tradíciói vannak, tehát van ok ennek fönntartására, de ez nem olyan elvi kérdés, ami miatt egyházpolitikai harcot érdemes indítani. Persze Rákosi egy tárgyalóképesebb partner számára

¹⁰³ Ravasz László (1882–1975): 1921-től 1948-as lemondásáig a Duna-melléki Egyházkerület püspöke volt.

is igen erőszakos ellenfél lett volna. Egyébként tudomásom szerint a szerzetesrendeknek volt egy paktuma Ortutayval¹⁰⁴ '48-ban, amelyben középiskoláik zömét megtarthatták volna; ezt is Mindszenty fújta le, s megakadályozta, hogy az ő jóváhagyása nélkül részleges paktumot kössenek a szerzetesrendek.

H.: Szóval akkor lényegileg úgy ítéled meg a helyzetet, hogy a katolikus egyházzal a megegyezést mindenekelőtt Mindszenty személye akadályozta. De hát ettől függetlenül adott volt az egyházi nagybirtok problémája.

B.: Nem hiszem, hogy ez utóbbi szempont döntő volt. Anynyit Mindszentynek is megtanítottak a tanácsadói, hogy az egyházi nagybirtokot visszakövetelni nem jó. 1956-os beszédében sem az egykori nagybirtokot követelte, hanem az egyház anyagi lehetőségét. Mindszenty gondolatainak háta mögött nem az egyházi nagybirtok volt, hanem a legitimizmus. Ez volt az ő centrális elképzelése, és ebbe semmiféle kompromisszum nem fért bele, nemhogy egy kommunistákat is magában foglaló népfront. Ő nemcsak királyt akart koronázni Magyarországon, hanem addig is, mint Magyarország első zászlósura, kvalifikáltnak érezte magát a közbenső időre az államfői szerepre. De ismétlem, egy engedékenyebb katolikus tárgyalófél esetleg csak azt érte volna el, hogy Rákosi az engedékenység arányában fokozta volna a nyomást.

H.: Ilyen értelemben tehát itt – még ha a politika kész is a kompromisszumokra – nem volt tárgyalási alap. A protestáns egyházak esetében viszont igen?

B.: Általában lett volna. Apósom rendkívül erős támadások pergőtüzében volt a Horthy-korszakbeli közéleti tevékenysége miatt, de ő személy szerint egy értelmes kiegyezésnek nem állt volna az útjába, s hajlandó lett volna a maga

¹⁰⁴ Ortutay Gyula 1947. március 17-től 1950. február 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.

moralizáló módján az összeomlást egy nagy nemzeti magabaszállás alkalmaként felfogni. Emlékszem a Ráday utcai teológia ebédlőjében papok és teológusok előtt tett elmefuttatására, melyben kifejtette, hogy új világ következik, amelyben elsősorban a munkához való viszonyunkat kell gyökeresen megváltoztatni. Ehhez adalékul – nem tudom, milyen forrásból – azt az értesülést hozta fel, hogy a szovjet emberek munkaerkölcsé mennyivel fölötte áll az itthoniakénak. Ezt nyilvánvalóan a kedélyesen semmittevő vagy legalábbis lazsáló úri munkatempóval akarta szembeállítani a maga protestáns, alapjában véve puritán erkölcsi kódexe alapján. Utóbb persze kiderült, hogy a munkaerkölcs kérdése nem ilyen egyszerű: a Rákosi-korszak alatt az új munkaerkölcs helyett egy terrorisztikus munkakényszer lett az uralkodó, későbbi időpontokban pedig egy általános lazulás következett be és tart ma is. De bizonyos az, hogy ő egy ilyen morális alapon való újrafogalmazását propagálta volna az egész helyzetnek.

H.: A *demokrácia válságában* azt írtad, hogy a kiscgazdapár választási győzelmének egyik lélektani oka, hogy egy olyan kérdésfeltevés vált a választás központi kérdésévé, mely a rend, a jog, a függetlenség kérdését sürgősebbnek és veszélyesebbnek tüntette fel, mint a „múlt tehetetlétől való megszabadulást”. Nem volt ez bizonyos fokig törvényszerű? Nem ezek a kérdések foglalkoztatták elemi erővel azt a bizonyos csendes többséget?

B.: Itt volt egy nagy középosztályi pánik negyvenötben, mely azonban – túl azon, hogy a számonkérés formái nem voltak túl szerencsések és a számonkérés terjedelme túl széles körben terjesztette ki a veszélyérzést – alapjában véve alantas jellegű élményekből származott: a ház mesterné nem köszönt többé kezit csókolommal, a proletárok hangosabbak lettek, többgyermekes proletárcsaládokat be lehetett utalni a lakásba, a valamivel rendelkezők nem tudták, hogy mi lesz azzal, amit a magukénak tudtak. Nem merném mondani,

hogya a lelkiismereti szabadság döntő szempont lett volna: először azért nem, mert ez csak a magasabb szintű értelmiséget foglalkoztatta, másodszor azért nem, mert a lelkiismereti szabadság sérelmei nem 1945-ben, hanem később kezdődtek. A már említett középosztályi pánik kiterjedt nemcsak az olyan lesüllyedésre ítélt rétegekre, mint a katonatisztek és földbirtokosok, hanem olyanokra is, akikről én már akkor tudtam, hogy rengeteg helyük lesz ebben a társadalomban. Mert gyanítottam, hogy az, ami most következik, olyan mértékű társadalmi mozgást fog létrehozni és olyan mennyiségű értelmiségi munkát fog igénybe venni, hogy előállhat akárhány munkáskáder és parasztkáder, és még mindig nem lesz elég. Pontosan így is lett, és kevés az olyan jogász, aki mint vállalati jogtanácsos, el ne tudott volna azért helyezkedni, csak éppen nem miniszteri tanácsos lett a címe. Egyszóval az, amitől ők féltek, nem következett be, amitől én féltem, az bekövetkezett. Ennek a pániknak lett a katalizátora a kiscgazdapárt, noha a középosztálybeli tömegek számára azelőtt majdnem olyan ismeretlen volt, mint a többi pártok.

H.: Milyen nagyságrendű volt ez a réteg? Mert az érettségizettek és a főiskolát végzettek együttes arányszáma öt-hat százalék körül mozgott akkor az országban, s még ha a katonatiszteket és középbirtokosokat is ide soroljuk, ez alig lehet több mint a népesség tíz-tizenöt százaléka.

B.: Mindenekelőtt az egész nagygazda-társadalom zömmel ennek a rétegnek az állandó vezetése alatt állt. Ha ehhez hozzáveszem a kereskedői és a vezető iparosi társadalmat, s mindazt, ami kapitalista címszó alatt összefoglalható, akik mind féltek attól, amit szocializmusnak tudtak, ez már jelentékeny tömb. Ezekhez járultak mindazok, akiket a megszállás különböző jelenségei megriasztottak. De mindezeknek a közérzeteknek a megfogalmazója elsősorban mégis az a középosztálybeli értelmiség volt, amely maga csodálkozott a legjobban, hogy ennyire hatnak az ő kategóriái az egész

társadalomra. Hiszen a Horthy-korszak egész időszaka alatt ez a társadalom jelentékeny hányadában meg volt győződve, hogy egy szabad választás kommunista többséget eredményezne, azért nem szabad manipulálatlan választást tartani. Semmi nem bizonyult ilyen ostoba tévedésnek, mint pontosan ez, amelynek címén Magyarországot az egész Horthy-korszak alatt a komoly demokratikus gyakorlattól megfosztották. Mert még egy aránylag szűk választójog is tisztességes gyakorlat mellett jelenthetett volna demokratikus gyakorlatot, azonban azoknak a vidéki választásoknak, melyek Magyarországon akkortájt zajlottak, a rosszhiszeműségüknél csak az otrombaságuk volt nagyobb.

H.: Ilyen történelmi előzmények után, a politikai kultúra hiatusait is ismerve, ráadásul egy szétzilált országban, hogy sikerült tulajdonképpen néhány hét leforgása alatt korrektül és időben lebonyolítani a választásokat?

B.: Hadd említsem meg ebben az összefüggésben személyes emlékeimet és teljesítményemet. Miután a választójogi törvényjavaslat törvénnyé vált, azt hiszem, szeptember vége felé, Erdei megkérdezte tőlem, hogy november negyedikéig mint választási időpontig a választói névjegyzékek elkészíthetők-e és az előkészületek lebonyolíthatók-e. Én hirtelenjében egy számvetést csináltam magamban, és azt mondtam, hogy igen. Eszerint tűzték is ki, és akkor kezdett nekem a fejem főni, mert rájöttem, hogy minden józan, begyökerezett időszámítás és egymás után szerint itt választási névjegyzéket csinálni és a választást lebonyolítani, pláne az ország adott közlekedési viszonyai között, szinte lehetetlen. Akkor leültem és elkezdtem pontról pontra végignézni a választási törvényt, hogy hol lehet a különböző határidőket egymásba tolni. És ekkor saját szakállamra naturalista módon felfedeztem azt, amit azóta a nyugat-európai vezetélmélet kidolgozott, a legrövidebb szükséges útnak az elméletét. Ez egy nagyon fontos technikai része, PERT-nek hívják – nem tudom már, milyen angol szavaknak a rövidítéseként –, ar-

ról, hogyan kell kiszámítani, hogy munkafeladatok adott együttesében, melyek közül egyesek előfeltételei másoknak, mások pedig nem, melyik az a feladatsor, amit már tovább rövidíteni nem lehet. Ezt én a saját gyöngye eszemből kispékeltem, és végül megcsináltam egymásba tolt határidőkkel és párhuzamosan folyó műveletekkel egy olyan választási menetrendet, amely a november negyedik választást lehetővé tette. És akkor egyszerre kiderült, hogy az egész magyar közigazgatási apparátus várakozáson felül jól működik. Én nem is vettem részt a választás közvetlen irányításában, csak jó szervezőket javasoltam Erdeinek magára a lebonyolításra, mindenekelőtt Szitás Jenőt, akit már említettem. Én csak az űrlapokat és a teljes időrendet szerkesztettem meg. A nyomdák mindenütt időben elkészítették az űrlapokat, s a teherautók mindig időben kimentek velük, úgyhogy szinte zökkenő nélkül lebonyolódott az egész választás. Közbevetőleg mondom el, hogy én nem voltam híve a hagyományos jogászai törvényszerkesztési technikának, mely minuciózusan megszerkeszt egy végrehajtási rendeletet, s bármi baj merül is fel utóbb, vonakodik megváltoztatni. Én inkább sietősen dolgoztam, s nem sajnáltam utóbb, ha kellett, egy sor pótrendeletet készíteni. Erdeinek kifejezetten személyes sikere volt, amiből én örömmel vállaltam és vállalom a magam részét. De ez már semmire nem volt jó neki, mert akit a kormányból elsőnek hagytak ki, az ő volt. Hozzá kell tenni, hogy ő maga is ezt akarta, mert azt mondta, hogy neki most a Parasztpártot kell szerveznie. Hát én egyáltalán nem örültem annak, még kevésbé örültem volna, ha tudtam volna, hogy a Parasztpárt szervezése lényegében nem is a jobbszárnynak, sőt nem is a centrumának, hanem az egész pártnak a teljes felszámolását jelenti. Én pedig a Parasztpárt centrumára szerettem volna alapozni a további fejleményeket.

H.: Kit sorolsz a jobb-, illetve a baloldalhoz s kit a centrumhoz?

B.: Kovács Imrét a jobbhöz, Veres Pétert, Farkas Ferencet a centrumhoz,¹⁰⁵ Erdei Ferencet, Darvas Józsefet a balhoz.

H.: A parasztpárti vezetésnek ekkor még Illyés Gyula is jellegadó alakja.¹⁰⁶

B.: Ő is inkább centrum lett volna vagy egy olyan bal, aki a maga szellemi és döntési függetlenségét fenntartja. Darvas és Erdei egyértelműen olyan balszárnyat jelentettek, mely semmiféle kérdésben nem vállalja a kommunistákkal való nézeteltérés kockázatát. Farkas Ferenc volt a tipikus centrum, én – akárcsak Illyés Gyula – a centrumtól baloldalra állottam. Persze az így felvázolt színpéldában két elosztó szempont keveredik: egyrészt a polgári állásponttól a szocialista álláspontig terjedő elárnyalódás, másrészt a szovjet-kommunista komplexumtól való nagyobb vagy kisebb függetlenségi igény, s ez a két szempont nem teljesen ugyanaz. Én például a szocialista fertőzöttség foka tekintetében a középtől „balra” állottam, a függetlenségi igény szempontjából „jobbra”. Valójában azonban a közös parasztpárti álláspontnak volt egy mindezeknél mélyebb igazsága, s csak a történelmi szituáció volt az, ami a Parasztpártot belekényszerítette a megmerevedett polgári-szocialista és amerikai-szovjet ellentétek Prokrusztész-ágyába.

H.: Kovács Imre hogyan vált 1945 után a jobbszárny vezéregyéniségévé?

¹⁰⁵ Farkas Ferenc (1903–1966): könyv- és lapkiadó, parasztpárti politikus. A Nemzeti Parasztpárt alapító tagja; a *Szabad Szó* kiadója és szerkesztője (1938–1944). A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt gazdasági osztályának vezetője, 1947. május 4-től a párt Végrehajtó Bizottságának tagja. 1945 áprilisában beválasztják az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, 1945. november 4-től 1951-ig parlamenti képviselő. 1945-től a gazdasági és pénzügyi életben több fontos pozíciót töltött be. 1956 októberében a Petőfi Párt egyik alapító tagja és főtitkára. 1956. november 2-től 4-ig a második Nagy Imre-kormányban államminiszter.

¹⁰⁶ Illyés Gyula (1902–1983): író, költő. 1945-ben tagja a Nemzeti Parasztpárt Intézőbizottságának. Amikor érzékelte, hogy a párton belüli ellentétek kiéleződését nem tudja megakadályozni, politikusként visszavonult.

B.: Az egész Parasztpártban Kovács Imre állt legközelebb a „polgári” állásponthoz, ami alatt nem valami nagyfokú szimpátiát kell érteni, hanem azt az elgondolást, hogy a parasztságnak szabad vállalkozókká kell válnia. Ő volt tehát legközelebb ahhoz, hogy reagáljon a kisgazdapárttól kiinduló egyesületi ajánlatokra. De tudok arról is – nem tudom, kitől –, hogy egy ízben részt vett a kisgazdapárt néhány vezetőjével egy ilyen céllal összehívott vacsorán, s onnan azzal jött vissza, hogy ezekkel mégis lehetetlenség egyesülni. Megjegyzem, hogy a régebbi – háború előtti – elemzők között voltak olyanok, akik Kovács Imrével Erdei Ferencet vették egy csoportba, az Erdeinél nagy szerepet játszó „polgárosodás” kategóriája miatt. Ez így persze téves, mert Kovács Imrénél a polgár fogalmában benne volt a burzsoá, Erdeinél viszont csak a citoyen, de azért a kettő nem minden vonatkozásban elment, s bizonyos, hogy Erdei összes szocialista álláspontú társai között egy individualistább színt jelentett. Ez hozta velem is össze, mert mindkettőnk elgondolásában a parasztok személyes emberi felszabadulása volt a legfontosabb szempont.

Kuriózusként említem, hogy Kovács Imre a harmincas években engem mint Erdei úriember barátját, ellenérzéssel nézett, s tőlem is távol állt az ő politikai szónokként való föllépése, úgyhogy akkortájt Erdei szeretett volna minket közelebb hozni. Negyvenöt végén viszont Kovács Imre szimpátiával fogadta a cikkemet, egy vitaesten együtt is szerepeltünk, de a Parasztpártból való kilépésében nem követtem, és a '47-es választáson néhány dunántúli városban még részt vettem a parasztpárti választási agitációban.

Ami Kovács Imrét illeti, azt nem tudom, hogy ő nem szerzett-e – tudtommal bizonyos ideig volt szovjet fogságban – a megszállással kapcsolatban sokkhatású személyes élményeket. Mindenesetre ő csoportosulási góciává lett mindazoknak a parasztpártiaknak, akik a parasztság melletti kiállást egy erős önvédelmi magatartással kapcsolták össze,

csak éppen az ő riadalmuk a kisgazdapártiakétól eltérően elsősorban nem úri sérelmekből, hanem döntően a szovjet megszállás és politikai túlsúly tényeiből táplálkozott. Én ettől a riadalomtól érzelmileg is messze álltam, többek között persze azért is, mert ekkor még egy olyan világpolitikai konstellációban reménykedtem, mely Magyarország számára az eddig fennálló sémáktól független fejlődési utat tesz lehetővé. Így én miniszteriális szinten azok közé számítottam, akik képesek a kommunistákkal derűten és riadalom nélkül kooperálni, akikből akkor igen kevés volt. Nevetnem kell, ha visszagondolok egy sor emberre, akik azóta simán behódoltak – ahogy mondják: „politikailag fejlődtek” –, s akkor tele voltak félelemmel, riadalommal és ellenségeséggel az egész szovjet-kommunista komplexummal szemben.

H.: Milyen politikai csoportosuláshoz sorolod Szabó Zoltánt, s mennyire volt ő tényezője a Parasztpárton belüli harcoknak?

B.: A parasztpárti centrumhoz lehetett Szabó Zoltánt is sorolni. Ő azonban csak kismértékben volt politikai tényező, mert első perctől kezdve megkapta Erdeitől a hivatalos lap szerkesztését, ami lényegileg mindig is egy írói színekúra volt, ami számára a gondtalan írói munkát biztosította.

H.: Szabó a MADISZ elnöki funkcióját, illetve a *Valóság* című lap szerkesztőbizottságának a vezetését nem közéleti indítatásból vállalta?

B.: Benne a közéleti indíttatás mindig megvolt, de a Parasztpárt közelében keveset szerepelt, bár benne volt a Parasztpárt első garnitúrájában, hiszen a párt öt negyvenhétben Keresztury után közoktatásügyi miniszternek jelölte. De benne mindig volt egy bizonyos, a maga személyi függetlenségét őrző magatartás, úgyhogy ezeket a politikai lehetőségeket nagy óvatossággal kezelte.

Én a Parasztpárt közéletében még kevésbé vettem részt: én sem törtem magamat ebben az irányban, s Erdei sem akart bevonni, mert a cikkem megjelenése óta gondolta,

hogy a párttal kapcsolatos elgondolásaival nem értenék egyet. Így hát addig, amíg a Belügyminisztériumban voltam, éjjel-nappal azt csináltam, mikor pedig onnan megváltam, akkor elkezdtem Szegedre lejárni professzornak.

H.: Szabó Pál¹⁰⁷ 1945 előtt fontos szerepet játszott a *Kelet Népe*, majd a Parasztpárt, illetve a *Szabad Szó* alapításában. 1945 után azonban mintha háttérben maradt volna...

B.: Ő akkor kevésbé volt előtérben, s homályosan úgy emlékszem, hogy valami sérelem is érte. Úgy érzem, ő kevésbé volt önálló személyiség, mint Veres Péter. Valahol Veres Péter és a baloldal között lehetett őt elhelyezni.

H.: S hogyan ítéled meg a Parasztpárton belüli áramlásokat a területi helyi szervezetekben? Hogyan strukturálódott a párt tagsága?

B.: Felidézem Erdei egy kommentárját a Parasztpárt országos helyzetére nézve. Tudvalevőleg a Parasztpárt legszélesebb tábor a Alföld északi részén volt, a Hajdúságban, Szolnok megyében, Szabolcsban, ahol helyenként a húsz százalékot is meghaladta. Ellenben a Viharsarokban, Békésben, Csongrádban a radikális parasztság nagyobb százalékban a kommunistákra szavazott, úgyhogy ez volt a kommunisták legkiterjedtebb agrárbázisa. Erdei ezt úgy kommentálta, hogy a gazdasági és forradalmi szempontból haladottabb Viharsarok már túllépett a különálló parasztiságnak, parasztpártiságnak az állapotán, s az már eljutott a teljes forradalmiságot képviselő kommunista párthoz. Én nem voltam erről meggyőződve, hogy a dolog ilyen egyszerű, hogy a fejlődésnek és a forradalmiságnak a Parasztpárttól a kommunista párt felé kell haladnia, de Erdei politikai elgondolásai szempontjából ez logikus elképzelés volt. Egyébként a Parasztpárt országos arányának megfelelő öt-nyolc százalékot érte el a dél-dunántúli megyékben, Vasban, Zalaiban, Somogyban, Tolnában, aztán Baranyában érte el a Parasztpárt, ahol

¹⁰⁷ Szabó Pál (1893–1970): író

komolyabb szegényparasztság volt; a polgárilag legfejlettebb nyugati megyékben, Sopronban, Győrben aránya minimális volt.

H.: Veres Péter említi visszaemlékezéseiben, hogy mennyire meglepte, hogy az Ormánságban milyen sokan jelentek meg a gyűlésein.

B.: Igen. A Dunántúlon világosan a szó legszorosabb értelmében vett szegényparasztság szavazott a Parasztpártra, ellenben az alföldi mezővárosokban nemcsak a legszegényebb parasztság volt parasztpárti szavazó. A Cegléden 1945. május 12-én tartott Dózsa-emlékgyűlésen találkoztam egy százholdas gazdával, aki vezető parasztpárti ember volt Kecskeméten.

H.: És a párt értelmiségi bázisa, a fővárosi értelmiségiek és a népi kollégisták jelenlétének nagyságrendje?

B.: A Parasztpárt értelmiségi visszhangjában volt egy ilyen népi kollégista népi elem és volt egy parasztromantikára hajló nemzetértelmiségi elem. Emlékszem, hogy egyszer valamilyen budapesti kerületi parasztpárti értekezletre mentünk el, hat Györffy-kollégista, Komló Lászlóval együtt.¹⁰⁸ És akkor Komló László felhívta őket, hogy jelentkezzenek a népbíróságokhoz ülnököknek, mert a Parasztpártnak hiánya van értelmiségi szinten lévő ülnökökben. Mire az értekezlet helyi elnöke azt mondta, hogy ez nagyon fontos dolog, mert ez alkalmat ad arra, hogy minél több jó magyar embert megmenthessünk. A kérdésnek ez a felfogása Komló Lászlót kissé meghökkentette, de én nem lepődtem meg rajta, mert tudtam arról a sok konfliktusról és diszharmóniáról, ami az ilyen felfogás mögött volt.

H.: Szűcs Ferencet, Sipos Gyulát, Medve Zsigmondot¹⁰⁹ – úgy

¹⁰⁸ Komló László: Nem sikerült azonosítani.

¹⁰⁹ Szűcs Ferenc: Nem sikerült azonosítani.

Sipos Gyula (1921–1976): újságíró, költő

Medve Zsigmond: Nem sikerült azonosítani.

tudom, ők voltak Erdei hívei közül a legközelebbi kapcsolatban a kommunista párttal – ismerted azokból az évekből?

B.: Hogyne. Medve Zsigmond több ízben járt nálam, parasztpárti vonatkozású jogi kérdésekben. Sipossal és Szűccsel Erdeiék révén találkoztam, de mindketten jelen voltak azon az előadáson, melyet én 1942-ben a Györffy-kollégiumban tartottam. Ezen rögtön észrevették, hogy én az akkori időkben valamiféle haladó álláspontot képviselek, de nem vagyok marxista, én pedig rögtön észrevettem, hogy ennek a társaságnak a jelentős hányada marxista. De azt hiszem, mindkét oldalról jó emléket őriztünk erről az előadásról. Emlékszem arra is, hogy amikor én az ostrom után, valamikor a felszabadulás első heteiben kimásztam a pincéből és elmentem Főnyi Gézáékhoz,¹¹⁰ aki Erdei sógora, Majlát Duci férje volt, hogy híreket halljak Erdeiékről, akkor valahol a Damjanich utca sarkán egy kidült-bedült üzlethelyiségen papírral kiírva találtam, hogy MADISZ-szervezet és alatta ugyanazt oroszul: Vengerszkij Komszomol; s onnan kiszaladt két ember és a nyakamba borult, az egyik Szűcs [Ferenc] volt, a másik Hegedűs András,¹¹¹ akik szintén ar-

¹¹⁰ Főnyi Géza (1899–1971): festő, főiskolai tanár

¹¹¹ Hegedűs András (1922–1999): közgazdász, szociológus. 1941–44-ben Bolyai-, majd Györffy-kollégista. 1942-től tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának. 1944 nyarán a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának egyik vezetője. 1944 szeptemberében letartóztatták, elítélték, szökése után az illegális Kommunista Ifjúsági Szövetség titkárságának tagja. 1945–48 között a Magyar Dolgozó Ifjúsági Szövetség titkára. 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség osztályvezetője. 1952–54-ben az állami gazdaságok és erdők minisztere, majd földművelésügyi miniszter; 1953–55-ben a minisztertanács első elnökhelyettese; 1955. április 18-tól 1956. október 24-ig miniszterelnök. 1958-ban tért vissza a Szovjetunióból, majd a Statisztikai Hivatal elnökhelyettese lett. 1963-tól 1969-ig az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatója. 1973-ban az MSZMP politikájával való szembefordulása miatt kizárták a pártból. 1986 decemberében részt vett az illegális 56-os konferencián, majd 1988 decemberében előadást tartott a Széchenyi István Szakkollégium és Társadalomtudományi Klub első legális és nyilvános 56-os

ról az előadásról ismertek. Volt tehát alkalmam személyes kapcsolatokra, de közös munkánk nem volt. Mikorra a Parasztpártban az a harc kibontakozott, melynek egyik oldalán Erdei és ezek a fiatalok álltak, addigra én már Szegeden voltam tanár.

H.: Itt adódik alkalom arra, hogy megkérdezzem: 1945 tavasza egyben az az időszak, amikor Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Féja Gézát, Sinka Istvánt és Kodolányi Jánost mint kompromittálódott személyeket ítélték meg. Egyesek háborús bűnösökként való felelősségre vonásukat is követelték. Ez a méltatlan vita nemcsak a Parasztpártot, de az egész politizáló értelmiséget megosztotta, fölkaparta. Te hogyan láttad, ítélted meg akkor szerepüket, s magát a diszkusziót, amely szerepükkel kapcsolatban kibontakozott?

B.: Nem volt kétséges előttem: ennek az öt embernek háborús bűnösökként való kezelése ostobaság, hiszen a legkisebb háborús vagy háború melletti állásfoglalásukról sem tudok. Megjegyzem, hogy ennek a kampánynak a vívói mindig ide vették hatodiknak Veres Pétert is, de ellene tényleg fellépni nem lehetett, mert túl nagy volt a súlya, és tudták, hogy a parasztságban komoly visszhangja van. Én tehát helyeseltam, hogy a Válaszban Illyés Gyula és Sárközi Márta programot csináltak abból, hogy ezeket szóhoz juttassák. De ez a kérdés nem tartozik igazában bele sem a parasztpártba, sem a kommunista párt országos politikájának a fővonalába.

H.: Erdélyi Józsefet is e sorba helyeznéd el?

B.: Csakis Veres Pétert, Erdélyit semmiképpen sem. Erdélyi a népi mozgalom számára is egyértelműen dezertáns volt, aki a Solymosi Eszterhez intézett rosszhiszemű versén felül 1944. már-

konferenciáján. 1988-ban az MKKE címzetes egyetemi tanárává választotta. Fontosabb munkái: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság* (1961), *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1966), *A szociológiáról* (1966), *Ember, munka, közösség* (Márkus Máriaival, 1966).

cius 19-e, a német megszállás után írt egy további botrányos, lényegében denunciáló verset, amelyben azt írja, hogy a nagy népi írók mind eltűntek szokott gyülekezőhelyükről, a Centrálból, s most ő egyedül ül, mint aki egyedül foglal állást az akkori hatalom mellett. Ez egyértelmű dolog volt, ezen nem volt, nem lehetett mit védeni.

Egyébként sorra véve a megtámadott hat embert, közülük egyet, Szabó Lőrincet külön esetként kell kezelni. Szabó Lőrinc sohasem volt a népi mozgalom organikus tagja, mert hiányzott belőle a népiek legfőbb összetartó tényezője, a hatalommal való szembenállás: őt, érzésem szerint, elsősorban az őt legnagyobb magyar költőként tisztelő Illyés Gyulával való személyes és irodalmi barátság vitte bele a népi írók folyóirataiba. Amit neki lehangosabban felrótak, az a „Vezérhez” című verse volt, mely öt-hat évvel megelőzte Hitler hatalomra jutását, s mint vád nem volt komoly. Igaz az volt, hogy Szabó Lőrinc egész életében közel állt azokhoz a nem jelentéktelen német értelmiségiekhez, élükön Stefan George¹¹² költővel, akik egy arisztokratikus világkép jegyében fordultak szembe a 18. század óta részben a demokratizálódás, részben a kapitalizálódás jegyében lassan, 1918 után pedig rohamosan szétomló Európával; Szabó Lőrinc magánbeszélgetésekben azt is megmondta, hogy neki imponálnak a németek, de ez aligha Hitlerre vonatkozott, inkább ezekre a magas szintű értelmiségiekre.

Az ő kipécézése nem volt egészen véletlen, de az ellene felhozott vádak közül egyet érzek felróhatónak, de azt is kizárólag erkölcsileg, nem pedig látványos következmények vagy elhallgattatás formájában: Szabó Lőrinc néhány üldözött

¹¹² George, Stefan (1868–1933): német költő. Kiadta a *Blätter für die Kunst*ot (Művészeti Lapokat, 1892–1916). A költészet és az irodalom elszakításával a társadalomtól és a politikától, a latin kultúrától a germán mítosz felé fordulásával, hőskultusz teremtésével és a német szélsőséges nacionalizmusnak tett engedményekkel szellemi előkészítője volt a nácizmusnak.

baloldali író javára tervezett petíciónak az aláírását azzal tagadta meg, hogy ő ezt, mint a Horthy-hadsereg tartalékos tisztje, nem írhatja alá.

A többi négy közül Féja Géának és Kodolányi Jánosnak elsősorban jobboldali kormányfolyóiratoknál való szerkesztői és közreműködői szereplést róttak fel. Ehhez azt kell hozzátenni, hogy ezek a kapcsolatok a kormánynak többé-kevésbé németellenes szárnyaival állottak fenn, s bár a pontos szövegeket nem ismerem, de az illetőket igen, alig hiszem, hogy ez a tevékenységük bármely vonatkozásban háborús bűnöket takarna. Az ellenük, valamint a másik kettő, Németh László és Sinka István ellen felkelt indulat igazi gyökere az, hogy szerkesztői vagy írói működésükben zsidókkal szemben barátságtalan, vagy zsidók által ilyennek nyilvánított megnyilatkozások fordulnak elő. Ezt az utóbbi megkülönböztetést azért teszem, mert például Németh Lászlónak nem tudok olyan megnyilatkozásáról, amelyet objektíven barátságtalannak lehetne nyilvánítani, ellenben többször is megsértette a dogmatikus zsidó asszimiláns álláspontnak azt a tabuját, mely szerint a zsidóság nem szociológiai, hanem merőben vallási kategória, melynek nem vallási vonatkozású emlegetése már magában is antiszemitizmus.

Mind a négy embernek ilyen irányban tett és elítélt állásfoglalásai lényegében Szabó Dezsőre mennek vissza. Az ő frazeológiájában gyakran szerepel – a híveiében kevesebbet – a faj kifejezés, de ez nem volt a szó biológiai vagy antropológiai értelmében vett fajelmélet, hanem amit ők magyar fajnak akkor neveztek, az mai terminológiában egyszerűen a történetileg kialakult magyar etnikum, úgy, ahogyan az a 10. századi nagyméretű szláv beolvadástól a 19. századi nagyméretű német és zsidó beolvadásig fennállt.

A Szabó Dezső-i álláspont lényege az, hogy a magyar nemzet azzal az asszimilációval, amelyet a hazai német polgárság és értelmiség az egész zsidóság körében oly sikeresen folytatott, „elrontotta a gyomrát”, s ennek eredménye egy

zsidó túlsúly a gazdasági életben, és egy sváb túlsúly – főleg az 1919-ben kezdődött keresztény kurzus óta – a hivatali és politikai életben, és mind a kettő a szellemi életben. Szabó Dezső heves indulattal és pokoli gúnnyal kezelte az egész témát, s a svábok ellen mindig hevesebb indulattal, mint a zsidók ellen. A Németh László elleni indulat legfőbb forrása az volt, hogy ezt a témát – elsősorban a szellemi élet vonatkozásában – 1940-ben vette elő, egyébként különösebb indulat és ellenségesség nélkül és – társai között a legmagasabb – elvi szinten, a *Kisebbségben* című művében. Vitatható ebben elsősorban az volt, hogy a hitlerizmus árnyékában és a németországi zsidóüldözés idején és a magyarországi zsidódiszkrimináció kezdetekor még mindig a maga régi vesszőparipáit lovagolta, és a német és zsidó asszimiláció és disszimiláció összes diszharmóniáit és a magyar szellemi fejlődés ennek tulajdonított diszharmóniáit egy kalap alatt kezelte. Még a szárszói értekezleten is azt fejtette ki, hogy Magyarországnak jó ideje az a baja, hogy idegen belső gyarmatosítás tárgya volt, s továbbra is az. Megmondom, hogy a *Kisebbségben* nekem akkor nagyon tetszett: csak később, fokozatosan távolodtam el tőle; végül 1948-ban az *Eltorzult magyar alkat...*¹¹³ című cikkben határozottan kifejtettem ennek az egész beállításnak a téves voltát: azt tudniillik, hogy a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden számbeli „aránytalanság” végső oka az, hogy a polgáris jellegű és asszimilálódó magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a „törzsökös” magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kevés kedve is volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltatassanak, s azt az úrtöltötték ki az asszimi-

¹¹³ Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. *Válasz*, 1948. 4. sz. 289–319.; *BIM* 7. 120–176.

láltak; kénytelenek vagyunk tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen.

H.: A zsidókérdésről írt cikkedben¹¹⁴ e gondolatot, tudniillik, hogy az asszimiláció legdöntőbb, könnyítő vagy nehezítő tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya, módszeresen kifejtetted.

B.: Ez bennem is sokkal később alakult ki ebben a formában, de azt, hogy Németh Lászlót ezen az alapon fasisztának lehessen kezelni, továbbra is abszurdnak tartottam. Ami Sinkát illeti, ő vitán felül a szegényparasztság mélyéből eredő paraszti radikalizmus álláspontját vallotta, akiben ezenfelül volt egy, valószínűleg személyes emlékekből táplálkozó érzelmi antiszemitizmus is.

Itt azonban szükségesnek tartok egy beszúrást az antiszemitizmusról. Én az antiszemitizmus szót szeretem elsődlegesen arra az álláspontra leszűkíteni, amelynek a zsidóságról egy ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szájakat mozgató tényező. Ennek a torzképnek a megmagyarázásához szükség van a fasiszta ideológia hátterének a felderítésére. Előre kell bocsátanom, hogy az én számomra az az egész kommunista elmélet, mely a fasizmust a monopolkapitalizmus harci fegyvereként és kreatúrájaként értelmezi, merő értelmetlenség. A monopolkapitalizmus a fasizmusnak a legkevésbé organikus része, még kevésbé létrehozója. Kritikus pillanatban, amikor kibontakozik a fasizmus szocializmusellenessége, akkor adott esetben pénzt ad neki, melyért cserében kíméletet kap, de a fasizmust létrehozni teljességgel képtelen.

A fasizmus mindazoknak a reagálása, akik a kapitalista fejlődés által hátrább tétettek. Tehát mindenekelőtt a feu-

¹¹⁴ Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948. 10–11. sz. 778–877., *BIM* 8. 39–220.

dális és hierarchikus világot eszmei alapon visszasíróké, társadalmi síkon pedig a grófoké éppúgy, mint az egzisztenciájukban bizonytalanná lett parasztoké, lejjebb süllyedt kisiparosoké és értelmiségieké. Pontosabban azoké, akik nem süllyedtek teljességgel proletárszintre, mert akkor szocialistákká válnak, hanem valamiképpen a rangjuk csökkent ahhoz a ranghoz képest, amit a feudális társadalomban elfoglaltak. Nem véletlen, hogy a kapitalista nagyáruházak megszüntetése, amely egy tipikusan kispolgári és kiskereskedői program, a hitlerizmus egyik legnépszerűbb programja volt – mindaddig, amíg a hitlerizmus uralomra nem jutott.

Ugyanakkor mindezek az erők és mindezek a sérelmek sehol sem tudtak döntő tényezővé válni, ahol az ún. polgári forradalom nyomán gyorsan elindult demokratikus fejlődés a társadalom feudális-hierarchikus szerkezetét lényegében felszámolta. Ezenfelül mindezek a tradíciók duzzogó visszasíróinak az állapotában maradtak egészen a szocializmus, különösen a kommunizmus megjelenéséig, mint amely a polgári forradalom által előidézett rangcsökkenés helyébe a teljes megsemmisülést helyezi kilátásba, amellyel szemben a közben konzervatívvá fordult kapitalizmussal is szövetkezni lehet.

Egyidejűleg a szocializmuson belül fellépett antagonisztikus osztályharc és direkt-akciós elméletekre való hivatkozás révén a fasiszta ideológusok és régegek mind fokozódó mértékben elszakították magukat ezen ideológia „szülőanyjától”, a sértett tradíciótól, s mindinkább felmentették magukat a teljes értékű tradicionalizmussal szorosan összefüggő erkölcsi és cselekvési gátlások alól. Minthogy ugyanakkor a jövőről nem volt igazi víziója, mint a szocializmusnak, megjelent a fasiszmus végső kicsúcsosodása, a teljes erkölcsi nihilizmus. Mármost ez az egész komplexum mindenütt, ahol e célra volt elég zsidó ahhoz, hogy azoknak tulajdonítsa ezeket a nemszeretett dolgokat, automatikusan antiszemitává válik, hiszen a polgári forradalom egyetlen réteg jogi és tényleges státusát nem emelte olyan látványos

módon, mint a zsidókét. Elegendő számú zsidóság hiánya okozta azt, hogy az olasz fasiszmus eredeti összetevői között nem szerepel az antiszemitizmus. Mikor pedig megjelentek, aránylag nagy számban, ugyancsak zsidó értelmiségiek a szocialista táborban is, minden együtt volt az összes szálakat mozgó zsidóság ördögi képének kialakulásához, mely a fasiszmus társadalmi hátterét alkotó tömegek számára valóságos revelációként hatott. Ez az, amit elsődlegesen óhajtanék antiszemitizmusnak, antiszemita ideológiának nevezni, ami egy veszélyes, kártékony és adott esetben gyilkos ideológia.

Ezzel szemben Szabó Dezső álláspontja, amiről fentebb már szóltam, összes elágazásaival egyetemben speciálisan magyar jelenség és magyar tényekre vonatkozik: a magyar fejlődés zsákutcáiból ered, s azokat értelmezi tévesen, de nem rosszhiszeműen; vannak benne ideológiai jellegű elemek, de távolról sem olyan egyetemes igényű, és minden tévesége ellenére sem éri el az igazi antiszemitizmus gyilkolása és nihilbe vezető perspektíváját. Nem is a szó tömény értelmében vett antiszemitizmus, hiszen a zsidóknak nem tulajdonít egyetlen központi szerepet: elsősorban az érzékenységet sérti meg.

Legnagyobb veszélye is speciálisan magyar szempontból van: egyrészt az „aránytalanságok” valódi okának, a magyar társadalmi fejlődés elakadásának elleplezése, másrészt a befejezett vagy befejezéshez közeledő asszimiláció megakasztásában rejlő nemzeti öncsonkítás, amint azt legújában Szabad György megfogalmazta.¹¹⁵ Tényleges politikai érvényesülésre sohasem volt eshetősége: hogy vajon mi lett volna, ha a negyvenes évek végén az ezt az álláspontot valló Magyar Közösség¹¹⁶ uralomra jut, nehéz kiszámítani, de

¹¹⁵ Szabad György felszólalása. In: V./arga/ F. János: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetről. *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

¹¹⁶ A kommunisták 1947-ben koncepciók pert indítottak ellene, amit

elég valószínű, hogy programjuknak ez a része hamarosan teljes kudarcot vallott volna.

Következő, még enyhébb fokozat az, amit érzelmi antiszemitizmusnak lehetne nevezni: az, hogy számos ember érzelmi, temperamentumbeli okokból nem szereti a zsidókat, minden ideológiai vagy társadalmi indoklás nélkül, egyszerűen egy sor zsidónak minősített magatartásforma miatt. Ez önmagában semmivel sem súlyosabb, mint a németekkel, portugálokkal vagy japánokkal szemben megállapított hasonló általánosítások vagy ellenérzések, csak éppen a zsidókban ezek felkeltik a lenézések, üldözések és irtások egész komplexumainak a képét. Okos ember senkivel szemben, nagyon lelkiismeretes ember a zsidókkal szemben különösen nem rögzít túlságosan ilyen általánosításokat és érzelmeket, de nem lehet mindenki végletesen okos és lelkiismeretes.

A Parasztpárt és a népi mozgalom egyes személyiségeinél jelen volt a Szabó Dezső-i álláspont, de ritkán úgy, hogy ez az úri uralommal való szembenállást a legkisebb mértékben csökkentette volna. Ezzel szemben a Parasztpártban elég általánosan, főleg éppen a parasztszármazásúak között, jelen volt valami, amit egyáltalán nem neveznék antiszemitizmusnak, hanem inkább etnikai idegenkedésnek.

A parasztok csaknem mindenütt zárt etnikai közösségben élő emberek, akiknek a számára a másfélével szemben való idegenkedés vagy egyszerűen idegenségtudat adott dolog, ami éppen a társadalom zártságából következik, s természetesen kiterjed a zsidókra is, sokszor minden ellenségeség nélkül: azok egyszerűen mások. Azt hiszem, a kiindulópont ez volt Veres Péternél és Sinkánál is.

Egyszer Veres Péter elmondta előttem a következőt: valamikor a század elején egy paraszti szocialista, agrárszocia-

a legnagyobb kormánypárt, a Független Kisgazdapárt elleni politikai hajszára használtak fel.

lista együttesben szegényparasztokkal ült együtt, és a sírva fakadásig keseregtek azon, hogy őket legjobban a saját véreik, az urak nyomják el. Tehát volt egy olyanfajta tudatosság bennük, hogy az a szolgabíró, aki őket keményen elnyomja, az etnikailag velük homogén valaki, a zsidó ellenben, aki őket szelídebben kezeli, ha esetleg ki is zsákmányolja, az etnikailag velük nem homogén.

Erdei ugyanerről a Veres Péterről mondta egy kicsit rosszallólag, mint valami sznobságra való hajlandóságot, hogy van benne egy mélyen fekvő respektus igazi urakkal és igazi értelmiségiekkel szemben. Azt hiszem, e gesztusban a magyar etnikai azonosság tudata nyilvánult meg.

Emlékszem, egyszer Illyés Gyula, akiben végképp nem volt és nincs antiszemitizmus, társaságában beszélván erről a témáról, ezt a kifejezést használta, hogy „magyarok” és „zsidók”. A társaság egyik zsidó származású tagja fölsziszszent erre, érzékelve azt, hogy ez szemben áll a hivatalos, asszimilált magyar zsidó állásponttal, amelyik csak keresztény vallású magyarokról és izraelita vallású magyarokról tudott. De a paraszti etnocentrikus álláspont számára ez egy süket fikció, és a „magyarok–zsidók” szembeállítás természetes.

Persze a magyar paraszti etnikum minden ponton oldódóban van, s a leendő magyar etnikumnak – ami nyilvánvalóan sokkal kevésbé fog elütni az egyetemes európai etnikumtól – a paraszti etnikum éppen úgy csak egyik eleme lesz, mint a zsidó etnikum. A mai pesti humorban már most nehéz elválasztani a magyar akasztófahumort és a zsidóknak magukra és a környezetre egyaránt irányuló éles elméjű vagy groteszkbe hajó csipkelődését. Mindenesetre ez az etnikai idegenkedés is képes érzékeny zsidókban és más asszimiláltakban ingerültséget kelteni, akár olyan ártalmatlan dolgokkal szemben is, mint például a Röpülj páva-mozgalom.

Mindezeket annak magyarázataként adom elő, hogy miért volt számomra a zsidókkal és a zsidó szenvedéssel való

teljes együttérzés mellett magától értetődő a fasisztának kikiáltott Parasztpárthoz való tartozás az úri világgal szembenállás közös platformja jegyében. Ez a platform nem írta elő azt, hogy a zsidókat pedig szeretni kell, de aki fasiszta volt vagy azzá lett, az automatikusan lé is lépett erről a platformról, hiszen az egész úri világtól nem követelt többet, mint hogy az is antiszemita legyen.

H.: Hogyan ítéled meg, volt – általad is érzékelhető – különbség abban, ahogy a népi irodalom ügyét a koalíciós pártok kezelték?

B.: Hogyne. A kommunisták, tekintet nélkül a származásra, ezt a kérdést szigorúan és fegyelmezetten politikai-taktikai kérdésnek tekintették, és számos zsidó származású kommunista majdnem hogy becsületkérdést csinált abból, hogy ezt ne zsidó szempontból ítélje meg. A szociáldemokratáknál ilyen pártfegyelem nem volt. De ezenfelül is a Szociáldemokrata Párt éppúgy, mint Zsolt Béláék pártja,¹¹⁷ nem fordult szembe azzal, hogy pártálláspontként jelenjenek meg olyan álláspontok, melyek mozgatója lényegében egy, az előzmények után igazán érthető, de visszahatásaiban rosszra vezető zsidó érzékenység volt. Ez volt a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt együttműködésének a legfőbb akadálya, amit '45-ben cikkemben kíváncsnak ítélttem.

H.: Talán a taktikai elemeken túl az a stratégiai megfontolás is szerepet játszott, hogy tudniillik '45-ben a kommunista párt mindenképpen el volt szánva arra, hogy a népi demokratikus folyamatot antikapitalista folyamattá mélyíti és ebből a szempontból...

B.: ...Egy kis szerény antiszemitizmust, ha az a kapitalistával szemben való fellépést színezte, nem is ítélte el különös élességgel...

¹¹⁷ Zsolt Béláék pártja: a Magyar Radikális Párt.

Zsolt Béla (1895–1949): író, publicista, politikus, 1946-tól a polgári radikális *Haladás* című hetilapot szerkesztette.

H.: Szóval, a frontvonalaknak egy olyan meghúzása, hogy a zsidósághoz való viszony a demokráciához, a rendszerhez való viszony kritériuma, nyilvánvalóan védettséget biztosított volna a GYOSZ-nak, Weiss Manfrédnak, Goldbergernek, vagyis a nagykapitalizmus jelentékeny hányadának. A kommunista párt ebből a szempontból nem akarta megkötni a kezét.

B.: Bizonyosra vehető, hogy a hivatalos pártálláspontnak valami ilyen indoka lehetett. Az én pszichologizáló szemléletem számára azonban a zsidó származású kommunisták 1945 utáni magatartása mint a zsidó lelkiállapot egyik adaléka, fontos; a másik adalék a Szociáldemokrata Párton és Zsolt Béla csoportján belül kialakult magatartás, amely a faszizmusnak a magyar nemzet által történő számonkérése keretében óhajtott belevonni és fasisztának minősíteni minden magatartást, mely a zsidóság érzékenységét bármely formában sértette. A harmadik, az előzővel párhuzamos adalék, a számonkérés apparátusában való nagymértékű részvétel, amit én a zsidókérdésről írt cikkemben nem szerencsés és rossz visszahatású jelenségként említettem, de szintén a magyar nemzet nevében való eljárás formájában jelentkezett. Csupán negyedik helyen említem a cionista álláspontot, melynek hívei benyomásom szerint a háború előtti állásponthoz képest számbelileg nem nőttek meg jelentősen. Az ötödik adalék a Nyugat felé kivándorlók száma, mely mind a mai napig tekintélyes, de nem hiszem, hogy a nem zsidó távozókhoz viszonyítva lényegesen meghaladná az arányos arányszámot. Végül a hatodik adalék az egyszerűen itthon maradók. Bosszút állni nem akarók, megbocsátók és visszailleszkedők semmiféle látható, még kevésbé intézményes formában meg nem jelenő, így meg nem számolható, de érzésem szerint nem jelentéktelen tömege.

Mindezeknek az adalékoknak van egy közös nevezőjük, ami engem 1945-ben nagymértékben meglepett: az asszimilált és asszimilációra törekvő álláspontnak lényegében

változatlan fennmaradása és túlsúlyban maradása. Miért lepett ez meg? A háború előtt, főleg a hitlerizmus árnyékában kialakult egy, a zsidóság helyzetét tárgyaló komoly és a felelősség igényével fellépő publicisztika, melynek egyik pólusként Németh Lászlót jelölném meg, a másik pólusként a cionista publicisztikát. Ezek egymással teljesen egyetértettek abban, hogy az „asszimiláns” álláspont, mely a környezettől megkövetelte, hogy a zsidóságnak mint sajátos csoportnak a létezéséről tudomást se vegyen, ugyanakkor saját maga belső használatára egy nagyon egyértelmű csoporttudattal és adott esetben csoportösszetartással rendelkezett, egy alapvetően nem őszinte magatartás, s ennek helyébe a zsidó csoporttudat őszinte vállalására és megvallására van szükség. Ezt a konklúziót én akkor magamévá tettem, és nem figyeltem arra, hogy a fentebb leírt „asszimiláns” álláspont nem őszinte voltának leleplezése nem ugyanaz, mint az asszimiláció lehetőségének a hitlerizmus szörnyű, de időleges közjátékának a hatására való tagadása. Én mindenesetre a szörnyű közjáték után arra számítottam, hogy a nyílt zsidó csoporttudat cionista vagy nem cionista jellegű, de tömeges és nyílt vállalása következik, esetleg terrorisztikus jellegű számonkérési akciókkal. Ebből nem lett több, mint az, hogy a felszabadulás után néhány napig vagy néhány hétig nyolc-tíz tagú zsidó gyerekcsoportok járták az utcákat és cionista dalokat énekeltek, s ezek is hamarosan eltűntek. Vajon leintették-e őket, nem tudom. Ezzel szemben teljes szélességben helyreállt az asszimilációs álláspont és szándék: kommunistává vált zsidók magyar kommunistaként a magyar nemzet nevében a hazaáruló fasisztákat leplezték le, és ítélték el; deportálást megjáró emberek sokasága hozott világra gyermekeket, akiknek, amikor felnőttek, nem mondták meg, hogy a zsidó mivoltukhoz valami közük van, és zsidó helyett üldözöttet kellett mondani. Mindebben természetesen sokszor végletes formában megjelentek az asszimiláns álláspont nem őszinte magatartásai, s ezekre, valamint

a számonkérés kisiklására emlékezve, sok nem zsidó ember vallja azt a nem nagyon humánus, de sokszor nem is őszinte álláspontot, hogy azelőtt nem volt, de most lett antiszemitává. Az én számomra azonban ezek a jelenségek elsősorban nem taszítóak voltak, hanem azt a felismerést érlelték meg, hogy az asszimiláció folyamat átmeneti elakadás után megállíthatatlanul megy tovább, bármilyenek is a kísérőjelenségei. Ez indított arra az álláspontváltozásra, amit azután megfogalmaztam a zsidókérdésről szóló cikkemben.

H.: És a szociáldemokrata póluson? Horváth Zoltánék¹¹⁸ indulatát is az általad jellemzett csoporttudat motiválta?

B.: De nem a nyílt zsidó öntudat. Én azt hittem, hogy a történetek után Magyarországon nagy cionista fellendülés fog következni, és az a tanulság, hogy ebben az országban, ahol így bántak velük és ahol mindez megtörténhetett, az ország többségének legfeljebb fejcsóváló közönye mellett, itt mindenféle asszimiláció tárgytalanná vált, itt a zsidó öntudat kialakítására van szükség. Ez tévedésnek bizonyult.

H.: Tény, hogy az üldöztetéseket, a megaláztatásokat követően sokan elmentek vagy a haláltáborokból vissza sem jöttek. De például Zsolt Béla *Haladás* című lapja...

B.: Zsolt Bélának a legklasszikusabb asszimiláns álláspontot képviselték. De számomra az volt a legmeglepőbb, hogy a zsidók legenergikusabb része nem cionistának ment, hanem kommunistának, és mint kommunista, még az eddiginél is jobban a magyar nemzet ügyében akart döntő faktorrá lenni. Ennek része lehetett abban, hogy merő zsidó sérelmi emlékekre nem akartak politikát alapítani.

H.: Személyes emlékekkel tudom kiegészíteni az általad fel-

¹¹⁸ Horváth Zoltán (1900–1967): szociáldemokrata újságíró, műfordító, történész. *Hogy vizsgázott a magyarság?* című, 1945-ben publikált könyvére utal. Fő művei: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914.* (1961, 1974), *Teleki László 1810–1861* (1964), *Irodalom és történelem* (1968). Vö. *Hogy vizsgázott a magyarság?*: Horváth Zoltán emlékezete. Szerk. Mihályi Gábor (2007).

vázolt tipológiát. Volt egy olyan polgári-tisztviselői réteg, amelyiknél őszinte volt a baloldaliság, nem filoszemita indulatok motiválták a baloldali pártokhoz való csatlakozást. Magam ilyen környezetben nőttem fel. Voltak nem politizáló rétegek, melyeknél minden emberi ítélkezésben a dolgok legmélyén észleltem zsidó öntudatot vagy öntudatlanul is: az érzelmi kötődést.

Amikor az izraeli–arab háború egy bizonyos távolságból kiélezte ezeket a kérdéseket, és talán még inkább, mikor feldolgozták magukban az első híreket arról, hogy a Szovjetunióban van egy bizonyosfajta antiszemitizmus, akkor ezek a rétegek öntudatosodtak, újraépítették szunnyadó zsidó öntudatukat. Ez a reneszánsz a népi irodalommal kapcsolatos állásfoglalásukban is megnyilvánult.

Az a réteg, amely, hogy úgy mondjam, szerves fejlődés útján lett szocialista (ezalatt azt is értem, hogy nem egyszerűen az üldözések hatására), azok számára szerintem az volt a vízválasztó, hogy képesek voltak-e szembenézni az- zal, hogy kétféle asszimilációs minta volt. Tehát, hogy adva volt a „felfelé asszimilálódás” esélye is. Erről te részletesen írsz írásaidban. Ez többek között azt is jelenti, hogy az arisztokratikus–mágnás Magyarországhoz való asszimilálódás a népi Magyarországtól való távolságtartáson alapul.

Faragó László¹¹⁹ vagy Horváth Zoltán esetében, gondolom, másról van szó. Frissek voltak a sebek, s így érthető, hogy írásaikban a szocialista, demokrata értékek nevében való ítélkezést primer módon a sértett zsidó önérzet, a filoszemita indulatok is motiválták.

B.: Ez így van. Csodálni nem lehet, hiszen Faragó Lászlónak egy tizenkét éves kislányát gyilkolták meg.

H.: Ez a seb behegedhet, de a megalázó, abszurd halál okozta fájdalom egy életen keresztül kíséretárs maradt.

¹¹⁹ Faragó László (1896–1967): ügyvéd, újságíró. *Írástudók árulása – írástudók helytállása* című, 1946-ban publikált könyvére utal.

B.: Faragó László ettől kommunistává és cionistává is lehetett volna, de hát ő már akkor elkötelezett szociáldemokrata volt. H.: Ma már jobban megítélhető, hogy a kommunista párt e kérdésben is taktikai megfontolásoknak rendelte alá az elveket. Tanúsíthatja ezt nemcsak a *Válasz* 1945 utáni története, de különösen 1947-et követően a politikai-eszmei hozadék méltatlan devalválása. Tulajdonképpen még az elismert útitársak – Veres Péter és Erdei Ferenc – szociográfiai műveit sem adták ki újra a legutolsó évekig. Hogy ítéled meg – a közvélekedésben a politizáló-olvasó rétegek véleményére gondolkodok –, fokozatosan pacifikálódtak ezek az indulatok?

B.: Igen. El kellett erőtlenednie, mindenekelőtt azért, mert a tárgyi érvek nem voltak elegendők ezekben az esetekben a háborús bűnösség komolyan vételéhez. De az is áll, hogy a kommunista párt első perctől kezdve bizonyos fokig rezervált volt ezzel a hajszával szemben, aminek volt egy ilyenféle, nem bevallott összetevője. Engem meglepett az, hogy negyvenhétben nemcsak régi kommunisták voltak, akik ezt a kérdést rég elintézték magukban, hanem rengeteg friss kommunista volt, és én azoknak a körében láttam egy ilyen magatartást, amely tudatosan nem cionista konzekvenciákat vont le. Ennek persze volt egy bizonyos konjunktúraértéke is a kommunista orientációban, de ugyanakkor benne volt az is, hogy most egy olyan Magyarország következik, amely-lyel érdemes azonosulni.

H.: Az úgynevezett zsidókérdéssel való szembenézés akkor elmaradt. Tanulmányod – sajnos – egyedi vállalkozás volt, amit erről Magyarországon írtak.

B.: Emlékszem, hogy később elolvastam a cikkemet, és Németh László hatásának tulajdonítottam, hogy olyan rengeteget beszélék az asszimiláció problémáiról...

H.: Kérdés, hogy alig három évvel a tragikus kifejetet követően még lehetett-e másképpen írni e kérdésről... De gondolom, te is időtálló írásnak tartod, s ahogy időben távolodunk, az elemzés mélysége...

B.: Abban az írásban, ha most már benne vagyunk, volt egy gondolatom, amit nagyon finom hallású zsidók kritikának, ítélkezésnek érzékeltek. Az tudniillik, ahol kifejtem, hogy melyek azok a társas magatartások, melyeket a környezet zsidó magatartásoknak érzékel. Körösy Ferenc barátom,¹²⁰ aki ma egyetemi tanár Haifában, ezt szintén ítéletnek érezte ugyanakkor, mikor a cikket nagyon értékelte. Ezt így fejezte ki: „Elfogadom az ítéletet: ilyenek vagyunk.” De másvalaki, nem más, mint az előbb említett Faragó László, azt mondta – egyébként barátságosan és megbecsüléssel –, hogy ebben a gondolatsorban egy új „vérvád” van elrejtve. Pedig én nem akartam ítélkezni, és nem akartam leírni, hogy milyenek a zsidók. Én ezeket a magatartásforma-elemzéseket tulajdonképpen elsősorban a zsidók számára írtam, és pedig azzal a szándékkal, hogy érzékeltessem velük, hogyan reagál rájuk a külvilág, és mennyire öncsalás azt képzelni, hogy az antiszemitizmus egyszerűen az emberek abbóli gonoszságából fakad, hogy szívesen kikiáltanak embereket bűnösnek és bűnbaknak, hogy legyen kit üldözniük. Rengeteg olyan karikatúrát olvastam a hitlerizmusnak, amely szerint volt egyszer egy ország, ahol elhatározták, hogy a szőkét fogják üldözni, vagy a százötven centin aluliakat fogják üldözni, mintha a zsidóknak bűnbakul való kiválasztása teljesen öletszerűen történt volna. Holott itt egy egészen konkrét és konkretizálható társadalmi súrlódástömeg van jelen, amely azzal kezdődik, hogy a zsidók reagálnak a környezetre, s a környezet reagál a zsidókra. Nekem az a tapasztalatom, rengeteg középosztálybeli átlag-antiszemitát ismerve, hogy azoknak mind, hogy úgy mondjam, konkrét, reális, bár félrevezető

¹²⁰ Körösy Ferenc (1906–1997): vegyészmérnök, aki a *Huszdik Században* nagybecsülő, elismerő ismertetést közölt Bibó István zsidókérdéstanulmányáról. 1957-ben kivándorolt Izraelbe, a haifai Technionban, majd a beér shevai egyetemen tanított. Kézírtos visszaemlékezésében nem említette sem Bibót, sem a tanulmányát.

tapasztalatuk van ebben a kérdésben, melyek attól, hogy konkrétak és reálisak, egyáltalán nem bizonyos, hogy igazak és helyesek. Ezeket a tapasztalatokat próbáltam megfogalmazni, elsősorban a zsidók számára. Meg kell mondanom, hogy ezekre a gondolatsorokra azon belül, hogy egy-két finom hallású érdekelt ítéletet érzett benne, nem sok reakciót kaptam.

H.: Persze az előítéletes gondolkodás mindig talál olyan tényeket, amelyek igazolják előfeltevéseit. E jelenségről te részletesen szólsz. De talán nemcsak erről van szó...

B.: Sós Endre¹²¹ írt cikkemről egy ismertetést, amiben a legmelegebb elismeréssel kommentálta a felelősségről szóló első fejezetet, majd azt írta, hogy a további fejezetekben Bibó mint a *Válasz* munkatársa, engedményt tesz egy olyan körnek, amelynek tagjai Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza. Furcsa elgondolnom, hogy egy olyan elemzés, amelyről annyit nyugodtan mondhatok, hogy a valóság megragadására irányuló erőfeszítés fekszik benne, bárki számára is „engedmény” lenne.

H.: Lehet, hogy ő Marx Károlynak a zsidókérdésről szóló művét is antiszemitának minősítené. Te nyilván ismered. Szípkázó írás, remekmű.

B.: Felületesen ismerem, volt a kezemben, s tudom, hogy Marx fiatalkori írásai milyen jelentősek. De ez a mű nem hagyott bennem tartós emléket, s úgy érzem, cikkemben nem visszhangzik erre semmi.

H.: Hadd térjek vissza még egyszer arra a megállapításodra, mely szerint téged meglepett, hogy milyen sokan tették túl magukat az üldöztetések okozta traumákon a baloldali vezetőrétegeken belül. Magyar vonatkozásban ennek okát a következőkben látom. Még Erdei Ferenc írta 1942-ben, hogy az az idegenség, gyökértelenség, amivel a zsidóságot egyesek

¹²¹ Sós Endre (1905–1969): újságíró, író. E témában írt könyve: *Európai fasizmus és antiszemitizmus. Az üldözések kora* (1948)

egyetemlegesen elmarasztalják, szociológiailag nem releváns, mert a zsidóságnak van olyan rétege, amelyik ünnepi pillanataiban egy '48-as szellemiséghez, realisabb pillanataiban a '67-es kiegyezéshez kötődik Magyarországon. Bizonyos liberális irányzatok újraéledtek, ám ezek nem voltak ütőképesek. Nos, akik ilyen szellemű családokban nőttek fel, s mondjuk, az apjuk első világháborús hőstetteiért emléklapot kapott, amely szobájuk falát díszítette, azokat bármennyire is „egyberántotta” a holocaust – a történelemnek ez a hihetetlenül kegyetlen fordulata –, mégis volt egy érzelmileg is gazdagon megalapozott természetes magyarságtudatuk, s ez újult meg, mélyült – mélyülhetett volna – el a plebejus baloldaliságban, ha a demokratikus folyamatok kiteljesednek. Ugyanakkor e rétegen belül is, megítélésem szerint, kritikailag kevesen dolgozták föl a történéseket: a megtámadott szövetek elmeszesedtek; a sérelmek – mert nem volt diszkusszió – lekerültek a mélytudatba, annak a reményében, hogy mindenki elfelejti a magyar történelem e szomorú napjait. Amikor rádöbbenek, hogy ez nem így van, a legkülönbözőbb konfliktushelyzetek adódtak. Más szóval, e szférában is hiányzott a demokratikus feloldás, a nyomasztó emlékek, történések kellően végiggondolt, nyilvános vitája épp e kérdés méltó és méltányos lezárása érdekében. Valahol berobbant a bánya, s a mélyben ott maradtak hatalmas földolgozatlan érzelmi tömbök, fájdalomrögök, és most, a hetvenes évek elején ezek az újabb narodnyik–urbánus vitában szinte vulkánszerűen felszínre törtek.

B.: Sajnos az egész narodnyik–urbánus vitát enélkül az összetevő nélkül szinte lehetetlen megérteni.

H.: És most is nagyon kevesen vannak, akik e kérdésről tárgyilagosan tudnak beszélni, csak az a diszkurzív hang, amelyet megütdöttél, oldhatja a görcsöket.

B.: Az a hang, amit talán sikerült megütnöm, egy dilemma eredménye. Egyrészt úgy érzem, hogy amit felismertem és látok, azt világosan és határozottan meg kell írnom; ugyanakkor

ismertem ezekben a dolgokban a zsidók mértéktelen érzékenységet. Tehát rájöttem, hogy ezt csak úgy lehet, ha az írásból kiérződik, hogy én azok iránt, akiket elemzek, a legmélyebb együttérzéssel és szeretettel viseltetek; és rájöttem, hogy van valami, ami ebben a cikkben nem lehetséges, s ez a zsidók leckéztetése. Ha „zsidó” tulajdonságokról beszélünk azzal, hogy ezeket tessék levetkőzni, ezt senki zsidó ember nem viseli el jó szívvel, és igazuk is van, mert nekik legalább annyi, sőt több okuk van a környező társadalomnak előadásokat tartani, hogy az mit vetkőzzön le. Emlékszem egy tapasztalatomra a végletes zsidó érzékenységre, mely a kérdésnek semmiféle nyílt megfogását nem engedi meg. Az elmondandó magatartás formailag egyszerűen a szigorúan dogmatikus asszimiláns állapot egy példjaként is érzékelhető volna, mely a zsidó kategóriát egyszerűen nemlétezőnek tekintti: Szabó Dezső-i gúnnyal ki lehetne figurázni a benne feltételezhető zsidó érzékenységet és érdekvédelmet, de én sokkal inkább egy kétségbeesett védekezést látok benne, egy elviselhetetlen helyzettel szemben.

Volt nekem egyszer egy beszélgetésem valakivel, akiről nem tudtam, hogy zsidó származású. Engem különböző álláspontjaim felől vallatott, és megkérdezte egyszer, hogy mi a véleményem a zsidókérdésről. Mondom, nézd, mielőtt elvi elmefuttatásokat folytatnék, előrebocsátok egy érzelmi adottságot, s kiindulásul a kérdésre egy egyszerű mondat tal felelek: Én szeretem a zsidókat. Szeretem a humorukat, szeretem az elméjüket, szeretem az erkölcsi igényüket, nem beszélve a személyes kapcsolataimról. Az illető erre komolyan és hosszan kifejtette, hogy szerinte ez az álláspont lényegében antiszemitizmus. Mert, ugye, megkülönböztetem a zsidókat a nem zsidóktól, hiszen csak úgy lehet szeretni valakit, hogy megkülönböztetem a többi embertársamtól stb. Később tudtam meg ugyanazon a közösségen belül másoktól, hogy ő maga is zsidó származású, s ezt rettenetesen titkolja, és tíz testvére pusztult el 1944-ben. Ezt akkor ott két

ember tudta, egyik zsidó volt, a másik nem, s mindketten nagymértékben bosszankodtak ekkora oktalanságon. De én rávettem őket, hogy velem együtt őrizték ezt a „titkot”, bár magát a magatartást én is oktalanságnak tartottam, mégis úgy éreztem, nincs jogunk az ő védekezés módját megzavarni.

H.: Ez az érzékenység nem alap nélküli, mert aki tényleg ösztönösen azonosulni akar, annak már önmagában az, hogy a mását számon tartják, egyben kirekesztés. Ez a paradoxon csak történelmileg, nemzedékek során oldható fel, olyan légkörben, amelyben minden faji, vallási megkülönböztetés ellehetetlenül. De elnézést, hogy így hosszan időztünk a kérdésnél. Az egész kitérőnek én vagyok az oka, mert rákérdeztem a népi írók 1945. évi megítélésére.

B.: Igen, s most szeretnék átmenni egy következő témára, ami – legalábbis a Németh László-i perspektívában – az előzővel bizonyos fokig párhuzamos, tudniillik a '45-ös sváb kitelepítésre. Ezzel nekem nagyon sok dolgom volt, pedig úgy kerültem bele, mint Pilátus a credóba, noha mégsem véletlenül. Mondhatnám úgy is, hogy az okok láncolatában kiváltó oka vagyok annak, hogy Magyarországra nézve a németek kitelepítése Potsdamban határozatba ment.

1945 májusától én már a pesti Belügyminisztériumban voltam. Nyár elején, lenn Tolnában–Baranyában teljességgel magánjellegű akciók kezdődtek a svábok kitelepítésére, amelyeket néhány parasztpárti és néhány kommunista kezdeményezett a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezése érdekében.

Ez abból állt, hogy egész falvakat kihajtottak egy környező rétre, ahol azok esőben, hóban, teljes ellátatlanságban voltak. Mikor én erről az első híreket megkaptam, felháborodtam az emberiesség nevében, de azt is éreztem, hogy ha most a zsidóirtás után egy csaknem olyan svábirtás következik, ezúttal tisztán saját üzemben, ez csak a magyar névhez kapcsolódó gyalázat mennyiségét fogja szaporítani. Akkor nem volt tudomásom arról, hogy a cseh nemzet, a lengyel nem-

zet ezt a gyalázatot az időben vígan elviseli, de hát ennek volt némi előzménye, ami az ő esetükben sok mindent megmagyarázott, s tudatában voltam annak is, hogy minél több helyet csinálunk mi a sváb területen, annál több magyart fognak a csehszlovákok ide átdobni.

Bementem Erdeihez Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor a belügy nemzetközi osztályát vezette, és próbáltuk őt ebben a dologban felbolydítani. Elsőre meghökkenve fogadta ezt, majdnem hogy meggyanúsított, hogy sváb szép-
anyám és szépapám motoszkál bennem, s talán úgy érezte, hogy ez csak egyike a sok kilengésnek, amivel rendőrségi tárgykörben őt naponta ostromolták. De aztán rájött, hogy miről van szó, és bevitte az ügyet a Minisztertanácsba. Ahol először is leszögezték, hogy az esetleges sváb kitelepítések és a csehszlovákiai magyarok kitelepítése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt, hiszen ez ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, s megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is.

A potsdami értekezletnek, gondolom minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon illet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésre vonatkozó határozatok mellé hozzácsapják a magyarországi németek kitelepítését is.

De ez akkor egyelőre még messze volt, közben már nem tudom, hogy a Minisztertanácsa megbízása alapján vagy még előbb, a mi rábeszélésünkre, Erdei kibocsátott egy két soros rendeletet, melyben ezeket az önkényes kitelepítéseket megtiltotta, mire azok azonnal megszűntek: úgy látszik, az ország többsége abban az időben inkább felsőegysítségűre,

mintsem forradalomra volt beállítva. A minisztertanácsi határozat következtében a belügyminiszter feladata volt továbbá, hogy elkészíttessen egy rendeletet – azt is én csináltam, aki akkor, júniusban, még a törvényelőkészítő osztályt vezettem –, mely a svábok számonkérését aránylag rendezett eljárásban szabályozta.

Az ebben előírt eljárás rendkívül egyszerű volt: egy minisztérium által kiküldött megbízott s egyben elnök kijelölt egy svábellenes és egy svábbarát intézményt, amely lehetett a Parasztpárt vagy a Szociáldemokrata Párt, vagy lehetett valami magyar vagy német helyi közművelődési szervezet, s ezek jelölték ki a két ülnököt. Előfordult, hogy mindkét oldalra egy svábellenes intézményt jelöltek ki. Mégis az egész dolog eljárásszerűsége óhatatlanul arányos igazságosságra vezetett, s végül a sváboknak körülbelül tíz százalékát minősítették valamilyen módon számon kérhetőnek, öt százalékát érdemet szerzettnek, a többit ártatlan semlegesnek, s ez reális volt. Három elítélő kategória volt, a Volksbund-vezető, a Volksbund-tag és Volksbund-támogató; ez utóbira azért volt szükség, mert szinte teljesen megsemmisítették a taglistákat. A negyedik kategória azoké volt, akik se rosszban, se jóban nem találtattak, az ötödik azoké, akik fasisztaellenes érdemeket szereztek.

Az első három kategóriát aztán lakhelyen kívül vagy lakhelyén munkaszolgálatra lehetett behívni három fokozatban. Így a svábok, pontosabban az emberiség érdekében való fellépésem eredményeképpen először is a svábok számonkérését szabályozó jogszabályok készítője – hiszen én voltam a belügyi törvény-előkészítés vezetője augusztusig – és a sváb számonkérés apparátusának az irányítója lettem, amihez igazán nem volt semmi kedvem. Mikor aztán Potsdamban határozatba ment a németek kitelepítése, akkor ez az egész kategorizálás tárgytalanná lett, de tudomásom szerint rendezett formában ment, padokkal ellátott, nem zsúfolt vagonokban, ellentétben a cseh és lengyel kitelepítéssel, mely

tudomásom szerint hitleri jellegű vagonbagyömöszölés formájában történt.

De a svábkérdés újból megjelent számomra az év végén, amikor már Nagy Imre volt a belügyminiszter. Akkorra tudniillik megalkotta a törvényelőkészítő osztály – melyhez már nem volt közöm, hanem a kitűnő Sztás Jenő vezetése alatt állott – utasítás szerint a sváb kitelepítésről szóló törvényjavaslatot. Hogy ennek alapelveit merőben a svábokkal szemben ellenséges kommunista álláspont szerint adták-e meg, vagy pártközi megállapodás volt, azt nem tudom: annyi bizonyos, hogy a tervezet az ádázabb kommunista – és parasztpárti – álláspont szerint a statisztikai bevallás alapján mindenkit kitelepítendőnek ítélte, aki 1941-ben német anyanyelvűnek vallotta magát.

Ezt én is, a rendeletet kötelelességszerűen elkészítő öreg jogászok is – a régi liberális Sztás Jenő és a német fogságból vagy koncentrációs táborból akkor visszatért Dabasi Halász¹²² – egyaránt igazságtalannak tartottuk. Az 1941. évi népszámlálásnak volt ugyanis – Teleki Pál kezdeményezésére – egy olyan kategóriája, amely szerint az emberek külön nyilatkozhatnak a nemzetiségi és külön az anyanyelvi hovatartozásukról.

A magyarországi nemzetiségiak több mint kilencven százaléka ennek alapján ugyanazt a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozást jelölte meg, kivéve a svábokat, akiknek az egyharmada magyar nemzetiségűnek, bár német anyanyelvűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. Persze ez csak nagy vonalakban volt helytálló, sok helyen az döntötte el a kérdést, hogy hol volt magyar érzelmű és hol volt Volksbund-érmű jegyző. De mégis ez volt az egyetlen kritérium, ami szerint egyáltalán kategorizálni lehetett volna, hiszen mindenki, aki a svábok közül magyarnak vallotta magát, kitette magát bizonyos terrornak

¹²² Dabasi Halász: Nem sikerült azonosítani.

a jelen lévő vagy pláne a fenyegető német hatalom részéről. Ha már kitelepítésnek lennie kell, akkor ez szorítkozzon azokra, akik német nemzetiségűnek vallották magukat.

Annak persze szintén nem örültem, hogy a népszámlálási ívek ilyen következmények alapjául szolgálhatnak, mert hiszen ez a népszámlálásnak évtizedekre való hitelvesztését jelentette; de ezen aztán végleg nem is próbáltam segíteni. Ellenben csináltam egy ellentervezetet, amiben bevezetőül kifejtettem, hogy a kitelepítést a német nemzetiséget vallottakra kell szorítani, és ezt elküldtem a Minisztertanács általam ismert tagjainak. Ma sem értem, hogy én akkor először miért nem Nagy Imréhez vittem az ellenvéleményt, akivel barátságos érintkezésben voltam. Mikor aztán Nagy Imre a Minisztertanács elé vitte a belügy hivatalos javaslatát, akkor ott a többi miniszter megkérdezte, hogy vajon most a belügynek két javaslata van-e?

Végül is keresztülment a hivatalos javaslat, és az én elképzelésemet leszavazták. Érdekes, hogy Nagy Imre nekem ezért egy rossz szót sem szólt. Utóbb tudtam meg, hogy hosszas tanácskozások voltak a tekintetben, hogy nem kellene-e ellenem ezért fegyelmet indítani, minden normális hivatali helyzetben ezért járt volna egy kiadós fegyelmi, hogy valaki, akinek feladatkör szerint nincs köze a törvény-előkészítéshez, a saját miniszterének a minisztertanácsi javaslata ellen csinál a többi miniszternél propagandát. Ezúttal nem lett semmi, talán a koalíciós helyzet miatt, mert Erdei, mikor távozott, kikötötte, hogy az én főosztályvezetői helyem parasztpárti pozíciónak számítson. Annál humorosabb volt ez, mert az én ellenjavaslatom egyáltalán nem volt parasztpárti álláspont, hiszen ebben a kérdésben Kovács Imre is a legélesebb svábellenes álláspontot képviselte, és ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyúval menjenek el a svábok, ahogyan jöttek. Ezzel végződött az én közepes értékű, de tisztességes szándékú közbelépésem a sváb kitelepítés ügyében.

H.: Szebenyi Endre volt akkor az államtitkár?

B.: Nem, ő a belügyből való távozásom után lett az. Hogy pontos legyen, a kitelepítési rendelet tervezete és az én most elmondott közbelépésem december végén zajlott, viszont az erre vonatkozó potsdami határozat valamikor október–novemberben történhetett. A novemberi kormányátalakításig, mint már mondtam, Kovács Béla és Farkas Mihály voltak az államtitkárok, de Kovács Bélával a svábügyben semmi érintkezésem nem volt.

H.: Farkas Mihállyal sem volt személyes kapcsolatot?

B.: Egyetlenegyszer. Valószínűleg november előtt volt egy értekezlet Szebenyinél a sváb kitelepítés-ügyben, nyilván már a potsdami határozat után. Nem emlékszem, hogy hármunkon kívül ki más volt ott, de a téma a leendő sváb kitelepítés rendelete volt, hogy miért éppen mi jöttünk ebben az ügyben össze, azt nem tudom, mert én már akkor – augusztus óta – nem voltam a törvényelőkészítő osztály vezetője, és Szebenyiék pedig, mint rendőrségiek, szintén nem voltak elsődlegesen illetékesek.

H.: Farkas rusztikus volt az érintkezésben?

B.: A legnagyobb mértékben: kellemetlen, mord, tompa elméjű és tompa kedélyű ember benyomását keltette bennem. Mikor kifejtettem neki, hogy különbséget kell tenni a magukat magyar és a magukat német nemzetiségűnek valló svábok között, akkor ő mély medvehangon csak annyit mondott: „Sváb, sváb!”

H.: Milyen jellegű volt Baranyában negyvenöt nyarán a kitelepítési akció?

B.: Azt tudom, hogy voltak benne kommunisták és parasztpártiak, de nem volt képem az egész akciózó társaság személyi összetételéről, s nem emlékszem arra sem, ki hívta fel ezekre a figyelmet.

H.: Vajon spontánul jöttek létre ezek az akciózó csoportok?

B.: Nincs fogalmam az akciók szervezeti kereteiről, közigazgatási kapcsolatairól és a karhatalmi fedezetéről. Abban a kissé zűrzavaros világban nem volt nehéz valami akció számára egy

kis hatósági fedezetet szerezni, akárhónnan, és aztán elkezd-
ték az akciót. Az akció indítékát, erkölcsi háttérét és bizo-
nyos részleges eredményességét az a pusztán tény biztosította,
hogy a bukovinai székelyek menekülés közben odakerültek
a helyszínre, s az akció abból a tiszteletre méltó szándékból
született, hogy rajtuk segíteni akartak, s nyilván ez a szán-
dék hozta össze az akció résztvevőit.

H.: Ezek voltak tehát a személyedhez kapcsolódó legfontosabb
történetek a Belügyminisztériumban?

B.: Két belügyi emlékemet szeretném még felidézni. Az egyik
a Szövetséges Ellenőrző Bizottság belügyi csoportját vezető
szovjet tábornokkal, Beljanovval, a másik a szociáldemok-
ratákkal kapcsolatos.

1945 februárja és nyara között sokszor voltam tanúja an-
nak, hogy Erdei egy telefont kap, s akkor abbahagyja éppen
folyó munkáját és nagy sietséggel Beljanov tábornokhoz
megy. Én ezekhez a találkozásokhoz nagyon fontos ügyeket
képzelttem hozzá mindaddig, amíg Erdei augusztus köze-
pén, mikor újból a közigazgatási ügyek vezetője lettem, meg
nem bízott, hogy vegyem át tőle ezt a terhecskére vált feladatot.
Ettől kezdve, ha kértet, én jártam Beljanovhoz.

Beljanov magas, szőke, karcsú, jó alakú, jóképű, udvarias
modorú, zárt, mindennemű emberi közeledés és humor
számára megközelíthetetlen ember emlékének hagyta ben-
nem. Egy Szmirnov nevű alezredes volt a helyettese, akivel
egy beszélgetésem volt: egyszer egy Krím-térkép előtt meg-
jegyeztem, hogy hallom, milyen szép hely Szocsi, oda majd
érdemes lesz elmenni, ha egyenesbe kerül a világ. Az alez-
redes gyanakvóan rám nézett, s ezt felelte: „Persze, a meg-
felelő papírokkal.” A velük való, egyébként egyáltalán nem
ijesztő érintkezés jelenti számomra az eredeti sztálinizmus
levegőjével való hiteles érintkezést.

Nagyobbrészt képtelen vagyok felidézni, hogy mikre nézve
kért tőlem felvilágosítást, többek között azért sem, mert
zömmel meghökkentően lényegtelen dolgokról volt szó.

A kérdéseknek helytel-közzel közük volt a honi reakciós ve-
szélyhez, de semmiben sem látszottak koordinálva a kom-
munista párt akcióival. De nagyobb részben Magyarország
társadalmi megosztásával voltak kapcsolatban, néha-néha pe-
dig olyannyira az emberek magánéletére vonatkoztak, amire
nézve alig tudtam okosat mondani, mire Beljanov megje-
gyezte, hogy egy belügyi vezetőnek mindenről kell tudnia.

Egyetlen kérdésre emlékszem pontosan: Magyarország né-
pességi statisztikáját kellett bemutatnom, lebontva 1000-ig
visszamenőleg történeti időpontokra, nemzetiségre és fog-
lalkozásra. Ő adta meg a kategóriákat, s ezek eredménye-
képpen adódott egy olyan kérdés is, hogy a tatárjárás korá-
ban, 1242-ben hány szlovák nemzetiségű gyógyszerész volt
Magyarországon. Én eljutottam a bölcsességnek arra a fo-
kára, hogy a felelésre kötelezett helyzetben egyszerűbb egy
értelmetlen kérdést szemrebbenés nélkül megválaszolni,
mint az értelmetlenségét feltárni: úgy hát egy mozivászón
nagyságú papírlapon ott díszlett az az adat is, hogy az em-
lített minőségű gyógyszerészek száma II. Béla korában hét
volt. Beljanov rám nézett, a válaszok humorát nem érzékelt,
de egyetlen pillantással észrevett egy hibás adatot a kétszáz-
egynéhány számadat között: Abaúj-Torna vármegye össz-
lakosságaként és magyar lakosságaként ugyanaz a szám
szerepelt, s így a körülbelül 25 százaléknál szlovák nemzetisé-
gűvel együtt a végösszeg természetesen nem egyezett.

Emlékszem még egy sikeres közbenjárásomra Beljanov-
nál: Hegedüs Bite Dániel kommunista barátom öccsét a né-
metek vitték el közvetlenül az utcáról a felszabadulás előtt,
a bátyját szovjet hadifogolyként az utcáról közvetlenül a fel-
szabadulás után. Az öcs negyvenöt májusa körül már itt-
hon volt, a bátyjáról semmi hír. Ezt előadtam Beljanovnak,
kiélezve az ellentétet, hogy a náciaktól már kiszabadult az egyik,
a szovjet hadifogságban még mindig ott van a másik, egyéb-
ként mindketten kommunisták. Rezzenés és reagálás nélkül
vette a kérést tudomásul, de a nagyobb Hegedüs Bite fiú

néhány héten belül itthon volt. Egyébként máig töröm a fejemet, hogy Rákosi vajon milyen szovjet fórummal tárgyalta meg például Kovács Béla letartóztatását, de aligha Beljanovval, inkább talán valamilyen NKVD-fórummal.

A másik anekdotikus belügyi adalék a szocdemekről szól. Mint már mondtam, az 1945. évi novemberi kormányátalakítási program egyik tétele az volt, hogy a közigazgatási főosztály élére egy szociáldemokrata államtitkár került, Reisinger Ferenc, aki nekem még egy fél évig főnököm volt. Kellemes emlékem van róla, szimpatikus, őszinte, becsületes, demokrata szellemű öreg bácsi volt. S történetesen éppen hozzá kapcsolódik egy érdekes, bár kissé szubjektív élményem a szociáldemokrata magatartásról.

Valamikor 1945 végén vagy 1946 elején felvetődött a malmok községestése. Ez rendkívül népszerű jelszó volt a parasztság körében, akik számára a kizsákmányolás sok helyen a malmokban testesült meg. A jelszót a kommunista párt előzetes hozzájárulása nélkül, paraszti kezdeményezésre és főleg parasztpárti támogatás mellett bocsátották ki, s egy sor községben mindjárt el is kergették a malmot, és községi kezelésbe vették a malmot.

Érdekes az, hogy miképp alakult a pártok álláspontja. A parasztpárti álláspont az volt, hogy teljes mellel, és ahogy Rajk mondta Erdeinek, Dózsa György-i demagógiával mentek bele a malmok községestésének a programjába. A kommunista pártnak az volt az álláspontja, hogy neki ez a program természetesen szimpatikus, azonban az adott taktikai és politikai feltételek mellett ezt korainak és oktalannak tartja, úgyhogy rezervált volt. A kisgazdapártnak az volt az álláspontja, hogy neki ez a dolog nem tetszik, minthogy azonban paraszti körökben nagyon népszerű, meggondolandó, hogy teljes mértékben szembeforduljon vele, tehát az is rezervált volt. A szociáldemokraták úgy ágáltak ez ellen, mintha a levegőt akarnák tőlük elvenni a magántulajdonban lévő malmok formájában, és én speciálisan Reisingeren tapaszt-

taltam ezt, akiről – lévén német származású – még azt sem lehetett mondani, hogy olyan zsidó szociáldemokrata volt, aki a zömmel vagy jó nagy százalékban zsidó malmosokkal szimpatizált. Tüzet-lángot okádott ez ellen a program ellen...

H.: A szociáldemokrata párton belül a jobboldali irányzathoz tartozott?

B.: Az volt: úgy jellemezte a kommunistákat: „Ezek, fiam, cinkölt kártyákkal játszanak.” Én nem voltam ennyire elítélő a kommunistákkal szemben, de számomra is szaporodtak a Reisinger tételének az adalékai. Mindenesetre én szimpatikusnak találtam, sokszor aposztrofálta a saját mesterlegénymúltját, tisztakező, telivér, munkából lett munkásvezető volt, de ebben a malomügyben szinte magánkívül volt. Az önkényes malomfoglalóktól mint törvényteleniségtől úgy háborgott, mintha a világ összedülne, ha Magyarországon a malmokat községestik. Persze erre is áll, amit másutt mondtam: ha én döntő tényező vagyok egy ilyen akció esetében, akkor elfogadom a nép akaratát, de egyben azonnal ki is alakítom annak rendezett formáját. Ebben az ügyben az a groteszk elhelyezkedés az érdekes, mely a pártok között kialakult: kivételesen a kisgazdák és a kommunisták voltak azonos nézeten, és pontosan a két középpárt foglalta el az álláspontok két pólusát. Ez a – mondhatnám – alkati különbség egyik összetevője volt a két párt összeműködésre való képtelenségének.

H.: Mielőtt lezárnánk a belügyminisztériumi témát, te mikor jöttél onnan el?

B.: Én onnan 1946 júliusában jöttem el. Erdei elment a Belügyminisztérium éléről valamikor 1945 novemberében. Helyére jött Nagy Imre. Én vele nagyon jó személyes viszonyban voltam. Legfőbb munkám akkortájt, majd később Rajk alatt a munkás- és parasztkáderek gyorsalpaló tanfolyamának lefolytatása volt, ami még Erdeivel indult el. Én ebbe beleadtam apait-anyait, ez nekem szívügyem volt, tehát folytattam ezeket a gyorsalpaló tanfolyamokat és vizsgáztatáso-

kat, amik arra irányultak, hogy munkás- és parasztkáderek rövid úton közigazgatási állásokba emelkedhessenek. Ezzel szemben főleg az egyetemek voltak rendkívül ellenségesek. Groteszk helyzetbe kerültem később, amikor 1946 nyarán egyetemi tanár lettem, és módomban volt a jogi karok hasonló tárgyú, de sokkal konzervatívabb javaslataihoz hozzászólnom, örülhettem, ha itt-ott sikerül belőlük lenyesegetni valamilyen nagyon vaskalapos vagy reakciós sallangot.

Mikor azonban a Nagy Imrénél sokkal energikusabb Rajk lett a miniszter, belügyi munkám – a tanfolyamok ügyétől eltekintve – mind céltalanabbnak tűnt fel előttem, hiszen területrendezési elképzeléseim mind messzebb kerültek a megvalósulástól. 1946 tavaszától már a B-listázás volt a hivatalokkal kapcsolatos politika fő témája. A hangsúly egy személycserére és számonkérésre irányuló együttes akció volt, s ez nem volt az én stílusom, és nem ebben láttam a magyar közigazgatás megújításának igazi kiindulópontját. Tudtam azt, hogy rengeteg személycsere szükséges, de azt a bizonyos kommunista módszert, amely a személycserét felróható dolgok számonkérésének és teljes egzisztenciavesztésnek a formájába öltöztette, én hamis és erőltetett dolognak tartottam. A cikkemben ki is fejtettem, hogy egészen más dolog a felróható dolgokat számon kérni, és egészen más dolog a magyar közigazgatást egy csomó reakciós ballaszttól megszabadítani.¹²³ Ha a kettőt összekapcsolják, akkor az ártatlánok mentése óhatatlanul az egész akciót lefékezi, holott ennek a rétegnek az egzisztenciális biztonságérzetét aláásni nem jó.

Közben zajlott a szorosan vett közigazgatásban egy sor akció, amiket én többször nem helyeseltem, mint igen. Mikor Rajk lett a miniszter, akkor az aláam beosztott megyei osztály vezetője Rajk pártbeli titkára, Vida Ferenc lett, aki később mint büntetőbíró lett ismeretes és nevezetes.¹²⁴ Ő ne-

¹²³ A magyar demokrácia mérlege. *BIM* 3. 115–173.

¹²⁴ Vida Ferenc (1911–1990): 1953-tól 1972-es nyugdíjazásáig a Legfel-

kem évfolyamtársam volt és személy szerint is jó viszonyban voltunk. Azonban Rajk lévén a miniszter, és bizalmi embere, Vida, az én beosztottam, az a helyzet alakult ki, amit a bridzsben gáblinak neveznek. A gábli az, amikor egy nem adu színből a királyné és az ász a királyt kézben tartó játékos után ütő játékos kezében vannak: ha az előző játékos kiteszi a királyt, üti az ász, ha nem teszi ki, ütést kap a királyné, s a végül magára maradt királyt elviszi az adu.

Hát, egy ilyen gábliban voltam én: ha Vida valami számomra erőszakosnak és értelmetlennek tűnő proposícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefújtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként: hol az ász ütött, hol a királyné, csak a közbülre szorult király nem. Éreztem hát, hogy nekem a belügyben való létem immár céltalan. Akkor hívtak meg a szegedi egyetemre, és negyvenhat nyarán hagytam ott a belügyet.

H.: Rajkról milyen személyes emléket őrzöl? Hogyan jellemzed politikusi arculatát?

B.: Rajkot szimpatikusnak találtam. Jó személyes viszonyban voltam mind Nagy Imrével, mind Rajkkal; személyes viszonyunk végig zavartalan volt, de nem volt igazi kooperáció köztünk. Rajknak emberformája volt. Valamiképpen az összes Moszkvából, Sztálin árnyékából jött kommunistában, Nagy Imre kivételével, volt valami embertelen. Ez vonatkozott Rákosira, Gerőre, némileg Révaira is, és főleg Farkas Mihályra.

H.: Szántó Zoltánra is? Mert egészen más emberi-politikai képlet volt.

B.: Őt nem ismertem. Egyszer olvastam egy elmefuttatást arról, hogy ahogyan az állatok sorában az embertől távolodunk, annál inkább elviselhetetlenül idegen számunkra az állatok szeme nézése. Egy kutyanak szinte emberi szemvillanása

sőbb Bíróságon bíró volt, 1956 után mint a Népbíróági Tanács elnöke többek között a Nagy Imre-pert, az írópereket és több más értelmiségi ügyet tárgyalta.

van, egy madárnak a szeme már sokkal merevebb, egy hullőé egyenesen ijesztő, egy rovaré pedig, pláne nagyítva, hátborzongató. Valami ilyen hátborzongató volt a Rákosi–Gerő–Farkas Mihály triónak az egész magatartásában akkor is, ha esetleg úgy látszott, hogy van humoruk, amit Rákosiról lehetett elmondani csak, mert például Gerő ennek teljes híjával volt. Azt is mondták róla, hogy ő az az ember a kommunista vezetők között, akihez egy kétségbeesett özvegy-asszony, aki a fiát ki akarja hozni az internálótáborból, egy bizonyos sikerrel fordulhatott. Rákosinál ilyenről szó sem lehetett. Nála program volt, hogy ilyenekre ne reagáljon.

Talán még egy jellemző történet Rákosi Mátyásról. Valamikor 1947 késő tavaszán Erdei közölte, hogy Rákosi szeretne velem beszélni – valamilyen formában nyilván tudhatta, miről –, és közelebből meg nem határozott dologról meggyőzni. Rákosinak a rólam való véleménye érdekes adalék az 1945-ös, a demokrácia válságáról szóló cikk tökéletesen sokféle visszhangjának. Mert ezért a cikkért eljött hozzám gratulálni Schlachta Margit¹²⁵ – nem voltam olyan kaján, hogy megkérdezzem tőle, vajon olvasta-e a cikknek azt a passzusát, hogy aki Habsburg-restaurációt akar, az hazááruló. Őneki bizonyosan valami más tetszett a cikkből, de nem nehéz kitalálni, hogy mi. Révai – ő ismerte legjobban a cikket – valószínűleg fölismerte a benne rejlő veszélyeket, talán éppen azért, mert a cikk pontosan azt konkretizálta, amit ő akkor hirdetett, hogy a többpártrendszeres-koalíciós-népfrontos demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű átmenet a szocializmus felé.

Én abban a témában különben nem csináltam mást, mint megfogalmaztam és konkretizáltam, hogy mit jelent a kommunista taktika számára, hogy ezt komolyan veszi és levonja

¹²⁵ Schlachta Margit (1884–1974): szerzetes, feminista politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő, a német megszállással és a kommunista diktatúrával bátran szembeszállt. 1949-ben emigrált. *A Világ Igaza* (1985)

a konzekvenciát. Hogy észrevette-e ezt Révai, vagy éppen azért háborodott föl annyira, mert észrevette, és rájött, hogy ez az ő pozíciója szempontjából veszélyes, ha ezt az ő gondolatainak következményeként terjeszti valaki, ezt nem tudom. Énbennem akkor különösen nem is volt olyan tudatos, hogy ez a Révai elméletének a konkretizálása, de lényegileg az volt. Révai tehát nagyon ingerült lett a cikkre.

Rákosi elolvasta a cikket és megjegyezte belőle azt a részt, ahol a kisgazdapártot jellemeztem, és ez nagyon tetszett neki. Ennélfogva ő megjegyzett engem mint egy értelmes és tárgyalóképes embert, és azért azt mondta Erdeinek, hogy keressem föl.

Hát, én föl is kerestem. Én az ő személyével szemben akkor lényegesen gyanútlanabb voltam, mint azóta, amióta nemcsak nekem, de sok mindenki másnak oka volt gyanakvóvá válnia. Rákosi nagyon kordiólisán fogadott, és hosszasán kifejtette, hogy milyen jó lenne, ha az ő álláspontjukhoz közelednék. Ezenközben lezajlott egy telefonbeszélgetés, amelyben őt felhívták, és ő rendkívül erélyes, kíméletlen, mindenféle meditálást és skrupulózitást nem tűrő eljárásra utasított valakit valamivel szemben. Azok a valakik nyilván a reakció valamiféle sötét megnyilvánulásai voltak. Ezt respektussal végighallgattam, rám különösebb hatással nem volt. Sokkal később tudtam meg – már amikor huzamosan alkalmam volt együtt lenni úgynevezett revizionista kommunistákkal –, hogy Rákosinak ez állandó szokása volt; ha bárkivel beszélt, akkor ilyen félelemkeltőnek vagy respektuskeltőnek szánt telefonoknak kellett közben zajlaniuk. Visszamenőleg rendkívül komikus számomra az egész.

Hát én aztán olyan csökönyösen fejtegettem Rákosinak, hogy mennyire fontosnak tartom, hogy a küszöbönálló '47-es választások is tiszta formában zajljanak, mint ahogy a '45-ös választások úgy zajlottak. Rákosi biztosított engem, hogy ő nagyon nyugodt, hogy a legtisztább formákban a szükséges hatvan százalék be fog jönni. Aztán utamra bo-

csátott, érezhetően mint olyan valakit, akivel neki nincsen további tárgyalnivalója.

Utólag ezt a véleményét még meg is fogalmazta Erdeinek. Mikor én Erdeit egy halálos ítélet ügyében interveniálásra kértem, Rákosi azzal utasította el, hogy ő ilyen bagatell ügyekkel nem foglalkozhat, mert akkor hogy érne rá az országos fontosságú dolgokkal foglalkozni. Ezenközben szó esett rólam általánosságban – hogy így okos ember, úgy okos ember –, és végül erre azt mondta Rákosi, hogy igen, igen, rendben van, okos ember, de hát lehet valaki igazán okos, aki nem jut el a marxizmushoz?

Ebben maradtunk.

H.: Ha visszatérhetnénk a területrendezési-közigazgatási tervet sorsára...

B.: Külön fejezet az Erdei-terv, mellyel mind belügyi tisztviselőként és mind azt követően foglalkoztam. Egész belügyi időszakomban Magyarország területét osztogattam közigazgatási szempontból: ez nemcsak objektív érvényű, jelentős program volt, hanem egyben hobbi, játék is számomra. De azért sohasem tévesztettem szem elől az országos, és úgy is mondhatnám, forradalmi jelentőségét. Márkus Pista volt akkor nekünk a belügyben egy olyan küldöttünk, akit, ha valahol nem tudtuk, hogy ezt vagy azt a várost vagy községet melyik városjárásba kell beosztani, kiküldtük a helyszínre, és akkor ő hozta a helyszíni jelentést és javaslatot. Sajnos, Erdei egész minisztersége alatt nem tartotta a helyzetet érettnak ahhoz, hogy ezzel előálljon. Mikor aztán megszűnt miniszter lenni és parasztpárti főtitkár lett, még kevésbé volt erre kilátás.

Én aztán egyévi egyetemi tanári működés után néhány évre a Kelet-európai Tudományos Intézetben lettem először miniszteri biztos, majd pedig elnökhelyettes. És ott Erdei jóváhagyásával, de mindenféle nyilvános támogatás nélkül azt határoztuk, hogy az Államtudományi Intézet embereivel és térképészeteivel csinálunk egy tervezetet, amiben egy

konkrét területi beosztást propagálunk, és ellátjuk olyan térképmellékekkel, amelyek pontosan mutatják a tervezett városjárások területét.

Tudtam, hogy ez valójában idő előtti, hiszen még nem volt egy olyan határozat, melyet konkretizálni lehet, de azt képzeltem, hogy ezzel egy országos vitát lehet provokálni, amelyben minden város és község állást foglal, hogy ő egy ilyen elvű elrendezésben hova akar tartozni, s ezzel egyben azt a demokratikus visszhangot, erjedést és közéleti mozgást, fejlődést előidézni, amit egy ilyen program kiváltani képes.

Mire azonban ez a mai Magyarország várostáblázatának kiépítése éppen 1949-ben megjelent, addigra véglegesen eldőlt, hogy a megyerendszer érintetlenül megmarad, csupán egy részletreform keretében a huszonöt megye egyre csökkent. Közben a sajtó és a helyi közélet teljesen központi irányítás alá került, nyilvános vitára lehetőség nem volt, és a legtökéletesebb süket csöndben hangzott el ez a hang.

Erre a vesszőparipámra most tértem vissza, 1975-ben, amikor az Állam- és Jogtudományi Intézet megbízásából csináltam egy újabb munkát, amiben azt mutattam ki, hogy az 1971. évi országos településfejlesztési terv, amely bizonyos rangsorát hozta létre a településeknek, felsőfokú, középfokú és alsó fokú központok neve alatt, mennyire nincs végiggondolva közigazgatási szempontból.¹²⁶ Megcsináltam minden lehetséges egyeztetési lehetőséget vagy nagymegyei vagy kismegyei vagy városjárási egységekre alapozott közigazgatási rendszerben, de nem mulasztottam el beletenni a harmadik variáns, a városjárás tárgyalásába az Erdei-féle lelkes propagandát.

Kifejtettem azt, amit a közbülső események sajnos vára-

¹²⁶ Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. III. 141–294.

kozásomon fölül igazoltak, amivel Erdeivel is mindig teljes egyetértésben voltunk, hogy mióta a nemesi önkormányzat kihalt belőle, a megye nagyságrendi voltánál fogva ahhoz túl kicsi, hogy egy országos kitekintésű, szakszerű közigazgatásnak a centruma legyen, mert ennek a feltételei legfőkébb az öt nagyvárosban vannak meg, hatodiknak persze a fővárosban; ahhoz pedig túl nagy, hogy a nép valóságos érdeklődését és valóságos fölfelé való hatását, „alulról való nyomását” megérezze. Ennélfogva mindenkor és minden rendszerben tenyésztelepe a helyi kiskirályságok alakulásának és mindenféle, valóságtól és léttől elszakadott, önmagát fönttartó, öncélú bürokráciának. Erre nekem fantasztikus adalékaim voltak negyvenöt-negyvenhatban, ahol a kezemben voltak olyan elaborátumok, ahol megyei kisgyűlési vagy hasonló tárgysorozatok elkezdődtek a főjegyző özvegyének nyugdíjánál és végződtek az útkaparó fiának az ösztöndíjával, és semmi közügy nem volt, csak a hivatali apparátus és személyzet önmagát fenntartó tevékenysége. És volt olyan beadvány is a kezemben, ahol a megye hatáskörének a reformját egy megyei vezető abban jelölte meg, hogy még ezt meg ezt a terhes hatáskört kellene a megyétől elvenni, hogy aztán teljesen a személyi ügyekre tudja magát koncentrálni.

Hát, sajnos, az azótai fejlemények azt mutatják, hogy a megyében mind a főispáni, mind az alispáni hatáskör újraképeződött más elnevezések alatt, és a megye rendkívül erős hatalmi góccá vált, anélkül hogy akár igazi közigazgatási vezetői szakképzettség, akár pedig valóban kontrollálható népi ellenőrzés fókuszává tudott volna lenni. Ennyit tudok erről mondani.

H.: Erdeivel kapcsolatban említetted, hogy még egy kérdésre visszatérsz.

B.: Majd a Tanyai Tanáccsal kapcsolatban.

H.: Akkor, ha még nem fáradtál el, néhány más témájú, apróbb kérdést fogalmaznánk meg. Amikor Szegeden tanítottál, milyen tanszék keretében működöttél?

B.: Akkor régebben a „politikának” nevezett tanszékre kerültem, aminek akkortájt, nem sokkal előbb, Alkotmánytani és Közigazgatástani tanszék lett a neve Moór Gyulának¹²⁷ igen konzervatív reformműve alapján. Ennek az volt az indoka, hogy a politika félreérthető kifejezés, de nekem éppen a félre is érthető politika volt az igazi szakmám, még ha elméleti síkon is. Az 1946/47-es tanévben nagyon lelkesen adtam elő ezt a politikát.

H.: Hogyan jellemezhető az egyetem szellemi arculata?

B.: Abban az időben mindenki baloldalinak nevezte magát, aki határozottan nem volt nyilas vagy németbarát. Ilyenek nem sokan voltak Szegeden, s ha voltak, eltűntek. Egészében azonban az egyetem egy jellegzetes várakozás-álláspontú, inkább konzervatív középosztálybeli együttes volt, ahol én úgy szerepeltem mint egy nagyon erősen és agresszívan baloldali elem. Olyan emberek, akik később simán és zökkenő nélkül behódoltak, rettentően szememre hányták, hogy én a középosztályt gyalázó előadásokat tartok Szegeden.

H.: Majd a Kelet-európai Tudományos Intézetbe kerültél?

B.: Igen, ezután, pontosabban oly módon, hogy az 1946/47-es tanév végén, inkább szeptemberben, mint júliusban, egy értekezletre hívták össze az összes politikaprofesszorokat Pestre, ahol Hajdú Gyula államtitkár azt fejtette ki, hogy hogyan kell a politikát előadni. Pontosán megmondta, hogy mivel kell kezdeni, mivel kell folytatni, természetesen marxista alapon. Úgy éreztem, hogy ez már nekem nem fog menni. Ugyanakkor a Kelet-európai Intézetben válság volt, és Keresztury¹²⁸ mint miniszter, engem akart oda kormánybiztosnak küldeni. Én tehát azt kértem Kereszturytól, hogy úgy küldjön oda kormánybiztosnak, hogy szabadságolást ad nekem az egyetemi fő előadások alól. Papíron egyetemi tanár voltam ötve-

¹²⁷ Moór Gyula (1888–1950): jogfilozófus, egyetemi tanár

¹²⁸ Keresztury Dezső (1904–1996): költő, irodalomtörténész; 1945-től 1947-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter

nig, de ténylegesen negyvenhat-negyvenhétben adtam elő a fő tárgyait.

H.: Ez a Teleki Pál Intézet hivatalos utóda volt?

B.: Teleki Pál Intézet volt. A nevét 1945 után egy ideig nem változtatták meg, de az intézet vezetői elkezdtek önhatalmúlag Duna-völgyi Intézetnek hívni.

H.: Ki volt akkor az igazgató?

B.: Szervezetszerűen az intézet élén elnök állott, a tagintézetekén igazgató. Akkor az intézetnek vagy kinevezett vagy megbízott elnöke Dabasi-Schweng Loránd közgazdász volt,¹²⁹ aki egy abszolút tisztességes, nagy tudású, de kissé merev ember volt. Elsősorban Kosáry Domokossal,¹³⁰ a Történeti Intézet igazgatójával veszett össze, akit egyrészt az ő intézkedései-

¹²⁹ Dabasi-Schweng Loránd (1905–1988): közgazdász, 1945 és 1947 között parasztpárti politikus, államtitkár, a Teleki Pál Intézet elnöke. Még 1945-ben javasolta a Szovjetunióknak fizetendő jóvátételi szállítások átütemezését, amit Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke visszautasított. 1947-ben Nagy-Britanniába emigrált, s a Londoni Egyetem közgazdasági karán közgazdaságtant tanított. 1949-től Washingtonban a Nemzeti Tervező Társaság szakértője volt. 1951-től 1965-ig Guatemalában, Haitiban, Mexikóban, Panamában, Salvadorban, Dél-Koreában, Venezuelában, Kolumbiában, Peruban és Pakisztánban volt gazdasági tanácsadó, gazdasági fejlesztési programok kidolgozója. Munkássága feltárását és tárgyilagos feldolgozást igényel.

¹³⁰ Kosáry Domokos (1913–2007): politikus, történetíró. Pályakezdőként Teleki Pál pártfogoltja, Szekfű Gyula tanítványa volt. 1956 után bebörtönözték, majd a konszolidálódó Kádár-korszak – a Szekfű-féle konzervatív kánon megerősítő – mintaadó személyisége lett, aki 1990-től 1996-ig az MTA elnökeként a rendszerváltás utáni időszak egyik ikonjává vált. Tudományos és közéleti tevékenysége napjainkban eszményítés tárgya. Életművének és közéleti szerepének tárgyilagos feldolgozása elvégzendő feladat.

Az 1941-ben alapított Teleki Pál Tudományos Intézet három tagintézetből állt. Kosáry Domokos ezek egyikének, a Magyar Történettudományi Intézetnek volt 1941–45-ben igazgatóhelyettese, majd 1945-től 1949-ig igazgatója. *BIM* 11. 147–194., továbbá: Miskolczi Ambrus: „...igen, de...” Antiszemizmus és történetírás Hunniában. I–II. 2000, 2012. szeptember, október. I. 11–26, II. 15–23, Kosáry Domokos életművére: I. 26.

nek a szabotálásával, másrészt őellene irányuló sajtókampány ösztönzésével vádolt. Ennek a tisztázására küldtek engem oda. Az első panaszt alaposnak találtam, a másodikra bizonyíték nem volt.

H.: Akkor még Benda Kálmán és Sötér István is ott dolgoztak?¹³¹

B.: Hogyne. Sötér azonban nem volt igazi aktív tag, rendszeresen nem dolgozott ott, hanem valahol másutt. Benda viszont Kosáry helyettese volt. Mikor aztán én a zavar okait egy jelentésben jól-rosszul tisztáztam, Dabasi-Schweng nem óhajtott visszatérni, s Ortutay, aki közben miniszter lett, engem nevezett ki kormánybiztosból helyettes elnöknek, azért helyettesnek, mert azt hiszem, ő magának szánta az elnökséget, későbbi időre. Nem is vettem tőle rossz néven, mert nekem jó volt a helyettes elnökség is arra, hogy ne kelljen az egyetemen előadnom.

Első akcióm az volt, hogy megneszelve a Duna-völgyi Intézet elnevezésben a Habsburg-restaurációra irányuló oldal-kacsintást, Ortutaynál elkezdtem propagálni a Kelet-európai Intézet elnevezést. Nekem nem tetszett az, hogy a Duna-völgyi Intézet elnevezés kihagyja a lengyeleket és bevonja Ausztriát, amit pontosan fordítva éreztem szükségesnek. Ezt Kosáryék nagyon ellenézték, de Ortutay elfogadta javaslatomat, és hivatalosan szentesítette a Kelet-európai Intézet elnevezést.

H.: Kosáryék ily módon – megítélésed szerint – posztszekfűiánus álláspontot képviseltek?

B.: Igen, hiszen Kosáry és köre Szekfű-tanítványok együttese volt.

H.: Politikailag akkor ez teljesen elfogadható volt, hisz Szekfű Gyula a köztársaság moszkvai nagykövete volt.

B.: Természetesen. Az, hogy én Szekfű álláspontjával szembe szálltam, nem volt ok arra, hogy én a tanítványaimmal el-

¹³¹ Benda Kálmán (1913–1994): történész;

Sötér István (1913–1988): író, irodalomtörténész

lentétbe kerüljek. Azt meg végleg nem állítom, hogy ezek a Szekfű-tanítványok személy szerint legitimisták lettek volna. Csak éppen a Duna-völgyi Intézet elnevezésén éreztem a Habsburg Monarchia mint Duna-völgyi „természetes” egységre való sandítást, akár tudatosították ezt magukban, akár nem. Én pedig nem is annyira a kommunista álláspontot követve, hanem inkább Németh László nyomán, a kelet-európai népek, elsősorban a kelet-európai kis népek összetartozását vallottam, és lehetetlennek tartottam egy olyan elnevezést, mely például a lengyeleket kihagyja. Mikor aztán szönyegre került az intézetben, hogy létesíteni kellene egy felügyelőbizottsági együttest, én abba Szekfű Gyula mellé újból meg újból csökönyösen belejavasoltam Németh Lászlót, mert az egész kelet-európai koncepció mögött éreztem a Németh László áldásának a hasznosságát. Ez Kosáryék részéről éles ellenzésre talált. Leginkább Deér József részéről,¹³² aki nem volt az intézet tagja, de régi munkatársa, egy, a háború előtt megjelent magyar–román tárgyú mű szerkesztője, a tervezett felügyelőbizottságnak magától értetődő tagja, és elsővonalbeli Szekfű-tanítvány. Ő dühösen kikelt ellenem, hogy egy komoly tudományos intézetbe „vajákosokat” akarok belevonni, ami alatt ő Németh Lászlót értette, és folytatólag kifejtette, hogy nincs értelme elébe vágni a fejleményeknek, hanem meg kell várni, amíg megfelelően alakul a politikai helyzet és Szekfű Gyula lehet az intézet elnöke. Ettől nekem a hajam szála égnek állt, én Szekfű Gyulát és életművét minden tudása ellenére mérhetetlenül kártékonynak tartottam, beleértve a negyvenöt utáni pályafutását is, amiben csak mérhetetlen igazodásának és gyávaságának újabb bizonyítékát láttam.

Erre utóbb támadt egy elképesztő bizonyító adat 1954-ben.

¹³² Deér József (1905–1972): történész. A Teleki Pál Tudományos Intézet Magyar Történettudományi Intézete igazgatója 1945-ig. Az említett mű: *Magyarok és románok I–II.* (Gáldi László társszerkesztővel) Budapest, 1943–44.

Még valamikor az ötvenes években Kerecsényi Dezsőnek az özvegyét, aki vend származású, nyolc évre elítélték kémkedésért, mert Jugoszláviába disszidált öccsével levlapokat váltott. Kerecsényi Dezső egy köztisztviselőként álló irodalomtörténész volt, Szekfű Gyula munkatársa a *Magyar Szemlé*-ben, valamikor 1944–45-ben halt meg, felesége pedig a Parasztpárt könyvesboltját vezette, amíg az létezett, és nyilvánvalóan teljesen ártatlan volt ebben az egész ügyben. Az 1953-as „olvadás” idején aztán, 1953 nyarától elkezdtem akciózni Kerecsényiné kiszabadítása érdekében, először Erdeinél, majd Vas Zoltánt mozgósítva. Végre 1954-re eljutottam odáig, hogy összehoztam egy kegyelmi kérvényt, melyet aláírtam Kodállal, Németh Gyulával, Horváth Jánossal, Illyés Gyulával, Bókával, Sötérrel, Ortutayval.¹³³ És magától értetődően elvittem Szekfű Gyulához is, akiről feltételeztem, hogy Kerecsényi özvegye érdekében minden jóra hajlandó.

Őt futólag ismertem, mert feleségemnek professzora volt. Szekfű kifogásolta a kérvénynek azt a passzusát, hogy az ítélet igazságossága kétségbe vonható, mondván, hogy ezt rossz néven fogják venni, s megtagadta az aláírást. Erre fogtam magam, átfogalmaztam az ő kedvéért a kritikus részt, még egyszer aláírtam az egész hosszú előkelő listával, és még egyszer elvittem Szekfűhöz. És akkor kijelentette, hogy ő ezt a javított szöveget sem írja alá, mert „rossz néven fogják venni”. Ő, aki az Elnöki Tanács tagja volt, egyhúszonnegyed államfője Magyarországnak. Erre elmentem Ortutayhoz, próbáljon beszélni Szekfűvel, nyugtassa már meg, hogy neki ebből igazán semmi baja nem lehet. Ortutay azonnal elment Szekfűhöz, és az neki sem írta alá. Van Németh Lászlónak egy borzalmasan kegyetlen, de találó pamfletje Szekfű Gyu-

¹³³ Kodály Zoltán (1882–1967): zeneszerző, népzenekutató
Németh Gyula (1890–1976): nyelvész, turkológus
Horváth János (1878–1961): irodalomtörténész
Bóka László (1910–1964): író, irodalomtörténész

láról, amiben kielemez Szekfű Gyula mérhetetlen óvatos igazodását mindenféle hatalomhoz, és ezt fényesen igazolva láttam.¹³⁴ Elképesztő volt...

H.: Meddig álltál a Kelet-európai Intézet élén?

B.: Negyvenkilencig, akkor kiszervezték az egészet alólam, miután már abbahagyták azt, hogy az új kinevezéseknél megkérdezzenek.

H.: Ez azt jelenti, hogy önállósultak az intézetek?

B.: Akkor megszűnt az intézet mint csúcsszerv, ami önmagában nem lett volna indokolatlan, s a tagintézetek vagy önállósultak vagy megszűntek. Negyvenkilenc végén én még egy fél évi szabadságot kaptam az egyetemi tanárságtól, és 1950 szeptemberében helyeztek rendelkezési állományba, miután nem tudtam rávenni magamat, hogy valami számomra komolytalan jogi tárgyak válasszak, amivel maradhattam volna egyetemi tanár. Nagyon kínálták nekem a munkajogi tanszéket, de semmi közöm se volt hozzá.

H.: És akkor kerültél az Egyetemi Könyvtárba?

B.: Igen. 1951 januárjában.

H.: Erdeivel ebben az időszakban megszakadt a kapcsolatodok?

B.: Nem szakadt meg, csak némileg lazább lett. Az érzelmeink teljesen barátiak maradtak és megértőek a másik álláspontjával szemben. Erdei – ellentétben másokkal – sohasem lekéztetett engem azért, hogy „megálltam a fejlődésben”. Nem tudom, mikor hagyta abba azt is, hogy óvatos, rezervált vagy elutasító magatartásaimat valamiféle „osztálykötöttséggel” magyarázza, de azt hiszem, ez legkésőbb 1944–45-ben megtörtént, amikor „osztályommal” való tetteleges szembefordulásomhoz már nemigen férhetett kétség. Attól kezdve, úgy vélem, respektálta távolmaradásomnak végsőleg morális indítékait. Én pedig tudomásul vettem, hogy ő magáévá teszi azt az alternatívát, mely szerint nemzedékünknek nincs

más választása, mint az, hogy az amerikai típusú kapitalizmus és sztálini típusú kommunizmus között foglaljon állást, s ő ebben a helyzetben az utóbbit választotta. De ritkásan találkoztunk egymással, úgy évenként egyszer.

H.: Na most, a történelmi jellegű stúdiumaidat te abban az időben teljesen felfüggesztetted?

B.: Teljesen. Ha foglalkoztatott valami, akkor inkább ideológiasztázó, szociológiai-politikai tárgyú dolgok foglalkoztattak...

H.: Ezen stúdiumok eredményeként művek nem születtek?

B.: Nem, csak kezdetek. Belekezdtem és nem ment. Most inkább meg tudnám írni ezeket, de most már energiám nincs hozzá.

H.: Hadd térjek vissza az intézetedhez. Az alatt a két év alatt, amíg ott voltál, részt vettél-e az említetten kívül más vállalkozásokban, illetve milyen kutatásokat támogattál?

B.: A területrendezési kiadványon kívül nem készült el más munka az én közvetlen vezetésem alatt. Létesült egy Társadalomtudományi Intézet, aminek én voltam a közvetlen vezetője, de abból csak Márkus Pistáéknak néhány kiszállása született, mű nem.

H.: Márkus Istvánon kívül ki volt e csoportban kvalifikált szakember?

B.: Magában a Társadalomtudományi Intézetben egy ideig munkatársként dolgozott Kolossa Tibor, Major Jenő, akik ma társadalomtörténészek, továbbá Kicsi Sándor, aki ma az Akadémia lexikonkirendeltségében dolgozik, és Józsa Tivadar, aki ma körzeti orvos s egyben költő, a Tihanyban élő írók és művészek barátja és pártfogója. Ők ketten társadalomtudományi irányban dolgoztak tovább. A területrendezési kiadványban közreműködött Mattyasovszky Jenő településtörténész és az Államtudományi Intézet összes statisztikusa és térképésze. A többi intézet közül legtöbbet a Történelemtudományi Intézet produkált, mely a régi összeállításban működött. A '48-as jubileumi évre kiadtak több munkát, de azokra pontosan nem emlékszem, csak arra, hogy Tildy

¹³⁴ Németh László: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989. 515–597.

mint államfő és Szakasits mint államminiszter jelen voltak 1948 januárjában néhány munkának az ünnepélyes átadásán.¹³⁵ Nem tudom, hogy akkor vagy később jelentek meg a különböző népekkel való magyar kapcsolatokat tárgyaló népszerű művek. Az első az egyébként kitűnő Makkai Lászlónak egy *Magyar-román közös múlt* című műve volt.¹³⁶ Én ezekkel a művekkel szemben felülvizsgálatot nem gyakoroltam, hiszen Dabasi-Schweng Lorándnak is abba törött bele a bicskája, hogy a Történettudományi Intézet kiadványát előzetesen ismerni óhajtotta, amit azok nem tűrtek.

Én tehát részben nagyvonalúságból, részben kényelmességből minden ilyenről letettem. Ezt a Makkai-könyvet is csak akkor olvastam, mikor már megvolt, ünnepélyesen átadták, s még a román követet is elhívták; akkor elképedve láttam, hogy a mű első vagy második oldalán Anonymusnak az oláhokat felette lenéző szövegei vannak idézve; összefüggésben aztán kiderült, hogy a mű egyáltalán nem románellenes, de az a kis bököinger, úgy látszik, megmaradt a szerzőben, hogy ezt azért ne hagyja ki. Aztán jelent meg még egy mű a magyar-svéd kapcsolatról, aztán egy a magyar-francia kapcsolatról, Sőtértől. Komoly monográfiára kettőre emlékszem: Szabó István debreceni professzornak egy kitűnő parasztságtörténeti művére és Mérei Gyulának egy ipartörténeti művére, melyek intézeti kiadványokként jelentek meg.¹³⁷

H.: Mályusz Elemér is ott dolgozott?

B.: Mályusz Elemér akkor enyhén elátkozott állapotban volt, mert neki valaha tökéletesen nívótlan antikommunista írá-

¹³⁵ Lásd Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. (Tóth János interjúja) *Valóság*, 1983. 9. sz. 32–41.

¹³⁶ Makkai László (1910–1989): történész. Az említett mű 1948-ban jelent meg.

¹³⁷ Az utalás Szabó István *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* (1948) és Mérei Gyula *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon* (1948) című monográfiájára vonatkozik.

sai jelentek meg. Nívótlanságukat az bizonyítja, hogy például a *Napkelet*ben a húszas években írt cikksorozatában¹³⁸ képes volt történeti analíziseket folytatni a ’18–’19-es forradalmakról úgy, hogy a Károlyi-forradalom és a Tanácsköztársaság között gyakorlatilag nem tett különbséget. Ez mindenféle történészi mérce alatt volt, és csak a Horthy-korszakban lehetett ilyen dolgokat művelni. Ettől függetlenül ő egy igen nagy tudású történész. Akkor teljesen félre volt téve, s a levéltárban volt valamiféle beosztásban.

H.: Néprajzosok nem voltak az intézetben?

B.: A Történettudományi és Államtudományi Intézetben kívül volt még a Néprajztudományi Intézet is, aminek az élére tulajdonképpen az öreg Györffy István nevének a megbecsülésére fia, Györffy György került,¹³⁹ aki azonban valójában történész volt, de a néprajzosok szívesen elfogadták. Ebben az intézetben ki-ki az egyéni munkáját folytatta, nem emlékszem, hogy intézeti kiadvány megjelent volna abban az időben. A Maksay–Belényessy házaspár csinált valami településtörténeti dolgot, volt néhány nyelvész is, Lőrincze¹⁴⁰ és felesége, aztán később átmentek a Nyelvtudományi Intézet-hez, mely új tagintézetként ottani működése vége felé jött létre.

H.: A „felosztás” hogyan zajlott le?

B.: A szétválasztáskor a Néprajzi Intézetet felosztották, az alig

¹³⁸ Mályusz Elemér (1898–1989): történész. A *Napkelet* a Magyar Irodalmi Társaság folyóirata volt. Az említett cikksorozat – amelyet Mályusz Szekfű ajánlására és Teleki Pál felkérésére írt, eredetileg Szekfűvel együtt, majd végül egyedül – *Vörös emigráció* címmel jelent meg először cikksorozatként, majd könyv alakban (az utóbbi angolul és németül is). Vö. Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk.: Ujváry Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 238–250.

¹³⁹ Györffy György (1917–2000): történész

¹⁴⁰ Lőrincze Lajos (1915–1993): nyelvész

létező Társadalomtudományi Intézet szétment, a Nyelvtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet önállósodtak, az Államtudományi Intézet pedig teljesen beleolvadt az Állam- és Jogtudományi Intézetbe, amely jogász intézetként alakult meg.

H.: Kosáryt vádolták levéltári anyag eltűnése miatt. Andics Erzsébet szolt erről egy beszédben.¹⁴¹

B.: Erről nem sokat tudok és csodálkozom is, hiszen ez nyilván a történettudományi anyagra vonatkozott, és az az intézet folyamatosan fennmaradt. Én inkább a megszűnt Néprajzi Intézetre nézve tenném fel azt a kérdést, melynek tudomásom szerint jelentős településtörténeti tartalékanyaga volt, hogy hol van és hasznát vették-e akkor vagy azóta valakik, azt nem tudom. Megjegyzem, hogy Kosáryval mi állandóan feszültségben éltünk, ő féltékenyen őrizte intézete teljes függetlenségét, és nem is titkolta, hogy az elnöki székre pályázik, engem pedig bosszantottak az ő különböző ravasz húzásai és székfűjánus vissza-visszakanyarodásai. Győztem ugyan ellenhúzásokkal, de nem szerettem az ilyen atmoszférát. De aztán negyvenkilenc felé már mindennek nem volt sok jelentősége, s emlékszem, valamikor negyvenkilenc közepén azt mondtam Kosárynak: Nézd, Domokos, bennünket innen úgyis ugyanaz a vihar fog kifűjni, ennek az is a jele, hogy hónapok óta senkinek semmi rosszat nem mondtam rólad.

H.: Ő egyébként az egyik legnagyobb formátumú történész, akit a rendszer szintén kálváriajárásra kényszerített.

B.: Aki három vagy négy évvel ezelőtt hirtelen rájövén arra, hogy itt már egy neki megfelelő, lényegében székfűjánus történettudománynak már nem lesz sok jövője, megpróbálta korszerűsíteni magát.

H.: Volt-e, s ha igen, milyen kötődése a Teleki Pál Intézetnek a Táj- és Népkutató Intézethez?

¹⁴¹ Andics Erzsébet (1902–1986): politikus, történész

B.: Hogy az elején kezdjem, tudomásom szerint a Teleki Pál Intézet legrégibb tagintézete, magva az Államtudományi Intézet volt, amely Teleki Pál közvetlen irányítása alatt a húszas évektől kezdve a magyar határrevíziós mozgalomra és a határokon túli magyar kisebbség statisztikájára és sérelmére vonatkozó anyaggyűjtéssel foglalkozott. Ebből az óriási anyagból negyvenhat-negyvenkilencben én már csak szertehányódó piszkozatcédulákat láttam, melyek hátán olyanok voltak, hogy angol vagy francia közéleti személyek ezt vagy azt nyilatkozták a tárgyban, vagy Szatmárban letépték a magyar lobogót, vagy Biharban két magyar gyermeket románnak minősítettek stb. Ez volt az intézet munkájának egyik része, amelyet különböző szlovák, román, délszláv, német nyelvi referensek csináltak. Ez a munka később kiegészült földrajztudományi munkával és kitűnő kartográfiai részleggel, gondolom, akkor, mikor az Államtudományi Intézet a Teleki Pál Intézet tagintézete lett és Rónai András földrajztudós lett a vezetője.¹⁴² 1941–44 között kiadtak kitűnő néprajzi térképeket, melyeket jóval később külföldi kiadványok is felhasználtak.

Rónay egyébként specialistája volt a határrevíziós mozgalom földrajztudományi alátámasztásának: volt egy kiadványa, mely Közép- és Kelet-Európa határainak időbeli állandóságát tüntette fel vastagabb és vékonyabb vonalakkal, és természetesen a történeti Magyarország kárpáti határa volt a legvastagabb, ami egyébként meg is felel a történeti tényeknek, csak éppen ez a megállapítás nem volt elég arra, amire szánták.

A Teleki Pál Intézet másik tagintézete a Magyar–Teleki–Györffy-féle híres kiállításból kinőtt Táj- és Népkutató Intézet utódja, a Néprajzi Intézet volt. Hóman Bálint ezeket az intézeteket 1941-ben, a visszacsatolások tetőpontján, Teleki Pál halála után foglalta egységes szervezetbe Teleki Pál

¹⁴² Rónai András (1906–1991): földrajztudós, kartográfus

Intézet néven, és akkor csatolta hozzá úgy is mint történész, úgy is mint miniszter a Történelemtudományi Intézetet.

Nem sokkal utóbb megvált a miniszerségtől, és azt hiszem, akkor lett egészen a háború végéig az intézet elnöke. Ez alatt az idő alatt adott ki a Történettudományi Intézet egy nagy magyar–román erdélyi vonatkozású tudományos munkát, jelentős tudósok közreműködésével, Deér József szerkesztésében, de a hagyományos magyar impremáció jegyében.

Negyvenöt után Kosáry lett az intézet vezetője, s ők voltak az elsők, akik talpukra ugrottak, és nyilván ők sugallták a Duna-völgyi Intézet elnevezést. Az Államtudományi Intézet nem nagyon tudott magával mit kezdeni, Rónai András helyett akkor lett Révay István népességstatisztikus ennek a vezetője. Nagyon örültek, mikor az Erdei-terv földolgozását kezdtem el velük. Míg a Történelemtudományi és a Néprajzi Intézet tudósok és tudósjelöltek intézete volt, az Államtudományi Intézetben az igazgatón kívül és Jakabffy Imre¹⁴³ kartográfuson kívül negyvenhatig alig volt tudományos igényű munkatárs, azok zömmel statisztikus anyaggyűjtők voltak és térképrajzolók voltak: egy szakmailag kitűnő, becsületes, jó szándékú és baráti együttes. Negyvenhattól kezdve aztán alakult az Államtudományi Intézetben belül egy gazdaságföldrajzi részleg Mattyasovszky Jenő, és egy közigazgatás-tudományi részleg Lovász János Magyary-tanítvány vezetésével.

H.: Magyary munkásságát ebben a vonatkozásban hogyan ítéled meg? Milyen szerepet vállalt a vezetésben?

B.: Magyarynak ettől függetlenül saját magának volt a harmincas évektől kezdve egy rendkívül fejlődőképes intézete, amely nem került be a Teleki Pál Intézetbe, mert Magyary a kiállítással kapcsolatban összeveszett Teleki Pállal, aki elég csúnyán dezavualta az egész kiállítást, Magyary pedig azonosította magát vele.¹⁴⁴

¹⁴³ Jakabffy Imre (1915–2006): térképész, bibliográfus, a Teleki Intézet munkatársa

¹⁴⁴ Magyary Zoltán (1888–1945): jogász, egyetemi tanár. A tanszéke mel-

Magyary Zoltán nagy szervező volt, és egyik előfutára, magyarországi propagátora a modern nyugat-európai és amerikai vezetéstudománynak. Én nem szerettem őt, mert egy tisztán technokrata szemléletű ember volt, akinek számára a demokrácia és a mögötte lévő szabadságeszme és emberi méltóság közönyösek voltak, őt csak a nagyméretű szervezés érdekelt, tehát éppúgy csodálta Hitlert és a nemzeti-szocialista államot, mint az amerikai, elnöközpontú, nagyméretű szervezést, és a szovjet hatalomkoncentrációt és központosított tervezést.

Rendkívül tragikusan végezte, mert a szovjet bevonulás után teljesen ismeretlen és érthetetlen okok miatt feleségével együtt öngyilkos lett, miután felvette az érintkezést a szovjet tisztekkel és eldicsekedett nekik szovjet kapcsolataival. Felesége ismert filozófusnő volt, Techert Margit.¹⁴⁵

Magyary mindezek ellenére egy jelentékeny kritikus elme volt, aki az egész Horthy-Magyarország közigazgatási anarchiáját, tehetetlenségét és önkényét pellengérre állította, s ezért a Táj- és Népkutató Kiállításban teljes szívvel részt vett.

Az ő intézete csinált a tatai járásban egy nagy felvételt, amelyben csúnyán leleplezték az önkénynek és tehetetlenségnek azt a keverékét, mely az akkori közigazgatást jellemezte. Magyary tehát bizonyos értelemben reformer és haladó ember volt, csak éppen a szabadság ügye iránt nem volt sok érzéke. Halála után intézete szabályos egyetemi tanszéki intézetként maradt fenn. Ugyanez idő tájt alakult az Államtudományi Intézetben az említett közigazgatási részleg

lett szervezett Magyar Közigazgatástudományi Intézet Györfly István néprajzi tanszékével együttműködve kapcsolódott be a Teleki Pál vezette Táj- és Népkutató Intézet munkásságába. Az említett kiállítást a Károlyi-palotában rendezték, 1938-ban. Vö. *BIM* 1. 285–306.

¹⁴⁵ Techert Margit (1900–1945): filozófiatörténész, Magyary Zoltán felesége

Lovász János vezetésével, aki kitűnő szervező volt,¹⁴⁶ Ő volt a technikai és szervezési vezetője annak a két földművelésügyi kiállításnak, melyet az Államtudományi Intézet apparátusa Erdei megbízásából 1948 és 1949 nyarán előkészített, festőművészek által készített kis kiállítási táblakon. A '48. évi az egész magyar agrárfejlődésről szólt, a '49. évi viszont az újonnan alakult Tanyai Tanácsnak volt a kiállítása.

Ez utóbbi nekem kissé fájdalmas dolog volt, mert az 1949-es tanyapolitika pontosan azt az Erdei Ferenc elgondolásaival szemben álló falusítást szolgálta, amit a húszas és harmincas évek konzervatív tanyapolitikusai hirdettek. Erdei egész tanyakutatása azzal kezdődött, hogy a mindenáron való falusítókkal szemben, akik lehettek jóhiszemű szakemberek, de a tanya lényegéből alig értettek valamit – amit Erdein kívül talán csak Györffy István értett jól –, rámutatott a magyar tanyák kétlaki szállásjellegére. Erdei tudta azt is, hogy a tanyák falusítása annyit jelent, hogy a tanyákat a városok aránylag haladottabb uralma alól a járások sokkal kevésbé haladó uralma alá helyezik. Ugyanezt a vonalat követte a '49-es tanyapolitika, amely a tanyát egyszerűen a mezőgazdasági nágyüzem akadályaként tekintette, s ezt követte a Tanyai Tanács is. Így a kiállításon folyton csak a tanya elhagyatottságáról esett szó, de a tanyának a várossal való organikus kapcsolatáról, ami olyan lényeges dolog volt az Erdei-koncepcióban, egy szó sem.

H.: Kik voltak akkor a Tanyai Tanács tagjai?

B.: Az elnök Erdei volt, a hivatalos vonalat képviselő munkatársak közül csak egy Domány nevűre emlékszem, de annak semmi személyes koncepciója nem volt. Engem elszomo-

¹⁴⁶ Lovász János (?-?): a Magyar Közigazgatástudományi Intézet, majd az Államtudományi Intézet munkatársa, az utóbbi közigazgatási részlegének vezetője, földművelésügyi kiállításainak szervezője. Az 1949-ben a megszüntetett egri, kecskeméti és miskolci jogakadémiák könyvtárainak anyagát megszerezte a Jogtudományi Intézet számára.

rított az egész, de tudtam, hogy mint az intézet elnökhelyettese, a beosztottam érdekében elvállalt kiállítással én is büntárssá lettem, s Erdei is nyilván azzal ment bele, hogy megpróbál egy rosszul fölfogott tanyai programot a konkrét lebonyolításban aránylag értelmessé alakítani. Ezzel a kiállítással s ugyanakkor a *Magyarország városhálózatának kiépítése* című Erdei-koncepciójú kiadvánnyal zárult az én kelet-európai intézeti működésem.¹⁴⁷

Egyetemi Könyvtár • Ötvenes évek • Az 1953. évi kormányprogram • A XX. kongresszus • Petőfi Kör • 1956. október 23–30. • A Petőfi Párt megalakulása • Jelölésem a Nagy Imre-kormányba • Mindszenty József hercegprímás beszéde

H.: Érzékelvén a politikai-hatalmi viszonyok radikális átrendeződését, hogyan módosítottad – vagy kényszerültél módosítani – elképzelésedet saját pályádról?

B.: 1949 őszén lezajlott az intézet feloszlata, ugyanakkor a területrendezési munkának az utolsó vonásai; mindez decemberre fejeződött be. Hogy az intézet előbb-utóbb ki fog csúszni a lábam alól, azt akkor már hosszabb ideje sejtettem, elindítottam többrendbeli próbálkozást másféle elhelyezkedés irányába.

Már valamikor, azt hiszem, 1948-ban, szó esett arról, hogy a Gajzágó László¹⁴⁸ nemzetközi jogi tanszékét Budapesten az egyetemen nem akarom-e elfogadni. Ezt Ortutay vetette föl nekem, aki akkor a miniszter volt. Én azonban ezt nem akartam, bár a dolog egyébként kedvemre való lett volna, de ezt én akkor úgy fejeztem ki, hogy nem vagyok haj-

¹⁴⁷ Bibó István és Mattyasovszky Jenő, terv, szerk: *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Kézirat gyanánt. Magyar Tudományos Akadémia, Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1950.

¹⁴⁸ Gajzágó László (1883–1953): diplomata, egyetemi tanár

landó „zsidó lakásba” költözni. Vagyis nem foglalkozok el semmiféle olyan helyet, ahonnan elődömet, bármennyire tetszik vagy nem tetszik nekem az illető, erőszakkal akolbólították ki.

Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszéket saját professzorom, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, '48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg aztán a dolgot, mikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékelefogadás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt. A szegedi egyetemen, ahol, akárcsak én, ők is tudták, hogy politikaprofesszorságomnak folytatása nem lehetséges, kínáltak nekem más tanszéket; a munkaügyi tanszéket vetették föl, de hát ehhez semmi kedvem nem volt. Egyáltalán nem éreztem magam képesnek arra, hogy egy tőlem ilyen távol álló témát egyszerűen egzisztenciális okokból elvállaljak és a tudományos munka látszatát keltsem. Az összes jogi szakok között amúgy is nagyon érdeklődtem a magánjog iránt, a büntetőjog iránt, mindenekfelett a közjog iránt, ám ezeket a félig adminisztratív, félig magánjogi, nem érdektelen, de rengeteg, pillanatonként változó rendelettel megspékelt szakmákat, mint munkaügy, lakásügy, földügy, ezeket kifejezetten nem szerettem. Más tanszék nem állt rendelkezésemre, úgyhogy erről letettem.

Már azt hiszem, '48-tól kezdve elkezdtem az első tapogatózást bírói kinevezés irányában. E tárgyban jártam Riesnél is,¹⁴⁹ Hajdú Gyulánál is, és mind a ketten a gondolatot elsősorban látszólag fogadni – ma szinte gyermekesnek találok, hogy azt képzeltem, hogy nekem abban az időben és az akkori feltételek mellett a bírói állapot zökkenőmentesebb lesz, mint az egyetemi tanári állapot. Utóbb megtudtam, hogy a legnyilvánvalóbb utasításokat kapták a bírúk abban

¹⁴⁹ Ries István (1885–1950): szociáldemokrata politikus, igazságügy-miniszter. 1950-ben a börtönben meggyilkolták.

az időben a legszimplább magánjogi ügyekben is, hogy hogy kell nekik döntenet. Azt éppúgy nehezen viseltem volna el, mint azt az utasítást, hogy hogyan kell a politikát előadni. Akkor rejtélyes okokból nem láttam át, hogy ez nem nekem való dolog.

Azután az elképzelés megbukott egy olyan ügyön, amely '49-ben zajlott és elég drámai élmény volt számomra. Valamikor '47-től kezdve folyt ez az ügy, egy büntetőper, amelynek a szenvedő alanya egy másod-unokatestvéremnek a férje volt. Én ezt a férjet személy szerint nem ismertem, ezzel a másod-unokatestvéremmel sem volt különösebb kapcsolat. Mikor ez bajba került, akkor a felesége hozzám fordult; én elsősorban elég bizalmatlanul fogadtam az ügyet, mert tudtam, hogy nyilas volt az illető, de azért utánajártam, beszéltem az ügyvéddel és akkor kiderült a következő: a döntő tanú tanúsítja, hogy őt egy menetben vitték kivégezni a Duna felé vagy nem tudom, hová, sortűz után ott volt a halottak között, de életben maradt és kimászott a halottak közül. Ő emlékszik arra, hogy ez a távoli sógor – Barát István Andrásnak hívták – ott volt a kivégzőosztagban. Ez volt tulajdonképpen a döntő bizonyíték. Első fokon halálra ítélték. A mellékes motívumok, hogy itt vagy amott nyilasként szerepelt, igazak voltak, de halál nem volt a kontóján. Az ügyvéd elég meggyőző adatokat szerzett arra – ami akkor nem volt példátlan –, hogy ez a koronatanú X. ügyben ugyanezt tanúsította más színhelyekkel, más személyekkel. Amolyan vándortanú volt, aki arra rántódott elő, mikor adva volt valaki, aki nyilvánvalóan nyilas volt, de nem volt semmi igazi gyilkossági adat, ami a halálos ítélethez szükséges lett volna. Akkor jött ő, és produkálta ezt az adatot.

Ezek után, ezt látván, az ügyet annyiban magamévá tettem, hogy az nem szolgált alapul egy halálos ítélethez; beszéltem másodfokú bírakkal, aminek eredményeképpen másodfokon az ügyet visszaadták az elsőfokú bírósághoz, és új ítéletre utasították. Második eljárásban az elsőfokú bíróság

valami börtönbüntetésre, talán életfogytiglanra ítélte, vagy talán még kevesebbre is, másodfokon azonban Bojta, aki a népbíróság elnöke volt, az aktára ráírta: „Miért nem halál?” – és ebből másodfokon halál lett.¹⁵⁰ Tehát végül is halálos ítélet született.

A groteszk a dologban az, hogy a tanácselnök, aki egy nagyon puha és jámbor embernek látszott, azt közölte valakivel, hogy azért kellett ennek az embernek halálos ítéletet kapnia, mert ugyanazon a napon szőnyegen volt egy csendőr is, és ha azt halálra ítélik, annak semmi kilátása nem volt a kegyelemre, ennek viszont volt kilátása rá, így ezt ítélték halálra. Ez engem csendesen elképesztett mint bírászkodási szempont, de úgy volt, hogy valahogy a népbíróság kiszagapárti és parasztpárti tagjának alkudnia kellett a kommunista és szociáldemokrata taggal és így aztán kijött egy ilyen mérleg az ügyből. Ezek után elkezdtem a kegyelmi ügyben talpalni, és végigtalpaltam az egész rangsort föl a minisztériumi osztályvezetőtől Hajdúig és Riesig. Végül is nem kapott kegyelmet és kivégezték. Ez valószínűleg rossz emlékként szerepelt Hajdú és Ries emlékezetében, úgyhogy az én bírói kinevezésemből, amit elképzeltem, nem lett semmi és utólag nem is bántam, hogy ez elmaradt.

Ennek van valamiféle lenyomata a zsidókérdésről írt cikemben; egy gondolatban utalok a népbíráskodás bizonytalanságára és labilis voltára.¹⁵¹ Az tulajdonképpen ennek az ügynek az inspirációjából származott jóval korábban, mert '48-ban – akkor írtam a cikket – már az ügy javában folyt, viszont a kivégzés '49-ben történt.

H.: Volt-e esély, s egyáltalán szándékodban állt-e, hogy a megváltozott körülmények között tovább dolgozz, egy egyre távolibbnak tűnő jövő számára a területrendezés terén?

¹⁵⁰ Bojta Béla (1899–1969): a népbíróság országos tanácsának elnöke, illetve tanácsvezetője 1945–1949 között

¹⁵¹ Lásd *BIM* 5. 231–256.

B.: Igen, a második tájékoztatóm – azt hiszem, ez már '49-re datálható – éppen a Területrendezési Intézet irányába történt. Nem emlékszem már, hogy akkor annak ki volt a vezetője, de Beér János volt a legfőbb protektor, és én a területrendezési kérdésben akkor nagyban benne voltam. Saját művemem dolgoztam, és akkor ezt szívesen csináltam volna intézeti keretben, de egy döntő pillanatban Beér János – aki egyébként minden jót akarni látszott nekem – az ügyet lefújta. Lehet, hogy túl erős tételnek tartott volna abban az intézetben, s úgy érezte, hogy nem fogok beilleszkedni, ha addig nem illeszkedtem, akkor ebbe sem fogok.

Beér Jánossal volt egy beszélgetésem ekkortájt, amikor úgy tapogatózott, hogy engem olyan reményteljesen tekintettek '45–'46-ban, és tulajdonképpen nem érti, én miért nem fejlődtem tovább. Nem tudom, hogyan és mint magyaráztam meg neki, mert én általában nem szerettem az embereket frontálisan szembetámadni és erkölcsileg kioktatni, majdnem azt mondanám, hogy gyáva voltam az emberekkel szemben kereken elítélő véleményeket megfogalmazni – üggyel vagy rezsimmel szemben igen, de a személyeket nem szerettem megbántani azzal, hogy én azt, amit ők csinálnak, így vagy úgy erkölcsileg elítélem – nem is ítéltam el. Általában nem szerettem emberek fölött ítélni. Lehet, hogy néha köllött volna...

H.: Miután ezen elképzelések nem voltak megvalósíthatók, hogyan került szóba az Egyetemi Könyvtár?

B.: Igen, sorrendben a harmadik tájékoztatóm volt a könyvtári tájékoztató, ami igazán előbb is eszembe juthatott volna. Apám is, húgom is könyvtáros volt. Nekem ugyan a szakmához közelebbi közöm nem volt – bár még azt sem mondhatom egyértelműen. Édesapám valamikor 1930-ban írt egy cikket *Könyvtáraink racionalizálása* címen. Ő sem volt igazi szakmabeli könyvtáros, de sokat dolgozott könyvtárak körül. A cikket körülbelül azért írta, mert fölvetődött az az ötlet, hogy a Szegedi Egyetemi Könyvtárat szétesztjék a ka-

rok között, és ez ellen emelt szót. Ebbe az írásába én erősen belesegítettem. Német forrásmunkákat olvastam, kivonatokat csináltam és referáltam neki, mert nehézkesen olvasott németül, úgyhogy nem mondhatom, hogy semmi közöm nem volt hozzá. Darvas József volt akkor a miniszter.

Darvassal sose voltunk igazi közeli viszonyban, de tudomásul vette, hogy nekem az elhelyezkedésemben közreműködik, és beadtam egy kérvényt, vagy talán szóban kértem, hogy könyvtári osztályvezetői kinevezést kapjak.

Később megtudtam, hogy Kondor Imre¹⁵² simán megkapta a műegyetemi könyvtár igazgatását, és én a műegyetemi könyvtár igazgatójával nyugdíjba menetele előtt véletlenül találkoztam. Úgy átfutott az agyamon, hogy ez nem volna olyan rossz hely a számomra, de aztán úgy éreztem, nem kompetens dolog, hogy én a Műegyetemre könyvtárigazgatónak elmenjek. (Utóbb, mikor a Statisztikai Könyvtárban dolgoztam, rájöttem, hogy egy ilyen szakmába könyvtári síkon nem olyan rettentő nehéz beletanulni.) Úgyhogy el se kezdtem ebben az irányban semmit, és Kondor Imre ezt simán megkapta, holott pozíciója a Parasztpártban olyanféle volt, mint az enyém. Ezzel a fáradsággal én is megkaphattam volna, de hát ez elmaradt. Kértem az osztályvezetői kinevezést, és valamikor december végén, sőt január első napjaiban rettentően sürgetnem kellett a dolgot, hogy legyen a folyamatosság a december 31-én lejáró rendelkezési állomány és az elsejével megkezdődő könyvtári állapot között. Megkaptam a kinevezést könyvtári tudományos kutató címen, még ebben sem a lehetséges első kategóriába, hanem a másodikba, osztályvezetésről pedig szó sem volt. Így történt, hogy a fizetésem az egyetemi tanári 2500-ról egyik napról a másikra leesett 1200-ra, és ettől kezdve elég nagy, az egész családra kiterjedő anyagi nehézségek sorozatai kezdődtek.

H.: De mindez már 1950–51 fordulóján történt?

B.: Igen. 1950 szeptemberében helyeztek rendelkezési állományba, és ez csak annyiban lepett meg, hogy egy szót se szólt senki előtte, hogy ez fenyeget, de egyébként évek óta tudtam, hogy valami ilyennek be kell következnie. Nem gondoltam, hogy ilyen – mielőtt bárki is megbeszélte volna velem, hogy hova kerülök – nyersen történik meg rendelkezési állományba kerülésem.

Negyvenkilenc végén Tolnai Gábor¹⁵³ – akkor még a minisztériumban ő volt az egyetemi főosztály vagy osztály vezetője – még egy fél évre szabadságot az összegyűjtött anyagok feldolgozása címén. Ha ehhez hozzáveszem az ötven végéig terjedő rendelkezési állományt, akkor egy teljes esztendőm volt úgy, hogy tulajdonképpen semmi kívülről szorító kötelességem nem volt. Ma sajnálkozva gondolok vissza arra, hogy egy évet teljesen szétszórtam, még az íróasztalnak sem dolgoztam semmit, és nem használtam ki eléggé.

Ötvenegyben kezdődött az egyetemi könyvtári pályafutásom, amiről különösebben érdekeset nem tudok mondani. Az igazgató Mátrai László¹⁵⁴ volt, aki az egyik legnagyobb meglepetés volt számomra, mert én Mátrai Lászlót úgy ismertem, mint egy rendkívül szellemes, kissé cinikus, nagyon

¹⁵² Kondor Imre (1911–1990): filozófiai író, könyvtárigazgató, parasztpárti politikus. 1934-ben végzett a debreceni egyetem bölcsészkarán, ahol 1932-től 1939-ig díjtalan gyakornok. 1941-től az egyetem magántanára, majd a Filozófiai Tanszék vezetője. A felszabadulás után 1945 áprilisától 1946 márciusáig a Nemzeti Parasztpárt ideiglenes vezetőségének, 1946 márciusától 1947 májusáig politikai bizottságának, 1947 májusától 1948 áprilisáig országos vezetőségének tagja. 1951 és 1957 között a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának főigazgatója. 1956 októberében bekerült a Petőfi Párt ideiglenes vezetőségébe. A forradalom leverése után az Országos Pedagógiai Könyvtár osztályvezetője nyugállományba vonulásáig, 1975-ig.

¹⁵³ Tolnai Gábor (1910–1990): irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, Rómában sztálinista kultúrdiplomata volt.

¹⁵⁴ Mátrai László (1909–1983): filozófus, könyvtáros, 1945–1980 között a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója

eszes, kellemes társalkodó partnert. Fogalmam sincs róla, hogy mikor ismertük meg egymást, az az érzésem, hogy inkább a negyvenes évek végén... Egyszer Mátrai Lászlóval együtt voltam egy nagyon sötét helyen a Magyar–Német Társaságban, Nicolai Hartmann-nak¹⁵⁵ a kor egyik legjelentősebb német filozófusának előadásán. Soha el nem felejtendő kontraszt, hogy a háta mögött egy Hitlert ábrázoló mázoló-mű volt, amely önmagában is csúnya volt mint festmény, nem szólva arról, akit ábrázolt, és ez előtt megjelent egy tökéletesen átszellemült, eszmévé finomult német idealista filozófus, vékony, keskeny, sápadt arccal, szép ősz hajjal és egy olyan szubtilis eszmefuttatással, amelyet csak németek tudtak kitalálni, és őt az egyik asztalnál együtt ülve Mátrai-val hallgattam végig. Mátrait bizonyosan ismertem a negyvenes évek elejéről, de a *Nyugat* köré tartozó barátaival közelebbi kapcsolatban nem voltam.

H.: *Élmény és mű* című könyve, amely akkor Baumgarten-díjat kapott, a ti körötökben valamilyen visszhangra talált?

B.: A világon semmire. Lehet, hogy én olvastam, sőt úgy rémlik, hogy olvastam; majdnem biztos, hogy Reitzer Béla is olvasta – ő az ilyeneket nem hagyta ki –, de Erdei biztosan nem, a körünkben ez nem volt téma. Ezek német idealista alap gondolatú vagy legalábbis iskolájú írások voltak. Azt megjegyzem, hogy Mátrai művei nagyon jók, ebben a zsánerben értelmesek és nem is érdektelenek.

H.: 1943-ban Wesselényi Miklós, a Magyar Nemzet főmunkatársa kezdeményezett egy körkérdést: „Mi lesz a magyar arisztokráciával?” Mátrai is válaszolt a kérdésre és kifejtette azon meggyőződését, hogy egy nemzet arisztokrácia, természetes úton kiválasztódó szellemi kiválóságok – értsd: szellemi elit – nélkül nem tud létezni. Gondolatai bizonyos pontokon egybevágóak a te elitfelfogásoddal, jöllehet a kiindulópont és a konklúzió mások.

¹⁵⁵ Nicolai Hartmann (1882–1950): német filozófus

B.: Egyáltalán nem emlékszem erre a körkérdésre, és még kevésbé Mátrai szereplésére.

H.: A háború előtti vitákban intranzigensen antifasiszta, humanista álláspontot képviselt. Negyvenhétben megjelent egy tanulmánya az egzisztencializmusról, a Sartre-tanulmány előszavaként, ami akkor nagyon nagy visszhangra talált. Még a hatvanas évek elején is ajánlottuk egyetemistáknak. Igaz, jószerivel ez volt az utolsó, saját nívóján megírt tanulmánya. B.: Negyvenhétben a szegedi egyetemen egy héten tizenhét előadást tartottam – illet az ember csak akkor tud csinálni, ha nem olvas. Szóval én tudtam Mátrairól, még arról is tudtam, hogy Mátrai a Parasztpárthoz közel áll, és ez stimmelt is – azt is tudtam, hogy a Magyar–Német Társaságban való találkozásunk ellenére, ő szintén egy antifasisztának elkönnyelhető valaki.

Na most, már amikor idekerültem, egyes leendő kollégáktól hallottam, hogy Mátrai László a lehető legkellemetlenebb főnök, akit csak el lehet képzelni. Még az ő cinikuságához egy adalékot tudok, amelyik arról szól, hogyan lett ő egyetemi könyvtáros. Mikor az Egyetemi Könyvtár átvészelt az ostromot, és Pasteiner Iván,¹⁵⁶ aki az igazgató volt, valahol nyugat felé eltűnt, és helyette Dománovszky Ákos,¹⁵⁷ a rangidős, egy kitűnő, eszes, öreg könyvtári róka vette át a könyvtár igazgatását. Mátrai László azelőtt is, akkor is arról volt nevezetes, hogy lehetőleg nem járt be hivatalos órákra. Rengeteg időt töltött hivatalos órák helyett belvárosi presszókban – egyszerűen a legkevésbé sem tartozott a lelkes könyvtárosok közé, és ezt folytatta igazgatóként is. Dománovszky Ákos egy szép napon szólt, hogy nézd, hát

¹⁵⁶ Pasteiner Iván (1887–1963): 1926-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Mátrai Lászlót (1909–1983) a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 23-án nevezte ki igazgatónak.

¹⁵⁷ Dománovszky Ákos (1902–1982): az Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatója volt

azért mégiscsak be kéne járni egy kicsit a könyvtárba, mire Mátrai László elővette a zsebében készen tartogatott egyetemi könyvtári igazgatói kinevezését, amelyet akkor már a Nemzeti Bizottságtól megszerzett magának, de nem sietett vele – mert minek az? –, és átnyújtotta Domanovszky Ákosnak, aki attól kezdve mind a mai napig békességben dolgozik Mátrai László vezetése alatt. Van még Mátrai Lászlónak egy szellemes mondása ebből az időből vagy valamivel későbből. Talán negyvennyolcban kínáltak neki egy egyetemi professzori kinevezést, akkor ő még aktív könyvtárigazgató volt, és erre azt mondta, hogy: „Nézzétek, akármi történik, még mindig a könyvtár lesz az, ami legjobban hasonlítani fog egy könyvtárhoz” – és nem vállalta el. Akkor még azt mondhatjuk, hogy a cinizmusa eleven volt.

Nekem azonban az a tapasztalatom, hogy azon emberek, akik bizonyos politikai igazodást cinizmusból csinálnak és egyidejűleg cinikusan is kommentálják saját igazodásukat, egy idő múlva kifogy belőlük a cinizmus és elkezdik erkölcsileg megalapozni saját állásfoglalásukat. Sőt nagyon szeretnek erkölcsileg ítélkezni olyanok felett, akik ezt nem követik. Mátrai kívül még Boldizsár Ivánnál¹⁵⁸ tapasztaltam ezt, aki nagyon kedvesen cinikus ember volt negyvenhét–negyvenkilencben, és mind kevésbé lett az, bár változatlanul kitűnő újságíró volt.

Visszatérve Mátraira, kiderült az, hogy Mátrai az előcsarnokban ül reggel, és nézi, hogy ki érkezik későn és ki nem, és a legkülönbözőbb, egészen apró kilengéseket is szigorúan számon tartja, szóvá teszi, ijesztgeti az embereket. Én általában egy-két, usque tíz percet késtem, mikor a beírócédula fölkerült a portáról a titkárságra, akkor a titkárt bízta meg, aki volt olyan gyenge valaki, hogy ezt vállalta, hogy az én beírásaimat állandóan kijavítsa. Én reggel következetesen

¹⁵⁸ Boldizsár Iván (1912–1988): író, újságíró. 1956-ban a *Hétfői Hírlap* főszerkesztője volt.

hét óra ötvenkilencet írtam be, szinte fantasztikus, hogy milyen pontosan ötvenkilenckor érkeztem állandóan. Ő ezt kijavította nyolc óra ötre, nyolc óra hatra, nyolc óra kettőre etc. És ezt mind Mátrai miatt kellett így csinálnia.

Ilyenfajta furcsa tempói is voltak Mátrainak, hogy fölvette a telefonkagylót, s odaszólt nekünk. Fölveszem a telefonkagylót: „Itt Bibó István.” – „Légy szíves, add oda a kagylót Orosz Gábornak.” Átadom a kagylót Orosz Gábornak, akivel a következőt közli: „Légy szíves, mondd meg a Bibónak, hogy ma megint túllépte az ebédidőt.” – Lehet, hogy ő ezt rendkívül machiavellista dolognak tartotta, én nem; ma sem tudom, mi volt ez, a direkt konfrontáció elkerülése-e vagy gyávaság.

Azt is hozzá kell tennem, hogy mióta őalóla kifutott az eredeti, lényegileg idealista jellegű iskola, azóta egy kissé elapadt a teljesítőképessége. Maga is egyszer keserűen mondta, ezek a polcok mind az én műveimmel volnának tele, ha az igazgatói munka ennyire le nem foglalna. Az igazgatói munkája egyébként abban állt, hogy időnként végigrohangált a könyvtáron és többé-kevésbé zavarta az embereket a munkában; semmilyen közvetlen, valódi igazgatási tevékenységet nem folytatott. Én azt hiszem inkább, hogy alapjában véve nem tudott átállni. Bár marxista szemináriumokat is tartott nekünk, és mindent szépen csinált, végeredményben életműve negyvenöt utántól a mai napig zömmel ilyen előszavakban és hasonlóknak merült ki.

A könyvtárban volt egy kaján mondás, hogy minek az évfordulója március 15-e. Annak az évfordulója, hogy Mátrai mérgesen megint konstatálja, hogy nem kapott Kossuth-díjat. Bocsánatot kérek ennyi malíciáért, de hát...

H.: Szeretném megkérdezni, hogy amíg az ötvenes években a könyvtárban dolgoztál, voltak-e irodalmi terveid?

B.: Voltak. Volt egy olyan fantasztikus tervem – először is akartam írni egy szociológiai és ideológiai tájékozódást. Akkor kaptam először tömény marxizmust a szemináriumban. –

Mátrai volt az egyik közvetítője – méghozzá Mátrai nem volt buta közvetítő. De az eredendő kiindulás rossz volt: jó sztálinian átragott marxizmust kaptam. Emlékszem, hogy marxista barátaim a harmincas évektől kezdve – akár Reitzer Béla, akár Erdei – a szememre hányták, hogy nem olvasok eleget és a marxizmussal szemben előítélettel viseltetem. Mivel a klasszikusokat nem olvastam, az ötvenes években ezt ebben a tálalásban tökéletesen ki kellett tanulnom. És akkor volt a gondolatom, bár én ezt korábban nem olvastam ki, de akkor nem is álmodtam, hogy ez ekkora marhaság.

H.: Nekem az a véleményem Mátrairól, hogy ő valóban nagyon okos ember, filozófia-történeti kultúrája lenyűgöző, analitikus képessége sem átlagos, ám a marxi életművet alaposan soha nem dolgozta fel. Ő a sztálini sémát egy pillanat alatt appercipálta, de azon műveket, amelyekhez (*Gundrisse* stb.) komoly közgazdasági kultúra kellett volna, nemigen olvasta végig, nem is érdekelte. Igazán a Monarchia mentalitástörténete foglalkoztatta. Voltak ezzel kapcsolatban ragyogó ötletei, de nem volt már türelme, fegyelme a rendszeres munkához. De tulajdonképpen nem Mátrairól szeretnék kérdezni, hanem arról, hogy amit e szemináriumokon kézhez kaptál, az a társadalom sztálini képe volt-e lényegileg?

B.: Az a sztálini kép volt... Egyébként ne felejtse, hogy a Marx korai műveinek a divatja a hatvanas években kezdődött.

H.: Nemcsak a korai művekre gondolok, hanem *A tőkére* is. Egyébként a *Gazdaságfilozófiai kéziratok* egy Mátrai kaliberű ember számára már a harmincas években – legalábbis németül – hozzáférhető volt, ő azonban ebben soha nem mélyedt el igazán. Mi ennek az oka, ezen viszonylag gyakori beszélgetéseinket követően nemegyszer eltöprengtem, mert az ő felkészültsége és íráskészsége mellett nemzetközi karriert csinálhatott volna.

B.: Ha elgondolom azt, hogy a magyar marxizmus magas szintű, filozófiai kultúrájú reprezentánst, Lukács Györgyön kívül

tudomásom szerint mást nem produkált, Mátrai lehetett volna. Fiatal, nagy reményű egyetemi karrier-palánta idejében szorgalmasan dolgozott, és legyőzte ezt az alkati lustaságot, de nekem volt olyan érzésem is, hogy alapjában ő nem rázódott a helyére azáltal, hogy marxistává deklarálta magát, hanem inkább gazdátlanabbá vált.

H.: Magad milyen munkára gondoltál?

B.: Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, nem is tudom pontosan, hogy mit akartam abba beletenni, mert sok mindent visszavetíték, amit gondolok. Mindenesetre nekiduráltam magamat, még diktáltam is. Van nekem abból az időből kusza, szétomló szövegek, amik az első átjavítás fázisáig sem jutottak el. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy *Válasz*-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Tudniillik Illyés Gyulát '56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkkel '50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságnak a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ötvenben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.

H.: Tulajdonképpen ezekben az években melyik volt az a kör, amelyikben mozogtál, ahol az esti barátkozásra alkalmas órákat töltötted?

B.: Lényegileg nem olyan rettentő gyakorlati összejövések for-

májában Illyés Gyula, Borsos Miklós; elsősorban Sárközi Márta, Németh László; ritkásabban Tóth Endre és felesége.¹⁵⁹

Tóth Endre a Parasztpárt főtitkára volt Erdei alatt, végig az egész kritikus időben, valamikor ötvenben azután ez a szerepe befejeződött, Parasztpárt sem volt gyakorlatilag, és végül helyet kerítettek neki, a IX. kerület helyettes tanácselnöke lett. Egyébként régi zsilinszkyánus volt, negyvenötben esztergomi főispán. Esztergomi főispán korából egy érdekes adalékot mondok: mint főispán, levizitelt Mindszentynél, s neki ez rettentő rossz emléke volt. Merev és teljesen visszahúzódo valakinek ismerte meg – azért mondom, hogy „neki”, mert apósomnak nem volt ennyire rossz emléke, de hát közöttük több volt a közösség, annak ellenére, hogy az egész dolgot apósom másképp fogta föl, például az iskolák államosítását, mint Mindszenty; Tóth Endre azt mondta, hogy teljesen mereven kezelte őt, nyilván a maga felfogásában e bitorló rezsim egyik exponensének tekintette. Mindszenty többek között a következőt mondta neki: „Tudja-e, főispán úr, hogy Esztergom vármegyének az örökös főispánja tulajdonképpen én vagyok?” – Ez egy jellemző adalék.

Ferenczy Bénéiekkkel¹⁶⁰ is összejártunk, úgy ritkásabban találkoztunk velük Németh Lászlóéknál. Farkas Ferenc benne volt ebben a körben és Epstein Erzsi, aki a '45-ben elpusztult Halász Gábornak¹⁶¹ volt a menyasszonya, ekkor már Tóth Endre felesége... Ezzel kapcsolatban jut eszembe Sárközi Mártának egy felejthetetlen története, hogy valami nagy '45-ös összejövetelen ő és Epstein Erzsi álltak egy kicsit úgy félre, mint hát özvegyek, és odajött hozzájuk egy akkor nagy for-

¹⁵⁹ Borsos Miklós (1906–1990): szobrász, Bibó Istvánék szűkebb baráti köréhez tartozott, s 1956-ban hozzájuk közel, a Rómer Flóris u. 53-ban lakott;

Tóth Endre (1902–1962): Bibó Istvánnak a Parasztpárt belső köreihez tartozó barátja volt.

¹⁶⁰ Ferenczy Béni (1890–1967): szobrász, grafikus

¹⁶¹ Halász Gábor (1901–1945): esszéista, irodalomtörténész, zsidó munkaszolgálatosként éhen halt.

golódó és szereplő személynek a felesége, és azt mondta, hogy milyen jó nektek, nektek nem kell reprezentálnotok.

H.: Hogy zajlottak hétköznapijaid ezekben az években?

B.: Ezután körülbelül három évig elég intenzív nyomorgás következett. Erre az időre esik az egy kiló krumpliért való sorállás és a két mázsa szeneknek és fának a fölhozása, a hajnali fél hatkor kezdődő sorállás a tejért. Nekem ezek az emlékeim erről.

H.: Ez alatt az idő alatt lezajlott a Rajk-per...

B.: A leghalványabb kétségem sem volt arról, hogy a Rajk-perből lényegében egy szó sem igaz. A rádióban hallottam a Rajk nyilatkozatát, ahol megkérdezték, hogy ő ugyebár trockista és mi a trockizmus lényege; akkor ő meghatározta a trockizmust halálos pontosan a hivatalos álláspont szerint, olyan meghatározást adott, amit egy valóságos egykori trockista – még ha saját egykori trockizmusára emlékszik is – képtelen lett volna adni, mert végül is csak azt mondta volna el, hogy mint trockista, hogy s mint gondolkodott. De Rajk nem ezt mondta, hanem hogy a trockizmus lényege a kommunizmus tagadása meg hasonlók. Teljesen negatív és süket szöveget. Emlékszem, hogy ez volt az, ami bennem teljesen eldöntötte, egyértelművé tette a helyzetet. Amúgy is én Rajkot ismertem, és az, hogy ő Horthy rendőrspicilije lett volna, az totálisan valószínűtlen volt. Úgyhogy utóbb csak néztem azokra az emberekre, akik kérdezték: „Te már akkor tudtad, hogy ez nem igaz?” – hát hogy az ördögbe ne tudtam volna. A Rajk-perben áldozatul esett Pálffy György,¹⁶² aki Reitzer Béla köréhez tartozott. Én csak egyszer találkoztam vele, mert ő Reitzer Andrásnak – Béla testvérének – volt szoros barátja, Reitzerék családjában ez teljes konszternációt okozott. Reitzer nénivel én állandó érintkezésben

¹⁶² Pálffy György (1909–1949): altábornagy; 1945. márciustól a Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztályának vezetője, 1948 tavaszán a honvédség főfelügyelője és honvédelmi miniszterhelyettes. 1949 májusában koholt vádak alapján letartóztatták, a Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték.

voltam, amikor ő már Pestre költözött, Reitzer bácsi pedig állandó vendéglátóm volt, amikor én Szegeden egy évig tanár voltam. Aztán zajlottak a többi perek, és ezek kísértetiesek voltak. Szebenyi Bandi ügye is egy borzasztó történet. A Szebenyi-tragédiáról én utólag azt tartom a legvalószínűbb verziónak, hogy Szebenyi a Rajk-ügyben tanúvallomást tett. Az újság úgy hozta, hogy Szebenyi bevallotta, Rajk utasítására Magyarország titkos közigazgatási térképét ő kiadta a jugoszláv követnek vagy valami titkos jugoszláv exponensnek, és arról én, mint aki a belügyben bent közigazgatási területen voltam, eleve tudtam, hogy nem lehet igaz: Magyarországnak nincs titkos közigazgatási térképe, és még az énutánam következő kommunista időkben sem lehetett, mert ez ostobaság. Még a rendőrségnek sem volt titkos térképe, mert a rendőrség térképe is csak saját beosztását vette fel, de az sem volt titkos. Úgyhogy ez is mutatta számomra ennek a dolognak a komolytalanságát.

Utóbb állítólag Szebenyinek az okozta a tragédiáját, hogy be volt paukolvá egy bizonyos tanúvallomásra, és nem pontosan azt vallotta. Nagyon lehet, hogy ez volt az ok, mert jóllehet ez is egy elég felháborító számárság volt, és lehet, hogy ő kitalálta magának, hogy mégsem egészen ugyanezt vallja, amit beléje paukoltak.

Szebenyit sosem ítélték el, csak egyszer csak egyszerűen nem volt. A verzió az volt, hogy mert nem úgy vallott, erre őt kivégezték, és a bentlávókkal tudatták, ki van végezve, hogy ezek aztán rendesebben viseljék magukat. Lehet, hogy amúgy is kivégezték volna, de őt ítélet nélkül végezték ki, mint úgy látszik, egy olyan valakit, akinek a tanúvallomására nem lehetett elég bizonyossággal számítani. Legalábbis utólag ezt a verziót hallottam.

Visszatérve, ötvenháromnál tartottunk, ötvenháromban jött a Nagy Imre-féle fordulat. Én éreztem, hogy ez egy jelentős fordulat, nem tudtam pontosan mérlegre tenni, mi fog ebből kijönni.

H.: Most hadd tegyek fel egy kérdést a negyvenkilenc és ötvenhárom közötti korszak megítélésével kapcsolatban: a törvénytérteket, a tömeges jogtiprást teljesen egyértelmű, hogy te milyen értékszempontok szerint ítéled meg. Azt szeretném megkérdezni, hogy akkor, azokban az években, vagy akár mai távlatból, látsz-e olyan változást – az iparosítás vagy akár a kulturális forradalom egyes elemeire gondolok –, ami pozitívnak minősíthető?

B.: Nézd, én teljesen egyetértettem – nem teljesen, de különösebb ellenérzés nélkül fogadtam a gyárak államosítását. Nem biztos, hogy ilyen gyors tempóban, nem biztos, hogy ilyen egy ütemben, nem biztos, hogy ilyen hirtelen, rajtaütésszerűen csináltam volna. Én általában ezeket a dolgokat nyugodt előkészítéssel szerettem elképzelni, de egészben nem volt ellene semmi kifogásom. Pontosabban, ami kifogásom volt, az nem a tulajdonosoktól való elvételben, hanem a munkáskormányzás teljes mellőzésében volt. Teljesen egyetértettem a népi kollégiumok létesítésével, a nyolcosztályos általános iskolával – a népi kollégiumok eredeti formájának a víz alá nyomásával természetesen nem.

Nehezen tudnék ugyanakkor '49 és '53 között olyan dolgokat találni, amiben egyáltalán különösebb jót találtam. Mert hiszen, ugye, a kulturális forradalom folyt, de ami a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, hogy az lényegében a parasztság gerincének a megtörése volt. Tehát én negyvennyolctól kezdve nem azért elleneztem a tévészék létesítését, mintha nem tudtam volna, hogy valami ilyennek előbb-utóbb létre kell jönnie, hanem azért, mert nem tudtam elképzelni másképp, csak ennek a parasztságnak belső fejlődésére alapozva. Ami akkor történt, az annak a gerincnek a megtörése volt – s ennek következményei mind a mai napig érezhetők –, ami '45 és '48 között épségben volt, vagyis éppen megerősödött. '45 és '48 között a parasztok feltett kalappal bementek a jegyzői irodába, és a jegyző kétrét hajlongva hallgatta és igyekezett orvo-

solni panaszait. A jegyző nem egy potentát volt, hanem egy közszolga, amilyennek lennie kellett. Negyvenkilenctől kezdve ezek az emberek ismét potentátok lettek, és a falu határában megjelenő akatáskás ember pontosan olyan veszedelem, mint amikor régen akár sötét ügynökök, akár egyéb sötét elemek megjelentek a falu határában. Ezt megbocsáthatatlannak és helyrehozhatatlannak érzem. Mert ez azzal nincs helyrehozva, hogy ma már valamit fejlődött – legalábbis a téeszcsékben – az önkormányzat. Továbbra is fölülről intéződik minden. Azóta a parasztok visszaalakultak nagyon alkalmazkodó, nagyon okos, mondhatnám úgy is, hogy sunyi embereké, amilyenek voltak nagyobbbrészt.

H.: Erdeivel ezekről a történeésekről nem beszélgettetek?

B.: Erdeivel akkortájt – nem mondom, hogy szabályos időközben, de – nem kevésszer találkoztam, mindig volt valami sorsüldözött, akinek az ügyében hozzá fordultam, és ő mindig igyekezett, amit lehetett, megcsinálni.

Emlékszem, hogy egyszer, valamikor '50 és '53 között, megkérdezte, hogy abban, ami Kínában történik, nem látok-e érdekeset, reményteljeset? De nem tudom már, hogy erről mit beszélünk.

H.: S általában a magyarországi fejleményekről sem folytattatok érdemi, hosszabb beszélgetést?

B.: Nem. Nekem erről olyan intenzíven negatív véleményt kellett volna mondani, ami – hogy úgy mondjam – egzisztenciálisan megbántotta és megrendítette volna. Én sose fogalmaztam vele ellenségesen.

Egyszer mondott nekem valamit, ami megrendítő volt és hízelgő rám nézve. Azt mondta, hogy miniszteri körúton járt az országban és különböző téeszcséket próbált megvizsgálni – az egyik rosszabb volt, mint a másik. És egyszer – valamilyen helyen – talált egy szövetkezetet, amelyben a jelek szerint minden kitűnően vagy legalábbis előíráson ment, úgy, ahogy azt a nagykönyvecske előírta. És akkor este lefeküdt és azt álmodta, hogy én azt mondom neki, hogy ebből

se érvényes semmi. Jelenlétem nem volt sem fizikai, sem vizuális értelemben látható, csak arra emlékezett: ez se jó, ez se igazi, de ezt valahogy én hitelesítem. Ezt mondta el, és jól neveltünk.

H.: Akkor térjünk vissza az 1953-ban történekre. Hogyan fogadták a júniusi kormányprogramot, Nagy Imre beszédét?

B.: Ötvenháromban én rettentő érdeklődéssel néztem, amit néztem, és valami olyan elképzelésem volt, hogy ebből lehet olyan fejlemény, ami számomra is – kvázi – felszólítást jelent a bekapcsolódásra, de csak nagyon messzire tekintve, mert ameddig ez ennyire szigorúan kommunista keretben marad, addig nekem ebben keresnivalóm nincs, még ha ezzel vagy azzal szimpatizálok is.

Akkor számomra a legérdekesebb az volt, hogy Erdei lett az igazságügy-miniszter.¹⁶³ De azonnal hozzá kellett fordulnom, mert rögtön megrohantak mindenféle kegyelmi ügyekkel, méltatlanul lecsukott emberek ügyeivel.

Valami négy ügygel mentem hozzá. A négy ügyből az egyik a Detre Pál szociáldemokrata építész festőművész feleségének a kiszabadítás – ez aránylag simán megtörtént. Volt még két ügy, melyek egyszerűek voltak, a negyedik volt a Kerecsényi Dezsőné ügye.

De még a „megrohanásra” visszatérve, elmondok egy jellemző adalékot. Valami távoli rokonom, mondhatnám úgy, hogy a sógorom sógorának a sógora, meghívott engem ebédre, nem sokkal rá, hogy Erdei miniszter lett. Még csodálkoztam, hogy feleség nélkül hív meg, pedig neki volt a rokoni kapcsolata. – És ott előadta azt a kívánságát, hogy én mint aki Erdei jó barátja, azonnal menjek el hozzá és intézzem el az ő B-lista ügyét. Elég az hozzá, hogy nem kapott nyugdíjat, és hogy ügyét hatálytalanítsák ezért meg azért. Az indo-

¹⁶³ Nagy Imre első kormányában (1953. július 4-től) Erdei Ferenc 1954. október 30-ig igazságügy-miniszter volt, ekkor visszatért a földművelésügyi tárca élére.

kot elfogadhatónak találván, vállalkoztam, hogy ezt szóba hozom. Azonban nemcsak azt kérte, hogy hatálytalanítsák, de azt is, hogy visszamenőleg a teljes fizetését adják meg. Hát ez addigra négy év volt, és ez egy elég horribilis összeg lett volna, és hát jeleztem neki, azt kizártnak tartom, hogy ez menjen. Erre azt mondta, nézd, ha ezt megcsinálod, akkor tíz százalékot kapsz belőle. Akkor ezen nagyot nevettem, az ajánlatot természetesen nem fogadtam el, s nem is vállaltam, hogy ezt a kívánságát kézbesítem, de mondom, hogy nemsokára megyek Erdeihez, úgyis van más ügyem – majd a gondját megemlítem. Erre azt mondta, hogy azt semmiképpen ne, úgy menjél Erdeihez, hogy csak ezt az ügyet mondd el. Hát aztán nem lett az ügyéből semmi, nem kapta vissza az állását, és visszamenőlegesen a fizetését sem. De hát ez csak egy adalék, hogy milyen elképzelések voltak a világon.

A Kerecsényi Dezsőné ügyét nem tudtam összehozni, ezt egy helyen, azt hiszem, már elkezdtem. Itt csak annyit tudok hozzátenni, hogy Erdei kilenc hónap múlva közölte velem – nagyon komoran és rosszkedvűen –, hogy képtelen volt az ügy aktáit megszerezni. Ez egy adaléka annak az ÁVO-s ellenállásnak, ami igyekezetével szembeszállt. Úgyhogy '54 végén összeeszkábáltam egy kegyelmi kérvényt, aláíratam mindenféle emberekkel – mint korábban említettem –, csak Szekfü nem volt hajlandó az istennek sem aláírni. Ezt Illyés Gyula átadta Vas Zoltánnak – aki akkor olyan miniszterelnökségi államtitkár volt Nagy Imre körül –, ő aztán két hét alatt elintézte az ügyet. Hát, ezt csak kommunista vonalon lehetett elintézni, Vas Zoltánnak rendkívül mozgékony és ügyes aktivistáival. Akkor szabadult ki Kerecsényiné és rá két héttel megbukott Nagy Imre.¹⁶⁴ Úgyhogy utolsó percben sikerült...

¹⁶⁴ Az MDP Központi Vezetőség 1955. márciusi és áprilisi határozatai Nagy Imrét jobboldali elhajlóként bélyegzik meg és leváltják összes tisztségéből.

H.: Szabó Imre,¹⁶⁵ aki azokban az években az Igazságügy-minisztérium törvényelőkészítő munkájában fontos szerepet játszott, említette, hogy a kodifikációs folyamat megújulása Erdei igazságügy-minisztersége alatt gyorsult fel; igaz, Erdei 1953 júliusa és 1954 októbere között – tehát az első Nagy Imre-kormány tevékenységének expanzív időszakában állt a tárca élén.

B.: Anélkül, hogy Erdei érdemeit csökkenteni akarnám, az az érzésem, hogy az igazságügyben lévő jogászok egyszerűen föllélegeztek és elkezdtek működni. Az akkori helyzetben ez logikus is volt, és így indult meg a dolog. Mert Erdeinek a közvetlen tételes jogászat iránt nem volt nagy érzéke. Elvégezte a jogot, de különösebb lelkesedés nélkül, a tanárok közül csak Horváth Barnát szerette, a közjogot egyszerűen ki nem állhatta, és a magánjog iránti undora pedig az ügyvédjelöltséggel kapcsolatos leveleiben is rögzítve van. Úgyhogy alig hinném, hogy ott ő konkrét kodifikációs tervek kezdeményezett volna, nyilván hagyta útjára. Ő neki nagyon jó érzéke volt a jó szakemberek fölhasználására, hamar észrevette, hogy ki ér ott valamit és ki nem.

H.: Az ott dolgozó jogászok visszaemlékezései szerint, meg saját írásaiból, jegyzeteiből ítélve, 1953 júliusában ő terjeszti a kormány elé az amnesztiajavaslatot, részt vesz a Munkatörvénykönyv újrafogalmazásával kapcsolatos elvi állásfoglalás kidolgozásában s – a legdokumentálhatóbban – az 1954. évi tanácstörvény előkészítésében.

B.: Az akkori Igazságügy-minisztériumot én már abszolúte nem ismertem, a régi kollégáim közül összesen két ember volt benne, azok is ilyen teljesen mellékes gazdasági beosztásokban, így fogalmam sem volt róla...

H.: Hogy újra földművelésügyi miniszter, majd miniszterelnök-

¹⁶⁵ Szabó Imre (1912–1991): jogász, egyetemi tanár; 1945–55-ig az Igazságügy-minisztérium munkatársa, utóbb a kodifikációs főosztály vezetője.

helyettes lett Erdei Ferenc, ezt követően változott-e valamilyen a kapcsolatokat?

B.: Nem, ugyanolyan maradt. Aránylag a legaktívabb '53-ban volt az említett ügyekkel kapcsolatban. Volt egy olyan hagyomány, hogy egyszer egy évben családirag fölkerelkedtünk és meglátogattuk őket. Ez megvolt az egész időben, de ők utoljára nálunk valamikor '49-ben voltak. Egyszóval volt egy ilyen kapcsolat.

H.: Hogyan fogadtad a XX. kongresszus¹⁶⁶ állásfoglalásait '56 tavaszán, hogyan ítélte meg Magyarország helyzetét?

B.: A XX. kongresszus lassan szivárgott ide. A XX. kongresszusig végeredményben azt a folyamatot láttuk, hogy Rákosi, aki Nagy Imre kormányra jutása pillanatában hátrébb szorult és defenzívában látszott lenni. Rákosinak egy hét múlva tartott ellenbeszéde,¹⁶⁷ amelyik nagyon rossz benyomást keltett azokban, akik azt, amit ő csinált, nem szerették, Nagy Imréék egész indulását beárnyékolta. És látszott, hogy '56 elejéig Rákosi lépésről lépésre, folyamatosan visszaserzi pozícióját.

Azonban én akkor már éreztem egy momentumot, amelyik ordítóan mutatta, hogy Rákosi pozíciója nem azonos a régivel. Hírért kaptam annak az interjú- vagy beszélgetés-sorozatnak, amelyet Rákosi az írókkal bonyolított. Mert ha Rákosi arra szorul, hogy Déry Tiborral és Németh Lászlóval, Illyés Gyulával és természetesen még egy sor íróval ilyen tanácskozásokat folytasson, akkor az ő helyzete már nem olyan szilárd. Már nem emlékszem pontos tartalmukra, pedig arról is hallottam akkor, de azokból is az jött ki, hogy Rákosi egy defenzívában lévő ember.

¹⁶⁶ A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa 1956. február 14–25. között ülésezett Moszkvában.

¹⁶⁷ Rákosi beszéde Nagy Imre 1953. július 4-i kormányalakítása után egy héttel, július 11-én hangzott el a budapesti pártaktiva értekezleten.

H.: Ezek a beszélgetések 1955 késő őszen, telén zajlottak.¹⁶⁸

B.: Igen, s ebből éreztem, hogy Rákosi már nem érzi magát teljesen a pozíciójában. A XX. kongresszus után ez már teljesen nyilvánvaló volt. Akkor történt, hogy Litván nyilvánosan árulónak aposztrofálta, erről elég hamarosan hallottam akkor.¹⁶⁹ És akkor történtek olyanfajta rossz ízlésű dolgok, hogy Rákosi öreg zsidónak nevezte magát, érzékelve Beriják antiszemitizmusát.¹⁷⁰ Úgy érezte, hogy ő még ezt a lovat is valami módon meglovagolhatja, ha másként nem, hát így. De ez egyrészt szálnalmas volt, másrészt visszatetsző. Ám mindez azt mutatta, hogy Rákosi valahol rosszul állt.

Most fogalmam sincs, hogy hol és kitől hallottam erről, hogy Rákosinak volt valami amerikai orientációs kísérlete is, amivel ő valamiféle titói kiugrást akart megkísérelni '56-ban, azt érezve, hogy Moszkvában mindinkább rosszul áll. A történet fantasztikus, s Rákosi cinizmusába ugyan belefér, ám az adott politikai konstellációban szinte lehetetlen elképzelni.

És ezenkívül visszahallottam egy Rákosi-párbeszédet, ami valószínűleg szintén apokrif, de szintén belefért volna Rákosi cinizmusába. A történet a következő: Rákosi egy foga-

¹⁶⁸ A beszélgetésekre az 1955. őszi, ún. író-memorandum után került sor az aláírások visszavonása érdekében.

¹⁶⁹ Litván György (1929–2006): történész; 1956. március 23-án a MDP XIII. kerületi szervezetének pártaktíváján felszólalásában a jelen lévő Rákosi Mátyás lemondását követelte. A forradalom után bebörtönözték. A rendszerváltás után az 1956-os Intézet alapító főigazgatója volt. Fő művei: *Szerette az igazságot* (1977), *Magyar gondolat – szabad gondolat. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* (1978), *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája* (1993), *Jászi Oszkár* (2003).

¹⁷⁰ Utalás L. P. Berijának, az SZKP Politikai Bizottsága állambiztonsági ügyeket felügyelő tagjának 1953. júniusi moszkvai kijelentésére a Rákosi vezette „zsidókirályságról”. Hegedüs András szerint – aki jelen volt a tárgyaláson – ez a kifejezés nem hangzott el, legalábbis ő nem hallotta. (Lásd Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Budapest, 1988. 201.); továbbá Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.)

dáson, '55-ben vagy '56-ban találkozik a jugoszláv követtel és félrevonja különbeszélgetésre: „Mondja, X. Y. elvtárs, maguk azt mondják, hogy a kommunizmust nem úgy kell csinálni, ahogy mi csináljuk vagy csináltuk, hanem úgy jó, ahogy maguk csinálják, nézze, nem jó az sehogy sem”. A történetet – most már eszembe jutott – Schürecz Józseftől,¹⁷¹ akinek kilenc hónapig cellatársa voltam, hallottam, lelke rajta.¹⁷²

H.: Szóval, érzékelhető volt egy törés; a politika folytonosságának a megszakadása?

B.: Én érzékeltem egy törést. Érzékeltem azt, hogy itt egy új vonal kezdődik. Én a következőképpen fogalmaztam meg magamnak a dolgot. Az egész időszakban az volt az elképzelésem, hogy ez a folyamat – főleg '56-ban gondolkoztam így –, ami megindult, belátható időn belül el fog jutni – és tulajdonképpen bizonyosra vettem, hogy eljut – Nagy Imre visszakéréséhez. Az egész erjedésből főleg Rákosi orvosolhatatlan gyengeségét érzékeltem, jobban, mint átlagban akkor szokásban volt. Tóth Endrével beszéltem, és ő szentül állította, hogy az összes szálakat továbbra is Rákosi mozgatja hátul, úgyhogy volt egy ilyen közvélemény is, de én érzékeltem azt, hogy ez a folyamat el fog jutni Nagy Imre miniszterelnökségéhez, s ha Nagy Imre újból miniszterelnök lesz, akkor azt, amit '53 és '54 között próbált csinálni, végeredményben egy állandó visszahúzás mellett, azt elkezd majd egy ilyen visszahúzás nélkül megvalósítani, és ha ezt így csinálja, szembe fog kerülni azzal a problémával, hogy amit ő a politikában csinálni akar, azt egy ilyen jellegű politikai rendőrséggel nem lehet véghezvinni. El kell jutnia oda, hogy a politikai rendőrség megszűnjék döntő közéleti és

¹⁷¹ Schürecz József (1922–?): pártmunkás, a Fővárosi Közlekedési Vállalat vezérigazgatója volt. 1958-ban 3 évi börtönre ítélték.

¹⁷² Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró, Nagy Imre munkatársa, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a demokratikus ellenzék doyenje. Szerinte a történet igaz, neki egy jugoszláv diplomata mondta el, és Schürecz tőle hallotta.

politikai faktor lenni, megszűnjék egy olyan együttesnek létezni, amelyik azt hiszi magáról, hogy az ő létezése a rezsim fennállása szempontjából fontos.

Erre van egy ilyen szólam, amit folyton ismételnek: politikai rendőrség a világon mindenütt létezik. Politikai rendőrség valóban mindenütt a világon létezik, de ahol szabadság van, ott a politikai rendőrség nem hiszi azt, hogy a rezsim fennállása rajta múlik; mert a rezsim fennállása azon múlik, hogy időközben választás van, és a választás újra és újra megerősíti a rezsim létét. De hogy Nagy Imrének előbbutóbb szembe kell néznie valamiféle többpártrendszerrel és valamiféle politikai rendőrség-átszervezéssel – legalább ezzel a két problémával, ezt biztosra vettem.

A többpártrendszerben egyáltalán nem zártam ki azt a lehetőséget, hogy az valamilyen leszűkített platformon belül érvényesül, tehát tudtam azt, hogy a világon minden szabad parlamentáris fejlődés úgy indult el, hogy volt egy leszűkített platform, amelyen belül ez lehetségessé vált. Például az angol forradalom úgy indult el, hogy a Stuart-királyok pártjának nem volt szabad pártalapítási lehetősége, a francia forradalom kezdetén pedig a királypártiaknak nem volt szabad pártalapítási lehetősége. Tehát valamilyen platformja minden szabad demokráciának volt, és én helyeseltam volna, hogy egy sor – ahogy akkor mondták: szocialista vívmány ezen a platformon szigorúan rajta legyen, és azokat ne lehessen kétségbe vonni. De ezen belül valamiféle többpártrendszer nélkül ezt a folyamatot, amelyik a Nagy Imrével számunkra elkezdődött, egyszerűen tovább folytatni nem lehetett. Ez a jóslatom bevált, azzal a különbséggel, hogy amit én kettő-négy évre kontempláltam, az két hét alatt zajlott le, igaz, az iszonyú robbanásra nem számítottam.

Az volt az érdekes, hogy én egy furcsa pszichológiai kettősséggel időnként teljesen fantazmagóriaszerűen álmodtam egy szép felkelésről, amelyik megmozgatja az egész népet és valami jóhoz elvezet, és ugyanakkor az eszem és

a közvetlen tapasztalatom azt az érzésem erősítette, hogy ez ebből a fáradt, kiábrándult országból nem telik ki. Úgyhogy mikor júniusban pár diákkal beszéltem – '56 júniusában –, és kérdeztem őket, ugyanezzel a halvány és magamnak meg nem fogalmazott reménnyel, hogy mi a közhangulat az ifjúság körében, ők is azt mondták, hogy az ifjúság reménytelen, tökéletesen kiábrándult. Teljesen reménytelen saját pályája és karrierje szempontjából is, mert ide-oda dobálják őket, nem mehetnek, ahová szeretnének, úgyhogy ebből az ifjúságból semmi jelentős mozgás nem fog kitelni.

H.: Az 1956-os nyár a Petőfi Körben már az erjedés, a látványos viták időszaka. Te részt vettél valamelyik vitán, eljártál ezekre a vitákra?

B.: Nem jártam el, mert az volt az érzésem, hogy ami ott történik, arról időben úgyis fogok tudni, hozzászólnom pedig nem érdemes, mert én nem állok azon a platformon, amin ezek a viták zajlottak. Ha én azzal, amit most elmondtam, ott előállok, hogy tudniillik melyek azok a problémák, amelyek ebből a fejleményből óhatatlanul ki fognak jönni, akkor őket csak zavarba hozom, kompromittálom az őket árgus szemekkel figyelő pártvezetőség előtt. Úgyhogy én az egész idő alatt egyetlen jelentős vitán nem voltam. Elmentem ugyan a területrendezésről szóló vitára, ott hozzá is szóltam, fújtam a magam vesszőparipáját, de ezekre az igazán jelentősekre nem. Rendkívül érdekeltek ugyanakkor, úgyhogy másodnap vagy harmadnap megtudtam a tiszti házban zajlott legjelentősebb vitáknak a teljes tartalmát, de nem mentem el.

S ehhez hozzá kell tennem, hogy most, hogy visszaemlékszem, visszatérő motívum, hogy rengeteg olyan dolgon nem voltam ott, ahol ott lehettem volna, és nem törtem magamat. Én oda, ahol valami közvetlen, értelmes aktivitás vagy fogalmazás lehetőségét a magam számára nem láttam, ritkán mentem el csak azért, hogy ott legyek. Úgyhogy például, mint a múltkor elmondtam, '40 és '44 között olyannyira kikapcsolódtam mindenből, hogy '44-ben már nem

tudtam visszakapcsolni, pedig akkor már szerettem volna, és ezt utólag többé-kevésbé bántam. De többnyire az volt az érzésem, hogy alapjában nem vesztettem olyan jelentős dolgot, és ez visszatérő motívum...

H.: Ha néhány mozzanatot felidéznél a területrendezési vitáról. Emlékezetem szerint ez nem a Petőfi körüli vitaestek sorozatába illeszkedett...

B.: ...mert ez nagyon érdekes dolog abból a szempontból, hogy '56 tavaszán szőnyegre került nagyon a területrendezés ügye. Rákosiék ezt valami kulcskérdésnek tekintették, és valamiféle pozícionyerést akartak belőle csinálni. Az volt a céljuk, hogy néhány renitens párttitkárnak egy kicsit a nyakára akasszák a hurkot. Amolyan jellegzetesen Rákosi-féle, alantas machiavellista szempont, egy területrendezést, ami esetleg negyven vagy ötven évig az ország nyakán marad, ilyen szempontok szerint csinálni.

De ez jellemző volt rá minden vonalon. Például ipari síkon ez katasztrófát jelentett, azt jelentette, hogy egy jelentős ipari struktúrát egyik napról a másikra évtizedekre képes volt fölrúgni valami egészen pillanatnyi taktikai és hatalmi előny kedvéért.

Nahát, azt hallottam, hogy a területrendezési tervet ezért csinálta, s hát ebből aztán nem is igen sült ki természetesen valami jó. Emlékszem, hogy akkor engem Erdei telefonon megkérdezett, nem akarnék-e ebben részt venni és nem érzek-e magamban egy ilyen álláspontváltozást, ami ezt lehetővé tenné. Azt mondtam, hogy ha ehhez álláspontváltozás kell, akkor nem. És nyilvánvaló, hogy ilyen szellemű területrendezésben nemigen vettem volna részt. De a téma érdekelt, és mikor ez volt, erről volt egy nem Petőfi körüli, de azzal párhuzamos, már nem tudom, hogy hol, csak arra emlékszem, hogy Markos György ott volt, s arra sem emlékszem, hogy ki volt az előadó. Én hozzászóltam és elmondtam a saját vesszőparipánkat a megyék ellen. Erdei nem volt ott. Hát ennyit erről a területrendezésről, amelyik aztán homokba fulladt. Egy

furcsa hagyatéka mind a mai napig ennek megmaradt, hogy tudniillik a területrendezést politikailag kényes kérdésnek tekintik. Ezért lett ez a művem, amit 75-ben csináltam, titkos anyag, „hivatalos használatra szóló” anyag.¹⁷³

H.: 1956 tavaszán sem nyúltál tollhoz. Dolgoztál újra valamilyen tanulmányon, vagy erre nem volt lehetőség?

B.: A szellemi erjedést éreztem, de írni nem írtam. Pontosabban, nem tudom, hogy az első apró töredéket mikor írtam. Lehet, hogy már '53 után kezdtem el. Alapjában véve ezek nem voltak jelentősek. Olyan írások voltak, amelyek fölött rettentő hamar elmúlt az idő.

A történetek felgyorsultak, és azokra kellett volna reflektálni, az én hozzászólásom ideje azonban, úgy éreztem, nem jött még el. Emlékszem, hogy nagy esemény volt, azt hiszem, májusban. Tudom, hogy ott volt Veres Péter, Kosáry Domokos. Ezzel a társasággal én is elmehettem volna, mert Nagy Imrét szerettem, és föltételeztem, hogy homályosan bár, de emlékszik rám, De nem jutott eszembe, hogy én oda elmenjek.

Közvetlenül '56-ban, a forradalom előtt négy-öt nappal megnéztem Bernáth Aurél kiállítását. Ott egész furcsa helyzet adódott, mert ott volt Nagy Imre a feleségével. Egy teremben megálltak, és az egész kiállítási közönség körülállta őket. Álltak kettesben, olyan félszegen – hogy most mit tegyenek, a képeket nézzék vagy mit csináljanak –, és mindenki bámulta őket. Én éreztem, hogy kínos helyzetben vannak, láthatóan szeretnének elvegyülni a tömegben. Nagy Imre nem volt az az ember, aki fölhasználja az alkalmat, hogy a középpontba kerüljön. És még úgy eszembe jutott, oda kéne menni és köszönni neki, mert hát föltétlenül emlékszik rám, és tán örülne neki, hogy valaki ezt a furcsa helyzetet meg-

¹⁷³ Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. MTA, Budapest, 1975.

bontja. De nem vitt rá a lélek, és végül nem mentem oda és nem köszöntem neki.

H.: Ezeknek a napoknak tragikus eseménye volt Rajk László temetése. Te jelen voltál-e ezen a szomorú aktuson?

B.: Oda még el is mentem volna, valami konkrét akadálya volt, hogy végül nem mentem el. Akkor volt Viki bácsinak, a nagybátyámnak a temetése. Egyszóval a Viki bácsi temetése elég ok volt, hogy ne menjek el Rajk temetésére. Emlékszem, hogy három velem jó barátságban lévő belügyi ember egy külön sorban ment, három nem kommunista belügyi ember: Szentgyörgyi István, Takáts József és Karczagh. Mind a hárman jól emlékeztek Rajkra, és nyugodtan odaállhattam volna negyediknek melléjük én is – de hát ezt is csak később hallottam.

H.: Október 23-án az elégedetlenség felkelésbe torkollott, megindult az események drámai felgyorsulása. Te mikor lettél – hogy úgy mondjam – cselekvő ember?

B.: Október 23. még mindig ebben a szokásos, rezervált, távolmaradó állapotomban ért – végig inspekciós voltam a könyvtárban. Egész nap bent voltam, este hat-hét óra körül az ablakból néztem a felvonuló ifjakat. Ugyanúgy nem voltam jelen Szárszón... az egyetlen a makói kirándulás, amin „jelen” voltam.¹⁷⁴

H.: S az inspekció után, az esti órákban sem kerültél az események sodrába?

B.: Az inspekció végével, este hét óra körül – a hazafelé való utamba belekerült –, a Parlament elé mentem. Ha a Rádió került volna utamba, akkor azt néztem volna; az sokkal mozgalmasabb lett volna. A Parlamentnél megálltam és végighallgattam Erdei beszédét, a Sinkovits szavalatát és Nagy Imrét. Hallottam az Erdei lehurrogását, aki úgy kezdte, hogy „elvtársak”. Már akkor lehurrogták az elvtársak meg-

¹⁷⁴ A Márciusi Front alapítóinak és szimpatizánsainak konferencia-szerű, programadó összejövetele 1937. október 2–3-án.

szóltatást. Ez számomra figyelemre méltó volt; idáig jutott el a közhangulat. Utána hosszú szünet volt, folyton mondták: „Hozzák Nagy Imrét! Hozzák Nagy Imrét!” Aztán jött Nagy Imre. Az elején őt is egy kicsit lehurrogták – nem tudom pontosan, hogy miért. „Eltársak!” – így kezdte ő is. Talán ezért járt a hurrogás. Mert Nagy Imre ezt kérdezte: „Nekem szólt ez a lehurrogás?” – Erős ellenzúgás volt. „Nem! Nem!” – és akkor folytatta. Beszéde nem volt magával ragadóan frapáns, egy hirtelenjében előrántott, kissé zavarban lévő embernek a szimpatikus beszéde volt, és voltak benne emberi hangok – azok önála mindig voltak.

Megint egy közbevetés: '53-ban Farkas Ferenc majdhogynem könnyezve emlékezett meg Nagy Imrének arról a passzusáról, ahol azt fejtette ki, hogy egy túlméretezett felső-oktatást csináltunk és az alsóbb szinteket elhanyagoltuk, pedig azok a kis magyarok éppen úgy megérdemelték volna a gondoskodást, mint a felsőbb évfjáratok. A „kis magyarok” kifejezésben lévő melegség hatotta meg Farkas Ferencet, hogy ezt a hangot ő nyolc év óta vagy hat év óta nem hallotta.

Nagy Imre elmondta a beszédét a Parlament erkélyéről, de nekem közben akkor rendkívül rossz érzésem volt az egész ottlétről, mert a Parlament előtt körben, a villamossíneken szinte zárlatszerűen álltak a villamosok. Csak a déli oldalon volt egyáltalán bejárat. Úgyhogy nekem az volt az érzésem, hogy itt körös-körül olyanok vannak, akik sortűzre állanak készen, és a villamosok arra vannak ott, hogy a társaság olyan könnyen szétszaladni ne tudjon. Azt hiszem, ez a közérzet nem volt alaptalan, de nem került sor semmire.

Akkor este fölhívtam a feleségemet, mondtam, hogy itt vagyok a Parlamentnél, a tömeg alapjában békésnek látszik, bár megvolt a hajlandósága arra, hogy a rácsokon átmenjen. Ott elég nagy zúgás támadt, én is kicsit belezúgtam. És mellettem egy öregebb ember azt mondja, hogy mit heccel, nem kell most heccelődni, ez nem olyan jó dolog. Kicsit elszégyelltem magamat. Ugyanakkor megjelent egy teher-

autón egy csomó munkásfiatal. Ez a teherautó lassan bejött délről a villamosok által zárt területre, és lépésben haladt. A fiatalok egyike elkiabálta, hogy a Rádiónál lőnek, a Rádiónál lőnek. Velem volt akkor egy rövid ideig Tettamanti Károly műegyetemi tanár és rákiabált: „Ne provokáljon itt, ez nem igaz!”

Én nem tudtam, mit higgyek, mindenesetre telefonáltam a feleségemnek és mondtam, hogy itt a tömeg békés. Ő viszont azt mondta, hogy most hallotta Gerő beszédét a rádióban, ami minden volt, csak nem békés. Na hát, akkor én hazaindultam, hazamentem. Nem tudom pontosan, a parlamenti gyűlés hogy végződött, azt hiszem, az akkor végül az estével szétszlott. Ez volt október 23-án.

24-én, azt hiszem, már lehetett hallani, hogy valahol lőnek. Utóbb hallottam azt a magyarázatot, hogy tulajdonképpen az a lövöldözés, ami 24-én volt a Nagy Imre beszéd hatására, 25-ig úgy-ahogy lelappadt. És 25-én volt egy rendkívül békés indulatú menet, amelyik a szovjet tankokkal fraternizált. Az Astoriától indult el a Parlament elé, és odaérkezvén ott majdnemhogy – ha nem is egymásra, de keresztirányban lőttek a szovjet tankok, mert amelyik a fraternizáló tömeggel jött, ezekkel volt barátságos, amelyik a téren volt, az a tüntetőkkel szemben volt ellenséges. A térről történt az a sortűz, amelyiknek a pártház előtt áldozata lett I. Tóth Zoltán történész, vagyis ők a Parlament előtti térről pásztázták végig az Akadémia utcát. Úgy hallottam, akkor ebből lett a parlamenti sortűz, amiről ilyen személyes emlékeket hallottam az emberektől. És fent a Rózsadomb tetején egy asszony beszélt róla, hogy ez már rettentő, hogy ezek a fiatalok milyen hősileg áldozzák föl magukat. Azt hallottam hogy az egész lövöldözés már lelappadt volna, mert annak a Rádió volt a góca és más nem, de amikor a parlamenti sortűz megtörtént, akkor az mint egy rákos áttétel, szétspriccelt, és a város legkülönbözőbb pontjain kezdődtek ilyenek: Széna tér, Csepel stb.

H.: Én azt hiszem, ez tényszerűen nem pontosan így zajlott, de ez most ebből a szempontból nem fontos, mert azt szeretném, ha felidézhetnénk, hogy te...

B.: Én ezt a variációt hallottam, és mindenesetre a lövöldözés attól kezdve még intenzívebb lett. Én akkor elkezdtem próbálni tapogatózni. Lementem a Mártírok útjára¹⁷⁵ és megkíséréltem találkozni ezzel-azzal, de nem konkrét embereket kerestem... akkor mindenki mozgott a városban. Talán Tóth Endréekkel együtt mentem le. A Mártírok útján csak anynyt láttam, hogy egy nagy bérháznak a tetején szovjet katona áll fegyverrel, de ezt rajtam kívül más ember is láthatta. De senkinek nem jutott eszébe, ott lövöldözés nem volt. Elhangzott valami sortűz, de nekem, úgy is mint teljesen gyakorlatlan puskásnak, fogalmam sem volt róla, hogy honnan hangzik. Éreztem, hogy ez a katona ott nem barátságos jelenség, de nem lett semmi.

Egyetlen érdekes találkozásom volt. Boldizsár Ivánnal futottam össze a Mártírok útján. Ez valamikor 24-e és 28-a között lehetett, vagyis még dörögtek a fegyverek. Ez alatt az idő alatt én egy cikket kezdtem el írni. A cikknek a lényege körülbelül az volt, hogy kéne a kibontakozást kezdeni.

A cikk azzal kezdődött, hogy a kommunista párt halott, de a kommunisták annál elevenebbek. Tehát azt akartam regisztrálni, hogy ez, ami mostanáig történt, azt lényegében kommunisták csinálták, tehát senki se képzelje azt, hogy azért, mert a kommunista párt mint szervezet láthatóan úgyszólván összeomlott, hogy azért a kommunisták nincsenek és nem döntő faktorok. Ezzel kezdődött a cikk, azután pedig ilyen kibontakozási tervezetések voltak, amelyekben én még akkor nem mértem fel az eseménynek egész fontosságát, mert azt javasoltam, hogy össze kellene hívni a '47-es országgyűlést, mert a '49-est nem lehet komolyan venni, és annak alapján... – ez annyiban volt reális, hogy a '47-es par-

¹⁷⁵ Margit körút

lamentben már nem volt még a kisgazdapártnak az az irreális többsége, amely teljesen működésképtelenné tette a '45-öset. Én valami kontinuitást képzeltem, de egypár nap múlva már ott tartottam, hogy semmi kontinuitásra nincs szükség, mert ez a forradalom maga elég egy jogfolytonosság elkezdéséhez.

Ez a cikk már eléggé meg volt írva, de fogalmam sem volt, hogy hová kell vinni, ez ismétlődő dolog, kritikus pillanatokban nem tudom, hogy kivel kell a szálakat fölvenni. Sokszor csudálkoztam olyan embereken, akik ilyenféle közbülső időkben százakra menő személyes kapcsolatokat számon tartottak. Később – már '63 után – találkoztam egy rabtársammal, aki közölte velem, hogy ezer címet tud és mindenre van garnitúrája, egy másik rabtársam pedig azt tudatta velem, hogy majd ha én megint miniszter leszek, akkor majd forduljak hozzá, mert ő bérgyilkostól miniszterig mindenkire tud nekem embert.

H.: Nem szóltál arról, hogy Boldizsár Ivánnal való találkozásod...

B.: Igen, ott tartottunk. Boldizsár Iván rögtön szinte rám rohant, hogy „van-e valami cikked?” Mondom, éppen most dolgozom valamin, de hát ez azzal kezdődik, hogy a kommunista párt halott, lehet-e ezt leírni? „Hogyne lehetne, hogyne lehetne” – mondta ő. Aztán ennek folytatása nem lett, csak aztán a peremben, egy tanúvallomásban lett folytatása, ahol Boldizsár Iván egy rettentő kormányhű verzióját adta elő... De nem volt fontos...

H.: Hogyan ment végbe a Parasztpárt újjáalakulása?

B.: Az 30-án történt, kedden. Most én még mindig a cikket írtam, más okosat nem csináltam 28-áig. Megkerestek, hogy a párt újjáalakulásában vegyek részt. Ez Illyés Gyula lakásán történt. Azt hiszem, semmi titkot nem árulok el – Veres Péter, Illyés Gyula, Németh László voltak ott, továbbá azt hiszem, Jócsik Lajos, Szabó és Zsebők¹⁷⁶ voltak ott. Egyébként ők hárman voltak a három „államtitkár-viselt”.

¹⁷⁶ Jócsik Lajos (1910–1980): közgazdász, író, publicista. A Sarló-mozga-

H.: Tehát Erdei, Darvas azon az aktuson nem voltak jelen?

B.: Erdei, Darvas nem, Szabó Pál sem. Erdei, Darvas, Szabó Pál voltak olyanoknak tekintve, akiknek az elmúlt években való állásfoglalásuk miatt... Magyarul, az volt az álláspont, hogy, kommunistákkal össze kell dolgozni, elsősorban Nagy Imrével és körével, de a kommunisták olyan exponenseivel, akik álparasztpárti és álkoalíciós szerepeket vittek, azokkal nincs mit kezdeni.

H.: És Sinka István? Erdélyi József? – hisz akkor már publikálhatott...

B.: Szó se volt. Soha Erdélyről ezekben a dolgokban szó sem esett, Sinka magától értetődően viszont úgy szerepelt mint partner. Mert a mi számunkra nem azt volt, hogy Erdélyi is antiszemita, a Sinka is antiszemita. Őket folyton összerakták, de arról szó sem volt ebben a vetületben, mert Sinka soha a népet nem árulta el és soha hitleristákkal nem paktált, ilyenféle témái nem voltak. Erdélyi pedig nemcsak

lom egyik vezetője. Egyetemi tanulmányait Párizsban, Brnóban és Prágában végezte. 1938-tól Budapesten élt. 1940–42-ben Móricz Zsigmond mellett a *Kelet Népe* segédszerkesztője. Részt vett az 1943-as balatonszárszói konferencián. A német megszállás alatt bujkált. 1945-ben a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott. 1945. november 4-től parlamenti képviselő. 1945–49-ben a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztérium államtitkára s a magyar-csehszlovák lakosságcsere kormánybiztosa. 1949-től az Országos Szervestrágyázási Vállalat vezérigazgatója. 1956 októberében részt vett a parasztpárt újjászervezésében, a Petőfi Párt ideiglenes vezetőségének tagja, az *Új Magyarország* felelős szerkesztője. A forradalom leverése után a gazdasági életben helyezkedett el, a Fővárosi Talajerő-gazdálkodási és Értékesítő Vállalat igazgatóhelyettes főmérnöke lett. – Főbb tanulmánykötetei: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben* (1939), *A Közép-Dunamédenca közgazdasága* (1944), *A közösség gazdasági élete* (1946), *Gazdasági és társadalmi rendünk kialakulása* (1947), *A világ kenyere ma és 2000-ben* (1964), *Az öngyilkos civilizáció* (1971), *Környezetünk védelmében* (1976), *Egy ország a csillagon* (szociográfia, 1977)

S. Szabó Ferenc (1912–?): ekkor a Mezőgazdasági Múzeum igazgatója, a NPP egykori földművelődésügyi államtitkára; Zsebők Zoltán (1908–1984) radiológus orvos, 1945–48-ban népjóléti minisztériumi államtitkár

a *Solymosi Esztert* írta meg, amelyik otromba, uszító vers volt, hanem '44 márciusa után is – erről, azt hiszem, már beszéltünk – írt egy ocsmány, denunciáns verset arról, hogy ő ül a kávéházban és a nagy írók mind eltűntek.

H.: És Tamási Áron,¹⁷⁷ aki Erdélyben a háború előtt meghatározó szerepet játszott a progresszív erők tömörítésében?

B.: Majdnem biztos, hogy ott volt, bár én nem emlékszem rá. Azt tudom, hogy Tamási Áron az ősszel már folyamatos parasztpárti összejöveteleken ott volt, arra nem emlékszem, hogy pont ezen az illyési esten jelen lett volna. Ott délelőtt ment határozatba, hogy délután lesz a Mezőgazdasági Múzeumban a Parasztpárt formális megalakulása és ott fogadtak el egy listát, hogy kik lesznek a választmány tagjai.

H.: Ez tehát október 30-án délelőtt történt Illyés Gyula lakásán?

B.: Igen. 30-án délelőtt fogadtuk el a határozatot, hogy kik a választmány tagjai és kik lesznek az irányítók, irányító testületi tagok. Ez az irányító testület Farkas Ferencnek volt a gondolata. Ehhez nagyon ragaszkodott, azt mondta, hogy ez egy olyan külön ragyogó eleme a pártnak. Az egész dolog azon a gondolaton alapult, amit én nem osztottam, hogy az írók együttesét bele kell kapcsolni a vezetésbe.

Szabó Lőrinc is végig ott volt. Alapjában én őt személyileg nagyon szerettem, de a parasztpártnak sose volt aktív tagja. Egy jelentős költő volt, de politikailag eléggé távol esőnek tudtam, és azt, hogy az írók a parasztpártnban a következő napokban ott tanyáztak, a döntések szempontjából nagyon célszerűtlennek találtam. Farkas Ferenc volt a főtitkár, és az ő szobájában mindig ott ült öt-hat író, hát így nem lehet főtitkározni, nekem ez volt a véleményem.

A lényeg az, hogy ez délelőtt volt, akkor én hazamentem ebédelni. Ott laktam közel, és az volt a megállapodás, hogy „X” órákor én a Berkenye utca és a Szemlőhegy utca sarkán fogok állni, és beszállok az autóba. Az autó azonban olyan

¹⁷⁷ Tamási Áron (1897–1966): író

zsúfolt volt, én nem tudom, hogy hány ember volt benne. A lényeg az, hogy én nem értem be. Ezt a tényt aztán utóbb Sárközi Márta rendkívül gúnyosan aposztrofálta, mikor a dicső alapításról volt szó, akkor nem értem bele, bezzeg, mikor baj volt, akkor belefértem az autóba. Így is volt.

H.: Ugyanezen a napon kezdődött a Köztársaság téri pártház ostroma. Arról hogyan szereztél tudomást?

B.: Később... Lehet, hogy két nap múlva, de ahhoz már késő volt, hogy mint aktuális dolgot regisztráljam. Azt tudom, hogy rossz érzésem volt. Valaki azt mondta, hogy „X” községben – persze, ezt már valamikor 2-án vagy 3-án hallottam – valamiféle frissen szabadult rabtársaság megállt, és elkezdte a helybelieket valamilyen módon nyomorgatni; és atrocitásokat csinálni. Én arra voltam fölkészülve, hogy másnap, 3-án, a minisztertanácsban szólok Maléternek,¹⁷⁸ hogy tegyen valami intézkedést.

H.: Azt hiszem, túl nagyot léptünk előre. Tehát egyelőre október 30-a van.

B.: Átugrottunk. Tehát erről nem volt közvetlen tudomásom, de hallottam, hogy ilyenek vannak, és ez engem nyugtalanított; 30-án volt ez, vagy talán 31-én, én telefonáltam Erdeinek. Valami szükségét éreztem a tájékozódásnak, és azt is reméltem, hogy hátha összefutok Nagy Imrével és beszélgethetek vele. Bár én 31-én Nagy Imrét egy rendkívül kompromittált és majdnemhogy lejárt állapotban lévő embernek tudtam, mert ő addig nem tudta meggyőzően tisztázni: 1. hogy része van-e a szovjet csapatok behívásában, 2. hogy része van-e a sortűzben és mindezekben a dolgokban. Mindamellet éreztem egy ilyen ingert, hogy szeretnék vele összetalálkozni, és valószínűleg akartam neki szuggerálni ezt-azt-amazt; hogy mi legyen az, azt most nem tudom, akkor tudtam.

¹⁷⁸ Maléter Pál (1917–1958): hivatásos katonatiszt; 1956-ban a forradalom egyik katonai vezetője, a Nagy Imre-kormány honvédelmi minisztere, akit tárgyalás közben tartóztatott le a KGB. 1958-ban kivégezték.

Fölhívtam Erdeit, és ő mondta, hogy nagyon örül, hogy felmegyek hozzá, és látszólag nagyon meg volt rendülve mindazzal kapcsolatban, a múlttal kapcsolatban. Ezt valamiképp ki is fejezte nekem. Mondta, hogy nagyon örömmel vár.

Bementem a Parlamentbe, és ott egy olyan furcsa üresség, lézengés volt, Erdei nem volt a szobájában, kiderült, hogy a szovjet követ jött és ott van Nagy Imrénél és tán Erdei is ott tartózkodik. Egyszóval nem tudtam Erdeivel beszélni, de az egész légkörből éreztem azt, hogy Nagy Imre körül most egy olyan légüres tér van. Ő a miniszterelnök, ő tárgyal a szovjet követtel, de nyilvánvalóan valamiképp megvannak számolva a napjai ezzel a tehertétellel.

Ezután csütörtök, november 1-je következett. Csütörtökön délelőtt bementem az Egyetemi Könyvtárba, ahol választás volt. Akkor választották meg az ottani Nemzeti Bizottságot, vagy nem tudom, minek nevezték, és én azt éreztem, hogy nekem most a parasztpárba kéne mennem, mert ott fontosabb dolgok történnek, de úgy éreztem, hogy muszáj bemenni a könyvtárba, mert hátha valami rettentő emberhajzás hangulat van, és az ellen kell fellépni, és azért nekem oda kell mennem.

Elmentem a könyvtárba, semmi emberhajzás hangulat nem volt, Mátrai ott üldögélt békességgel, kicsivé zsugorodva a többiek között. Nem választották meg a nem tudom milyen bizottság elnökévé, sőt tagjává sem, de aránylag sokan szavaztak rá. Szóval meglepett engem, hogy annak ellenére, hogy főnöknek igazán nem volt kellemes, de aránylag sokan voksoltak rá. Egy ilyen békés tisztviselői együttesben mindig van ilyen tehetetlenségi nyomaték, hogy nem is lesz ügyse más főnök, mint aki éppen az. De azért végül nem választották meg semmivé.

Én ezek után bementem a parasztpártba, és ott készen várt három határozat, amelyik nekem egyáltalán nem tetszett. Mind a hármat Farkas Ferenc javasolta. Pardon, Farkas Ferenc hármat javasolt, és a negyedik pedig a párt nevének megváltoztatása volt. Én egyiket sem helyeseltam.

A párt nevének a megváltoztatását Németh László szorgalmazta azzal, hogy a parasztpárt elnevezés teljességgel kompromittálva van a Rákosi-korszakkal. Én ezt nem éreztem. A párt éppúgy leszerepelt a Rákosi-korszak kezdetére, mint ahogy leszerepelt a kisgazdapárt is. Főleg a nevet megváltoztatni, vagy ha igen, akkor legyen a neve Nemzeti Radikális Párt – nekem ez volt a javaslatom. Hát, azt mondták, ez most már határozat, ezen nem lehet változtatni.

Én a Petőfi Párt elnevezést nem tartottam jónak, Petőfi nagyon szép jelszó, de adott esetben nem olyan könnyű Petőfit konkretizálni. Másodszor pedig, ember nevére pártot csak egy aktív pártvezér esetén neveztek el, aki jelszó volt, de ugyanakkor pártvezérnek is elképzelhető volt. Gondolok itt Kossuth Lajosra. De ilyenfajta reminiscenciák alapján pártot elnevezni, én azt tartottam, hogy nem lehet. Szóval ez bosszantott.

Most volt Farkas Ferencnek három javaslata, amit a rádióban is elmondott – ezek azután végleg nem tetszettek nekem. Az első az volt, hogy „mindaddig tartani kell a sztrájkot, amíg a szovjet csapatok ki nem vonulnak”. Ezt egy rendkívül szerencsétlen jelszónak tartottam, hogy addig lehet nem dolgozni, amíg a szovjet csapatok „lábilag” kiérnek az országból. Ez egy gyermekes elképzelés volt, jóllehet országosan elterjedt. A másik javaslata az volt, hogy „népszavazást tartani”, hogy „maradjanak-e itt a szovjet csapatok”. Ez olyan egyértelmű volt, hogy erről népszavazást tartani teljesen fölösleges volt. A harmadik javaslata az volt, hogy „kormányzótanács alakuljon és annak élén Kodály Zoltán legyen”. Ezt lehetséges dolognak tartottam, de nem tartottam sürgősnek. Én erre azt mondtam neki, hogy ezek demagóg javaslatok.

Ezt azért mondom el, mert Farkas Ferenc utólag tanúvallomást tett az ügyemben, és olyan rendkívül elegáns, nagyvonalú volt, hogy ő maga mondta el, hogy én az ő javaslatait demagógnak nyilvánítottam. Persze akkor már a védelmemben mondta el.

Na most, ez volt csütörtökön, és péntek estére volt összehívva egy gyűlés, hogy esedékesek a kormányalakítási tárgyalások. Farkas Ferenc a párt megbízásából – ő volt különben akkor a pártnak az aktív politikai vezetője – fölmege a Minisztertanácsba, beszél Nagy Imréékkel, és akkor majd kiderül, hogy hogy mennek a dolgok. Ez volt csütörtökön.

Pénteken, nem emlékszem, hogy délelőtt mi lett volna, délután átmentünk Borsos Miklósékhöz, és onnan vitt be engem az autó a pártba, amelyik még mindig a Dorottya utcában székelt a régi székházban, amit közben elvettek tőle, de visszakérte és kapta ekkorra. És akkor volt, ott bonyolódott a miniszterjelölés.

Farkas Ferenc a Nagy Imréékkel való megbeszélés alapján közölte, hogy koalíciós kormány lesz, három-három tagja lesz a három nagy pártnak¹⁷⁹ és egy tagja a parasztpártnak, a Petőfi Pártnak.

Farkas Ferenc első javaslata az volt, hogy a párt ne egy, hanem két tagot követeljen. Én ezt ellenéztem, mert úgy éreztem, hogy végeredményben a régi arányszámokat nem lehet teljesen elfelejteni, a parasztpárt még mindig úgy volt, mint kis párt; én ugyan reméltem, hogy az adott helyzetben növekszik a jelentősége, de ezt nem tartottam olyan fontosnak, a presztízsszempontok mindig távol álltak tőlem.

És akkor jött a nagy probléma, hogy ki legyen a második miniszter. Hogy az első Farkas Ferenc lesz, ahhoz nem fért kétség, azt mindenki elfogadta. Először hosszasan kapacitálták Illyés Gyulát, majd Keresztury Dezsőt. Mind a kettő kereken visszautasította. Illyés Gyula azzal, hogy ő soha ilyen nem akart, nem vállalt és ezután sem akar; Keresztury Dezső pedig azt mondta, hogy ezt már egyszer végigcsinálta, neki még egyszer erre igénye nincsen. És akkor vetette fel Farkas

¹⁷⁹ Két-két tag a három nagy párt és egy tag a Petőfi Párt részéről az 1957–58-as vizsgálati jegyzőkönyv és az ügyészi kihallgatási jegyzőkönyv szerint. Vö. *BIM* 4. 108, 317.

Ferenc, hogy én legyek a másik Petőfi párti miniszter. Én akkor belekezdtem egy – nem tudom, mennyi időbe telt, félórás vagy két és fél óra – keserves vitába, mert nem akartam miniszter lenni.

Nehéz megmondani, hogy miért nem. Én egy csomó dolgot előre sose akartam. Emlékszem, hogy '45 februárjában, mikor lementem Debrecenbe, akkor nem akartam rögtön belépni a parasztpártba. Hogy miért nem akartam '45 februárjától májusig a parasztpártba belépni, az máig is rejtély, mert hiszen 1937-től kezdve lényegileg beletartoztam az egész társaságba. Rejtélyes tehát, hogy miért nem akartam. Hülye köztisztviselői beidegződés, valami ilyen. De akkor úgy éreztem, hogy nem akarok miniszter lenni, és valami kétségbeesett ellenkezés volt bennem az egészszel szemben. Nem tudom rekonstruálni, azonban mindjárt elmondom a pszichológiai folytatását, mert az sokkal érdekesebb.

Nem akartam tehát miniszter lenni, és kétségbeesetten javasoltam S. Szabót, Jócsikot, Zsebőköt. Ők sem akartak, de úgy láttam, hogy őket sem nagyon akarják. És akkor Ilyés Gyula azt mondta, hogy igenis, nekem kellennem, mert ő azt várja tőlem, ami Kereszturynál is bevált, hogy tudniillik Keresztury egy színtelen tudósegénységnek látszott, és egy jelentékeny személyiséggé nőtte ki magát mint miniszter, bárhog is végezte. És ugyanezt kell most is csinálni. Nem kell félni egy nem közismert embert elővenni, akiben megvan a lehetőség arra, hogy valamit csináljon. És akkor előállt Keresztury, és azt mondta, hogy nekem kell csinálni, mert bennem van civil kurázsi, és most leginkább az kell.

Rendkívül meghökkentett és meghatott, mert nekem ezt soha senki nem mondta, és én sem tudtam, hogy bennem van civil kurázsi. Én azt hittem, hogy egy gyáva ember vagyok, és életemben utoljára civil kurázsit akkor produkáltam, mikor kilencéves koromban antiszemita plakátokat téptem le az utcán, azóta sem. Úgyhogy én egy óvatos, fal mellett

haladó embernek tudtam magam. Nem tudom, hogy ez volt-e a döntő, a végén beadtam a derekam azzal a szigorú feltétellel, hogy nagyon kérem Farkas Ferencet, hogy a második miniszterséget egyáltalán ne forszírozza. Más témája ennek az együttesnek nem is volt, emlékszem, hogy a végén Tamási Áron fölállt és ünnepélyesen kezét fogott velem és Isten segítségét kérte az elkövetkezendőkhöz. Na most, mikor mindennek vége volt és a társaság oszlóban volt, akkor jött egy olyan hír, hogy a szovjet csapatok vonulnak, és a jelek szerint Pest felé vonulnak. Ezt akkor hallottam először. Így. Ez az a nap volt, amikor Münnich Ferenc Kádárt kivitte.

H.: Ez november 2-a.

B.: Nem jól mondom, az 1-je volt, bocsánat, ez november 2-a volt. Na most, a dolog pszichológiájához az tartozott, hogy én, amíg jelölésről szó volt, nem akartam. Mikor meghaltam, hogy jönnek az orosz csapatok, akkor megfájdult a hasam, és akkor éreztem, hogy ez nem is olyan egyszerű dolog. És ezzel a hasfájással feküdtem le. Reggel fölbredtem azzal a nyugodt tudattal, hogy természetes, hogy nekem kell miniszternek lennem, azzal a tudattal, hogy nagyon csalódnék, ha nem lennék miniszter.

És akkor rögtön csináltam egy rövid tervezetet, aminek a lényege az volt, hogy az első minisztertanács mit mondjon a nyugatiaknak. Körülbelül a tervezetnek az volt a lényege, hogy a minisztertanács üzenje azt (a nyugatiaknak), hogy valamiféle nyomást fejtsenek ki; nem kell félni, nem lesz belőle háború; a szovjet ki fog egyezni, ha valamiféle nyomást kap, úgy, hogy mondjuk, a presztízst ne sértse. Körülbelül ez volt a gondolatmenet, a lényeg teljesen elveszett a papíron... Én elkészítettem ezt reggel arra gondolva, hogy ha miniszter leszek, de még nem voltam az... és a kutya sem hívott.

Szombat délelőtt bementem az Akadémia újjáalakítására, ahol egy Zimmermann¹⁸⁰ nevű tisztos öreg természettudós

¹⁸⁰ Zimmermann Ágoston (1875–1963): anatómus, egyetemi tanár

elnökölt, és Szalai Sándor¹⁸¹ tartott beszámolót arról, hogy ő közben mit intézkedett – rettentő nagy izgatottsággal. Őt senki sem tartotta abban az időben egy... Még azért emlékeztek, hogy ő, bármennyire is börtönviselt, a szociáldemokrata párt egyesítésében kompromittált ember. Tehát nem úgy nézett ki, mint akinek nagy politikai jövője van. Egy későbbi találkozáskor mondta is nekem, hogy semmi érintkezése sincs az újjáalakult szociáldemokrata párttal, ahol nyilván számon tartották mint „rossz fiút”.

Ő tartott tehát beszámolót arról, hogy mit csinált az Akadémia nevében, és rettentően unta mindenki. Valaki ott hozzám is fordult, hogy az istenért, tüntessék ki és vigyék el a Hárshegyre, csak hagyja abba már. Végül aztán mindenféle határozatok születtek, szavazni kellett valamire. Emlekszem, hogy én háromra szavaztam, nem tudom, milyen sarzsikra, mert nem elnökre, azt tudom. A három közül az egyik Lukácsa György volt, a másik kettő nem kommunista volt, de nem tudom, ki volt a másik kettő.

És akkor odajött hozzám Zolnai Béla,¹⁸² és súgta nekem, hogy „miniszter vagy”. Erre én a szavazatommal kimentem és az elnöknek átnyújtottam (a szavazatomat) a még el nem kezdődött szavazásra, majd elrohantam a parasztpártba. Itt hosszú ideig nem jött Farkas Ferenc, valameddig lézengtem és vártam. Közben elmentem édesanyámhoz, aki a legközelebb lévő távolságra volt, majd visszamentem gyalog a hídon. A parasztpártban még mindig nem volt semmi, csak délután négykor jött meg Farkas Ferenc azzal a hírrel, hogy holnap, tehát tíz órákor lesz az első minisztertanács.

Ezen én rendkívül elcsodálkoztam, mert azt éreztem, hogy ilyen rendkívüli helyzetben a minisztertanácsnak azonnal kell összeülnie, és valamit kell csinálnia, és hát, semmi sem

¹⁸¹ Szalai Sándor (1912–1983): szociológus, egyetemi tanár. Lásd: Szalai Sándor: *Önéletrajz. Holmi*, 2012. október. 1305–1315.

¹⁸² Zolnai Béla (1890–1969): irodalomtörténész, egyetemi tanár

történik. Úgyhogy a zsebemben maradt az előterjesztésem, és semmit sem tudtam csinálni.

Ez a helyzet azóta visszatérő álmotívum nálam: miniszter vagyok, nincs se autóm, se titkárnőm, se szobám, se telefonom, se semmim az égvilágon; fogalmam sincs, hogy kivel kell milyen érintkezést felvennem, hogy egyáltalán mi tennivalóm van ebben a helyzetben, hogy ez egy kétségbeejtő tehetetlenség. – (Visszavonom, amit az előbb mondtam, azt az előterjesztést mégis 2-áról 3-ára virradó éjjel csináltam, mert még meg is mutattam valakinek.)

H.: Nem akarok kérdéssel kizökkenteni, hisz oly lényeges és senki mástól hitelesen meg nem tudható tényekről és lelki történetekről szólni. De ha már magad megálltál, hadd kérdezzem meg, nincs tudomásod vagy pontosabban, nem volt-e arról tudomásod, hogy abba a bizonyos háromtagú küldöttségbe, amely november 3-áról november 4-ére virradó éjjel tárgyalni indult a szovjet hadsereggel, ki delegálta Erdeit? Tudniillik, amit eddig elmondtál, abból az derül ki, hogy Erdei gyakorlatilag politikailag halott, hogy a Petőfi Párt annulálja.

B.: Erről akarok beszélni.

H.: Bocsánat, akkor elnézést.

B.: Farkas Ferencet az akkori napokban valamikor megkérdeztem, hogy Erdeinek mi lesz most a szerepe. Mivel a Parlament előtt Erdei elmondta azt, hogy nem ő lesz a parasztpárt újjászervezője, bár ő jelentette be a parlamenti beszédben újjáalakulását.

H.: Igen, ezt a beszédet a rádió is közvetítette.

B.: Igen. És erre azt mondta Farkas Ferenc, hogy Erdei a kormányalakulás óta lényegileg egy miniszterelnökségi államtitkár szerepét tölti be. Tehát ő Nagy Imre mellett egy olyan adminisztratív segítő... Ugyanaz, ami Vas Zoltán volt valamikor régen Nagy Imre első miniszterelnöksége idején. Tehát ő ezt csinálta, ebben a minőségben került ebbe a delegációba, a kormány nevében volt ott. Gyakorlatilag Nagy Imre... tehát a kormány részéről valakinek ott kellett lenni.

Ugyanakkor az újonnan alakult kormányból még senki sem volt mozgatható; a szociáldemokraták, parasztpártiak elő sem álltak. Nem tudom, Farkas Ferenc mozgatható volt-e, mert ő érintkezésben állt Nagy Imrével, de őrá valahogy nem gondoltak; a Kiszegdapártból Kovács Béla talán még Pesten sem volt, lehet, hogy Tildy Zoltánnak nem tetszett a megoldás... Így került erre sor...

H.: Szavaidból érződik, hogy azokban a napokban téged elsősorban a folyamatok, nemzetközi összefüggések foglalkoztattak. Nyilván ugyanakkor a felgyorsult belső változások is számos kockázati elemet tartalmaztak. Számoltál-e a politikai földcsuszamlás veszélyével, azzal, hogy – mondjuk – a szovjet csapatok kivonulását követően gyakorlatilag ellenőrizhetetlenekké válnak a folyamatok?

B.: Én erre számítottam, és már a Mindszenty-beszéd világosan mutatott egy ilyen tendenciát. Hozzá kell tennem, hogy Mindszenty abban a beszédben nem követelte vissza az egyházi birtokot, ez nem igaz. Ellenben, de a Mindszenty-beszéd egy külön, hosszú téma...

H.: Hát akkor napoljuk el, mert érthetően elfáradtál vagy...

B.: Talán még Mindszenty beszédéről szólnék. A beszédet végighallgattam. Már az első mondat, hogy „Én tájékozodom és programot adok...” – már nem tetszett nekem. A beszédben magában egyébként elsősorban a hosszú lére eresztés volt groteszk, másodsorban pedig a követelő hang; itt valahogy a közjogi vezető elbújtatott igénye.

Engem legjobban az hökkentett meg, amit, azt hiszem, rajtam kívül senki észre nem vett, hogy azt mondta: „Politikai nacionalizmus helyett a kultúrnacionalizmusé a jövő.” – Senki sem érthette akkor, mert ennek az akkori helyzetben se füle, se farka nem volt. De Mindszenty a maga szellemi habitusát a kilencszáztíz-es években kapta meg, és a kultúrnacionalizmus jellegzetesen osztrák program volt. A Monarchiában próbálták az osztrák állam létjogosultságát azzal meghosszabbítani, hogy politikai nacionalizmus ne legyen;

legyen kultúrnacionalizmus; a népek ápolják nyelvüket, de maradjanak meg az osztrák állam keretein belül. Az az ő részéről a Monarchiára való visszasandításnak volt ez a teljesen egyértelmű megnyilvánulása, aminek az adott helyzetben semmi értelme nem volt.

De mint említettem, a nagybirtokot ő nem követelte vissza, hanem az egyház anyagi lehetőségeinek teljes értékű helyreállítását. Valószínű annyi esze volt, és tanácsadói is azt mondták, ezt nem a birtok formájában kell visszakövetelni.

H.: A földreform gyakorlatilag valóban megmáshíthatatlan volt. S a beszéd nem tartalmaz az én olvastomban sem ilyen értelmű felhívást. Mindszenty ugyanakkor bukott rendszerről beszélt, tagadva a változások forradalmi (ellenforradalmi) jellegét. „Tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc” – mondotta kurziváltan, s mi volt a tétje ennek a harcnak: „az új, visszaélésmentes választás, *amelynél minden párt indulhat*”. A megfogalmazás e vonatkozásban volt talán a legimperatívabb. Persze demokratikus választások nélkül nincs szuverenitás, s e kérdés – patetikusán fogalmazva – nem került le a történelem napirendjéről. 1947-ben bátran lehetett volna vállalni a titkos választójog minden konzekvenciáját – kékcédulák nélkül. De mi lehetett volna a választások eredménye 1956 decemberében? Milyen esélyei lettek volna a Rákosi-rendszer teherátvitelét viselő MSZMP-nek? A Mindszenty mártíriumát erkölcsi, politikai tökéként kiaknázó Katolikus Néppárttal szemben milyen esélye lett volna akár a Petőfi Pártnak? S a probléma nem a katolicizmus, hanem az, hogy a Rákosi-rendszer egybemosott, inszINUÁLT minden vallási irányzatot, s ezért a katolicizmuson belül is felmorzsolódtak a humanista-szocialista irányzatok.

B.: Ezt nem tudom, de énnekem erre megvolt az elgondolásom. Először is tudtam azt, hogy az ifúsággal, a munkásokkal, a hadsereggel szemben komolyan föllépni nem lehet, tehát azt, hogy ők, hogy úgy mondjam, karhatalmilag biztosítani

tudják azt, ami őnekik fontos. Ezt én meg tudtam volna bármikor fogalmazni, és tisztában voltam azzal, hogy ebből rövid időn belül olyan kötélhúzás kezdődik Mindszentyvel, amiben énnekem világos szerepem kell hogy legyen, ha ez a kormány létezik. Természetesen az eszembe sem jutott, hogy Mindszentyt még egyszer le kell fogni, mert ilyen propagandát nem lehet vele szemben csinálni, de hogy egy kötélhúzás kezdődik, amiben ki kell rakni az asztalra a lapokat, elsősorban a Habsburg-restaurációs tervein keresztül valami módon az ország elé állítani. Másodszor pedig az volt a véleményem, hogy a választásokat minimum két évvel el kell halasztani. Tehát az azonnali szabad választást, mint programot, teljesen helytelennek tartottam, és én ez alatt az idő alatt gondoltam, hogy komoly parasztpárti programot, radikális programot ki lehet bontakoztatni. Itt zárjuk le ezt a rövid beszélgetést.

A november 3-i történések • A november 4-i hajnal • Kik tartózkodtak a Parlamentben, miért vállaltam át a kormány képviseletét? • Nyilatkozat • Beszélgetés Mindszenty Józseffel • A Magyarokhoz című felhívás születésének körülményei • Távozásom a Parlamentből • Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására és a munkástanácsok • Emlékirat • Letartóztatásom előtt

Kiegészítés az 56-os eseményekhez

B: Október 31-én, szerdán, mikor én az Egyetemi Könyvtári Bizottság alakulásáról bementem a parasztpárt Dorottya utcai székházába, akkor az együtt ülő társaság között ott ült rendkívül összetörve, szótlanul és nem túl lelkes hangulatban Veres Péter. Nyilván az előző napi meghurcoltatás emlékeként, ugyanakkor ezzel teljesen ellenkező szövegű és értelmű kijelentést tett – mikor a forradalmi események jelentőségéről esett szó – a következőkben: most alakultunk

meg mint nemzet – vagy talán úgy, hogy megalakultunk mint nemzet.¹⁸³

Az ezt követő napon, csütörtökön, ugyancsak a parasztpártban folyt Müller Molnos Lipót segítségével valamiféle – azt hiszem, Illyés Gyula által fogalmazott és külföldi íróknak szánt – szöveg franciára való fordítása, és ugyanakkor olvastuk át Németh Lászlónak a következő napra szánt cikkét, aminek, azt hiszem, az volt a címe, hogy *Pártok és nemzet* vagy valami hasonló.¹⁸⁴ Abból a cikkből javaslatomra hagytak ki valamiféle élesen vagy szerintem erősen kommunista-ellenes passzust. Akkortájt én nagyon fontosnak tartottam, hogy az antikommunista alaphang, ami akkor erősen divatban volt, ne érvényesüljön, és számot vessünk azzal a ténnyel, hogy a forradalmi eseményekben a kommunistáknak döntő szerepük van.

Ugyancsak még szerdán, 31-én, vagy talán csütörtökön került szóba az, hogy Szabó Pál, mint aki a *Szabad Szó* utolsó szerkesztője, saját szerkesztésében megjelentette a *Szabad Szót*, saját felelősségére és a párttal való megbeszélés nélkül. Miután az akkori pártvezetőség Szabó Pált nem tekintette olyannak, akivel ilyen kiemelkedő helyen óhajt szerepet vállaltatni, azt határozták, hogy új lapot indít a parasztpárt. Ekkor indították – azt hiszem, hogy *Új Magyarország* címen – azt a lapot, amelynek két száma jelent meg, 2-án és 3-án.

Hangsúlyoznom kell, hogy a Szabó Pálhoz politikailag meglehetősen hasonló helyzetű Veres Péterrel az egész vezető, zömmel író-társaság – és mindenki más – teljes mértékben szolidáris volt. Tehát lenyelték azt, ami ott a múzeumi alakuláson vele történt, és olyan gondolat, hogy őt bármiből ki kellene hagyni vagy a nevét nem kell szerepel-

¹⁸³ Veres Pétert a párt '56. októberi újjáalakulásakor semmiféle tisztségre nem jelölték, de tagságát megtarthatta.

¹⁸⁴ Pártok és egység. *Új Magyarország*, 1956. november 2.

tenni, nem merült fel, és ha fölmerült volna, ellenkezésre talált volna a vezetésben magában.

Pénteken, november 2-án délután azon az összejöveten, ahol a miniszterek kijelöléséről volt szó – jelen volt a vezetőség tagjain kívül Keszthelyi Nándor mint külügyi és Keviczky Loránd¹⁸⁵ mint pénzügyi szakértő. Ennek során esett szó – azt hiszem, aznap – meghirdetett semlegességről, és Keszthelyi – közelebbről nem emlékszem, hogy milyen indoklással – igen nagy kétségeket nyilvánított ennek az aktusnak, ennek a nyilatkozatnak a célszerűsége és szabotossága tekintetében. Keszthelyi minden különösebb ellentmondás nélkül kifejtette, hogy ez így nagyon nem célszerű, és nem is világos a megszövegezett program. Ez kvázi egy bizonyos direktíva vagy ötletfelvetés akart lenni azok számára, akik feltehetően a következő napon a minisztertanácsban fognak ülni.

Szombaton – 3-án – este, miután láttam, hogy senki a szolgálataimra nem tart igényt, hazamentem és elviseltem mindazoknak a telefonjait, akik sürgősnek és szükségesnek találták, hogy egy holnap hivatalba lépő miniszterrel a baráti vagy ismerősi vagy egyéb kapcsolatokat felújítsák.

H: A november 2-án este megalakult harmadik Nagy Imre-kormány tagjaival így módon 3-án, államminiszterként, nem volt módod találkozni. Hogyan kerültél a másnap – 4-e – drámai történései közepette kapcsolatba a kormány egyes tagjaival? Egyáltalán, hol értesültél a szovjet csapatok támadó akcióiról?

B.: Hajnali három és négy óra között körös-körül tankok dühöngésére ébredtem; és az előző napi értesülések alapján gyakorlatilag tudtam, hogy ez mit jelent.

Körülbelül hajnali négy óra tájt telefonált Nagy Imre megbízásából Majlát Jolán, hogy kocsit küldenek értem, és menjek be a Parlamentbe, a minisztertanácsra. Erre én

¹⁸⁵ Keviczky Loránd: Nem sikerült azonosítani.

egyrészt föl hívtam Farkas Ferencet, aki akkor Illyés Gyulánál tartózkodott – hogy ne messze kint, Szentendrén legyen, ahol a lakása volt –, hogy ő kapott-e ilyen értesítést. Mondta, hogy kapott, de nem megy be, mert az az érzése, hogy csapdába megy.

Énnekem nem volt ilyen érzésem, úgyhogy elhatároztam, hogy bemegyek, de mondtam neki, hogy én respektálok az ő elhatározását. Azután összekészítettem családomat, hogy ha én valami módon nem tudok visszajönni, akkor azzal az autóval, amelyik visz majd engem, őket az apósomék közel lévő lakásába átköltöztetem.

Az ígért autó azonban jó darabig nem jött, míg nem már öt óra körül újból telefonáltak, ezúttal Tildy titkárságáról. Ugyanazt ismételték meg, hogy tudniillik menjek be, küldenek értem autót, mondtam, hogy várom az autót. Az megérkezett, a családomat átvittem, majd autóval bementem a Parlamentbe. Azon az útvonalon, ahol mentünk, ott harcoknak nem volt nyoma. Bár szerte a városban ágyúdörgés volt.

Beértem, fölvittek egy félemeleti helyiségbe, ahol a következőképpen volt kialakítva három helyiség: egy ajtón bement az ember, jobbra is, balra is egy szoba. A bal oldali szobában működött a Magyar Rádió stúdiója. Mindent, amit rádión át akkor leadtak, onnan hallhattam. A jobb oldali szobában pedig a következők ültek egy kis kerek asztal körül a miniszterek közül: Tildy Zoltán, Tildyné és B. Szabó István,¹⁸⁶ a szoba sarkában egy íróasztal mellett Mindszenty hercegprímás.

Köszöntem, bemutatkoztam, és akkor Tildyék közölték velem, hogy Nagy Imre elment a szovjet követségre tárgyalni, és onnan nem jött vissza. Én ezt úgy értelmeztem, hogy Nagy Imrét ott visszatartották, és ez döntő jelentőségű volt mindabban, amit utóbb ott csináltam, mert úgy éreztem,

¹⁸⁶ B. Szabó István (1893–1976): kiszagdapárti politikus

hogy Nagy Imre helyett kell valamit cselekedni. Ha bárki tudta volna, és mondta volna azt, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségre ment menedékjogot kérni, akkor mindenestre egy kicsit megzavarodtam volna, és nem éreztem volna magamat feljogosítva, hogy bármit is csináljak.

Ezek után egy teljesen parttalan beszélgetés következett, részleteire nem emlékszem, csak arra, hogy a mellettem ülő B. Szabóhoz fordultam, és megkérdeztem, hogy hát most mit kellene csinálni. Mire B. Szabó azt felelte, hogy egyelőre várjuk meg, hogy mint mondanak. Hogy ki mond mit és mennyiben irányadó az ránk nézve, ez nem volt világosan tisztázva.

Azután katonák tódultak be az első szobába; Tildy kiment hozzájuk, és olyan nemes veretű, szinte megfoghatatlan, utasításnak nem mondható, inkább szónoklatként jellemezhető szövegeket közölt velük, hogy „utolsó csepp vérünkig” és hasonló, de ebből nem derült ki semmi.

Tildyvel is próbáltam egy kicsit szondírozni, hogy mi most a tennivaló, ha egyszer Nagy Imre nem cselekvőképes, és mind határozottabban kialakult bennem az a benyomás, hogy itt a jelen lévő együttesben kollektíve csinálni semmit se lehet, reménytelen, és ha én nagyon elkezdenék egyénieskedni, akkor egyszerűen – meg nem foghatóan, de sokféle eszközzel – engem ők lebénítanak. Úgyhogy azt mondtam, hogy kimegyek, körülnézek, sétálok egyet. És a zsebemben lévő, az aznapi, tervbe vett minisztertanácsra szánt előterjesztéssel a zsebemben átsétáltam a Szabadság téren lévő amerikai követségre, ahová bementem. Rendkívül ágrólszakadt benyomást kelthettem, mert egy majdnem hogy rongyos télikabát volt rajtam, talán egyik gombja hiányzott is. Ott, úgy látszik, ébren volt az egész társaság, mind az előtérben ácsorogtak, közöttük valaki, akit a követnek néztem. Közöltem velük, hogy szeretnék a kormány nevében az amerikai kormányhoz egy átiratot intézni, amit a követ láthatóan nagy megkönnyebbüléssel fogadott, mert nyilván

azt hitte, hogy menedékjogot akarok kérni; nem tudta, hogy egy óra múlva majd kap valakit, akitől nehezebben szabadul, mint tőlem.

HANÁK GÁBOR: Ez hány óra tájt történt, vagy legalábbis melyik napszakban?

B.: Én körülbelül fél hatra érkeztem a Parlamentbe, és ez úgy hétig zajlott le.

H.: A Nagy Imre hajnali rádiószózatát, amire már én is emlékszem, Te hol hallgattad?

B.: Otthon, a lakásban, úgyhogy annak valamikor öt előtt kellett történnie. Az is rendkívül hatással volt rám.

H.: Elnézést a kitérőért. Ezután hogy folytatódott a diskurzus az amerikai követségen?

B.: Elővettem az előterjesztést, engedélyt kértem, hogy kicsit javíthassak rajta, majd ceruzával belejavítottam. Az előterjesztés lényege az volt, hogy Amerika lépjen fel maximális eréllyel az ügyben, és keressen egy olyan kompromisszumot, amelyiknek a keretében a Szovjetunió, arcának megőrzése mellett, ebben az ügyben visszavonulhat anélkül, hogy Amerikának ide szabadna vagy érdemes volna bevonulnia. És én saját szakállamra biztosítottam arról, hogy ebből háború nem lesz, a Szovjetunióval lehet tárgyalni.

H.: Hadd kérdezzem meg, Te ekkor már tudtál a szuezi fejleményekről, arról, hogy ez a válsághelyzet az erők, a szereplők milyen kombinációját eredményezte? Volt módod valahol közben külföldi adásokat is meghallgatni?

B.: Tudtam azt – és ez volt számomra a döntő –, hogy Amerika distanciálta magát Anglia és Franciaország akciójától, és őket egy szégyenteljes visszavonulásra kényszerítette. Saját „politikai” eszemmel, amelyik nem volt rossz ész, csak abban az óriási tévedésben leledzett, hogy a nagyhatalmi akció, tehát az általában uralmon lévők politikai akciói háttérben értelmes meggondolások állnak, arra következtettem: ha az Egyesült Államok ilyen erélyesen és magát a szövetségi rendszerét is veszélyeztető módon hajlandó kiállni az angol

és a francia akció felelőtlenségével szemben, akkor ezt csak azért teheti, mert erkölcsi tőkét akar szerezni ahhoz, hogy ugyanilyen eréllyel kiálljon a magyarországi szovjet lépéssel szemben. Azt nem feltételeztem Amerikáról, hogy saját szövetségeseit egy nyilvánvalóan agresszív akcióról leintí, és ugyanakkor a Szovjetuniónak az akcióját a maga részéről teljes békességgel tudomásul veszi.

Én meg voltam győződve arról is, hogy ha az angol-francia akció leintése folyik, és ezt a Szovjetuniónak módjában van – és módjában is volt – jelentős részben a saját sikereként elkönnyvelni, s ha ebben a leintésben Amerika is részt vett, akkor ez egyben olyan tárgyalóképes hangulatot hoz létre, aminek a keretében Amerika a Szovjetunióval szemben a magyar ügy mérséklését vagy lefűzését ki tudja alakítani. Az a meggyőződésem, hogy ki is tudta volna. És akkor Magyarország pontosan abba a lebegő helyzetbe került volna a két nagyhatalmi blokk között, ami nekem – és nemcsak nekem, hanem a nagyon sok embert képviselő „Kohn”-nak is az örök álma volt, tudniillik, hogy X.-ék kivonulnak, és Y.-ék nem vonulnak be.

Az amerikai követségen egy ilyen tartalmú iratot igazítottam össze. Azt ők vállalták, hogy lefordítják és legéltetik. Utána körülbelül két-három órával – mikor már egyedül voltam a Parlamentben – még biztosítottak arról, hogy írásomat nehézség – cenzúra, telefonakadályoztatás – nélkül továbbították.

H.: Tehát ezt követően újra a Parlamentbe mentél, ahol egyébként – az ismert okokból – nem volt dolgozószobád?

B.: Igen. Ezek után visszamentem a Parlamentbe, ahol a következő helyzetváltozás történt: a kapuban, a kapu benyílójában egy zárt helyen ott állt Mindszenty hercegprímás, titkárával, akiről később tudtam meg, hogy Turcsányi Egonnak hívják. Közölte, hogy várja az autóját, amelyik őt visszaviszi a várbeli palotájába. Én megmondtam neki, hogy az amerikai követségen voltam. Ma sem tudom, hogy ez tudatosította-e

benne, hogy milyen közel van az amerikai követség. Az autója a budai palotából nem érkezett meg.

Utólag, valamikor '57 tavaszán tudtam meg Tildytől, hogy Mindszenty ottlétének a kiindulópontja az volt, hogy felhívta Tildyt azzal, hogy jönnek a szovjet csapatok, és ő nem érzi magát biztonságban, kérdezte hol tudná őt biztonsággal elhelyezni. Mire Tildy azt válaszolta: ő csak azt a biztonságot tudja megosztani vele, amelyben maga van a Parlamentben. Így jött Mindszenty oda a Várból. Nyilván körülnézett, és rájött arra, hogy a biztonsága itt semmivel sem nagyobb. Ezek után határozta el, hogy valami más megoldást keres. Hogy rögtön határozta-e el, hogy az amerikai követségre megy, vagy pedig először komolyan gondolta, hogy visszamegy Budára, azt ma már senki nem tudja megállapítani.

H.: Ezek szerint érdemben nem alakult ki közöttetek akkor semmilyen beszélgetés?

B.: Egy rövid beszélgetésem volt ezalatt Mindszentyvel. Három momentumra emlékszem: megkérdezte, hogy rokona vagyok-e Bibó Lajosnak, akinek ő az *Anyám* című regényét olvasta. Mondtam, hogy nem vagyok. Aztán megkérdezte, hogy megvetés volt-e ebben, vagy nem, azt nem tudom, csak azt kérdezte – ön mely pártárrnyalathoz tartozik. Ami körülbelül annyit jelentett, hogy ő az összes létező pártokat a kommunista párt árnyalatainak tekintette. És végül megkérdezte, hogy tulajdonképpen ki ez a Nagy Imre, amin enyhén elképedtem, mert ez alatt a három nap alatt, amióta ő kiszabadult, ha valamiről, hát egy dologról kellett volna tájékozódnia, tudniillik, hogy ki az a Nagy Imre. Hát tőlem megtudta azt, amit én el tudtam mondani neki. De a kérdésén nagyon csodálkoztam.

Ezek után fölmentem a már említett félemeleti helyiségbe, ahol Tildy azzal fogadott, hogy már azt hitte, hogy szép csendesén megléptem és elődalogtam. Ott addigra megsza-
porodott a társaság, mert Tildyn, Tildynén és B. Szabó Istvánon kívül ott voltak Rónai Sándor, Dobi István és Bognár

József.¹⁸⁷ Amint utóbb Majlát Jolántól megtudtam, a Parlament másik részében az egész régi Hegedüs András – vagy mondhatnám – Rákosi Mátyás-féle kabinet együtt ült, és szintén várták a fejleményeket. Innen jött át ez a három ember Tildyékhez. Addigra jött meg a híre valamiféle rádióértésülés alapján, hogy Szolnokon ellenkormány alakult Kádár János vezetésével, melynek tagjai között ott van – többek között – a körünkben lévő Rónai Sándor is.¹⁸⁸

Ezek után Tildy megkérdezte Rónai Sándort, hogy való igaz-e, hogy ő tagja a kabinetnek. Rónai azt mondta, hogy annyit tudok róla, mint te, hisz én is itt ülök, én is most értesültem róla. Na és, tagja volnál-e, ha föltennék neked a kérdést? – Rónai erre azt felelte, hogy kérlek szépen, én mindig híve voltam a koalíciónak és minden jó magyar ügyben benne vagyok. Mire némi éllel azt vetettem közbe, hogy én ebben a helyzetben csak egy jó magyar ügyet látok. Dobi István sötéten közbeszólt, mondván: nagyon sokféle szemüvegen lehet nézni ezt a magyar ügyet. Én meg azt replikáztam neki, hogy sokféle szemüvegen lehet nézni, de ha az ember leteszi a szemüveget, csak egyféleképpen. – Ez nem túl jelentős dolog, csak azért mondtam el, hogy a témákat illusztráljam vele.

Ezek után hangzott el – akkor már reggel hét óra felé járt, azt hiszem – a Háy Gyula¹⁸⁹ által drámaian felolvasott utolsó segélykérés. Ezzel a rádióadás be is fejeződött. Pontosan nem emlékszem, hogy mi történt hét és nyolc óra

¹⁸⁷ Rónai Sándor (1892–1965): kommunista politikus;

Dobi István (1898–1968): kommunista társutas politikus, miniszterelnök, a Minisztertanács elnöke;

Bognár József (1917–1996): politikus, közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja

¹⁸⁸ November 4-én hajnali 5 óra 5 perckor a szolnoki rádió hullámhosszán közlemény adta tudtul a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását.

¹⁸⁹ Háy Gyula (1900–1975): színműíró

között, valamikor az időpont közepe táján, azt hiszem, fél nyolc tájt értek a szovjet csapatok a Kossuth Lajos térre. Ezek után beérkezett valamiféle üzenet; útját, közvetítését nem tudom. A lényeg az, hogy Tildy, aki előzőleg talán kiment, ismét bejött a szobába azzal, hogy az üzenet értelmében a magyar katonákat lefegyverzik, a civilek pedig menjenek haza az épületből. Tildy ezúttal az „utolsó csepp vérünk-ről” nem szólt, de hogy azért valami drámait mondjon, azt mondta, hogy vele ne jöjjön senki, mert ő a halálba megy. Ezek után általános búcsúzkodás kezdődött. Én nem szóltam neki arról az elgondolásomról, hogy ott akarok maradni, mert nem éreztem úgy, bármit érdemes velük meg tárgyalni. Hozzá kell tennem, hogy az előző sétálgatásom folyamán én besétáltam Tildy – azelőtt a Mekis miniszter¹⁹⁰ – apartmanjába, ahol találtam egy Hámori nevű Tildy-titkárt, és vele beszéltem pár szót, és azután mentem vissza a félemeletre.

Általános búcsúzkodás kezdődött, és a folyosón mindenki szétoszlott. Utoljára még Háy Gyulától búcsúztam el, és azt hiszem, mélyen megsértettem őt, mert összecseréltem a nemzeti bankos Háy Lászlóval, ami ellen ő fölháborodva tiltakozott.

Ezek után fölmentem ebbe a bizonyos három- vagy négy-szobás Tildy-helyiségcsoportba. Volt ebben egy dolgozószoba, egy nagy fogadó és egy oldalsó gépírónői szoba, aztán egy hálófülke és egy mosdó. Fölmentem, és kicsit zavarban voltam, mert a feltevés az volt, hogy Nagy Imre akadályoztatva van, Tildy Zoltán egy bizonyos paktumot kötött a térre érkezett szovjet csapatokkal, és az ott lévő civilek védelmében ahhoz tartotta magát, és énnekem most az a dolgom, hogy valami módon a kormány helyett helytálljak.

Hogy ennek mi lehet a formája, azzal abban a pillanatban nem nagyon voltam tisztában. A dolgozószobában volt egy gyönyörű piros bársonyszék, és én elképzeltem azt a rend-

¹⁹⁰ Mekis József (1910–1984): vas- és fémestergályos, politikus, 1955-től a forradalomig a Minisztertanács elnökhelyettese

kívül groteszk helyzetet, hogy ülök a piros bársonyszékben, és bejönnek valakik, akik engem onnan el akarnak távolítani, és akkor én megfogom a karfáját, és azt mondom, hogy engem innen csak erőszakkal lehet elvinni, és erőszakkal elvisznek – rendkívül groteszknek találtam az egész helyzetet, és kicsit gondban voltam.

Vagy elképzeltem azt, hogy betódul egy rakás takarítónő, és azt mondják, hogy keljek fel, mert ők most kitakarítják a helyiséget; ez is nagyon groteszknek látszott, tehát nem tudtam, hogy mit tudok e helyzetben tenni.

Nem tudom pontosan, hogy a délelőtti folyamán mikor, de még mielőtt bármiféle szovjet jelenlétnek nyoma lett volna, beténfergett a szobába egy nyurga, vörös hajú férfiú, és bemutatkozott, azzal, hogy őt Bakos Ferencnek hívják és Tildy sajtótitkárságának a tagja, régi kisgazda újságíró. Mondtam neki, hogy az utasítás úgy szól, hogy a civilek menjenek haza, én itt maradtam ezért meg ezért, de hát ő miért nem megy haza. Erre azt válaszolta; hogy kérem, én jártam hadifogságban, tudom, hogy ezek az emberek, ahol erkölcsi erőt látnak, ott visszahátrálnak; én szintén maradok. Mire nevettem, és tréfásan mondtam, hogy akkor maga az én emberem, tekintse magát sajtófőnökömnek.

Én ezt humornak szántam. Két évvel később az ítéletemnek egyik passzusa az volt, hogy ebben a helyzetben sajtófőnököt neveztem ki, pedig ott is csak a humor kedvéért mondtam ezt. A megbízást Bakos Ferenc azonban komolyan vette. Mialatt én a másik szobában néztem a Tildy asztalán lévő iratokat, ő a titkári szobában fölvette a telefont, és egyszer csak azt hallom, hogy elkezd telefonálni különböző újságokhoz és külföldi sajtóattasékhoz, hogy a Bibó miniszter bennmaradt a Parlamentben és sajtónyilatkozatot fog adni. Ettől elsőre meghökkentem, mert életemben sajtónyilatkozatot nem adtam, de aztán rájöttem, hogy ez legalább ok arra, hogy én fogalmazzak valamit, és ha fogalmazok, akkor talán itt tartózkodásom formát is kap.

Ezek után megfogalmaztam azt a *Magyarokhoz* című nyilatkozatot, amely a helyzet drámaiságánál fogva inkább kiáltványnak hatott, mint sajtónyilatkozatnak, bár én eredetileg evégből fogalmaztam. Később, amint gyanítottam is, senki nem jött el a sajtófogadásra, nehezen is jöhetett volna.

Ezek után ezt a szöveget megtelefonáltam az amerikai követségre, és utóbb, 6-án, az eltávozásom után, eljuttattam a francia kultúrattasén keresztül a francia és az angol követségre.

Ezután történt valamikor a szovjet katonák beérkezése, akik, úgy látszik, Bakossal nem foglalkoztak, és engem kikísértek a folyosóra, ahol egy tábornok elé állítottak. Én mondtam, hogy miniszter vagyok, és itt e minőségemben maradtam.

Utóbb Majlát Jolántól hallottam a következő történetet: a tábornok utána – hogy ez a vezérlő tábornok volt-e, valószínűleg (az volt) – átment a miniszterek másik csoportjához. Majlát Jolán is ott volt, és ott megkérdezte, hogy ki az a Bibó miniszter. Mondták, hogy ő a Nagy Imre-kormány egyik tagja. Kérdezte, hogy tehát fasiszta? Majlát Jolán mondta, hogy nem fasiszta. Akkor kommunista? Majlát Jolán megismételte, hogy nem kommunista. Akkor fasiszta, mondta a tábornok. Egy ideig ellabdáztak ezzel a két szóval, különösebb eredményre nem jutottak, de engem mindenesetre otthagytak. Én eközben leültem a szobámban, és ott nyilatkozatokat gépelgettem, és kezdtem magamban a kompromisszumos tervezet szövegét kialakítani.

H.: A szovjet katonák részéről ért valami inzultus?

B.: A tábornokkal volt tolmács. Én akkor oroszul egy mukkot sem tudtam. Visszamentem. Mivel telt el a nap, nem tudom. Beszélgettem Bakossal, majd olvastam Homérosz nálam lévő *Odüsszeiáját*, hallgattam különféle rádiókat, telefonáltam füvel-fával, különösebben jelentős telefonok nem voltak. Telefonáltam a feleségeméknek is.

Mivel Farkas Ferenc nem akart odajönni, én nem akartam őt terhelni az én – akár kiállásnak nevezzük, akár ug-

rándozásnak – különböző gesztusaimmal. Mert ha kiállásnak tekintette, akkor nyilván a saját személyével szemben valami lekicsinylésnek is vehette, ha ugrándozásnak, akkor nyilván helytelenítette. Egyszóval nem éreztem, hogy meg kell vele beszélnem működésemet. Különben is, én ott már nem parasztpárti, hanem kormánytagi minőségemben cselekedtem.

Amiben megerősített később az a hivatalos lapban megjelent írás, amely engem a miniszterség alól november 12-i dátummal mentett föl. Amit nyilván kifejezetten az én kedvemért tettek, mert én játszottam tovább a minisztert, hogy most már világos legyen: nem vagyok miniszter. Elfeledkeztek azonban arról, hogy ezzel engem ők megerősítettek abban, hogy 12-ig miniszter voltam. De hát ennek semmiféle jelentősége nem volt, mert ahhoz, amit csináltam, ezt ott senki nem fogadta el jogcímül.

Nem sokkal ottmaradásomat követően – tán aznap este vagy másnap reggel – jött Dobi István, és megkérdezte, hogy miért maradtam. Én mondtam, hogy demonstrációból. Nem szólt semmit, sötétén összehúzta magát, és azt kérdezte, hogy enni kapok-e. Mondtam, nem. Majd küldet. Ennyi volt az egész. De vele jött két titkára, akik rendkívül sötétén néztek rám, hosszasan leültek, és míg ott voltak, a jelenlétükkel barátságtalanul feszélyeztek, bár semmi különös olyan tenivalóm nem volt, amit nem közölhettem volna velük. Az volt a benyomásom, hogy az Államvédelmi Hivatal tagjai.

Később, egyszer tavasz felé, egy lelkes honleány szégyenkezve bevallotta nekem, hogy ő nagyon félt. Hát, mondtam neki, hogy ez természetes. No nem – mondja –, a Parlamentben maga biztosan nem félt. Én erre megnyugtattam, hogy minden reggel hasmenéssel ébredtem, és én is félttem. De konkrét kiváltó ok nem volt.

Az injúria, ami ért, abban állt, hogy a Tildy készleteiben rengeteg szeszes italt találtunk, és minthogy a Dobi által küldött koszt rendkívül zsíros, paprikás volt, az ebédhez könnyű

spiccereket szerkesztettünk magunknak Bakossal; ezt egyszer valamelyik Dobi-titkár észrevette, nem szólt semmit; de vagy ő maga jött utóbb, vagy valaki mást küldött oda, és az összes szeszes italt összerámolták és elvitték azzal, hogy ez az utasítás, hogy ezt elvigyék. Az atrocitás rangját nem érte el.

Hatodikán körülbelül készen voltam kompromisszumos kibontakozási tervemmel. Emlékezetem szerint továbbra sem történt semmi. Őriztek, egyszer azt mondták, hogy nem szabad kimennem, én ennek ellenére kimentem, végigsétáltam a Parlament különböző folyosóin. A Parlament másik végében megtaláltam Majlát Jolánt, de nem emlékszem, hogy ekkor mit beszéltem vele.

Mint korábban említettem, szerdán, 31-én, mikor bent voltam a Parlamentben, sem Erdeit, sem Nagy Imrét nem találtam. Emlékezetem szerint akkor találkoztam Majlát Jolánnal, aki rendkívül nyomott hangulatban volt, és én nagyon lelkesen biztosítottam, hogy nem lesz semmi baj. Ez csak akkor történhetett, mert november 4-én vagy 5-én, mikor újra találkoztam vele, már semmi okom nem volt arra, hogy én biztosítsam őt, hogy nem lesz semmi baj.

Egyszer egy szovjet katona nagyon idegesen berontott hozzám azzal, hogy én kint jártam a folyosón, pedig nem lett volna szabad, és menjek ide meg ide, ilyen meg ilyen parancsnok elé. Ekkor egy ízben megjátszottam magam, és mondtam: Én itt vagyok, és a parancsnok, ha beszélni akar velem, jöjjön ide. Nem jött.

Hatodikán, a nap folyamán, nem tudom pontosan, mikor, azt hiszem, déltájban vagy reggel, megérkezett Feri Sándor,¹⁹¹ aki a pártapparátusnak volt az egyik vezető embere. A jogi reformbizottságból jól ismertem, és nagyon kordialis jó viszonyban voltunk akkor. Ő bejött, megkérdezte, hogy mi a helyzet, leszamarazott, és azt mondta, hogy amit én csinállok, az teljesen fölösleges és hívságos dolog, mert a kor-

¹⁹¹ Feri Sándor (1895–1986): jogász, a Legfelsőbb Bíróság bírása

mány már megalakult Szolnokon, és nemsokára Budapestre jön. Ő annak az előkészítéseképpen jár itt, és hogy a kormány a forradalom összes vívmányait meg fogja valósítani. Egyébként menjek haza. Hát mondtam, hogy ezen még gondolkodom, de aztán elment. Később visszajött, és én közöltem vele, hogy úgy határoztam, hogy hazamegyek. Ő azt valami módon biztosította, úgylát én kimentem a kapun, és az őrt álló szovjet katonák simán kiengedtek. Bakos ugyanilyen feltételek mellett egy nappal később ment ki. Őt az őrt álló szovjet katonák hátba verték vagy fenéken rúgták, szóval valami ilyen sérelem esett rajta, de kiengedték. Aztán később – mielőtt disszidált volna – fölkeresett engem, és a történetet ő mesélte el.

November 6-án tehát elhagytam a Parlamentet, úgy láttam, a Margit-hídnál és a Lánchídnál is harcok vannak, úgyhogy elindultam a Szabadság-híd felé. Útközben beszóltam a feleségem unokatestvéréhez, Bodrogi György főorvoshoz, és végül ott éjszakáztam, onnan telefonáltam haza.

Közben még találkoztam egy forradalmár csoporttal, akik valahol az Október 6. utca táján mozogtak, és azoknak a vezetőjét történetesen ismertem. Megkérdezte, hogy érdemes-e harcolni. Mondtam, hogy semmi értelme a folytatásnak, menjenek haza, csak magukat kockáztatják. Ezzel szemben annak a nyilatkozatnak, amit megszerkesztettem, egy példányát odaadtam neki. Egy példányt útközben bedobtam az amerikai követségre is. Úgy emlékszem, hogy egyet az angol követségre is eljuttattam, de csak az ablakon keresztül, nem beszéltem senkivel.

A Bodrogiéknál való éjszakázás után mentem el a Francia Intézetbe, amelyik a Károlyi-kert mellett volt, onnan a Szép utcába, a kultúrattasának, T. K.-nak a lakására.¹⁹² Vele hosszasan beszéltem. Áadtam neki a nyilatkozatot is, és skiccebe

lediktáltam a kibontakozási tervet is, azzal a kéréssel, hogy azt esetleg majd pontosabb szöveggel eljuttatom hozzá, hogy továbbítsa az angol és a francia követnek.

Ezek után elmentem a Szabadság-hídig. A hidat pontosan az orrom előtt foglalta el egy szovjet tank, tehát vissza kellett fordulnom. Végigmentem föl egészen az Árpád-hídig gyalog, útközben egy fél liter szeszt és cigarettát vásároltam. Megállítottak szovjet katonák, de csak puskát kerestek rajtam; sem a szeszt, sem a cigarettát nem vették el. Mondhatnám úgy is, hogy nagyon korrektek voltak.

Ezek után az Árpád-hídon sikerült átmennem. A budai oldalon kaptam egy sortüzet, ami a kiscelli kastélynak az ablakában meghúzódó forradalmároktól származott. Gyorsan eliszkoltam az aluljáróba, és onnan kisebb-nagyobb, valószínűleg nem nekem irányított sortüzek között ide-oda lavírozva értem el a lakásomra.

A lakásomon a kibontakozási tervet tüzetesen megfogalmaztam, de azt továbbra is 6-ára, keletkezésének időpontjára dátumoztam, és azt juttattam el a francia kultúrattasához. Fogalmam sincs már, hogy hogyan.

Pár nappal később apósoméknál lakásán tartózkodtam, részben, mert még mindig lőttek, és annak volt pincéje, aztán egyszerűen ottmaradtam azzal a gondolattal, hogy ugyan védelmet nem ad, de ha akármikor keresnek, eggyel tovább kell lépni, és az mindig időnyereség. Úgylát egészen decemberig maradtam ott, mert számítottam rá, hogy ebből előbb-utóbb letartóztatás lesz.

Közben nyilatkozatom, majd pedig a kibontakozási tervet is elkezdett terjedezni. Hogy a kibontakozási tervet kinek adtam oda, nem emlékszem, lényeg az, hogy itthon is terjedezett, és ezt nem is elleneztem. Csak annak nem örültem, hogy különböző plakátokon a lemásolás dátumával, például 12-i és hasonló időpontokkal jelent meg – miután tudtam azt, hogy ezekben a dolgokban a felrovás az időponttól függően történik.

¹⁹² Guy Turbet-Delof-ról van szó (a K. feltehetően gépelési hiba) Vö. *Egy francia diplomata a forradalomban: Guy Turbet-Delof 1956-os naplója*. Szerk. Litván György. Francia Intézet – 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

H.: A Petőfi Párt vezetésével mikor vetted fel újra a kapcsolatot?

B.: No most, valamikor november elején vettem föl újra az érintkezést a parasztpárttal, jobban mondva, nem én vettem fel, hanem ők küldtek értem. Egy autóval fölvittek Illyés Gyulához. Ott együtt volt a parasztpárt íróegyüttese és Farkas Ferenc.

Németh László biztos ott volt, ezzel szemben a miniszterjelölt együttesben biztos, hogy nem. Egyszóval ez a társaság 30-ától kezdve naponta együtt ült, mindig változó összetételben. Illyés Gyula, Tamási Áron, Féja Géza, Veres Péter általában mindig ott voltak, és természetesen Farkas Ferenc. Úgy emlékszem, hogy a Jócsik, Zsebők, S. Szabó-trió nem volt itt. Tehát csak írók voltak, s nemcsak parasztpártiak, mert Déry Tibor is ott volt.

H.: És Farkas Ferenc.

B.: Különböző írói dolgokat fogalmaztak meg, aztán nemsokára Déryék elmentek, és maradtak a parasztpártiak maguk között. Nem emlékszem, hogy pontosan mi tárgyalódott ott.

A parasztpárt aztán visszament a József nádor tér második emeletén lévő háromszobás helyiségébe, hamarosan ott folytatódott az állandó együttlét. Ott már gyakorlatilag csak Féja és Tamási voltak egész decemberig az állandóan szereplők, és Farkas Ferenc. A többiek nagyjából elmaradtak. Itt mindenféle kibontakozásokról és tervezetekről volt szó. Például Farkas Ferenc nem örült annak, hogy én egy kibontakozási tervet csináltam. Nem ellenségesen, de mondta, hogy különösen nem örült annak, hogy én ezt nyugati követségeknek eljuttattam. Ő szigorúan tartotta magát ahhoz, hogy amit mi tervezünk, azt a szovjethez kell eljuttatni, ha egyáltalán külföldinek eljuttatjuk. És ő csinált egy hosszú argumentációt arról, hogy ami történt, nem ellenforradalom volt.

H.: A munkástanácsokkal – ők ugyanis a te kibontakozási tervet megvitatták – nem kerültél közvetlen kapcsolatba?

B.: Még közbevetem azt, hogy november 12-én vagy 15-én volt a Munkástanácsnak az az ülése, amelyben az én kibontakozási tervemet elfogadták. Erről letartóztatásomig nem tudtam. Valami okból akkor nem szereztem arról tudomást, hogy a tervemet programként kívánják elfogadni. A parasztpárt részéről a politikát ismét Farkas Ferenc csinálta, és kizárólagossági joggal ő tartotta az érintkezést a Munkástanáccsal is egészen decemberig – Ráczékat akkor tartóztatták le –¹⁹³ és engem ebbe nem vont bele.

Egyszer egy beszélgetés során általában kérte tőlem, hogy az övele való megbeszélés nélkül külön akciókat ne csináljak. Ezt én természetesnek találtam, és tudomásul vettem. És akkor ő még egy fokozással azt mondta, hogy ígérjem meg, hogy a következőkben én semmilyen vonatkozásban nem tekintem magamat miniszternek, hanem kizárólag a parasztpárt – így mondta – korifeusának. Mondtam, hogy ezt nem vállalom. Kijelentésemet nem vette jó néven, de tudomásul vette. Kötelezettséget tehát nem vállaltam, ténylegesen azonban nem került sor arra, hogy én miniszterként lépjek fel.

Valamikor november folyamán írtam egy levelet Nagy Imrének, akiről akkor már tudtam, hogy a jugoszláv követségen van, amiben beszámoltam arról, amit a magam szakállára csináltam. Elküldtem a nyilatkozatot és azt hiszem, a kibontakozási tervezetet is, és abban leszögeztem, hogy a következő időszakban azt tartom helyes cselekvési direktívának, hogy Nagy Imre és kormánya ne lépjenek fel árnyék- vagy ellenkormányként. Ebből következett az, hogy természetesen én sem léptem fel. Csak ezt a végső konzekvenciáig

¹⁹³ Rácz Sándorék: a Budapesti Központi Munkástanács november 14-én alakult meg.

Rácz Sándor (1933): munkás 1956. november 15-től a Nagy-budapesti Munkástanács elnöke. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

való megtagadását volt miniszter voltomnak, ezt nem váltam Farkas Ferencsel szemben.

Valamikor december tájt visszaköltöztünk a régi lakásunkba.

Ezt a Nagy Imrének szánt levelet Hámorin keresztül – aki fölkeresett a lakásomban – véltem Nagy Imrének eljuttatni, mert ő azt mondta, hogy érintkezésben van a jugoszláv követséggel. Utóbb rájöttem arra, hogy Hátori teljes mértékben Tildyvel volt lojális, és Tildy nagymértékben nem kedvelte azt, amit én a saját szakállamra csináltam. Tildyt is fölkerestük aztán valamikor tavasz felé, s ő kifogásolta azt a passzust a nyilatkozatomban, mely szerint ő olyan megállapodást kötött a szovjet csapatokkal, hogy a kormány tagjai elmennek. Ezt én azért tettem bele, hogy Tildynek az akciója ne tűnjön föl egyszerű eloldalgásnak, hanem legyen értelme. Egyszerűen kvázi az ő javára írtam bele. Ő azonban erősen kifogásolta, állítván, hogy ilyen paktumot nem kötött. Hát aztán nagyobb baj ebből se lett. Mindenesetre bizonyosra veszem, hogy Hátori nem juttatta el Nagy Imréhez leveletem.

Valamikor január felé kezdtem el írni azt a gondolatmenetet, amelyik később külföldön cikk formájában megjelent. Először egy abszolút semleges osztrák lapban jelentették meg, ami nem volt egészen az én intencióm, de fontosnak tartottam, hogy akárhogy is megjelenjen.

Valamikor ugyanis, ősz tájt még, jelent meg nálam Göncz Árpád, akit már régről ismertem, és hozott érintkezésbe az indiai követséggel. Úgyhogy az indiai követséggel még ősszel fölvevük az érintkezést, és ugyancsak ősszel készült el a parasztpártban az a kibontakozási tervezet, amelyik szelídebb formában, de lényegét megőrizve tartalmazza az én kibontakozási tervezetemet. Ezt K. P. S. Menonon,¹⁹⁴ az indiai nagyköveten keresztül – akinél Farkas Ferencsel együtt

megjelentünk valamikor december elején – eljuttattuk Bulgariához.

H.: Arról nincs tudomásod, hogy K. P. S. Menonnak sikerült-e eljuttatni a javaslatokat a legilletékesebb szovjet fórumokhoz?

B.: Menon utóbb beszámolt arról, hogy Bulgarián átvette ugyan, de abszolúte nem fogadta úgy, mint ami őket különösebben megmozdítja vagy egyáltalán bármire indítja. Mindez még decemberben volt, a teljes bizonytalanság és az országos sztrájkok hangulatában, ami lényegileg januárban kezdett megszűnni. Ez az eljuttatás decemberben történt.

H.: Az előbb említett cikket időben ezt megelőzően vagy követően írtad?

B.: Ez után kezdtem hozzá. Göncz Árpád közvetítésével Regéczy László¹⁹⁵ – aki ott sofőr volt – juttatta el az angol követségre. Ők semleges országban való megjelentetés céljából küldték ki Ausztriába, ahol végül a *Presse* című lapban jelent meg szeptember 8-án. Ezt írtam január és április között. A cikk néhány bosszantó szöveghibával a Nyugaton megjelent cikkgyűjteményembe is bekerült.

Nem emlékszem, hogy ez alatt az idő alatt bármi értelmes dolog történt volna. A parasztpártba állandóan följártunk. Én már bejártam dolgozni az Egyetemi Könyvtárba. Egy dolgot találtam érdekesnek a parasztpártban is meg az Egyetemi Könyvtárban is, hogy a legkülönbözőbb emberek fölkerestek. Ma már a nevüket se tudom, de emlékszem, réttetően meg voltak rendülve. Egy bizonyos korporációs jellegű – így nevezném, anélkül, hogy fasisztának nevezném, mert nem volt szükségképpen az – alkotmánytervekkel foglalkoztak. Tehát egy olyan alkotmánytervvel, amely

1952-ig külügyi államtitkár. 1952-től 1961-ig nagykövet Moszkvában, Magyarországon és Lengyelországban.

¹⁹⁵ Regéczy-Nagy László (1925): angol nagykövetségi alkalmazott, akit a forradalomban viselt szerepe miatt börtönbüntetésre ítélték. A Bibó-per harmadrendű vádlottja.

¹⁹⁴ Menon, Kumar Padma Sziveszankava (1898–): indiai diplomata. 1921-ben lépett külügyi szolgálatba. Számos országban képviselte hazáját. 1948-tól

a hangsúlyt nem a népképviselői parlamentre, hanem munkástanácsok, agrárszervezetek és egyéb hasonló szervezetek együttes képviselőire helyezik.

Ez engem nagyon meglepett, azonban a népképviselői parlament kikapcsolásával nem értettem egyet, legfeljebb – akkor is, és ma is – egy olyan államszervezetet tudok elképzelni, amelyik ezeket az elemeket egy második kamaraként tartja fenn. Mert sokkal világosabb ezeknek az elemeknek a nyílt és szervezett szereplése, mint az, ami a nyugati államok legtöbbszörében van, hogy lobbyként, mint befolyásolási csoport vannak jelen a parlament folyosóin.

H.: Ebben az időszakban, amikor még Nagy Imre és szűkebb köre a jugoszláv követségen tartózkodott, vagy azt követően, néhány barátjuk Hungaricus néven egy platformot szerkesztett, amely utóbb a francia sajtóban is megjelent. Ezeknek az akciójáról tudtál-e, s ha igen, hogyan vélekedtél róla?

B.: Fogalmam sincs róla. Mert a Hungaricus nevet hallottam, mielőtt tudtam volna, hogy e mögött Gimes Miklós rejtőzik.¹⁹⁶ Tehát ezt csak '57-ben hallhattam. A Hungaricus aláírású szövegekről tudtam. Ezekkel az emberekkel semmiféle személyes kapcsolatom nem volt.

Nagy Imréék elvitele az emlékezetem szerint vagy november végén vagy december elején történt,¹⁹⁷ tehát akkor már tudnom kellett, hogy itten Nagy Imréék valami módon egy rendkívül éles elítélés tárgyai lesznek, akármilyen formában. Ami ténylegesen később történt, azt el sem tudtam képzelni, de hogy a Nagy Imre-kormány végeredményben a fennálló kormány valamilyen formában le akar számolni, az ettől kezdve világos volt.

Az azonban nem volt világos, hogy milyen mennyiséget akar megtartani a forradalom különböző vívmányaiból, vala-

mint az, hogy akar-e koalíciót vagy nem akar, bár énnekem az volt a benyomásom, hogy november 4-e után komoly koalícióról nemigen lehet szó, ha a november 4-i platform teljes mértékben hatályon kívül nem helyeződik, amire az én memorandumaim és még a parasztpárti memorandum is irányult.

Amíg ennek a platformnak a hatályon kívül helyezése nem következik be, addig nem is képzeltem, hogy a Kádár-kormány koalíciót próbál. Nota bene, a magam szempontjából is egy ilyen próbálkozást rendkívül kínosnak és gyakorlatilag lehetetlennek tartottam a november 4-i platform alapján, de nem is nagyon számítottam erre.

Akkortájt a nyugati rádiók tele voltak ilyenféle koalíciós hírekkel, aztán később az előadóm a börtönben rendkívül gúnyosan mondta, hogy ezek nevetséges dolgok voltak.

H.: Erdei Ferencsel az eseményeket követően találkoztl-e személyesen? Egyáltalán, tudtál-e sorsának alakulásáról november 4-ét követően?

B.: December 4-én jött ki,¹⁹⁸ és akkor, a szabadulása után Farkas Ferencsel együtt fölkerestük Erdeit. Addig is Majlát Jolánnal telefonon érintkezésben voltam. Ő egy eléggé megviselt ember benyomását keltette, azt mondta, hogy ő többet politizálni nem fog. Egyébként a beszélgetés mindhármunk részéről rendkívül baráti jellegű volt, de én tudtam, hogy Erdei és Farkas Ferenc között '49-'50-ben rendkívül keserű emlékek gyűltek fel, amelyek megelőzték Farkas Ferenc '50-es öngyilkossági kísérletét. De ezeknek most abszolúte nyoma sem volt. Én Erdeit még megkérdeztem, hogy azt a bizonyos parasztpárti memorandumot a Magyar–Szovjet Társaság nevében hajlandó volna-e aláírni. Azt mondta, hogy semmi politikai jellegű írást nem.

¹⁹⁶ Gimes Miklós (1917–1958): kommunista újságíró, politikus, a Nagy Imre-perben halálra ítélték, majd kivégezték.

¹⁹⁷ November 23-án.

¹⁹⁸ Addig – mint a november 3-án a Nagy Imre-kormány megbízásából az oroszokkal tárgyaló, majd letartóztatott delegáció tagja – az oroszok őrizetében volt.

Utóbb, valamikor március–április tájt a külföldre szánt cikkemet is megmutattam. Megkérdeztem, mi a véleménye, hogy erre hogy fognak reagálni. Erdei azt mondta, hogy a cikk rendkívül hatásosnak látszik, de bizonyos benne, hogy rosszul fognak rá reagálni.

H.: S a Petőfi Párt többi tagjaival s más koalíciós politikusokkal?...

B.: Az alatt az idő alatt, amíg a cikket írtam, ami körülbelül februártól ápriliséig terjedt, közben állandóan találkoztunk egymással a parasztpártban. Ott akkor már Farkas Ferencen kívül a jelentősebb személyek közül csak Féja Géza és Tamási Áron jártak be aránylag rendszeresen. Na most, visszatérve decemberre, aztán a memorandum elkészült, mielőtt kiküldtük volna, egyeztettünk a kisgazdapárt részéről Varga Istvánnal¹⁹⁹ és még egy közgazdásszal, akinek a nevét elfelejtettem. Szövegét ők ketten, Farkas Ferenc és én beszéltük végig. Ezen idő alatt Farkas Ferencsel kétszer fölkerestük Tildyt, egyszer valamelyik rokonának a budai lakásán, egyszer pedig Antall József pesti lakásán, a Ferenciek terén. A lényeg az volt, hogy Tildyvel is alá akartuk írni ezt a memorandumot.

Ez szintén decemberben kellett hogy történjék és Tildy alá is írta. Majd valamilyen ürüggyel az írást Antall József útján elkérte, és aláírását visszavonta. Úgyhogy végül is a memorandum aláírói között a kisgazdapártot csak olyan formában szerepeltettük, hogy Kovács Béla előzőleg ezekhez

¹⁹⁹ Varga István (1897–1962): közgazdász, egyetemi tanár. 1927-től 1949-ig a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársa, majd igazgatója. 1944-ben a Gestapo letartóztatta, s csak 1945 májusában tért vissza. A felszabadulás után a Független Kisgazdapárt gazdasági szakértője, bár nem tagja a pártnak. 1945-től, megszakitással (1951–1957) egyetemi tanár. Az Újjáépítési Minisztérium államtitkára, 1946-tól az Anyag- és Árhivatal elnöke. 1954-től az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében dolgozott. 1957-ben az új gazdaságpolitika kidolgozására életre hívott Közgazdasági Szakértőbizottság elnöke. – Fontosabb munkái: *The National Income of Hungary 1924–1925 and 1936–37* (London, 1938), *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai* (1964)

a dolgokhoz nagy vonalakban hozzájárult; ismét megerősödtem abban, hogy Tildyvel nincs mit kezdeni, mert egy tökéletesen puha, angolnaszerű lény.

Ez alkalommal volt az is – azt hiszem, a második találkozásakor Antall Józsefnél –, hogy Tildy leszögezte, ő semmiféle paktumot a szovjet csapatokkal nem kötött, sérelmezte az én nyilatkozatomnak ezt a kitételét.

Február és április között, amíg én a cikket írtam, itthon érzékelhetővé váltak a konszolidáció világos jelei. A sztrájk, a rendőri különítmények országos, nem túl vigasztaló szerepe is alábbhagyott. Május elején megtörtént az a parlamenti ülés, ami a konszolidáció befejezését és lényegileg az 1949. évi jogrend helyreállítását jelentette. Én valamelyik írásomban ezt Rákosi-féle jogrendnek aposztrofáltam. Bent a vizsgálat alatt az előadóm nagyon sötéten reagált erre. Tehát a jogrend helyreállt.

Ugyanakkor történt az, hogy Veres Péter azt mondta Farkas Ferencnek, hogy tulajdonképpen – mint ahogy október 23-a előtt volt – ő a parasztpárt elnöke. Tehát a jogrendet a parasztpárt vonatkozásában is helyre akarta állítani. Farkas Ferenc súlyt fektetett arra, hogy ezt az egész kérdést formába öntse, és formálisan átadta a parasztpárt helyiségét, egész iratanyagát és azt hiszem, a pénzügyanyagát is, vagy tán a pénzügyanyagát azt visszaküldte a Nemzeti Banknak. A lényeg az, hogy átadta az egészet Veres Péternek. Veres Péter és Szabó Pál átvették a parasztpárt helyiségeit és az apparátust, és mi onnan leléptünk.

Májusban gyakorlatilag már nem volt más, mint az, hogy vártam a letartóztatást, ami május 23-án következett be.

Záradék

B.: Ezt a mai nap fölvetett anyagot – kivéve az elején mondott kiegészítést, amiket ugyanis a régebbiekbe fogok illeszteni – az eddigieknél szigorúbban zárt anyagnak kérem tekin-

teni. Ezt az én életemben, az én hozzájárulásom nélkül, és utána pedig a gyerekeim, elsősorban a fiam hozzájárulása nélkül, sem betekintésre, sem publikálásra igénybe venni nem lehet. Ez azonban nem vonatkozik a fennálló hatalomnak olyan tagjaira, akik nem abszolút rosszindulatúak, és nem bűnügyet keresnek ebben a matériában, azoknak mint tanulmányos olvasmányt, ezt melegen ajánlom.

1976–1978

*Letartóztatásom • A per • A Gyűjtőfogházban • A 476-osok • Váci fegyház • Éhségstrájk • Márianosztra • Gyűjtőfogház*²⁰⁰

[1956. Az előzőkhöz kiegészítés]

Pár szót érdemes szólni arról a benyomásról, amit ez a forradalom keltett az emberben. Ez ugyan természetesen hozzátartozik a forradalom átfogó értelmezéséhez és értékeléséhez, itt most egy közvetlen, elsődleges, ösztönös benyomást szeretnék elmondani róla, és ez azért érdekes, mert énbennem volt egy elképzelés a forradalomról. – Egyrészt tisztában voltam azzal, hogy az közelről sose olyan szép, mint a történelmi távlatban vagy a ráhelyezett értékelésben vagy reménykedésben vagy sajnálkozásban. Másodszor arról is meg voltam előítéletszerűen győződve, hogy a nép olyan tökéletesen spontánul nem kel fel; olyan nincs, hogy a nép ezt csinálja és a nép azt csinálja, ebben van egy bizonyos illúzió.

Ami meglepettett ötvenhatban, hogy érzésem szerint nemcsak abban volt szinte egyedülálló – és csak a francia forradalomhoz tudom hasonlítani, bármilyen nagystílusú hangzik is ez –, ahogy itten a nép valóban valami módon úgy működött, hogy az nem volt komolyan vehetően irányításnak tulajdonít-

²⁰⁰ A további hangfelvételt Hanák Gábor készítette.

ható. Túlságosan bennünk élt a lenini elképzelés, hogy a forradalomnak van egy vezérkara, amely valahol a szálakat a kezében tartja, megszervezi, sőt tudományosan eldönti, hogy éppen most mit kell csinálni. Ehhez birtokában van egy ideológiának is, de azon felül egy határozott katonai értelemben vett vezérkara van az eseményeknek. Ez számos más forradalomban is igaz, és mindenekelőtt a legtöbb forradalomnál – az angol és a francia kezdeti szakát kivéve –, ami azóta zajlott Európában, főleg a 19. század folyamán, mindig volt egy garnitúra, amelyik nem is annyira irányította az eseményeket, mint ahogy állította vagy képzelte, de legalábbis készen állt annak a hatalmi vákuumnak a betöltésére, amely a forradalomban keletkezik és minden forradalomban keletkezett.

Ebben a forradalomban először is – meggyőződéseim szerint – hiányzott minden vezérkar. Sem ellenforradalmi vezérkar nem volt, sem forradalmi vezérkar nem volt. Hiányzott a tudományosan vagy egyáltalán tudatosan megfogalmazott ideológia, és hiányzott a hatalmi vákuum betöltésére készen álló garnitúra.

Utóbb pár emberrel találkoztam, aki állította, hogy vagy ott vagy amott ilyen és olyan formában ő irányította az eseményeket, de ezt rajtuk kívül soha mástól nem hallottam, és meglehetősen hamar észre vettem, hogy nem tudom, hogy minden forradalomnak-e, de ennek a forradalomnak volt valamiféle olyan közszelleme, amelyik úgy irányította az embereket, hogy azok észre sem vették.

Ennek egészen furcsa adalékai voltak, kezdve azon, hogy városzerte betört üvegablakok, betört boltablakok mellett ékszerek voltak érintetlenül napokon keresztül a városban, és aki elvitt valamit, az odatette az árát, mindez egy ilyen morális feszültségnek az állapotát mutatja.

Hallottam erre olyan magyarázatot, hogy ez azért volt így, mert az egész bűnöző alvilág a barikádokon harcolt. Nem tartom ezt a magyarázatot sem elegendőnek, sem helytállónak, annál is inkább, mert ennek az országnak a más tulajdonával szemben való igen laza erkölcsi közismertek. Ahhoz, hogy például

valaki a kirakatból elemeljen valamit, nem kellett volna alvilági bűnözőnek lennie, és elegendő elmentek ott a kirakatok előtt.

De van két egészen furcsa adalékom két rabtársammal kapcsolatban: az egyik egy tökéletesen szabályos kommunista, broszúra-nevelésű ember volt, mindent az előírás szerint mondott, és látszott, hogy egész nevelésének ez volt az alapja. Katonatiszt volt, és a forradalom kritikus pillanatában egy diákegyüttesnek volt a vezetője, és egy olyan hazafias kiáltványt bocsátott ki, amelyik minden elképzelhető broszúrából kilógott. A másik az elmebaj határán antiszemita volt, aki, amint utóbb az eseményekből kiderült, a Sztálin-szobor ledöntésében működött közre, és pedig úgy, hogy valamiféle szószéken vagy pódiumon állt és onnan kiabált be lelkesítő jelszavakat. És fölnyújtott nekik mindenféle javaslatokat cédulákon, többek között antiszemita jelszavakat – és az antiszemita jelszavakat visszaadta, hogy nem erről van szó. Egyszóval itt volt egy közszellem, amelyik több volt az embereknél, és az embereket arra indította, hogy túlnőjenek önmagukon. És ugyanakkor, miközben ideológiája nem volt, én elég világosan láttam az értelmét és a célját, és igyekeztem ezt minél világosabban ideológiai értékű szinten is megfogalmazni, anélkül, hogy közben ne lettem volna tisztában azzal, hogy én is egyike vagyok azoknak, akiket ez a közszellem arra indított, hogy saját magukon túl tudjanak lépni.

1957–1963

Börtönéletem 1957. május 23-án este 11 órakor kezdődött, akkor csöngettek be hozzánk – úgy emlékszem, négyen –, és közölték, hogy házkutatást fognak tartani. Barátságtalanok voltak, de nem gorombák, engem feleségemmel együtt engedtek egymás mellett leülni egy kis dupla fotelre, de ránk szóltak, hogy ne beszéljünk. Két házbeli lakót föl hívtak tanúnak, azután kezdődött egy házkutatás, ahol fölúrtak mindent, de nem mondhatom, hogy bármit is földúltak vagy összetörtek volna.

Kb. hajnal felé lettek készen, akkor elbúcsúztam családomtól, beraktak egy kocsiba és bevitték a Fő utcára. A Fő utcán a szokásos procedúrán átmentem, különböző nadrágtartót, cipőfüzöt és hasonlót elvettek. Ismerős terep volt, mert ugyanaz az épület volt, ahol a nyilasok alatt három napig fogságban voltam – végül betettek egy cellába, ahol Marián István²⁰¹ alezredest találtam. Ő volt aztán a cellatársam egészen ötvennyolc közepéig.

Egy hónap múlva írhattam levelet, ötnegyed év múlva volt az első beszélőm feleségemmel és édesanyámmal. Hamarosan – nem tudom pontosan, hogy melyik napon – az előadó elé kerültem, aki Bodrogi néven mutatkozott be; mindenféle más B-vel kezdődő néven is mutatkozott be telefonon, ma sem tudom, hogy ez az igazi neve volt-e.

Utóbb kiderült, hogy az első időkben nem voltak teljesen tisztában az én tevékenységemnek Göncz Árpád és Regéczy László tevékenységével való összefüggésével, úgyhogy csak később egyesítették ügyünket, és akkor kerültem át a másik ketőnek Csiki nevű előadójához. Bodrogi hódmezővásárhelyi közművesként mutatkozott be előttem. Egy derűs, kicsit hetyke, ügyes kihallgató volt, aki nem volt sohasem sértő, jóllehet időnként fölényes, időnként mérges volt, de végeredményben ügyesen hallgatott ki, és kiszedett belőlem egy csomó olyan dolgot, amit megpróbáltam eltitkolni.

Eltitkolni főleg személyes kapcsolatokat próbáltam. Abban a nyugodt tudatban mentem be, hogy én mindent, amit nekem fölrohatnak, írásba adtam és aláírtam; tehát nekem túl sok számolnivalóm arról, hogy kivel találkoztam és annak mit mondtam, nincsen.

Sajnos első perctől kezdve beleütköztem egy bizonyos nyomozói mentalitásba, amelyik minden cselekményt, még mielőtt bármi kiderült volna róla, hogy az egyáltalán minősül-e valaminek, eleve már olyan terminológiával illetett, amivel minő-

²⁰¹ Marián István (1924–2004): katonatiszt, Bibó István rabtársa

sította. Tehát ha én azt mondtam, hogy valakinek egy levelet adtam vagy egy gondolatmenetet továbbadtam, akkor rögtön „anyagot adott át”, ha valakivel találkoztunk, akkor „tárgyalást folytatott”. Szóval mindennek már rögtön olyan neveket adtak, amivel már a dolog minősült; „érintkezést vett fel”, mintha ez egy komoly konspiráció lett volna.

Hát a konspirációnak a legegységibb szabályait sem tartottuk be. Énhozzám fű-fa jött az események utáni, féléves szabadlábbon létem alatt, egyrészt a parasztpárt hivatalos helyiségeibe, másrészt a könyvtár hivatalos helyiségeibe, harmadrészt a lakásomra. Mindenki egyrészt a saját véleményével jött vagy a saját elképzeléseivel, vagy tőlem akart valamit hallani, és én nem zárkoztam el az elől, hogy az embereknek beszéljek és csökönyösen optimista nézeteimet közöljem velük. És ebből odabenn mind megannyi ügy lett, és én tudtam, hogy ahány nevet említek, annyi embernek szerzek teljesen értelmetlen és fölösleges zaklatódást. Ez volt tulajdonképpen a legfőbb problémám az egész idő alatt.

A második előadóm, Csiki, az sokkal határozottabb volt – Bodroginál éreztem egy bizonyos megbecsülést a saját indokaimnak az aránylagos vagy azt hiszem, hogy elfogadhatóan tisztességes indíték voltával szemben –, Csikiben éreztem egy határozott ellenségességet, sokszor rám rontott bántó módon azzal, hogy „hazudik, hazudik”, és érdekes módon kevesebbet szedett ki belőlem, mint amennyit Bodrogi ki tudott szedni.

Volt aztán olyan előadó, amelyik egy folyosófordulóban a fülembe súgta, hogy ha rajta múlna, akkor nem volnék benn; volt olyan, amelyik értelmes, intellektuális formában folytatott beszélgetéseket – mert közben mellékes témáknál tanúként egy csomó más előadóval is találkoztam. És volt olyan, amelyik kellemetlenül és agresszíven provokáló volt; mindent, amit mondtam, eleve gúnyos és bántó formában kétségbe vont és rögtön értelmezett. Én megpróbáltam sokszor előttük is kifigurázni ezt az egész mentalitást, amelyik minden cselekedetet „tárgyalásnak”, „anyagnak”, „összeesküvésnek”, „megbeszélésnek” és hasonlónak minősít. Az egyik nagyon kellemetlen, nagyon

értelmes nyomozó azt mondta: „Kérem, mi ismerjük ezt. Most minden bagatell, de ha sikerült volna, akkor maguk óriási eredményes összeesküvésnek tüntették volna fel ezeket.” Ezzel a megjegyzésével igazolta, hogy nagyon jól ismeri a magyar összeesküvések szellemét. De engem nem ismert elég jól.

A kihallgatás maga úgy ment, hogy hamarosan rájöttek arra, hogy amit aznap megbeszéltünk vagy kihoztunk, azt meg tudtam fogalmazni. Úgyhogy én diktáltam saját jegyzőkönyvem. Különleges panaszm nem lehetett, hogy velem olyat akarnak aláíratni, amit én nem akartam aláírni. Csiki egyébként rettentően megsértődött azon, hogy miután a jegyzőkönyvet én diktáltam és ő írta kézírással, elég fáradtságosan, akkor utána jogom volt aláírás előtt átolvasni az egészet, és én átolvasás közben automatikusan a vesszőhibákat belejavítottam. És egyszer aztán kiderült, hogy ő ezért rettentően haragszik. Noha Csiki sokkal kevésbé keltett bennem autodidakta vagy utóbb kitanult valakit – ellenkezőleg, egy nagyon polgári jelenség volt Bodrogival szemben –, de voltak ilyen derűs mesterlegény tempói.

Végül aztán, több mint egy évig tartó folyamatos és állandó kihallgatások közepette, amikor nem mindig voltam nagyon ügyes – isteni csoda, hogy végül másnak komoly bajt nem szenvedtem, de ügyetlenségeket követtem el –, végül a vád is rátért arra, hogy azért kell engem elítélni, amit írásba adtam és aláírtam, és nem azért, amit az Egyetemi Könyvtár valamelyik boltajtásában összepusmogtam ezzel vagy azzal.

Mikor azután ez megvolt és ügyész elé vittek, ott is született egy rövid összefoglalás „egész cselekményeimről”. Akkor beszélhettem először ügyvédekkel. Volt egy olyan papírszabály, mely szerint valakit minden bírói határozat nélkül egy hónapig lehet letartóztatásban tartani. Ennek úgy tettek eleget, hogy minden hónapban újabb bírói vagy ügyészégi – nem tudom pontosan – határozatot kaptam, amelyik újabb egy hónappal megszabta a benntartást, és ilyen módon a szabálynak elég tétetett. Akkor beszélhettem ügyvéddel, mikor már ebben az ügyészégi fázisban voltam.

Az ügyvédet egy listából választhattam ki, és ebben a listában találtam meg Zalán Kornélt, akit régről és jól ismertem; kitűnő ügyvédnek és embernek tartottam. Ővele, nem tudom pontosan, hogy fél óráig vagy háromnegyed óráig beszélhettem-e, de ennél nem lényegesen tovább egy alkalommal – talán két alkalommal, de ebben nem vagyok biztos –, és mindig valakinek a jelenlétében. Ezek után zajlott le a tárgyalás. Előzőleg az ablakon keresztül eléggé hallottam a Nagy Imre-tárgyalásnak a zajait, a védőbeszédet, a vádbeszédet, de nem volt világos előttem ennek ellenére sem az, hogy miről van szó.

Az egész idő alatt engem semmiféle fizikai bántalom nem ért, nemcsak közvetlen verés vagy ilyen, de egyéb jellegű preszió sem, azonban egyes hangokból ítélve ez nem volt kivétel nélküli szabály. Hallottam kiabálásokat, főleg ismétlődtek este fél kilenc körül, tehát úgy látszott, volt egy olyan helyiség, nem is olyan túl messze, amelyik erre volt specializálva, de nem volt az egész időszaknak ez a döntő élménye.

Módomban volt azután – talán még mielőtt az ügyvéddel beszéltem volna – az ügynek az egész anyagát áttekinteni, és ahhoz megjegyzéseket tenni. Ehhez is egy eléggé szoros időhátartást kaptam, azonban ebben a szakaszban ez a Csiki nevű előadó egy bizonyos készséget mutatott, még tanácsokat is adott nekem arra nézve, hogy viselkedjem a tárgyaláson. Látszott ugyan, hogy kicsit már sokallja azt az időt, amit én az iratok áttanulmányozására fordítok, de végül kiegyeztünk valahogy valami elfogadható időben.

Meglepett, amikor a védő azt mondta nekem, hogy itt nem érdekes az, hogy hány évet kapok, az érdekes egyedül, hogy a legrosszabbat elkerüljük. Ez engem meglepett, mert nem éreztem azt, hogy én komolyan halálos ítélet árnyékában vagyok – elsősorban azért nem, mert fogalmam sem volt arról, hogy Nagy Imrét halálra ítélték, sőt akkor, amikor én a bíróság elé kerültem, már ki is végezték. Marián István cellatársamnak egy beszélgetés során – ő nagyon kétségbeesve várta a legrosszabbat – még én mondtam, lehetetlenség az, hogy téged halálra

ítéljenek, mert ahhoz, hogy téged halálra ítéljenek, előbb halálra kell ítélni Malétert, akit a szovjet hadsereggel való tárgyalópartneri minőségben fogtak el. Tehát lehetetlennek tartom, hogy a szovjet hadsereg hagyja, hogy őt kivégezzék, ha pedig ez lehetetlen, akkor lehetetlen az, hogy téged kivégezzenek. De Malétert azért sem lehet kivégezni – mondtam én teljes naivitásomban –, mert ahhoz előbb Nagy Imrét kellene kivégezni, és ez végleg lehetetlen. Hát ugyanezen az alapon nyugodtam gondolhattam, hogy engem sem lehet kivégezni ilyen miniszteri tevékenységekért. Érdekes módon ugyanezekben a napokban olyan mennyiségű halottal álmodtam vagy két héten keresztül, amennyivel se azelőtt, se azóta sem. Hát ez már pszichológusokra tartozik.

Végül lezajlott a tárgyalásom, a nyilvánosság teljes kizárása mellett, 1958. augusztus 2-án volt az ítélet, és előzőleg a tárgyalás kb. egy hétig tartott. A tárgyalás alapján véve elég formális volt, mert hiszen a bűncselekmények írásban és valloásban készen voltak. Kihallgattak valami tizenöt-húsz tanút, de ezek is olyan dolgokat mondtak, amik végeredményben alig változtattak a lényegen, és végül az volt az érzésem, hogy azért hallgattak ki ennyi tanút, nehogy az a szemrehányás érhesse őket, hogy nem hallgattak ki tanúkat. A tényekhez nagyon keveset adtak hozzá a tanúk, legfeljebb magukat kompromittálták, vagy maguk igyekeztek jó benyomást kelteni kisebb vagy nagyobb mértékben a tanúvallomásukkal, vagy személyükről való jó dolgokat mondván igyekeztek rajtunk segíteni. De objektíve az elítélésünk tárgyához nem járultak sem plusszal, se mínusszal hozzá.

A tanúvallomások és a kihallgatások alatt elég összeszedettnek éreztem magamat, ezzel szemben az utolsó szó jogán egy rettenetesen terjengős, mindent, ami az egész kihallgatás másfél éve alatt a bögömbben fölgyűlt, azt én mind elmondani igyekvő utolsó szó jogán produkáltam, amelyik láthatóan untatta az egész bíróságot, és végül sajnáltam, hogy ilyen hosszú voltam, mert a társaim sokkal rövidebbek voltak. Az ügyvédem, Zalán

Kornél rendkívül jól viselkedett, mert amikor olyan helyzetek voltak, hogy az ügyész fölállt és az ügyvédek csúnyán ledorongolta és rendreutasította, majdnem hogy anélkül, hogy a bíróság ebben bármi kifogásolni valót talált volna, Zalán volt az egyetlen, aki méltósággal válaszolt. A másik ügyvéd minden módon igyekezett mentesíteni magát, hogy ő ezt nem így értette, hanem úgy értette, és a harmadik ügyvéd pedig két ízben is hiányzott és átadta a megbízást az ott lévőknek. Összesen hárman voltunk vádlottak, Göncz Árpád és Regéczy. Nem tudom, mondtam-e előzőleg, Göncz Árpáddal nagyon hosszasan együtt konspirálgattuk azt a keveset, amit csináltunk, főleg az én cikkemnek a kijuttatását, amit végül ténylegesen Regéczy csinált.

Miután az ítélet megvolt, életfogytiglant kaptam. Idekint tudták, hogy a halálos ítélet benne van a lehetőségek között, volt olyan legenda is, amelyről később értesültem, hogy Nehru inter-veniált az érdekemben, mert mi Gönczcel nagyon sokat jártunk az indiai követségre –, de ismétlem, én ezt odabent nem éreztem. Ezek után kerültünk a Gyűjtőbe, és ott voltam augusztustól a következő, ötvenkilencedik év májusáig.

HANÁK GÁBOR: Bocsanatot kérek, ha a tárgyalásra még egy pillanatra visszatérnék. Említetted, hogy az volt a benyomásod, hogy a tanúk kihallgatása az ügy lényegén nem változtatott. Mégis, ennél bővebbet nem akarsz erről mondani?

B.: Semmi akadály. Nagyon szépen vallottak Erdei és Farkas Ferenc. Erdei ifjúságunkra visszaemlékezve elmondta, hogy én olyan problémákat fogalmaztam a népfrontos baloldal problémáiban, amiket ő maga se tisztázott addig; Farkas Ferenc pedig elmondta azt, hogy én az ő különböző politikai javaslatait az ötvenhat október 23-a és november 4-e közötti időszakban demagógnak állítottam és a mérséklet álláspontját képviseltem. Szerepelt ügyemben Boldizsár Iván, aki – mint talán már erről beszéltem – magáról akart valami jó bizonyítványt szerezni elsősorban, de nekem komolyan

nem ártott, csak egy olyan szomorú benyomást hagyott bennem.

HANÁK GÁBOR: Nem szóltál még a cikked közléséről a *Hétfői Hírlapban*, a Boldizsár Iván lapjában, amit 1956. október 25-e tájékán a Mártírok útján adtál át.

B.: Nem adtam át. Boldizsár Iván kérdezte, hogy nincs-e, és én erre beszéltem a cikk tartalmáról, hogy ebben ilyen és ilyen erős dolgokat mondanék – erről korábban szóltam –, s hogy lehet-e ilyet mondani. „Hogyne, hogyne”, mondta Boldizsár lelkesen. És ez a beszélgetés teljesen kimaradt belőle. Ezzel szemben nagyon erősen kidomborodott az alkotmányhoz való hűsége, és hogy ő azért nem közölte a cikket, mert én ott a többpártrendszer alapján állottam. Erre én fölvettem azt a kérdést Boldizsárnak, hogy ő kért tőlem cikket vagy én kínáltam neki cikket? Erre Boldizsár észbe kapott, úgy érezte, hogy valami jót kell mondania, és elmondta azt az igazi tény, hogy nem én ajánlottam neki cikket, „Bibó különben sem olyan ember, aki olyan nagyon kínálkozik” – valami ilyet mondott. Úgyhogy végül ő is egy jó adalékot nyújtott jellememről.

Tanú volt még az én ügyemben Sárközi Györgyné, akinek a vallomásából csak arra emlékszem, hogy elmondta, hogy együtt hallgattuk a Mindszenty-beszédet és egyikünknek sem tetszett. Azonkívül, azt hiszem, az én ügyemben volt tanú Markos György is, aki nagyon értelmesen és szépen tett vallomást, de arra már nem emlékszem, hogy miről. Ővele kapcsolatban az az emlékezetes, hogy miután szigorúan meghagyták neki, hogy erről a perről és erről a tanúvallomásról a világon senkinek se beszéljen, másnap délelőtt kiszaladt Leányfalura és az egészet elmondta a feleségemnek. A többi tanú, az zömmel Regéczynek és Göncznek volt a tanúja.

A Gyűjtőben ötvennyolc augusztusától ötvenkilenc májusáig voltam. Ott Schurecz József volt a cellatársam, aki egy nagyon értelmes és tájékozott munkáskáder volt. Azt

hiszem, a Fővárosi Közlekedési Vállalatnak volt a vezérigazgatója, és e minőségében kompromittálta magát bizonyos, elég mérsékelt formában ötvenhatban.

Marián Istvánnal ideológiai eszmecsereket folytattunk az együtt töltött esztendő folyamán, sokat vitatkoztunk, nagyon szabályos marxista volt és engem különböző kérdésekben való álláspontomról vallatott.

Schureczcel viszont egy közművelődési programot csináltunk, én földrajzról és történelemről beszéltem neki, ő pedig hadtudományról, mert annak idején még mint valamiféle, nem tudom milyen beosztású, de mint vezető kádert bevezényelték egy komoly katonai kiképzésre, de végül nem lett belőle katonatiszt. Ennek alapján elég részletes hadtudományi ismeretekről tett tanúságot. Ő egy derűsebb egyéniség volt, mint Marián, úgyhogy a vele való együttlét könnyedebb hangulatban zajlott.

A Gyűjtőben történt a halálos ítéletek végrehajtása. Ezt én sokkal később tudtam meg, és szokott ártatlanságommal nem vettem észre, hogy mi folyik körülöttem. Azt vettem észre, hogy időnként hisztérikus üvöltözésbe kezd egyik vagy másik rab, azt hittem, hogy ez egy ilyen börtön-idegroham, és több esetben hallottam ilyet. Egyszer hallottam egy nagyon friss női hangot, amint azt kiabálja, hogy „anyuka, anyuka”, aztán eltűnt a hang valami fordulóban, de arra is csak utólag jöttem rá, hogy ezt akkor vitték kivégezni.

Volt ott három nő, azokkal a kórházban voltam szomszédos szobában, azoktól tudtam meg először, hogy megvolt Nagy Imre pere és ítélete, és hogy kivégezték. Ők maguk is mind a hárman halálra voltak ítélve, amint szintén megtudtam tőlük. Az őr figyelmeztetett, hogy ezekkel nehogy kopogásba kezdjek, mert ezekre, ha civilben találkozónék velük, rájuk se néznék, és sejteni engedte, hogy ezek afféle utolsó nők, prostituáltak. Én hallgattam őket naphosszat, egyetlen durva hangot nem hallottam tőlük. Hosszú időn keresztül Solohov *Csendes Donját* olvasták fennhangon egymásnak.

Utóbb megtudtam, hogy mind a hármat kivégezték, hogy pontosan miért, azt nem tudom, de volt egy olyan történet, hogy ezek a Corvin közti harcosokkal voltak együtt, és konkrétan nem vállaltak mást, mint azt, hogy ott egy rendőrnővel megegyezték a rangjelzését. A valószínű az, hogy annak a formulának a keretében ítélték őket halálra, amelyik az akkori időben több ízben előfordult. Én is találkoztam ilyenekkel, akiket feltételezhető gyilkosság címén ítélték el. Ezeknek a zömét nem végezték ki, hanem aztán vagy kegyelmet kaptak vagy kisebb ítéleteket. Akik bizonyítható gyilkosságban találtak bűnösnek, azokat mind kivégezték, és bizonyított gyilkosságnak számított bármilyen fegyveres harcban elkövetett halálos végű lövés is. Tehát az a mentesség, hogy a fegyveres harcban résztvevők nem számítanak gyilkosnak, órájuk nem került alkalmazásra.

Itt, a Gyűjtőben rendszeres sétákat is kaptunk, méghozzá olyanféle kis elfalazott sétafülkékben, amik talán 20–30–40 négyzetméternyiek lehetnek, ahol senkivel nem lehetett találkozunk, illetve csak saját cellatársunkkal voltunk együtt.

Ez az a pont, ahol a börtönőrökről érdemes egypár szót mondanom. Én abba a gyermekes elképzelésben voltam, hogy a börtönőrök, csakúgy, mint ötvenhatban az emberek többsége, általában egy bizonyos szimpátiával néznek a politikai foglyokra. Úgy képzeltem, hogy többségükben csendes szimpátiával vannak, kisebbségükben pedig adáz gyűlölettel. Mindkét elképzelésemben teljes mértékben csalódtam. Azok, akik valamiféle jóakaratot vagy szimpátiát mutattak – nem is inkább politikai szimpátiát, inkább ilyen közönséges jóakaratot, ami esetleg időnként a korrupciót súrolta –, azok nagyon kevesen voltak. Bizonyos, hogy 10% alatt.

Utóbb megtudtam, hogy itt, a Gyűjtőben, az egész ún. Kisfogház, ahol el voltunk helyezve és ahol a halálraítéltek is voltak, ez az ún. Kisfogház, ezt kizárólag az ún. 476-osok foglalták el. Ez azt jelentette, hogy a rabnyilvántartó számuk

476-tal kezdődött. Ezek mind valami módon vezérkarnak minősített társaság volt, aki csak ismert név volt, és néhány más, valahol szereplő 56-os, az mind ebben az együttesben volt. Ez az együttes kb. 70 százalékban kommunistákból állott. Véletlenül az egész névsort még most is tudom – nem lényeges –, ezek voltak itt a Kisfogházban.

HANÁK GÁBOR: Én azért szeretném, ha felsorolnád a teljes névsort. Természetesen, ha nem fárasztana.

B.: Valami kis hiányossággal. Negyvenkilencen voltunk. Ilyen emlékeztetcsiszoló játékként jegyeztem meg ilyenféle dolgokat, és ez történetesen nem hullott ki az emlékezetemből.

Ádám György, Bibó István, Bohó Róbert – az egy filozófus volt –, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Erdélyi Sándor – ez egy fiatal katonatiszt és hegedűművész volt –, nem tudom pontosan, mi lehetett a cselekménye, Fekete Sándor, Fazekas György, Földvári Rudolf, a miskolci Forradalmi Tanács volt vezetője, Göncz Árpád, Haraszi Sándor,²⁰² Hágy Gyula, Havasi, azt hiszem, Gyula, az egy orvos alezredes vagy ezredes volt, Hámosi – az a kisgazda újságíró volt, akivel én a Parlamentben találkoztam és utána rajta keresztül próbáltam Nagy Imrének azt a levelet elküldeni, amit gyanúm szerint Tildy utasítására nem juttatott el; Hegedűs B. András (nem a miniszterelnök); Herpai Sándor, rendőrparancsnok volt, emlékezetem szerint Szolnokon; Józsa Péter, azt hiszem, újságíró volt; Kardos László, Kemény István,²⁰³ Kéri, aki

²⁰² Haraszi Sándor (1897–1982): újságíró, politikus, Bibó István rabtársa. Fő művei: *Mi a fasizmus?* (1931), *Útikalandók a régi Magyarországon* (1963), *Befejezetlen számvetés* (1986).

²⁰³ Kemény István (1925–2008): szociológus, Bibó István rabtársa, Bernben megjelent *Összegyűjtött munkái* sajtó alá rendezője Sárközi Mátyással közösen, iskolateremtő személyiség, a magyarországi szegénység- és cigánykutatás atyja. Fő művei: *Parasztágunk útja* (1947), *Társadalmi rétegződés Magyarországon* (Mód Aladárnéval, Ferge Sándornéval és Láng Györgynéval, 1966), *Elméletek a társadalmi rétegződésről* (1969), *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai* (társszerző, 1970), *Pest megye munkásai* (társszerző,

Győrben volt ügyész, Kovács István tábornok, Kopácsi Sándor budapesti rendőrparancsnok, Kosáry Domokos történész, Lőcsei Pál, Litván György, Marián István alezredes, az én cellatársam, Márkus István, Márton András, a Zrínyi hadiiskola parancsnoka, Mérei Ferenc és két Molnár, Molnár Zoltán és még egy Molnár nevű, Pozsár – nem tudom a keresztnévét, szintén filozófus –, Regéczy László, Radó György orvos ezredes – ő volt a Róbert Károly kórháznak a vezetője, az volt a bűne, hogy ott sebesülteket ápoltatott –, Sedelmayer nevű fiatalember, közelebbit nem tudok róla; Solymosi ezredes, ő volt a tankcsoportvezető, akit bevezényeltek a Rádiónál folyó harcokhoz és nem lőtt a tömegbe; Schurecz József, Szabó Pál, B. Szabó István, Széll Jenő, akkor jön három T-betűs, az egyik Tildy volt, a másik egy bizonyos Török, akiről nem tudok többet, a harmadik Tánzos; volt egy Újhegyi vagy Újházi, szintén a Dózsa György-i fiatalok együttesébe tartozott; akkor volt Váradi Gyula tábornok, Vásárhelyi Miklós, egy Virágh nevű furcsa ember, akiről fogalmam sincs, hogy hogy is került bele az együttesbe – nem volt kommunista sem; volt egy Visnyó nevű kém, egykori Horthy-katonatiszt volt, egy nem túl jelentékeny ember, aki eredetileg úgyszólván egyetlen hivatásos kém volt ebben az egész társaságban, és végül Zólmay László, szintén ezredes. Ő volt az, akit odavezényeltek a rádióhoz, hogy őrizze a rá-

1970), *A gazdasági vezetők magatartása* (1970), *A szexuális élet szociológiája* (szerk., 1972), *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon* (1972), *A magyarországi cigány lakosság* (1976), *Ouvriers Hongrois* (1985), *Magyar munkástanácsok 1956-ban* (1986), *Velük nevelkedett a gép* (1990), *Közelről s távolból* (1991), *Vagyongazdálkodás, városrehabilitáció és lakáspolitikai* (1991), *Szociológiai írások* (1992), *Cigányok Magyarországon* (szerk., 1999), *A magyarországi romák* (szerk., 2000), *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* (szerk., 2000), *Cigány gyerekek az általános iskolában* (társ-szerző, 2002), *A magyarországi cigányság 1971–2003* (társszerző, 2004), ...és a 49 méteres rövidhullámon. Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban 1980–1990. (2010)

diót, és mire odaért, a világon semmit sem tudott csinálni. Se plusz, se mínusz nem csinált semmit, de ítéletet kapott. Hát ez volt a 476-osok együttese.²⁰⁴

Ezt az egész együttest ötvenkilenc május valamelyik napján fősorakoztatták. Elvittek bennünket Vácra. Autóval mentünk, amelyben egymás mellett ült két bajuszos férfiú. Mind a kettő fönntartotta a kalapját, és olyan szolid polgári elemeknek látszottak, hogy én olyan keresztényszocialista, legitimista pártiaknak ítéltém őket Mindszenty köreiből. Az egyik B. Szabó István, a másik Donáth Ferenc volt. Háy Gyulával beszéltem ott, azt hiszem, Déry is ott volt. Nekem itt mondta azt – amin azóta visszamenőleg sokat derült a világ és ő maga is –, hogy klausztrofóbiája van.

Vácra az egész társaságot elhelyezték egy traktusba, aminek az volt a gúnyneve, hogy a „Lordok háza”. Mindig is ez a traktus volt a legbelső, legzártabb rész, de azért nagy sétákon általában találkoztunk egymással. Itt négyen voltak a cellákban, amelyek eredetileg azt hiszem, egyes celláknak voltak szánva. Itt ismerkedtem meg két intézménnyel, az egyik a bűdös kübli volt, mert itt nem volt „cellai” WC. Ez elég kellemetlen találmány, de mint mindent, azt is meg lehet szokni, anélkül, hogy meg lehetne szeretni. A másik fantasztikus találmány, amit nem tudom, hogy pihent agyú börtönőr vagy még inkább egy pihent agyú rab talált-e ki és egy börtönőr rendelt el követendő mintaként, az az éjszákára szétrakott négy szalmazsákból és az összes pokrócból összeszerkesztett építmény volt, amit a különféle furcsa, az élek érdekében összezsavart takarókból úgy kell megépíteni, hogy tökéletesen hasáb alakú legyen, az összes derékszögeknek a legpontosabb megtartásával. Erre aztán nap-

²⁰⁴ Bibó István rabtársairól csak kivételesen adtunk életrajzi jegyzetet, elsősorban azokról, akik az ő életében vagy életművének recepciójában fontos szerepet játszottak. Egyébként – úgy ítéltük meg, hogy – az általa adott jellemzés elegendő.

közben szigorúan tilos volt ráülni – ami az egyetlen értelme lett volna az egésznek –, és különböző sámlikon kellett kucorogni. Egyes rabok ennek a specialistái voltak. Ahogy az ilyen helyek pszichológiáját ismerem, eredetileg valami unatkozó rab találhatta ki.

Az első együttes, amibe kerültem, az egy nagyon mulatságos együttes volt, mert ott együtt volt Marián István, Kopácsi Sándor, Rácz Sándor, a Munkástanács vezetője és én. (Rácz Sándor nem volt benne az ún. kisfogházi együttesben, nem tudom, miért. Ő akkor talán már korábban Vácra volt.)

Marián Istvánnal való együttlétemnek a legjellemzőbb vonása az volt, hogy ő teljesen előírással marxista fogalmazás szerint vitatkozott velem különböző társadalomtudományi kérdésekről, de rendkívül hamar fölmérgelődött, és ha ő fölmérgelődött, elég barátságtalanul s gorombán fogalmazott velem szemben, amelyet ő úgy minősített, hogy ez az ő proletár őszintesége. Vagyis eleve fölvette azt a pozíciót, hogy ő a proletár, és én vagyok a burzsoá, és az egész vitánk ezen a síkon kell hogy lezajoljon. Ez nekem nagyon fárasztó volt, mert ez semmiféle kategóriába nem passzolt bele, de hát el kellett viselnem. Ha tehát ő velem szemben goromba volt és nagyon kemény fogalmazásokat használt, akkor ez volt az ő proletár őszintesége, ha viszont én használtam valamilyen keményebb fogalmazást – ami nálam sokkal ritkábban fordult elő, mert én sokkal szelídebben fogtam föl az egész vitát –, akkor ez az én burzsoá szemtelenségem volt. Úgyhogy én a Fekete Péter helyzetből nem tudtam sohasem kijutni. Mindamellet nem voltunk rossz viszonyban, de hát ilyenféle viták jellemezték egész együttlétünket.

Ebben az együttesben én voltam az egyetlen értelmiségi, a másik három többé-kevésbé munkáskáder volt, úgyhogy, mondjuk, az előírás szerint azt kell mondani, hogy a három munkáskáder együttesen összefog ellenem és mély megvetésével sújt, mint hitvány burzsoát.

Ezzel szemben a következő történt: mind Marián, mind Kopácsi elhúzódtak Rácz Sándortól, aki egy valódi, effektív, aktív proletár volt. Nemhogy elhúzódtak, hanem nem volt semmiféle közös pontjuk, mert nem az ő kategóriarendszerükben gondolkozott. Marián mindenképpen velem akart francia nyelvgyakorlatokat folytatni, Kopácsi pedig nagyon finom és szubtilis verseket olvasott föl nekem, amelyek nagyon jó versek voltak, nem ő írta őket, de sok verset tudott, és azokat mondogatta el nekem. Úgyhogy végül is Rácz Sándorral az érintkezést én vettem föl. Ez egy kicsit furcsán illusztrálta a Mariánnal a Fő utcán előzőleg kialakult harci helyzetet.

Rácz Sándor egy nagyon érdekes figura volt, egy teljesen nem előírásosan gondolkodó proletár volt, akiben rengeteg szervezőkészség és harckészség volt. Nem volt különösebben ideológiailag determinálva, ugyanakkor munkáspárti volt a szó eredeti és teljes értelmében, de ezt nem állította bele a kommunista párt előírásos kategóriarendszerébe. Például mint fiatal inasgyerek valamikor negyvenöt után egy olyan kollégiumba került bele, amelyet katolikus papok vezettek. Ezek a papok őbenne jó emlékeket hagytak, és a kollégium meglehetősen nyers felszámolása őbenne keletlen emlékként maradt meg. Azonkívül erős paraszti kapcsolatai voltak, tehát az egész Rákosi-féle parasztgyöt-résről közvetlen élményei voltak.

Ez az együttes egy darabig volt, aztán összekerültem Solymosi ezredessel, aki állandóan magyar nótákat énekelt, de ő egyébként egy kedves partner volt. Nagyon érdekes volt, ahogy elmondta a történetét. Valahonnan a Pilisből rendelték be a Rádióhoz az ő tankcsoportját, és aztán nem látott olyan helyzetet, ahol egyértelműen és lelkesen tüzelni tudott volna. Ezért kapta az ítéletet.

Voltak más összeállítások is. Ott találkoztam az együttes raborvosaként Mészáros Gáborral, aki az ún. győri köztársaságnak volt hogy úgy mondjam, az „egészségügyi minisz-

tere”. Nagyon kedves, joviális ember, és nekem régi szegedi ismerősöm. Úgyhogy mikor először bementem hozzá és szabályszerűen bemutatkoztam, akkor rám nézett és csodálkozva mondta, nem ismeresz meg? Börtönéletemben ez volt az első reális kapcsolat, amely érzékeltetni engedte, hogy valahol létezik egy külvilág, mintha ezáltal fölvettem volna vele az érintkezést.

Aztán hamarosan előkerült a magas vérnyomásom, amely tulajdonképpen az ítéletet megelőző időben, a tárgyalásom alatt kezdődött és attól kezdve érezhetően megvolt. Ezzel szépen bejutottam a kórházba.

A Gyűjtőben egy ízben kerültem kórházba egy nagyon csúnya szemgyulladásal – akkor azt hittem, hogy valami trachomaféle, amit a szalmazsákból szereztem –, utóbb rájöttem, hogy valami vitamin- vagy hiánybetegség volt, mert a Gyűjtőben kaptuk a legvékonyabb kosztot és a legritkásabb mennyiségű húst.

A váci kórháznak volt egy Sós nevű hetyke és pattogó igazgatója, akit ötvenhatban állítólag megszorítottak Miskolcon. Ott volt orvos, és az ablakon ugrott ki, a lába megbicsaklott és egy kicsit talán le is sántult. Nagyon sokszor hangoztatta, hogy ő az ellenforradalomnak szenvedő alanya, de azért mégis jól bánik az emberekkel: „Ez kérem itt nem börtön, ez itt kórház” – mondta. Hát aztán rájöttem, hogy ennek a kórház-jellegnek vannak határai. Először is például megesett, hogy egy embert, aki nagyon rossz idegállapotban volt és altatókúrára fogtak, s miután altatókúrás féleber állapotban valamelyik kórházi ápolóórnek valami barátság-talant mondott, azonnali hatállyal kirúgták a kórházból, megszakitván az altatókúrát, aminek a leghetlenebb következményei voltak, az illető egy hétig olyan volt, mint egy részeg. Az altatókúrát nem lehet megszakítani egyik napról a másikra.

Véletlenül hallottam, amint a nagy éhségstrájk után az orvos-igazgató kiabálva mondta: az éhségstrájkolóknak pe-

dig nem jár kórház. Úgyhogy mondjuk, a kórház nem börtön jellege azért korlátozott volt.

Ott voltam tartósabban együtt Déry Tiborral, aki rettenően idegen maradt az egész rabegyüttessel szemben. Valami távolságot tartott, vagy egyszerűen begubózott a klausztrófiájába. Vele viszont rendkívül komiszak voltak a börtönőrök. Megtették azt, hogy egyszer összetették rabtársként a Dövényi Nagy Lajos nevű uszító antiszemita nyilas cikkíróval, akivel végül egészen összebarátkozott. Máskor meg összetették egy olyan agyérelmeszesedéses nyilassal, aki ott helyben a cellájában összevissza csinálta magát. Szóval kifejezetten komiszak voltak vele. Valahogy nem tudott alkalmazkodni a börtönviszonyokhoz, megtagadta azt, hogy alkalmazkodjék, anélkül, hogy valami ellenállást vagy valamiféle elvi tiltakozást tanúsított volna. Nem tudott a helyzetbe beleilleszkedni, sem a rabok közé, sem a börtönőrök vonatkozásában.

Itt, Vácon, szeptemberre bekerültem a fordítóirodába, ahol aránylag jó dolgunk volt. Először is dolgozhattunk, másodszer kb. ötvened magunkkal voltunk négy cellában úgy, hogy nappal a munkahelyen mind az ötvenen találkoztunk. Ebből az ötvenből jó tizenöt volt a 476-osok közül való.

Én speciálisan egy színskommunista cellába kerültem, amelyben Donáth, Vásárhelyi, Földvári Rudolf, Kovács tábornok, Váradi tábornok voltak együtt. És ebben a cellában kolhoz volt. A reggelit összezsápták a társaság és Kovács István – aki a legfőbb szervező volt – beosztotta; máma lekért fogunk reggelizni, a másik napon sajtot és a harmadik napon szalonnát. – ott elég jó volt a koszt. A humoros az volt, hogy a 2-es, 3-a és 4-es cellában csupa nem kommunista volt, s ők ezt a kommunista együttest illő távolságból nézték, a kolhozon pedig nevettek.

Semmi különös előnye egyébként a közösségnek nem volt, kenyérfőlvágásból és hasonlókból állt. Egy ember nem

volt benne a kolhozban, Zólogy ezredes, aki ugyan kommunista volt, de neki ez nem kellett.

Én a kolhoznak valami részaspektusába léptem be, de továbbra sem óhajtottam, hogy a reggelimet más ossza ki és ne magam gazdálkodjak saját lekvárjaimmal és sajtjaimmal. A nem kommunista szomszéd cellák árgus szemmel nézték ezt az egész helyzetet, és nagyon aggódtak értem, és retentő megkönnyebbüléssel vették tudomásul, hogy nem vagyok tagja a kolhoznak. Valami részaspektusában, amit célszerűnek tartottam, abban részt vettem, de mért kell nekem, hogy más határozza meg a reggelimet, azt nem értettem.

A legkedvesebb tagja a társaságnak Haraszi Sándor volt, aki először mindenkit lemarházott, különböző cellatársakat „hülye zsidó, hülye tót, hülye sváb, hülye burzsuj” jelzőkkel illetett. Egyszer volt valami nagy cellaátrakodás, aminek során az ágyakat balról jobbra raktuk át, az egészet átcsoportosítottuk. A „hülye proli” volt a legfőbb jelzője a tábornokokkal és Földvári Rudolffal szemben. A tábornokok és Földvári Rudolf voltak a legaktívabbak az átrakodásban. Haraszi, Donáth és Vásárhelyi fölültek a magas ágyak tetejére, és onnan nézték az egész buzgólkodást.

Zólogy és én buzgón és rendszeresen részt vettünk a fizikai munkában, és Haraszi főnről az ágyról hülyézett bennünket: „Hülye stréber burzsujok, itt gazsuláltok ezeknek a hülye proliknak”. Mikor aztán az átrakodás megvolt, vasárnap mindig kinyithattuk a cellánkat a folyosóra és a négy cella érintkezett egymással, Haraszi kivonult a másik cellába és így szólt: „Gyertek, nézzétek meg, milyen szépen átraktuk a cellánkat”. Ő volt a legkedvesebb ember az egész társaságban.

Földvári volt a legfurcsább ember az egész társaságban. Egyrészt valami fantasztikus „pártszerű” képessége volt arra, hogy a legkülönbözőbb párthatározatokat – ott már különböző pontokon szivárogtak hírek, talán akkor már került börtönűjság is – behatóan, részletesen, az összes konzekvenciát figyelembe véve értelmezte. Ezt ő is iskolázatlansága ellenére

jobban tudta csinálni, mint akár Donáth vagy Vásárhelyi. Ő volt az az ember, aki 23 évesen lett Rákosi jóvoltából a Politikai Bizottság tagja, majd pedig ötvenhat tavaszán egyike volt, akik jó hangosan elkezdtek a pártban zsidózni. Végül pedig ötvenhatban a forradalom alatt a miskolci Forradalmi Tanácsnak lett a vezetője.

Na most, ez volt az együttes. Más lényeges nem jut eszembe ezekről az időkről. Mindez a nagy éhségsztrájkkal végződött.

Az első éhségsztrájk akkor tört ki, mikor az első amnesztia megjelent. A legelső amnesztia még a Gyűjtőben ért bennünket. Az kiszabadított minden „másfél éveset”. Ezzel szabadult Schurecz, Kosáry Domokos és még mások, a felsorolt negyvenkilencből is, azt hiszem, Újhegyi, ekkor talán Kemény István. Ez még ötvenkilencben volt.

A második amnesztia volt 1960 tavaszán, húsvétkor. Ekkor névre szóló kegyelemmel szabadultak: Déry, Donáth, Jánosi Ferenc – Jánosi is benne volt a negyvenkilencben –, Józsa, nem tudom, ki volt a negyedik, de ebből a társaságból való volt. Valószínűleg Vásárhelyi. Azonkívül szabadultak mindazok, akik öt évnél nem kaptak többet. Így szabadult a Váradi tábornok és talán Vásárhelyi. Már nem tudom, hogy személyre szólóan vagy az amnesztia általánosságával. Mindennek az egész váci börtönegyüttes aspektusában az lett a végeredménye, hogy „a nagy író szabadul, a diák bennmarad”, „a tábornok szabadul, a kiskatona bennmarad”, „a vezető párttagok, a politikusok szabadulnak”, „a helyi bizottságok kis tagjai bennmaradnak”.

Ebből született a váci éhségsztrájk, amely teljesen spontán, szervezetlen volt. Az például, hogy éhségsztrájk van, például az ilyen értelmiségi együttesbe, mint a fordítók, csak az éhségsztrájk utolsó napján jutott el. Úgyhogy mi abban csak egyetlen vacsora erejéig vettünk részt. Ekkor volt az az érdekes helyzet, hogy az éhségsztrájkban Földvári nem volt hajlandó részt venni, a nálánál sokkal dogmatikusabb Marián István viszont igen. Másnapra bejöttek valamiféle

kiküldöttek, azok megdolgozták a fordítók vezetőjét – én már nem tudom, hogy mi minden jóról biztosítottak bennünket –, de az éhségsztrájk aznap reggel lényegében megszűnt.

Ezek után két vagy három hétig egy olyan bizonytalan állapot alakult ki, mert voltak börtönőrök és talán börtönyomozók – börtönyomozók, azt hiszem, kevésbé –, akik azon az állásponton voltak, hogy az éhségsztrájk a rab elfogadott, az adott helyzetben egyedül lehetséges fegyvere. Mások viszont ugrásra készen álltak, és mindenestre az ügyet súlyos fegyelmi vétségnek minősítették.

Körülbelül három hét alatt kiderült, hogy az utóbbi álláspont győzött, és nemcsak ott, hanem a Fő utcai nyomozóegyesület oldaláról is börtönfegyelmi szempontból ez győzött. Úgyannyira, hogy ők azt képzelték el, hogy ebből óriási, „a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedést” lehet kihozni. Ennek megfelelően a súlyossági fok szerint néhány embert bevittek Pestre a Fő utcába, egy jó csomót pedig Márianosztrára, amelyik a legszigorúbb börtön volt. Egy másik nagyobb együttest pedig Sátoraljaújhelyre viték el, amelyik kevésbé szigorú börtönnek számított. Én a márianosztrai együttesbe kerültem.

A váci rabegyüttesben egyébként rendkívül érdekes színteltérések voltak; ott kerültem először össze régi, ötvenhat előtti rabokkal. Nagy politikai színteltérések voltak, mert a régi rabok között voltak szabályos nyilasok, voltak '45 és '49 között börtönbe került kiskapdák, voltak szabályos óreakciósok; nagyon tisztességes népfrontpartnerek és az '56-os forradalomnak az egész emberanyaga, amiben az volt az érdekes, hogy a régi rabok ezeket kissé fanyalogva fogadták.

A régi rabok – még a nyilasok is – alapján, zömmel és aránylag homogénül úriemberek voltak; az '56-os letartóztatottak pedig nagyon vegyes társaság: proletárok, parasztok, kommunisták. Úgyhogy a régi rabok riadtan nézték, hogy ez micsoda. Ötvenhat nekik is nagy élmény volt, egy csomó

közülük kiszabadult, akiket azután visszavittek, de nemigen tudtak mit csinálni.

A másik meghökkentő élményem az volt, hogy a fiatal rabokra a régi raboknak nem lebecsülendő hatásuk volt. Ez a hatás olyan elképesztő ostobaságban is megnyilvánult, hogy például egy csomó fiatal rab – akikkel én hamar kapcsolatot kerestem és találtam, jó kapcsolatban voltam – Magyarország nemzetiségi viszonyaival kapcsolatban a legkomolyabban abban az elképzelésben volt, hogy a történelmi Magyarország nagyszámú románságának a létrehozásában döntő szerepe volt az Albinának.

Először nem is értettem, hogy mi az az Albina? Az Albina volt ti. az a bankszervezet, amelyik a 19. század második felében a tönkremenő, felparcellázódó erdélyi nagybirtokokat román parasztok között igyekezett kiosztani, ennek érdekében kölcsönöket folyósított és a román parasztokat földhöz juttatta. Valahogy úgy képzelték, hogy amíg az Albina el nem kezdett működni, addig aránylag kevés román volt Erdélyben, és az Albina jóvoltából elvették a magyaroktól a földet és a románok kapták meg a földeket. Persze magyarországi földbirtokosoktól román parasztok kezébe került föld ennek keretében, de nem magyar vidéken, eredendően román vidéken, úgyhogy én nem győztem ezt az elképesztő nemzeti ostobaságot irtogatni a fiatalokból. Valószínűleg egy pontról érkezett ez a magyarázat, ma sem tudom, hogy kitől, de hát ez valami elképesztő volt.

Találkoztam egy fiatalal, aki azzal képezte el, hogy leerkölcstelenezte Ady Endrét. A legkülönbözőbb színfoltok voltak ott még, nemhogy nyilasok, de még orgoványiak is, akik kilencszáztizenkilences atrocitásokban vettek részt, és azután negyvenöt után lefogták őket, és még abban az időben is ott ültek.

Nekem az ötvenhatos együttesről egészen jó benyomásom volt, és annak proletár jellegét természetesen nem kifogásoltam, sőt igazolásomnak véltem.

HANÁK GÁBOR: A börtönéletnek ebben a szakaszában felmerült-e a tárgyalás előtti periódus egyes személyek viselkedésének megítélésében?

B.: Nem emlékszem jelentős dolgokra. X vagy Y azt mondta, hogy ennek a vele kapcsolatos vallomása számára nem volt szerencsés vagy ügyes, rosszul fogalmazott és az neki nem jött jól, de olyan, hogy valaki ottan akár besúgónak, akár köpőnek számított volna, ilyen komolyan szavahihető, vagy megközelítőleg kontrollálható hírt nemigen hallottam. Főleg a 476-os együttes vonatkozásában. Mert egyébként a rabok között számos ilyen történet volt, és a sétákon néha voltak kiabálós incidensek azokkal kapcsolatban, akiket valami ilyenrel gyanúsítottak, de a 476-os együttesben ilyenről nem tudok.

Én pár héttel az éhségsztrájk után a márianosztrai együttesbe kerültem. Oda vittek bennünket át, lényegesen kellemetlenebb körülmények között, ha jól emlékszem, megbilincselve és összevissza zsúfolva a rabautón. Ezekből, akiket Márianosztrára vittek az éhségsztrájk miatt, aztán egy külön együttes lett.

A márianosztrai fogház volt az egyetlen, ahol a börtönörök részéről a gyűlölködők létszáma lényegesen több volt, mint másutt. A legenda szerint a márianosztrai fogházban valaha ki volt írva, hogy „Ne csak őrizd, gyűöld is őket”. Ilyen kiírást én már nem láttam, de ez nagyon el volt terjedve.

A márianosztrai fogház egyébként az ún. osztályidegenek fogháza volt. Mi nem ilyen minőségünkben kerültünk oda. Nem voltak osztályidegenek általában a munkáskáderek és az értelmiségiek. Azok nem voltak osztályidegenek. Viszont azok voltak a katonatisztek, a csendőrök, a földbirtokosok, bármiféle kapitalisták, de az néha odáig ment, hogy osztályidegen lehetett a fűszeres vagy egy kiskereskedő is. Az „osztályidegen” egyébként egy nagyon furcsa kategória volt, minden szociológiai értelmességet nélkülözött. A leggroteszkebb helyzet a jegyzők körül volt, mert a jegyzők gyermekei is osztályidegenek voltak.

Volt egy kedves rabtársam, Annus István, őt először Márianosztrára tették, mert a papája Békéssámsonban volt jegyző, de aztán kiderült, hogy csak segédjegyző volt, erre áttették megint Vácra, a váci fegyházba. Kiderült azonban, hogy apját Erdély visszacsatolása idején rövid időre Erdélybe helyezték, és ott valóban jegyző volt. Erre visszatették Márianosztrára. Akkor megint kiderült; hogy ez az erdélyi jegyzőség, ez csak olyan behelyettesítés volt, és nem tartós minőség, és ő igazán jegyző csak a felszabadulás után lett, mégpedig a nemzeti bizottság választotta azzá. Erre megint visszatették a váci börtönbe. Most éhségstrájkos minőségében volt Márianosztrán.

Az egész azzal kezdődött, hogy egy év büntetést kaptam, egy évig se levél, se beszélő nincsen. Ez volt a fegyelmi büntetés, amit talán még Vácon kiosztottak – nem tudom pontosan. No most, megérkeztünk Nosztrára és ott volt egy komoly, ádáz fegyőregyüttes; ez volt a legkeményebben és szigorúbban rendezett börtön. Semmiféle újság, folyóirat elő nem fordulhatott. Séta közben egy csikkfelszedésért minimum három nap sötétzárka járt; én is egyszer egy cellatársamnak egy csikket akartam fölszedni, azonnal megkaptam a három nap sötétzárkát. Aztán később kaptam még tíz nap sötétzárkát – most már pontosan nem tudom, hogy miért. Tehát a sötétzárka csak úgy záporozott. Ez volt az a börtön, ahol soha sétát, fürdőt el nem mulasztottak, és ahol az előző börtönökhöz képest pazar koszt volt. Miközben érezhetően gyűlöltek bennünket. Az előbb említett Annus Istvánnal voltam együtt – mindketten elég derűs kedélyűek voltunk, úgy-hogy dicshimnuszokban törtünk ki, mikor vanília-szíriai metélt vagy a rántott hal vagy a rántott máj megérkezett.

Márianosztrán voltak különböző forrófejű fiatalok. Én nem tudom, mi indította őket arra, hogy egy napon a szomszéd cellában elbarikádozzák magukat, és kikiabálják a cellaablakon keresztül a szabad mezőre: „mondjátok meg, itt min-

ket kínoznak, üldöznek”, „jogtalanságok történnek velünk”.. vagy valami ilyet.

A gondolat rendkívül ötletes volt, mert azokon a szabad mezőkön a börtönőrök hozzátartozói művelték különböző illetményföldjeiket, úgyhogy nagyon jó ötlet volt ezektől segítséget kérni. Ezeknél azután a börtönőrök óriási erőfeszítéssel kifeszítették az ajtót, lebontották a barikádot és meglehetősen nagy kiabálások közepette elvitték őket, mire a börtön – a börtönök ilyenkor szokása szerint – dörömbölt. A kidörömbölés, az a raboknak éppolyan ősi joga, mint az éhségstrájk. Hát ez is megtörtént. A következő nap nagy vizsgálat volt, hogy ki dörömbölt. Itt megint úgy jártam, mint az éhségstrájknál; én egyet vagy kettőt ütöttem az ajtóra a becsület kedvéért, mert rettentő ijedős cellatársam volt. Így aztán én is belekerültem azok közé, akik azt vallották, hogy kidörömböltek. Ezek után történt meg az egyetlen megveretésem.

Leidézték a börtönnyomozó engem és Kertész Dezső²⁰⁵ földeáki orvost és közölte, hogy fegyelmi büntetést fog nekünk kiosztani, ami abból állt, hogy a falhoz kellett hajolnunk és gumibottal kaptunk a hátunkra. Nem tudom, hogy nekem az öregségemet respektálták-e, de én jóval kevesebbet kaptam, mint Kertész Dezső. Azt a keveset is elég rosszul viseltem, mert az alsó vesetájékra kaptuk az ütést, és én reflexszerűen minden ütés után fölugrottam egyenesbe. Erre, hogy legyen szíves lehajolni, kaptam a felső hátamra egy másik ütést, olyannyira, hogy megveretésemnek a nyomai két egészen külön csíkban voltak láthatók, mihelyt abba-hagyták az ütést, egy lent, egy fent... Csúnya kék, lila, fekete ütésnyomok voltak, nem véreztek.

És ezek után a nyomozó közölte velem, hogy ő egy nagykunsági kubikus származék. Ő ismeri a mesterségét, és ha

²⁰⁵ Kertész Dezső (1929): orvos, Bibó István rabtársam

ő akarja, akkor én a sarokban fogok nyivákolni és saját ürülékemben és vizeletemben úszni. Ezt is el tudja érni.

Mindez engem mély szomorúságra gerjesztett, mert hiszen valamikor én rettentő szenvedélyesen vettem részt a munkáskáderek gyors átképzésében, és ha elgondolom, hogy ezek közt akadtak olyanok, akiket Rákosiék arra tanítottak meg, hogy hogy lehet egy embert sarokban vinnyogó, magát összezecsínáló ronccsá tenni, akkor ez nagyon szomorú eredmény. Azért tudtam, hogy zömét nem erre tanították meg, de azért ez nagyon lehangoló volt. Különösen ez az oktatás a verésen belül.

Azt hiszem, hogy ezután volt az, hogy megjelentek a nyomozók a Fő utcáról és elkezdtek nyomozni a mi nagy összeesküvésünk után, amivel a váci éhségstrájkot kirobbantottuk.

Az én egész nyomozásomat korábban a Fő utcában az jellemezte, hogy a leghalványabb törekvés nem volt arra, hogy bármiféle koholt dolgokat próbáljanak rám bizonyítani, mert hiszen bőségben voltak a tények, és a nyomozóinkat láthatóan boldoggá tette, hogy nem koncepciós pereket csinálnak, mert hiszen nem ők találták ki azt, amit mi bevallottunk. Az én ügyemre speciálisan azt mondhatom – de erről korábban beszéltem –, hogy az egész nyomozati jegyzőkönyvet az elejétől a végéig diktáltam. Ez is stimmel.

Megjelentek Márianosztrán a Fő utcai nyomozók, hogy ezt az összeesküvést kinyomozzák, és itt már sokkal nagyobb mértékben jelen volt a koncepciógyártás szelleme. Igaz ugyan, hogy itt is tényekről volt szó, a váci éhségstrájk tényéről. De hát hogyan képzelték ők azt, hogy a váci éhségstrájk a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés?

Egyszer nyíltan megkérdeztem, hogy hogy jön ez össze? Erre kifejtették nekem, hogy ez úgy jön össze, hogy mi a váci éhségstrájjal egy olyan országos mozgalmat akartunk elindítani, ami végül a népi demokrácia megdöntésére vezethetett volna, és én ebben, fő szervezőként, a kiküldötteimen keresztül vettem részt. Mire mondtam, hogy semmi

érintkezésem nem lehetett a rabok tömegeivel, hiszen a fordítók izolálva voltak a többi raboktól. Hát – hangzott a válasz – a „kiküldötteimen keresztül” irányítottam a váci éhségstrájkot mint egy leendő fölkelés magját.

Mint később hallottam, állítólag ugyanezt a vádat szegezték Rácz Sándorral szembe, aki talán a sátorlajújhelyi együttesben volt vagy a Fő utcaiban, nem tudom; mire Rácz Sándor azt felelte, „az nem úgy nézett volna ki, ha én szerveztem volna”.

Az ellenem felhozott vád azért is humoros volt, mert – mint már említettem – az éhségstrájk utolsó napján, az utolsó étkezésnél értesültem az égeszről. A kihallgatásnak a hangneme egyébként sokkal rosszabb volt, mint a Fő utcaié; provokáló, agresszív, sértő volt; állandó letorkolás, kétségbevonás. Úgyhogy emlékszem, nagyon fölizgattam magam, és reszkettem az indulattól. Mikor replikáztam, egy dologra tértem mindig vissza: kérem, tessék bíróság elé vinni, boldog leszek, ha bíróság elé viszik, mert én nem tudom elképzelni, hogy létezik olyan bíróság, aki ezt a bűncselekményt meg tudja állapítani. Kb. két vagy három ilyen kihallgatás volt, és hárman, négyen is jelen voltak a kihallgatók közül. Aztán abbamaradt, nem lett folytatása.

A vizsgálatom alatt, és még utána is, a Gyűjtőfogházba különböző perekbe elvittek tanúként. Többek között a Fekete-Litván–Mérei-féle perben is,²⁰⁶ mert ezzel a társasággal egy-

²⁰⁶ Fekete Sándor (1927–2001): újságíró, Hungaricus álnéven az 1956 utáni ellenállás résztvevője, bebörtönözték, kiszabadulása után szerkesztőként és irodalomtörténészként dolgozott.

Mérei Ferenc (1909–1986): pszichológus, pedagógus, Bibó István rabtársa, a *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna* uchróniájában az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodók képviselője (BIM 9: 170.). Művei: *A gombozó gyermek* (1937), *A pályaválasztás lélektana* (1942), *A gyermek világnézete* (1945), *Az együttes élmény* (1947), *A Rorschach-táblák felszólító jellege* (1947), *Gyermektanulmány* (1948), *Rorschach próba I–V.* (1966), *A pár és a csoport* (1967), *Gyermeklélektan* (társ-

szer összejöttem. E tény az ügyész annak bizonyítására akarta felhasználni, hogy akkor tulajdonképpen a parasztpárt, a revizionista kommunisták és – mivel Göncz Árpád is ott volt – a kisgazdapárt kötött titkos ellenkoalíciót. Én igyekeztem a valóságnak megfelelően a maga jelentőségére leszállítani ezt az ügyet. Ott már volt egy bizonyos szűk nyilvánosság, valami tizenöt ember. Közöttük ott volt Litváné is, odaköszönt nekem. Utóbb mondtam el neki, hogy másfél év után ő volt az első nő, aki biztatón nézett rám, és ez nagyon jólesett.

Ezért is – ugyanakkor, amikor a megveretést kaptam – tíznapi sötétzárkát adtak. Egyszer meglátogatott minket a börtönigazgató, rendkívül bántó és provokáló módon, gunyorosan aposztrofálva azt, ami velünk történt. Kertész Dezsővel, a másik áldozattal együtt voltam a sötétzárkában.

Egyébként rendkívül jó emlékem van mind a két sötétzárkáról, mikor kettesben voltunk, soha annyi jó verset nem mondtunk, mint ott, a sötétzárkában. Egyedül sötétzárkában lenni nem kellemes, de nem kibírhatatlan annak, aki a gondolataival el tudja magát foglalni. Rettentő szenvedés egyszerű, szabadban élő emberek számára.

Ezt követően, nem tudom pontosan, mikor, de még 1960 vége felé egyszer csak összeszedtek minket és behoztak a budapesti Gyűjtőfogházba. Ennek a szállításnak a körülményei még az előzőnél is rosszabbak voltak. Itt, határozottan emlékszem, hogy meg voltunk bilincselve, egymás fejére fölött, egymás hegyén-hátán, és olyan módon voltunk teljesen mozdulatlanra kifesztve, és állandóan, hogy az egészről az a rendkívül kellemetlen kényszerképzetem támadt, itt

szerző: V. Binét Ágnes, 1970), *Ablak-Zsiráf Képes gyermeklexikon* (Binét Ágnessel, 1971), *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek* (társszerző Szakács Ferenc, 1974), *A klinikai pszichológia gyakorlata* (társszerző Szakács Ferenc, 1974), *Szociálpszichológiai vizsgálatok az iskolában* (1974), *Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz* (1985–1986), *Lélektani napló. 1–4.* (1985–1986), „...Vett a füvektől édes illatot” *Művészetpszichológia.* (1986)

nem kell más, mint egy erős fékezés vagy pláne egy karambol, és a kezünket leszakítja a lánc, amivel a rabautó másik végében lévő emberrel voltam, esetleg három közbülső emberrel együtt, összeláncolva.

Mikor a Gyűjtő közfogoly-részében voltunk – nem közbüntényes, de közfogoly-részében –, a börtönéletem legkevesbé rendezett része következett. Az a bizonyos, nem is kellemetlen rendetlenség, aminek sok előnye van a rab számára, de előfordul, hogy a fürdés négy héten keresztül kimaradt, egy héten keresztül elmaradt a séta. A koszt is lényegesen rosszabb volt, mint Márianosztrán, bár elég tűrhető volt.

Itt különböző emberekkel kerültem változatosan és sorban össze, eléggé rossz körülmények között. Egyszemélyes cellában voltunk itt is négyen, de hát voltak ott olyanok, akik tudtak arról beszélni, hogy közvetlenül ötvenhétben, a letartóztatások nagy hullámában tizenketten is voltak egyszemélyes cellában.

A négyes együttlét tűrhető volt, pláne, mert emeletes ágyak voltak. Emlékszem, hogy voltam egy négyesben, ahol csupa rossz kedélyállapotú ember volt, és valahányszor megjelent ebédre az obligát krumpli- vagy káposztavariáció, óriási átkokban törtek ki, hogy már megint ez van. Én nem győztem ezen mérgelődni, mert ha az ember egyszer börtönben van, akkor egyszer jól kimérgelődi magát azon, hogy zömmel krumplit kap és káposztát, de ezt naponként ismételni teljesen céltalan.

Itt hatvantól egészen hatvankettőig hányódtam a legkülönbözőbb helyeken. Egyszer elvittek két hónapra dolgozni egy fafeldolgozó üzembe irodistának és ott a munkamenedzert gépeltem, de onnan másfél vagy két hónap múlva megint visszadoztak a cellába, a magánzárkába, mint valamiféle rossz, veszélyes elemet. Ismét később pedig beosztottak egy bélyegszortírozó üzembe, ahol meg az összes veszélyesnek minősített elem volt együtt.

Nekem rendkívül kellemetlen emlékem ez a bélyegszor-

tirozó üzem – noha rettentően szeretek szortírozni és bélyegeket is szerettem szortírozni –, mert a sok renitensnek kikiáltott ember között volt valódi renitens is, és volt besúgógyanús és a legkülönbözőbb egzisztenciák, és ezek két-három naponként produkáltak valami zajos affért, vagy egymás között vagy a börtönörökkel. És én utáltam az afférokat, egyáltalán nem vagyok affércsináló ember. És utáltam az egész légkört, amelyben a kollektív fenyítés a levegőben lógott bármely pillanatban, és az egész atmoszféráját utáltam az ilyenfajta gyerekesen öntetszelgő összeütközéseknek.

Azután megint visszakerültem zárkába. Nem tudom, hogy ki találta ki végül, hogy meg kell próbálni ezt a Bibót valami normális helyre tenni, mert hát ez egy békességes ember. Az is voltam mindig és vagyok. Én magam is szuggeráltam ezt, hogy hagyjanak már engem békén dolgozni végre.

Kiegészítés a börtönbeli évekhez

Az étkezésben talán a legjobb konstelláció nem Márianosztrán volt, hanem a váci kórházban, ahol egy olyan cellában voltunk, ahol két nagy cella között egy külön fürdőszoba volt közvetlen, tehát nem egy külön helyiségbe mentünk csupán zuhanyozni, mint az összes többi börtönhelyeken, hanem a fürdőszobában, ha kedvünk volt este tíz órakor teleeresztettük meleg vízzel a kádat, és ott fürödhettünk.

Ugyanitt volt egy rezsó is. Ezzel a rezsóval csudajó dolgot lehetett csinálni. Én például egyszer szerkesztettem egy szabályos túrós csuszát. Ennek a technikája a következő volt: először kaptunk grízes tésztát, arról lemostam a grízt, és a tésztát félretettem. Én mint diétás, kaptam tejet, azt megaltattam, kipréseltem, és ilyen módon a tetejéből tejföl lett, a préselésből túró lett. Ezek után spajzoltam, vagyis privát kontóra vásároltam szalonnát, azt fölvágtam, és ilyen módon lett pirított szalonnám. Ezek után szépen a tésztát megmelegítettem, a túró, tej-

fölt rátettem, majd a pirított szalonnát, és tökéletes túrós csusza volt, csak egy baja volt, hogy Lócsei Pali barátom odajött, és az egészet kedvességéből megcukrozta nekem.

Annus István is ott volt, ez a békéssámsoni jegyző fia, aki nekem nagyon kellemes cellapartnerem volt Márianosztrán, és ott volt Rácz Sándor is, mind a ketten nálam harciasabb és karakánabb emberek voltak. Úgyhogy én onnan elkíváncsoztam. Végül beosztottak a fordítóba, és cellatársam lett egy nagyon labilis idegállapotú, nagyon kedves, besúgógyanús ember, és ő is mondta, hogy időnként a nyomozó behívja őt. Nagyon szeretett ez az ember engem, és ennél ideálisabb nincs, mint mikor az embernek egy jóakarató besúgója van. Ettől kezdve a magamról való képet igyekeztem rajta, keresztül a nyomozóban kialakítani. Persze mindennek határa van. Például a bélyeggyűjtőben volt egyszer valami nagy nyilvános affér, ahol a boldogtalan börtönőr, látszott rajta, hogy annyira ideges volt már az egésztől, hogy jobban szenvedett, mint bárki más, az végül hozzám fordult, hogy hát maga is tanúja ennek vagy annak, és akkor aztán megtagadtam, hogy tanúja legyek, és én is a társaság erkölcsi követelése szerint reagáltam. Én nem kívántam az ilyen helyzeteket magamnak.

Ugyanígy volt a fordítóban is a nyomozó, mikor már behívatott, és egész barátságosan elbeszélgettünk, és valahogy szó esett azokról a számár emberekről, akik itt bent kormányokat alakítgatnak. Tud ilyeneket? Nagyon örülnék, ha elmondaná. Hát nem mondtam el neki.

Volt egy cellatársam, aki rendkívül lelkesen alakította a kormányokat, a miniszterelnöki széket mindig üresen hagyta, a szerénysége tiltotta, hogy megnevezze, és az első kormányába engem betett protestáns államtitkárnak. Én ezt fanyarul fogadtam – az egész kormányalakítást – és semmi lelkesedést nem mutattam iránta, ő azt hitte, hogy keveslem a sarzsit, és a következő kormányában már igazságügy-miniszternek mi-

nősültem, de hát ez se nagyon lelkesített. Neki is történetesen az a régi rabmentalitása volt, hogy a rabok együttsége úgy, ahogy azok negyvenötől kezdve a kommunisták börtöneiben voltak, az egy nagy szolidáris együttes, akik hivatottak egy leendő fordulatnak a politikai garnitúráját kiadni a '60-as, '70-es években. Hát ez az elképzelés tőlem nagyon távol volt, de az úgynevezett régi rabok között elég magától értetődő volt.

Ez a fordító együttes rendkívül kellemes volt, a vártnál is nagyobb méretű szabadságban éltünk. Innen szabadultam '63 márciusában, és emlékszem, azt, hogy szabadulni fogok, kb. fél évvel megelőzőleg elkezdtem a levegőben érezni. Ez alatt az idő alatt fantasztikusan élénk, ha nem is optimista, inkább valami egzaltáltan emelkedett álmaim voltak, ugyanebben az időben, és éreztem, hogy a szabadulás valahogy a levegőben van.

Érdekes módon, az egész börtönéletem alatt soha nem volt pontos képem arról, hogy ez a börtön meddig fog tartani, de állandóan úgy másfél évben láttam a szabadulás várható időpontját, a börtön elején éppúgy, mint a vége felé.

Egyszer még a Fő utcán úgy gondoltam, hogy ez a másfél év nem olyan biztos, meg kéne valahogy gondolatátvitel útján tudni azt, hogy mi várható, talán vannak ilyen parapszichológikus tényezők, amik nekem meg fogják sugni. Ide vonatkozó primitív módszerem: megpróbálom a fejemet minden gondlattól kiüríteni, hogy teljesen nyílt legyen az ilyen irányú magasabb szuggesztiók felé. És hány évig fog ez tartani? Erre jött a válasz, hogy öt évig. Öt évet nem lehet kibírni, ez valami tévedés, próbáljuk meg még egyszer. Na akkor megpróbáltam, és jött a válasz, hogy öt évig. Nem tetszett nekem, ennyit nem lehet kibírni, utána is jött a válasz, hogy öt évig.

Öt évig és tíz hónapig voltam a börtönben, és utólag rájöttem, hogy a másfél évet azért tartottam mindig az eszemben egy valószínű dátumnak, mert ez volt az az intervallum, amit kibírtam. Ennél több előretekintést nem bírtam ki a börtönben.

Tehát a vége felé, '62 őszén kezdtem érezni, hogy most jön a szabadulás, ez a kubai válság időpontja után volt; hogy miért éreztem, nem tudom, de így volt.

Aztán szabadultunk. A szabadulás utolsó epizódja az volt, hogy trükkökben vitték minket, valamelyik helyen a pénzünket kellett összeszámolni, és így tovább, és engem a pénzüssze-számlálás után vagy előtt, nem tudom, félretettek valahová, és ott valami normális fél óra múlva kellett volna sorra kerülnöm, és két és fél vagy három óra telt el, hogy félretettek, utóbb valaki mondta, hogy engem ott nem tudom, kik vártak a kapuban, és megvárták, amíg azok onnan eltisztulnak és csak akkor engedtek ki. Ez lehetséges.

Még mikor valamelyik ponton sorba álltunk, akkor az a nyomozótiszt, aki engem Márianosztrán megveretett, és valami módon ott volt, odajött hozzám, és leereszkedéssel közölte, hogy amint látom, a népi demokrácia megbocsátott nekem. Én erre katonásan azt feleltem, hogy értettem. Aztán még bölcsekedett a maga módján, de én nem voltam alkalmas a társalgásra.

Ment minden rendjén, mert abszolút szelíd, és a társalkodás folytatására alkalmatlan választ adtam.

Szeretném összefoglalóan jellemezni ezt az egész börtönéletet. Az első jellemző vonása, amit megállapítottam az, hogy ez egy aránylag szabályozott börtön volt.

Volt alkalmam olyanokkal beszélni, akik a Rákosi-időben voltak ott, és azok rémségeket meséltek, kezdve azon a váci jelszón, hogy „a bőrükkel sem tartozunk elszámolni”, aminek kézzelfogható bizonyítékait láttam akkor, amikor bevezették a vízöblítéses WC-t a váci fogházban – ami ott történt, mert ott voltam – az udvart felásták, és egyik csontváz került elő a másik után, és nem fehér csontvázak voltak, hanem majdnem hogy sötétbarnák vagy mustárszínűek, aránylag frissek, nem 48-as szabadságharcos csontvázak.

Ez egy rendezett és szabályozott börtön volt, és én – a börtön

tönből nézve – valahogy tudatában voltam annak, hogy ez bizonyos fokig kihatása ennek a variált proletárdiktatúra rendszerének.

Adtak egy csomó szabályra, amint a vizsgálatkor is adtak arra a szabályra, hogy egy hónapon túl nem szabad előzetes letartóztatásban hagyni egy embert. Ennek a szabályosságnak azonban a börtönben kialakult egy olyan variációja, olyan szűkítése – és a börtönőrök körében ez állandó volt –, hogy egy csomó dolgot, ami kifejezetten a rab jogai közé tartozott: beszélő, levél, csomag, ők állandóan azt hangsúlyozták, hogy azt ki kell érdemelni. Tehát nem szerették, nem fogadták el azt, hogy a rabnak bármiféle olyan joga volna, amit kikövetelhet, azt nekik kegyesen meg kell adniok. Elég rendezetten megkapta azt, hogy mivel kell kiérdemelni. Ez nem volt olyan nagyon konkrét, és nem is volt olyan vészes. Nem vártak el besúgást vagy nagyobb aljasságokat, de a fegyelmi hiányát, aránylag békés viselkedést.

Az a rab, aki már elkezdett követelni, az már eleve könnyen bajt szerezhetett magának, és mindenképpen nagyon rossz szemmel nézték.

Én kezdetben rendkívül mérgelődtem ezen az egész beállításon, és alapvetően úgy éreztem, hogy ez jogtalan, később rájöttem, hogy ez tulajdonképpen csak vetülete az államrendszer tudatosan vallott kategóriáinak, annak, hogy nem létezik pártatlan fórum. Minden fórum, a bíróság is, nem szükségképpen egy szabályrendszer végrehajtója, hanem egy bizonyos politikai érdeknek a képviselője. Tehát az emberi jogok kérdése az olyan dolog, amit az államhatalom biztosít, de nem szereti, hogy az állampolgárok ádázul és harcosan kiköveteljék valamilyen olyan semleges, vagy pártatlan fórum előtt, amelyik az államhatalommal szemben független. Miután ideológiai elgondolás alapján ilyen fórum nem létezik. Tehát ha nem független az államhatároltól, akkor esetleg valamilyen más erőnek a bérence, de nem létezik az, hogy a legkisebb mértékig pártatlan legyen.

A börtönőröknek az a primitív magatartása, hogy „maguknak azt a beszélőt vagy azt a csomagot ki kell érdemelni” az

csak egy primitív variáns, de logikusan következik az előbbiekből, úgyhogy ezen fölösleges külön mérgelődni.

A másik, amire rájöttem az, hogy ilyen körülmények között a rendezettségnek igazi garanciája nincsen, hiszen igaz, van egy fellebbezés, de ugyanaz felel rá, aki az elsőfokú határozatot meghozta, de mégis az adott helyzetben a rendezettségnek volt egy pszichológiai garanciája. Az, hogy az egész apparátus a Rajk-ügy leleplezésének a friss sokkja alatt volt. Tehát látták azt, hogy aki bizonyos mennyiségű szabályt megsért, az rosszul jár. Hogy hiába van az, hogy neki ilyen meg olyan érdeket kell képviselni, és annak érdekében ezt vagy azt tehet. Aki nagyon nem vigyáz a szabályokra, az rosszul jár. Hisz ott voltak a különböző perek bírái, akik öngyilkosok lettek, vagy különböző hátrányt szenvedtek, tehát egyszerűbb a szabályokat betartani. Úgyhogy az egész vizsgálatnak és börtönnek volt egy – számomra végső soron – groteszk eredménye, hogy az egész társaság a Rákosi-mércéhez igazította magát. És rendkívül meg volt elégedve, mikor megállapíthatta, hogy annál lényegesen és érezhetően jobb.

Részletekben azonban nagyon nagy különbségek voltak az egyes börtönök és az egyes korszakok között. Különböző volt a fizikai ellátás. A Gyűjtőben olyan vékony kosztot kaptam, rendkívül kevés húst, egészen híg főzelékféléket, és semmi ízleteset, hogy egy elég csúnya szembetegségem lett, azt hiszem, a vitaminhiánytól vagy valami ilyentől.

Mikor visszakerültem a Gyűjtőbe, akkor egész kielégítő volt a koszt, a székértők szerint a hús, amit kaptunk, az lóhús volt, de hát miért ne, szóval énnekem a lóhús ellen semmi kifogásom nem volt.

Márianosztrán, mint már mondtam, kitűnő koszt volt, és Vácon ugyanúgy, mint a Gyűjtőben, tűrhető koszt volt.

Minden séta és fürdés Márianosztrán volt a legpontosabb, a többi helyeken különböző mértékben, de helyel-közzel, rendetlenül.

Rendkívül furcsa volt a könyvvel való ellátottságunk. A vizs-

gálat alatt semmiféle könyvhöz nem juthattunk. Az ítélet után a Gyűjtőben rendkívül furcsa volt a könyvellátás. Minden szerdán volt könyv. Bedugtak egy könyvet. Köll? Nem köll? Ha nem köllött, akkor visszavették. Az első alkalommal kaptam egy jugoszláv partizántörténetet, amelyik hatvan oldal volt, és háromnegyed óra alatt elolvastam. Ezzel vártam egy hétig, a következő héten kaptam egy 1896 körül megjelent német–magyar szótár magyar–német, vagy német–magyar félkötetének a kettétépett felét. Ez volt egy hétig nálam. A következő szerdán kaptam egy 1926-os gazdanaptárt, amelyben fulmináns kirohanások voltak a véreskezű proletárdiktatúra ellen. És ebben a stílusban ment a könyvellátás.

Később, mikor már elkezdtek a rabok osztogatni a könyveket, akkor egy kicsit lehetett ottan a kis lyukon keresztül alkudni, hogy ezt adja, vagy azt. Mikor áttettek Vácra, nem emlékszem, hogy a magánzárkás korszakban volt-e könyvellátás, de azután a fordítói korszakban kaptunk könyveket.

A magánzárkás korszakban olyan helyzet volt a Lordok-házában, hogy egy ceruzát nem volt szabad találniuk, egy újságot sem. Vácon nem volt jó a könyvellátás. Márianosztrán legszigorúbban el volt tiltva minden újság, minden ceruza, sötétzárka járt érte. Mikor visszakerültünk a Gyűjtőbe, nem emlékszem, hogy ott milyen volt.

Azután a fordítóban Magyarország összes kiadói prospektusaiból mi pipáltuk ki azt, hogy a börtönkönyvtár mit rendeljen meg. Úgyhogy olyan könyvellátásban volt részem, amilyenben még könyvtáros koromban sem.

A börtönőrök magatartására nézve nekem volt egy gyanútlan elképzelésem szabadlábamon, amelyik abban formulázódott meg, hogy a börtönőrök többsége éppúgy, mint az ország többsége, az ötvenhatosokkal szimpatizál és a kisebbsége viszont ádáz gyűlölettel fogadja őket. Ez mindkét irányba teljes tévedésnek bizonyult. A börtönőröknek egy minimális tíz százaléknál alábbi száma szimpatizált, mutatott valamiféle szimpátiát, az is sokszor lehet, hogy csak egyszerű bratyzás volt, vagy valamiféle korrupció, és ugyancsak tíz százalék alatti százalék

volt gyűlölködve ellenséges. A 80 százalék közömbösen, nyersen, hetykén, gorombán, a maga vélt vagy valódi kötelességét vagy hiyatali feladatát teljesítő ember volt. A rabok közvéleménye szerint börtönőrnek az megy, aki utál dolgozni, hát dolgozni volt nekik is elég, és nem volt a börtönőrség minden feszültség nélküli, de mindenféle egyéni ruhával, nyugdíjjal járt, és így tovább.

Szóval egy nagyon közönyös és apolitikus társaság volt.

Emlékszem az öreg Torma őrmesterre, aki kifejtette, hogy nézze, Bibó, hát minden rezsimet ki kell szolgálni; és meg is csinálta a Horthy-rezsimben is, a Rákosi-korszakban is, akkor sokkal ádázabb volt, most nagyon szelíd volt. Aztán a humoros momentum az volt, hogy a börtönőröket egy bizonyos pillanatban átminősítették nevelőknek. Tehát ezt a nevet kapták. De azok éppen olyan börtönőrök maradtak, mint azelőtt, de voltak mulatságos epizódok. A Torma őrmester, mikor behívatott engem nevelni, akkor elmondatta velem, hogy mit csináltam. Aztán megvakarta a fejét, azt mondta: Nézze Bibó, én most magától nem kérdezem, hogy maga ezt megbánta-e, mert én látom, hogy maga ezt szellemi alapon csinálta – nagyon okosan azt kérdezte, hogy maga elvi alapon csinálta – hát akkor mit kérdezzem én, Torma őrmester. De nekem az a véleményem, hogy minden rezsimet ki kell szolgálni, mondta Torma őrmester.

Volt egy másik nevelőm, aki ennél is szimplább ember volt, aki miután megint csak elmondtam, hogy mit csináltam – azt mondta, nézze, Bibó, hát maga miniszter volt a Nagy Imre-kormányánál, hát akkor magának tudnia kellett azt – érettségije van, és miniszter volt – tudnia kellett azt, hogy Nagy Imre az a Mindszentynek az utasításait követte, ezért figyelték őt már '53-tól kezdve az operatívok. Operatívok alatt a nyomozókat kellett érteni. És Mindszenty, tudja maga, hogy az mit akart? Mindszenty a császárságot akarta helyreállítani, mert azt mondta, hogy adjátok meg a császárnak, ami a császáré. És tudja maga, hogy mi volt az a császárság? A Horthy-korszak volt.

Még elmondhatom azt is, az egész idő alatt nagyon sok fiatal, vagy többé-kevésbé képzetlen rabtársam fogott engem pe-

dagógiai tevékenységre. Marián Istvánnal franciát tanultunk, Rácz Sándorral németet, Annus Pistával történelmet. Volt egy kis cigány, nagyon ütődött kis cigány rabtársam – én nem tudom már, mit tanítottam neki, azt hiszem egyszerűen írást-olvasást, primitív volt: szappanba véstük a betűket, mert hiszen papírt-ceruzát nem volt szabad tartani. Később elkerült onnan. Elvitték tőlem. Őt mindenki bántotta. Azért is bántották, mert cigány volt, nagyon mafla volt, ügyetlen volt, és a vasaló üzembe került, és aztán egyszer annyira fölbosszantották szegényt, hogy elkezdett sírva panaszkodni, hogy vigyék őt vissza a Bibó Pista bácsihoz, mert az rendesen bánt vele.

HANÁK GÁBOR: A 476-os rabtársaknak kijövetelét látva – végig bent élve – afelé kellett hogy tekintsel, mi van odakint. Egyáltalán az egész börtönidő alatt, különösen ezeken a pontokon, amikor mentek ki töletek, mit tudtál, hogyan gondolkoztál az akkori Magyarországról?

B.: Kérlek szépen, ott egy bizonyos időtől egy bizonyos időig, létezett egy szabályos rabújság. Aminek nagyon leszűkítetten, de világpolitikai hírei is voltak. Úgyhogy abból nagyon sok mindent lehetett akár megtudni, akár visszakövetkeztetni.

Körülbelül egy évig létezett ez a rabújság, úgy emlékszem, váci létezésünk alatt, és akkor egyszer csak a rabújság nem megszűnt, hanem teljesen elszürkült egyik napról a másikra. Tudniillik észrevették, hogy a legjobban megszűrt világpolitikai híradásokból is a rabok fölépítik a maguk vágyálomrendszerét és levonják azokat a következtetéseket, amiket lehet, és azok végeredményben – hogy mondjam – a rendszer szempontjából nem előnyös következtetések.

Emlékszem, egyszer annyi hír volt, hogy az amerikaiak föltalálták a cézium bombát, az atombombának egy változatát, a plutónium mellett a cézium bombát, akkor hetekig mindenki meg volt győződve, hogy jön a cézium bomba és eldönti az egész világhelyzetet.

Mikor a Szovjetunió szerződést kötött Kelet-Németor-

szággal, hogy Kelet-Berlinből kivonják a szovjet csapatokat, akkor mindenki a legnagyobb izgalomban volt, hogy kezdődik a kivonulás. Pedig hát ez a kelet-berlini rezsimnek az erősítése akart lenni. Nem hitték el nekem.

Szóval ilyen fokon volt egy börtönoptimizmus, pszichózis, amitől én meglehetősen távol voltam.

Nekem az itthoni rezsimvariációról olyan különösebb képem nem volt. Nem volt olyan érzésem, mintha itt olyan nagy fordulatok zajlottak volna. Láttam, hogy X letűnik: miniszterelnökök jönnek, miniszterelnökök mennek.

Tudtam, hogy Kádár az van, és Kádár az marad. Nekem volt egy olyan benyomásom, hogy ez az egész, a börtön elviselhetősége az bizonyos ponton a Kádárra megy vissza, de akkor nekem azért a Kádárnak egészben a mérlege olyan nagyon pozitívvá nem vált.

Emlékszem, hogy a börtönben még egy kicsit pozitívabb voltam lényegileg, mint szabadulás után.

Mikor kiszabadultam, és itthon éltem, és kaptam állást, kezdtem létezni ebben a létben, amiről egy nagyon szellemes ember azt mondta, hogy kérem, itt mézben élünk: élni nagyon jól lehet benne, előrehaladni nagyon nehéz.

Ezt kezdtem érezni, hogy ebben a nagyon elviselhető variánsban, amiben mi élünk, ebben van valami demoralizáló. De ezt majd inkább a következő alkalommal.

1976–1979

(Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban. Válogatta Huszár Tibor, az interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor, szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, Budapest, 1995. 23–52, 215–268, 389–414, 431–444, 463–486.)

AZ 1956 UTÁNI HELYZETRŐL

Munkahelyeim, nyugdíjazásom • Újabb tanulmányok, publikációs kísérletek • Genfi meghívások története • A magyar konszolidáció jellege és értékelése • A történelmi jelenlétről • Világpolitikai realitások és az emberi jogokról folytatott vita • A társadalmi rend moralizálásának eddigi kísérletei, újkori pozitív hagyatékaik és tehertételei¹

I.

1963. március 27-én történt szabadulásom óta folyó életemet a nagyfokú visszavonultság jellemezte. Először az Országos Fordítási és Fordításhitelesítési Irodánál kértem és kaptam alkalmi munkákat. Pár hét múlva volt kelet-európai intézeti munkatársamtól, Dányi Dezsőtől, aki ekkor a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárigazgatója volt, arról értesültem, hogy ott volna számomra lehetőség könyvtárosi elhelyezkedésre. Ekkor Erdei Ferenc és Ortutay Gyula barátaim segítségével és Kállai Gyula² intézkedésére május 20-a körül egy 2500 Ft fizetésű könyvtári tudományos munkatárs című könyvtári kinevezést kaptam. Utóbb francia és német felsőfokú nyelvvizsgával fizetésem valamivel 3000 Ft fölé emelkedett, és ebben a státusban voltam

¹ Ez az írás a Huszár Tibor és munkatársai által kezdeményezett és készített interjúsorozat folytatása, Hanák Gábornak már monológként magnóra mondott része. Az 1956 utáni helyzetről címmel önállóan is megjelent. Legutóbb: *BIM* 9. 380–424.

² Kállai Gyula (1910–1996): politikus, 1965 és 1967 között miniszterelnök

egészen 1971 novembérében történt nyugdíjazásomig, mivel vezetőbb állást, akárcsak osztályvezetést is, büntetett előéletem miatt nem kaphattam. A könyvtár jó és kollegiális együttes volt, az emberek szerettek engem s én is szerettem őket. Azt hiszem, elmondhatom, hogy a nyolc év alatt egyetlenegy lényeges konfliktusom ott nem volt. A könyvbeszerzési részleg dolgait intéztem, amit a könyvtárakban csúnya magyar szóval szerzeményezési munkának neveznek: egy munkatárssal dolgoztam vezetői cím nélkül, és bár nem voltam szakmabeli statisztikus, azt hiszem, egészen jól belejöttem. Könyvtárosi működésem alatt rengeteg könyvtáron belüli és könyvtárközi próbálkozás történt arra, hogy modernebb, magasabb színvonalú szervezés formájában történjék ez a könyvbeszerzés, kevesebb üresjárással és a könyvtárak közötti felesleges többszörös beszerzés kikapcsolásával. Ezekben részt vettem, tudatában voltam annak, hogy ehhez sokkal jobban szervezett, számítógépekkel alátámasztott országos központi apparátusra lenne szükség, ami egyáltalán nem tudott létrejönni, s így a sok tárgyalásból sok eredmény nem született. Ahogy az nálunk szokott lenni, az ügy mögött nem volt igazi érvényes elhatározás, csak éppen létrehoztak egy bizonyos könyvbeszerzés-racionalizálási apparátust, vele egy bizonyos jogszabálytömeget, ez szült egy sor értekezletet és néhány mázsa papírost; néhány részletintézkedéssel megszorították néhány ember papírosmunkáját, aztán a dolog mindinkább lelanyhult, s végül minden maradt a régiben.

Az a tapasztalatom, hogy ha nincs pénz, lehetőség és emberanyag egészen átgondolt és átfogó racionalizálásra, akkor ennél többet ér az adott eszközökkel folyó értelmes és szerényen racionalizált „naturalista” személyes munka. Én a könyvbeszerzést csakúgy, mint minden szervezési tevékenységemet, így csináltam, ehhez képest, azt hiszem, egészen jól.

Itt említem meg Dányi Dezső főnökömnek egy ezzel kapcsolatos megjegyzését. Őszintén megmondta nekem, hogy csalódást okoztam neki, nem könyvtárosi munkámmal, hanem azért, mert azt várta tőlem, hogy ama rengeteg irodalmi anyag

révén, ami a kezembe kerül, és amibe módomból volt beleolvasni, érdeklődésre gyulladok az addigra már rendkívül széles kiterjedt modern nemzetközi szervezéstudomány szépségei iránt, és ebben a tudományban valami jelentőset igyekszem produkálni. Nekem azonban, annak ellenére, hogy magukat a műveket érdeklődéssel forgattam, és ugyanebben a tárgykörben nagyon sokat fordítottam és lektoráltam is az OFI³ részére, a magam szakmáit erre a szakmára fölváltani nem jutott eszembe. Pedig az egyik útja lett volna valamiféle hivatalos munkakörbe való visszamászásom számára, hiszen azóta ezt a témakört akadémiai bizottságok és jelentős testületek mozgatják, és azt hiszem, ebben a politikailag nem rázó szakmában nem lett volna különösebb akadálya, hogy hasznossá tegyem magamat és hasznossá tegyem azt a magam számára. De ez ugyanúgy nem ment, mint ahogyan 1947-ben nem tudtam a politikaelméletéről valami ártatlan szakmára, pl. a felkínált munkajogra áttérni, hogy egyetemi tanár maradhassak. Különösen idegenkedtem minden olyan, akár tudomány, akár technika formájában megjelenő dologtól, amelynek lényege a célmegvalósítás elméletének és eszközeinek taglalása, tekintet nélkül a célra magára. A legelőkelőbb ezek között a tudásanyagok között a hadtudomány ősi tudománya. De van ilyen jellege a modern szervezéstudománynak, a kibernetikának s bizonyos értelemben még az olyan hasznos statisztikának és könyvtártudománynak is. Ezeket, ahogy éppen kellett, igyekeztem elsajátítani, sőt büszkén emlékszem vissza arra, hogy kínos kényszerhelyzetben magam fedeztem fel vagy használtam fel ilyen szervezéstudományi technikákat. De semmi kedvem sem volt ahhoz, hogy ilyen tudományoknak magukban való művelését akár tudományos célnak, akár életcélnak tekintsem, s az e tudományokra rátelepedett rengeteg üresjárat és álmunka mindig is irritált, pláne honi viszonyok között.

Könyvtárosságom első időszakát, négy esztendő, a teljes buzgalom jellemezte: nemcsak a fent említett munkát végeztem,

³ OFI: Országos Fordítóiroda

hanem ráadás-munkában elvállaltam egy igen nagy nemzetközi statisztikai és közigazgatási anyagot, kb. 3–5000 kötetet tartalmazó pinceraktár rendbe hozását, amelyet határidőre ki kellett ürítenünk, még hozzá 7–10 alkalmi s főleg fiatal segítséggel, akik úgyszólván semmihez sem értettek, és a munkát is elég bohém módon fogták föl. Helyettük én voltam az, aki az egészet szenvedéllyel csináltam, és a könyvcipeléstől a körözendő jegyzékek szerkesztéséig minden lényeges vagy szükséges munkát magam csináltam. Volt úgy, hogy késő délutánig folytatott túlmunka után, még sötét este újból visszamentem a bezárt pincébe, az ablakon át bemásztam, valami rendeznivalót sorba raktam, valamit a holnapi munkához megnéztem; előkészítettem. Volt, hogy szinte motollaszerű kézmozdulatokkal szortíroztam nagy könyvrakásokat úgy, hogy egyszerre 5–6 ember rakta elem a rendezetlen és vitte szét a rendezett anyagot, s büszke voltam rá, hogy én, aki minden könyvet kézbe vettem és megemeltem, később fáradtam el, mint ők, akik ugyanazt, ugyanarra a mennyiségre vonatkozóan 5–6-an csinálták. Mindig szívesen és játékosan csináltam minden olyan munkát, aminek lényege egy kaotikus anyag rendezetté tétele. Itt is alkalmaztam – most már tudatosan – a „szükséges legrövidebb út”-nak a nemzetközi szervezéstudományban ismeretes ama módszerét, amelyet az 1945. évi választás megszervezésénél ösztönösen követtem, de egyébként szervezési munkám itt is naturalista és személyes jellegű volt. Az innen nyert anyagot részben betagoltuk a könyvtárba, részben csereanyagként köröztük, részben pedig külföldi társkönyvtáraknak, intézeteknek adtuk el, amivel száz-száz-húszezer forintnyi devizát szereztünk az államnak. A pincét 1966 nyarán kiürítve átadtuk, a határidőt pontosan betartva, sőt egy nappal megelőzve. Rá egy háromnegyed évre, 1967 áprilisában kaptam az első, egyelőre és szerencsére utolsó infarktusomat. Ebben a pincerendezés volt az egyik tényező, a másik pedig az öt és fél év, amit ültem. Utána az akkori szokás szerint hat hétig teljesen mozdulatlanul feküdtem, tizenegy hónapig táppénzen voltam. 1968-ban mentem vissza a könyvtárba.

A hátralevő három év folyamán viszont azt mutattam be, hogy hogyan lehet teljesen könnyedén és minden túlbuzgalom nélkül a rám rótt munkát rendesen elvégezni. A könyvbeszerzés természetesen ugyanúgy nagyobb zökkenő nélkül ment, akár az első időben, de semmilyen ráadást nem vállaltam, és főleg a hivatalos órákat kezeltem meglehetősen lazán. Erre az elején az a jogcímem volt, hogy orvosi előírás szerint fokozatosan kellett rátérnem az intenzívebb munkára. De én ezt oly fokozatosan csináltam, hogy végül előjáróim kicsit nyugtalanok lettek, hogy az én, a munkát jól elvégző, de a hivatali időket nem nagyon tisztelő erkölceim rossz hatással lesznek vagy kifogás alá kerülnek. Így 1971-ben, mikor betöltöttem 60. évemet, felvetették a nyugdíjazásomat, amit én elsőre meghökkenve, majd fokozódó készséggel s végül örömmel fogadtam. A nyugdíjat az idevonatkozó szabályok szerint kaptam meg kb. 2500 Ft összegben: az akkor érvényes szabályok szerint államellenes cselekményért elítéltek elvesztik nyugdíjukat, ha az ítélet így rendelkezik, és megtartják, ha az ítélet nem rendelkezik így.

Ezzel kapcsolatban el kell mondanom, hogy nyugdíjazásom után évekkel, valamikor tán 1975-ben vagy 1976-ban egy nyugdíjszabály keretében egy pár soros paragrafus lépett hatályba, amely a jövőben nyugdíjazás alá kerülő államellenes cselekmények miatt elítélteket rövid rendelkezéssel gyakorlatilag, noha az ítélet nem rendelkezett így, a nyugdíjuk túlnyomó részétől megfosztotta azzal, hogy egy olyan bizottság elé utalta a nyugdíjuk ügyét, amely ezt a nyugdíjat az esetek 90%-ában azután a minimálisra vagy törvényes nyugdíjuk kis hányadára csökkentette. Ez igen sok rabtársamat érintette, annál az egyszerű ténynél fogva, hogy későbbi időpontban kerültek nyugdíjazás alá. Még visszatetszőbb lett az a hamarosan kialakult gyakorlat, hogy a bizottság beszélgetést kezdett a szóban levő nyugdíjassal, hogyan ítéli meg saját egykori, 1956. évi cselekedeteit és az 56-os eseményeket egyáltalán, ezek között is pláne a Köztársaság téri vérengzést. Aki aztán nem tagadta meg saját cselekedeteit vagy '56-ot, vagy a Köztársaság téri vérengzés kiragadott

megítélése helyett a vérengzések összmérlegét próbálta szóba hozni, az aztán nézhetett a nyugdíja után.

Az érintettek egyike, Donáth Ferenc barátom, a hatalom részeseivel való régi kapcsolatait felhasználva, ezt a méltánytalanságot néhány, igen magas szinten illetékesnek előadta. Ennek során kifejtette, hogy itt nem egyszerűen egy többeket érintő hátrányos intézkedésről van szó, hanem egy alapvető jogelv sérelméről (akkor még nem vált az emberi jogok kérdése ennyire presztízskérdéssé a szocialista világban), hogy ti. egy embert nem lehet egy cselekedetért kétszer megbüntetni. Ez az utólagos nyugdíjelvonás pedig, amit a büntetésük nem mondott ki, nem más, mint újbóli, meghozzá rendkívül súlyos büntetés. A felkeresett illetékesek kétféleképpen reagáltak, és pedig egyidejűleg. Az egyik reakció az volt, hogy a szöveg értelmével és tényleges alkalmazásával nyilvánvaló ellentétben, határozottan és minden vita elől kitérve azt állították, hogy a rendelkezés nem ezt mondja, hanem valami szűkebbet: csak fasisztákra, csak háborús bűnösökre stb. vonatkozik, holott addigra már több 56-osra alkalmazták. A második reakció pedig az volt, hogy biztosították a szóban levő felszólalót, hogy ügyében egyéni intézkedésként intézkedni fognak nyugdíja sima megállapítása tárgyában. Hiába hangoztatta az illető, hogy ő az elvi kérdést szeretné tisztázva tudni, és nemcsak a saját nyugdíját biztosítani. Azóta ő megkapta a nyugdíját, és pedig bizottsági tárgyalás nélkül, több ismert volt kommunista szintén megkapta, kivéve azokat, akik a bizottság előtt nem viselkedtek jól. De egy sor kevésbé ismert és náluknál sokkalta kisebb cselekményben elmarasztalt ember e rendelkezés alapján a teljes nyomorban tengődik vagy 60–70 éves fejjel elkezdhetette az öreg fejjel való új munkavállalás nehéz útját.

II.

Számomra a nyugdíjba menetel lehetővé tette, hogy komolyan kezdjek saját munkáimmal foglalkozni. Már valamikor 1964-ben

elkezdttem gondolkozni régi témámon, a világban forrongó területi vitás kérdések objektív eldöntési eljárásán és megoldási lehetőségén. Az első konkrét kérdés, amivel kapcsolatban ezt kidolgozni kezdtem, a ciprusi kérdés volt, majd 1967-től kezdve a közel-keleti izraeli–arab válság. Az infarktusom után az 1967–68-as egy évi kényszerű táppénzes állomány ideje alatt kezdtem el formába önteni az egészet. Majd a nyugdíjban mindinkább kiszélesedett a téma. Mikor a kérdéseket elemezni kezdtem, kiderült, hogy előbb az alapelveket kell tisztázni, mert hiszen én ezeket a kérdéseket úgy próbáltam földolgozni, mintha egy politikai szemmel néző, de teljesen tárgyilagos döntőbíráskodás foglalna ezekben állást. Ehhez azonban tisztázni kellett, hogy érdemes-e egy ilyen előfeltevés alapján egyáltalán foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, vagy van-e ennek egyáltalán realitása. Így alakult egy mind nagyobbra dagadó bevezetés, amely lassanként önálló gondolatmenetté növekedett.

Ennek lényege az volt, hogy a 17. század közepétől a francia forradalomig Európa politikai és területi állományának aránylagos stabilitása azon nyugodott, hogy az államok területi vitáit ugyan háborúval döntötték el, de a háború felfogása és lefolyása párbajszerű volt, melyet kicsi hivatásos hadseregek a civil lakosság aránylagos kímélete mellett folytattak. Sokan, főleg katonák, ezt most visszatekintve komikus dologként említik: a későbbi, napóleoni, mindinkább megsemmisítő hadviselés hívei hányszor kifigurázták az olyan játékos háborút, ahol a franciák a csata előtt megkérdezik az angolokat, óhajtanak-e először lőni vagy például egy döntő csatában három ember esik el. Csak most, Coventry, Drezda és Hiroshima után tudjuk, mi csoda civilizált formája volt ez a háborúnak, s emellett a humánus háborús technika mellett humánus volt a háborút befejező technika is, mely azon alapult, hogy a vesztes fél engedett a vitás kérdésben, a győztes pedig nem tört az ellenfél megsemmisítésére vagy követeléseinek felcsigázására. Minthogy pedig a királyok egyszerű szerződéssel átruházhatták egymásra területeiket, az az Európában még a 18. században is nagyon

elevenen élő feudális felfogás segítségével azt is jelentette, hogy egyben a területükön lakó alattvalóik lojalitását a szerződéssel átruházhatták a másik uralkodóra, s ez tette a területváltásokat befejezettekké. A 17–18. században – a két háborút is provokált Szilézia kérdését kivéve – egyetlen területi változást nem próbáltak visszacsinálni. A francia forradalom folytán azonban lehetetlenné vált az a gondolat, hogy a királyok rendelkezzenek alattvalóik lojalitásával, s ugyanekkor megjelent a népek önrendelkezési joga, nem ezen a néven bár, de az emberi jogok logikus részeként. Nem véletlen, hogy a francia forradalom kísérletezett először, bár nem páratlanul, a népszavazásos területátcsatolásokkal. Azóta azonban a nemzetközi jog a teljes befejezetlenség állapotában van, mert a formális nemzetközi jog szerint továbbra is lehet területet átcsatolni államok közötti szerződéssel, azonban általános közmegegyezés szerint senki komolyan nem képzei, hogy bármiféle király, diktátor vagy miniszterelnök rendelkezhetik az alattvalók lojalitásával, s azt másra átruházhatja. Van tehát egy deklarált alapelve a nemzetközi jognak: a népek önrendelkezési joga, mely tökéletesen a levegőben lóg, mert a keresztülvitelére nem szolgál semmiféle intézményes technika, ahogyan a szerződés szolgálta a monarchikus nemzetközi jogot. Hivatkoznak rá, de egy olyan jogi alapelv, aminek nincs eljárási technikája, annyi, mint a semmi. Amíg egy olyan jogi eljárási technika nem alakul ki, amely meggyőzően a népek önrendelkezési jogának alkalmazásaként jelenik meg, addig a vitás területi kérdések a végtelenségig szaporodnak, megoldást nem kapnak, hatalmi erővel megoldani ezeket a legritkább és csak nagyon szerencsés esetben lehet, úgyhogy az ilyen vitás kérdések száma már ma – noha túlnyomó részben kis államok között zajlanak – elég ahhoz, hogy világkonfliktusra is elegendő anyagot szolgáltatassanak. Az új eljárási technika nem lehet magában a népszavazás, mert ehhez valakinek azt is meg kell mondania, hogy a népszavazásban milyen kérdést kell feltenni, azt milyen területre vonatkoztatni, a lehetséges eredményeket hogy kell értelmezni stb.

Ezt nem végezheti más, mint egy pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás. Ez néhányszor már felvetődött, de soha meg nem valósult, szemben a létező nemzetközi bírói intézményekkel, mert hiszen azok csupán a fennálló nemzetközi jogot alkalmazzák, nem pedig az önrendelkezési jogot mint politikai elvet, s a rajta múló gyakorlati elveket (nemzeti elv, etnikai elv stb.). Egy ilyen bíróság ma még kötelező nem lehet, de a nagyhatalmak és az ENSZ segítségével megfelelő politikai konstelláció esetén működésbe hozható. Csak egy ilyen szerv működése képes a területi és államalakulási, függetlenedési viták eldöntését a legitimitás, a közmeggyőződés erejével ellátni, és a döntés számára azt a fokozatos stabilitást létrehozni, ami a nemzetközi államközösséget képes mind a megmerevedéstől, mind az anarchiától megóvni. Kifejtettem ezenkívül a területi és államalakulási-vitákban hangoztatni szokott különféle elvek: történeti elv, nemzeti elv, nemzetiségi elv, néprajzi elv összefüggését az önrendelkezési elvvel mint végső alapelvvel, továbbá a hangoztatni szokott stratégiai, földrajzi, gazdasági szempontoknak az önrendelkezési elvvel való szembenállását s így teljes érvénytelenségét.

Körülbelül mindezek alapján kezdtem kidolgozni a ciprusi kérdésre és az izraeli–arab vitára vonatkozó nézeteimet, mikor felvetődött az a kérdés, hogyan lehetne ezt a művet publikálni.

III.

Mindenekelőtt számot vetettem azzal, hogy ennek a műnek a magyarországi megjelentetése gyakorlatilag kilátástalannak tekinthető, nem azért, mintha tartalma veszélyes vagy rendszerellenes volna, mert egyáltalán nem az; csak éppen idegenül helyezkedik el abban a politikai szemléletben, mely az önrendelkezési jogot csak gyarmati ország és gyarmatosító viszonylatában veti fel, de amúgy bármiféle nemzetközi területi vitát csak aszerint bírál el, hogy a szemben álló felek pillanatnyi

kormányai melyik politikai táborhoz tartoznak: aszerint lesz a birtokló fél vagy területi épségét joggal őrző anyaország, vagy gonosz elnyomó, az elszakadni akaró fél vagy szakadár, vagy szabadságharcos. Ebben a szemléletben egy pártatlan szerv döntésének nem sok helye akad. Egy ilyen nem marxista (nem antimarxista, csak a-marxista) mű honi megjelentetéséhez semmi reményt nem fűzhettem. Angliai megjelentetésére gondoltam tehát, mert ott volt néhány olyan barátom, akinek a segítségére számíthattam, s akik az emigráció legértelmesebb és politikailag legnívósabb szárnyához tartoztak. Utána érdeklődtem a kijuttatás formai szabályainak valamikor még a 60-as évek vége felé. A már akkor fennálló devizasabályok szerint Magyarországról műtárgyak és más muzeális értékek mellett kéziratot sem lehet külföldre küldeni a Nemzeti Bank és a Szerzői Jogvédő Hivatal engedélye nélkül. Első olvasásra egy mellékgondolat nélküli elme csak arra gondolhat, hogy műtárgyak és egyéb nemzeti értékek között Zrínyi Miklós vagy Arany János vagy Bolyai János vagy József Attila egyedülálló és pótolhatatlan kéziratai azok, melyeket nem lehet a Magyar Nemzeti Bank engedélye nélkül külföldre vinni. De már akkor köztudomású volt, hogy a magyar rendőrségnek és ügyészségnek legalábbis egy része ezt nem így értelmezi, hanem bármilyen, akárhány példányban is létező, nem egyszeri és nem pótolhatatlan kéziratra is vonatkoztatják; és azt óhajtják, hogy ezt külföldre küldés előtt a Nemzeti Bankon keresztül – mely igazában nem fontos ebben az ügyben – a Szerzői Jogvédő Hivatal nézze meg magának. Vagyis a devizajogsabályok között egy cenzúraszabályt kívántak felfedezni és felhasználni. Mindez azonban egyáltalán nem volt olyan egészen határozottan kimondva. A Nemzeti Bank néhány jogásza, akikkel akkor beszéltem, ebben a kérdésben nem látszottak egészen egyértelműnek, s azt hangsúlyozták, hogy a Nemzeti Bankot lényegében a kéziratért befolyó deviza hazajuttatása érdekli. S mindenki tudott, s azóta is tud arról, hogy tudósok sokasága küldi ki cikkeit és könyveit a Szerzői Jogvédő Hivatalra való tekintet nélkül közvetlenül

külföldi kiadóknak és külföldi folyóiratoknak, majd ha jár értük deviza, azt bejelentik a Nemzeti Banknak, mely ezzel tökéletesen megelégszik. Csak éppen ezek a cikkek, ezek a könyvek matematikai, természettudományi munkák voltak, s így tartalmuk eleve az államhatalmat, a rendőrséget és az ügyészséget nem érdekelhette különösebben. Nyilvánvaló ebben a megkülönböztetésben a cenzúraszempont: a jogszabályban van egy rendelkezés s ebben egy fogalom, a „kézirát”, melynek értelme és értelmezése aszerint változik, hogy a szóban lévő mű témája és tartalma cenzúrázás szempontjából érdekes-e vagy sem, noha a szabály maga semmi ilyen különbséget kézirát és kézirát között nem tesz. Ennek megfelelően közölték velem, most már nem a Nemzeti Bank, hanem a Szerzői Jogvédő Hivatal jogászai, hogy az ügyészség jogosan emelhet vádat bárki ellen, aki ilyen értelemben vett kézirátot külföldre juttat, senki tehát ez ellen bebiztosítva nem érezheti magát; ténylegesen azonban az ügyészség igen kevés esetben – a természettudósok esetében sohasem – emelt ilyen ügyekben vádat, s bármit mondott is a szabály, ténylegesen akkor tette ezt, ha a mű tartalmában is bűncselekményt gyanított, nemcsak a kijuttatásában.

Adva van tehát egy hivatalos álláspont, mely szerint nálunk nincs cenzúra; ez gyakorlatilag úgy néz ki, hogy most belföldi vonatkozásban az állami könyvkiadás túlsúlya az állam ellenőrzési lehetőségét külön cenzúra nélkül is biztosítja; külföldi vonatkozásban pedig van egy szabály, mely formailag devizasabály, lényege szerint cenzúraszabály, de ténylegesen kevés embert érint, s alkalmazására csak igen feltűnő esetben kerül sor. E szabály igazi címzettjei azok a művek, amelyek Magyarország hivatalos politikai rendszerével s annak elméleti alapjaival kapcsolatban vannak, azt érintik és ahhoz szabálytalanul viszonyulnak: s az én művem, még ha nem is irányul a rendszer ellen, az én személyem miatt, részben a témának a nemzetközi politikát súroló jellege miatt ebbe a kategóriába tartozik.

Úgy láttam tehát, hogy ha arra várok, hogy e probléma megnyugtatóan tisztázódjék, csak művem megjelenését odázom el,

így hát 1970–71-ben saját szakállamra és elhatározásomból Révai András londoni jó barátom részére kiküldtem tehát a kézirátot Londonba, hogy legalább a fordítás induljon el. Ha hívságos módon azt képzeltem, hogy elég Londonban egy kézirattal megjelennem, s a kiadók kapkodni fognak értette, akkor alaposan csalódhattam, mert négy évbe telt, míg 1974-ben kiadó akadt, s további két évbe, míg a fordítás befejeződött. Egy nagyon szimpatikusnak látszó, érzésem szerint a Munkáspárt baloldalához közel álló, de úgy látom, a tárgykörben eléggé új és nem túl bevezetett Harvester nevű kiadó vállalkozott a kiadásra.⁴ 1975-ben közölték, hogy művem 1976-ban fog megjelenni, sajnálatos módon lemaradt belőle, végül is mind a két konkrét elemzés, amiből elindult; egyrészt mert újabb események miatt kissé át kellett volna írni őket; másrészt talán a londoniak fáztak kissé ezektől.

Ezenközben itthon a kézirátok külföldre juttatásának kérdése kiéleződött. Konkrét ügyek kapcsán hangsúlyt kapott a kijuttatás tilalmas volta. Az ismeretes konkrét ügyekben mindenesetre olyan szociológiai és szociográfiai munkákról volt szó, melyek *tartalmitag* különböző kérdéseket kisebb vagy nagyobb mértékben a hivatalos állásponttól eltérően kezeltek, de nem tisztázódott az alapvető elvi kérdés, hogy a tartalom-e a döntő vagy már maga a kijuttatás. Utóbb azonban kialakult egy olyan hivatalos álláspont, amely igyekezett ezeknek az ügyeknek nem túl nagy fontosságot tulajdonítani.

Azokban a napokban, mikor ez a kérdés itthon a legkiélezettebb állapotban volt, néhány jó barátom, aki szerette volna elkerülni, hogy egy teljesen ártalmatlan mű miatt felesleges konfliktusokba keveredjem, nagy buzgalommal rábeszél, hogy próbáljuk meg a szabályos kijuttatás útját, mely nem is olyan

⁴ A szóban forgó mű: Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies, A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers and Political Arbitration*. The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976. Magyarul legutóbb: BIM 6. 17–249.

kilátástalan, ahogyan azt képzelem. Elfogadtam érvelésüket, hiszen valóban nem volt bennem semmiféle hajlam a konfliktus keresésére. Megkérdeztem a Szerzői Jogvédő Hivatal jogászát, aki nagyon kedvesen közölte velem, hogy a külföldi megjelentetésnek komoly akadálya nincs, nem kell más, mint az Akadémia illetékes tényezőinek az engedélye.

Megkérdeztem az Akadémia legilletékesebb tényezőjét, Szabó Imre jogász-szociológus alelnököt, aki egyben nekem régi kollégám és jó emberem volt. Ő ugyancsak nagyon kedvesen vállalta a mű elolvasását, megállapította annak teljes ártalmatlanságát, de közölte, hogy ők nem engedélyező fórum, ez nem az ő feladatuk, hanem a Szerzői Jogvédő Hivatalé, mert nekik ehhez egy olyan apparátust kellene felállítaniuk, ami mellett egyéb munkájukat nem tudnák végezni. Ők csak annyit mondhatnak, hogy tartalmilag nincs kifogásuk a mű ellen. A Szerzői Jogvédő Hivatal viszont ragaszkodott ahhoz, hogy az Akadémia *engedélyt* adjon. Amit előre láttam, bekövetkezett: megkezdődtek a hatásköri problémák, s kicsinek látszott annak a valószínűsége, hogy van, aki elvállalja ezért a felelősséget, s egyben neki is áll, hogy az összes, felelősséget egymagában vállalni nem akaró szerven keresztülhajtja az ügyet s megvédi az elfektetés ellen. Úgy éreztem, ha akarom, hogy megjelenjék a könyv, a felelősséget mégiscsak magamnak kell vállalnom. Így tehát megküldtem Harvesteréknek az imprimaturt. Ezt aényt nagyon nyílt indoklással bejelentettem a Szerzői Jogvédő Hivatalban azzal a kéréssel, hogy az ő szokásos eljárásukat lefolytatva adjanak hivatalos áldást az ügyre, amire ők elsőre hajlandónak látszottak. Ezután elmentem magasabb illetékesekhez is, akik eljárásomat rendkívül sötéten ítélték meg, sejteni engedték, hogy ha idejében fordulok hozzájuk, nem sajnálták volna a művet elolvasni, és elintézték volna a szabályos kiküldetést. (Nekem erre a megtisztelő lehetőségre az a tiszteletlen gondolatom támadt, hogy ez hasonlatos ahhoz a Puskinért kitüntetéshez, hogy maga Pál cár vállalta műveinek cenzúrázását – Isten tudja, miért, én ennek éppen úgy nem örültem, mint annak idején

feltehetőleg Puskin sem.) Így azonban biztosítottak engem, hogy ebből a műből a külföldi magyar emigráció és a külföldi antikommunista erők óriási antikommunista propagandát fognak csinálni, és ennek az összes konzekvenciáit nekem kell viselnem. Én tudtam, hogy nem lesz belőle antikommunista propaganda, meg is írtam mindazoknak, akiknek megírhattam, hogy illet ne csináljanak belőle. Nem is volt semmi ilyen hatása, annak ellenére, hogy az 1976 közepén megjelent könyv előszavába szándékom ellenére belekerültek ilyen életrajzi utalások. Nem is volt nagy visszhangja, ami visszhangja volt, az mind rendkívül szimpatikusan nyilatkozott rólam, amit elnékülöztem volna, és rendkívül kismértékben látta a témának azt a jelentőségét, amit én láttam. Úgy is mondhatnám, hogy a könyvnek az a visszhangja lett, amire számítottam, és kevesebb lett annál, amit titkon reméltem. Az itthoni hivatalos konzekvencia végül is az lett, hogy a kiadó által előlegként megküldött fontösszeget, 50 fontot a Nemzeti Bank sértődötten visszaküldte Londonba mint előre nem engedélyezett s így általa nem továbbítható szerzői díjat. Ezáltal jön napvilágra az egész jogszabálykomplexum, a devizajogszabályba öltöztetett cenzúraszabály egész ellentmondása. Egy napon, ha kötekedni lesz kedvem, megkérdezhetem a Nemzeti Bankot, hogy forintkijánlást követek-e el, ha ezt a tulajdonomat képező jelentéktelen londoni fontösszeget valamely kinn járó rokonom vagy ismerősöm rendelkezésére bocsátom, hiszen ezt az összeget én megpróbáltam „beajánlani”, s nem én, hanem a Nemzeti Bank „ajánlotta ki”.

Nem sokkal ezek után a huzavonák után, még a könyv megjelenése előtt, kaptam első agyérgörcsömet, mely egyelőre súlyosabb következmények nélkül maradt.

IV.

Közben itthon megjelent pár jelentéktelenebb művem. Először 1973-ban írtam a *Valóságban* egy hatoldalas cikket a tanyakér-

désről,⁵ amiben Erdei Ferencnek erre vonatkozó gondolatait próbáltam feleleveníteni, 1975-ben az Állami- és Jogtudományi Intézet megbízásából írtam egy összefoglaló művet az 1971-ben létrejött településfejlesztési hálózat és bármilyen lehetséges közigazgatási területrendezés összefüggéséről. Ezt egyben alkalmul használtam fel, hogy újból propagandát csináljak Erdei Ferenc városkörzetekre alapozott közigazgatási területrendezési elgondolásának. Ez teljesen zárt anyagként jelent meg az intézet kiadásában, s arra van hivatva, hogy valamilyen vita jöjjön létre körülötte, de erre eddig, 1978-ig még nem került sor. Végül 1977-ben az Országgyűlési Könyvtár részére összeállítottam egy bibliográfiát, amelyik az Állam- és Jogtudományi Intézet részére végzett reformkori bibliográfiai munka egy részéből nőtt ki: a 18. század végén és a reformkor elején zajlott rendszeres országgyűlési munkálatok kiadványait tartalmazta. Elég teljesre sikerült ez a bibliográfia, talán túl sok fáradságot is fektettem bele, de talán akad nyolc-tíz fiatal disszertáló történész és egy-két öreg tudós, aki hasznát veszi.

A tanyakérdésről írt, előbb említett cikknek a megjelenését valaki hivatalosan úgy kommentálta, hogy most már az utolsó hallgató író is megszólalt.⁶ Valójában nekem eszem ágában sem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abbahagyva, mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak. Ezt a három munkát nem tekinthetem megszólalásnak, ezek éppen érdekelték vagy elvállaltam őket, szívesen is csináltam őket, de ettől még nem érzem azt, hogy nekem Magyarországon szívem szerint publikációs lehetőségem van.

Hogy ez még aránylag egyszerűbb esetekben sincs így, azt illusztrálja a Németh Lászlóról tervezett megemlékezésem

⁵ Tanya és urbanizáció. *Valóság*, 1973. december, 35–40. Kötetben legutóbb: *BIM* 11. 269–282.

⁶ Kádár János, valamely pártbéli testület (Központi Bizottság?) ülésén vagy tájékoztatóján

sorsa. 1977-ben Illyés Gyula a rádió számára egy sorozatot szerkesztett Németh Lászlóról szóló megemlékezésekből, és nagy súlyt fektetett arra, hogy ennek keretében én is „megszólaljak” a rádióban. Én kételkedtem az ügy sikerében, de nem akartam, hogy Illyés Gyula azt érezze, az én vonakodásomon hiúsult ez meg. Megírtam tehát a megemlékezést, témául választva Németh Lászlónak Szekfű Gyulával folytatott, életre szóló vitáját a magyar történelemnek Habsburg- és német szájíz szerinti szekfűi átfogalmazásáról, mely vita végül Németh Lászlónak *Szekfű Gyula* című kegyetlen pamfletjében érte el csúcspontját. Bármennyire személyes ellenszenvet árul is el ebben Németh László, s bármennyire vitatható is a személyes üldöztetés, melyet magával szemben Szekfű Gyulának tulajdonít, mégis az a jellemzés, amit Szekfű történeti koncepciójáról és ugyanakkor a mindenkor hatalomhoz óvatosan igazodó alapmagatartásról ad, véleményem szerint teljesen helytálló.

Ebben az értelemben írtam meg a megemlékezést. Hamarosan visszakaptam azzal, hogy kissé hosszú és vannak részek, ahol csak Szekfű Gyulával foglalkozom, nem Németh Lászlóval. Kissé bosszankodva nekiültem és megrövidítettem: nem azért bosszankodtam, mintha a megjegyzés nem lett volna helytálló, sőt az írás nyert a rövidítésen, hanem azért, mert nem tudtam szabadulni attól a gondolattól, hogy hiába dolgozom, mert az ügy végül is el fog akadni. Közben úgy látszott, hogy mindenféle magasabb jóváhagyás megvan, s már a beolvasást is kezdték kitűzni, amikor hirtelen megérkezett egy rövid, mondhatnám sértő írás a rádió irodalmi osztályától. Közölték, hogy illetékes történészekkel megkonzultálták az írást,⁷ akik megállapították, hogy az nagymértékben szubjektív Szekfű Gyulával szemben, és a valóságnak meg nem felelő állításokat tartalmaz. Az utóbbi kitétel különösen goromba volt, mert hiszen az írás nem tényállításokat, hanem értékítéleteket tartalmazott, melyekben vitán kívül azonosítottam magam Németh László értékítéleteivel.

⁷ Illetékes történészek: valószínűleg Kosáry Domokos vagy Glatz Ferenc

Az ügy hátterét ma sem ismerem: lehet, hogy Szekfű Gyula csontkeze nyúlt ki sírjából egy mérges tanítványon keresztül, aki nem akarta túrni a halott mester leértékelését, de valószínű, hogy ugyanakkor a rádió valamelyik intézője jobbnak látta megelőzni a megszólaltatásom nyomán esetleg feltámadó kifogást vagy vitát, s ezen a közvetett úton elejét venni minden problémának. Az írás meggyőződéseim szerint nem volt rossz.⁸

Itthoni helyzetem további adaléka az, hogy még 1974-ben az a genfi nemzetközi főiskola, amelynek 40 évvel ezelőtt a hallgatója voltam, három hónapos ösztöndíjas vendégtanári meghívást küldött nekem, még hozzá oly kellemes feltételek mellett, hogy nem is köteleztek volna előadásra, csak kedvem szerint való tanulmányokra. Engem nagyon fellelkesített a dolog, szívesen körüljártam volna ifjúságom forgolódásainak színhelyeit, s élveztem volna a kitűnő genfi államtudományi könyvtárt. Az útlevél-lehetőségek felől egy, a kulturális ügyekben magas szinten illetékeshez fordultam, aki teljes mértékben biztatást adott az útlevélkérelem beadására: én ebben segítség kilátásba helyezését is véltem látni, bár ilyenféle ígéret nem hangzott el. Annál kellemetlenebb volt a meglepetésem, amikor az útlevélkérelemre rendkívül éles elutasítást kaptam az illetékes elsőfokú belügyi hatóságtól. Eszerint útlevelet nem kaphatok, először, mert a tanulmányúthoz az illetékes felsőbb szerv engedélyét nem szereztem meg, másodszor, mert kiutazásom az ország biztonságát sérti, harmadszor pedig azért, mert büntetőítélet hatálya alatt állok. Hogy erre adjak-e be fellebbezést, arra is kaptam némi, bár sokkal határozatlanabb biztatást. Beadtam a fellebbezést, kifejtvén, hogy semmiféle tanulmányi engedélyre nincs szükségem, mert hiszen nyugdíjas vagyok és semmiféle intézet keretébe nem tartozom, azt a biztonsági érdeket, amit

⁸ Bibó István ismerősei tudtak a cikkről, ezen a szálon kérte el a hagyatékából a szerző halála után (1979 júniusában) a *Valóság* c. folyóirat. Megjelent: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája címmel *Valóság*, 1979. augusztus, 385–38. Kötetben: *BIM* 7. 180–194.

az én kiutazásom sértene, elképzelni sem tudom, de ezt megcáfolni nem vagyok képes, mert ehhez semmi közelebbi indoklást nem fűztek. Nem kevésbé hiábavalóan vitáztam a harmadik indokkal, mondván, hogy szabadságvesztésem amnesztiával megszűnt és jogvesztési határidőm letelt, tehát nem állok büntetőítélet hatálya alatt, csupán büntetett előéletű vagyok, ami nem ugyanaz. Mindez nem változtat az útlevélhatóságnak azon a gyakorlatán, hogy általában a büntetett előélet alóli felmentést, az ún. jogi rehabilitációt tekinti az útlevél feltételének, eltekintve attól, hogy ha jónak látja, megadhatja az útlevelet a feltétel híján is, mint ahogy megtagadhatja e feltétel megléte esetén is valamilyen általános klauzúra alapján. Érvelésemre megjött a másodfokú elutasítás, mely az előző indokokat hatályon kívül helyezve azzal a gyakorlatilag megcáfolhatatlan indokkal utasította el az útlevélkérelmemet, hogy kiutazásom közérdeket sért. További fellebbezési lehetőségem nem volt, és azt, hogy utazásom miért sért közérdeket, éppen úgy nem tudhattam meg, mint azt, hogy miért sért biztonsági érdeket.

Egészségem jelentősen romlott 1976 óta: vérnyomáspanaszaimhoz veseelégtelenség járult.

Legújabbban, tizenöt év elteltén amnesztiám elnyerése óta, beadtam az ilyenkor esedékes rutinszerű kérelmet büntetett előéletem törlése érdekében. A kérelemhez támogatást nem kértem, de kértek helyettem mások, olyan jóakaróim, akiknek nagyon szívkön feküdt, hogy békességben éljek a hatalommal, amellyel, Isten látja lelkemet, semmi kedvem nem volt és nincs értelmetlenül kötekedni. A kérelmet a Legfelsőbb Bíróság teljesítette. Hogy ezek után kapok-e útlevelet, az a jövő titka: ha igen, és élek, talán még eljutok Erdélybe, Krakkóba, a Tátrába, s talán még Londonba és Görögországba is.

V.

Mik tehát ennek az egész helyzetnek az adottságai összefoglalóan? Szabadulásom után lett egy békés, nem vezető értelmi-

ségi foglalkozásom, ennek alapján van egy szerény nyugdíjam, amit módomban van szerény alkalmi munkákkal időnként, bár nem mindig, kiegészíteni. Feleségem is ugyanebben a helyzetben van. Gyermkeim tisztességes foglalkozást űznek, saját lábukra álltak, családot alapítottak, gyermekeik vannak. Szereplésre, szervezkedésre, feltűnésre igényem nincs, az a tartalék, az a zsák, ahonnan a polgári bátorság időnként váratlanul kiugrik egy emberből, bennem kiadósan összezsugorodott már. A hatalommal való kötődéshez sem kedvem, sem energiám, hacsak azt nem érzem, hogy a közlési lehetőség terén való teljes sarokba szoríttatás erre nem kényszerít. Ez pedig nem kis probléma, mert szinte magamat is meglepett, mennyire felgyűlt bennem az írnivaló most, két és fél évvel 70. életévem előtt. Eredeti szakmám, az állam- és jogelmélet mellett magyar történelem, európai történelem, kultúrtörténet, még pár apró irodalmi téma is van ezek között az írnivalók között, van köztük friss gondolat, van 30 évesnél régebb kézirat. Az államelméleti és szociológiai témák, ha nem is jelentőségben, de mennyiségben kisebbségben vannak közöttük.

Mindezek napvilágra hozatala lényegében az egyetlen valamirevaló cél hátralevő életem számára. Kérdés, mik ennek az eshetőségei mindama buktatók között, melyek egy hozzám hasonló helyzetben lévő ember közlési kísérletének az útjában állnak. Ha teljesen ártalmatlan, politikától, ideológiától mentes, irodalomra vagy régmúltra néző témákhoz fordulok, akkor is ki vagyok téve az állami könyvkiadás vagy állami lapszerkesztés óvatos, hátbiztosító vagy barátságtalan magatartásának, mely végül is sorozatos változtatási javaslatokban (melyek elől sohasem zárkoztam el, ha egy kicsit is helytállónak éreztem őket!), vagy időhúzásban, vagy végleges elfektetésben vihetik zsákutcába közlési kívánságaimat. Amint azt a Németh Lászlóról szóló megemlékezésem körüli huzavona is bizonyítja. Ha a téma már szociológiai vagy államelméleti vonatkozást tartalmaz, még nehezebbé teszi a helyzetet az a nehezen megcáfолható kifogás, hogy hogyan lehet ilyen témákat a marxi ideo-

lógia vagy akárcsak frazeológia teljes mellőzésével tárgyalni. Tovább fokozódhat aztán a nehézség, ha a téma csak távolról is súrolja a politikát vagy ideológiát, még ha nem is célja valamilyen tételes állásfoglalás kifejtése. Ha pedig kifejezett ideológiai vagy politikai állásfoglalásokról van szó, mégoly elméleti és elvi szinten is – nekem a lényeges mondanivalóim úgyszólván mind ilyenek –, akkor beáll a teljes lehetetlenülés. Igaz, hogy elhangzott olyan félhivatalos állásfoglalás is, hogy rendszerünk szívesen vitázik korrekt vitapartnerekkel, de mitől válik egy vitapartner korrektté? Bizonyosan nincs akadálya, hogy valaki hitet tegyen hitbeli vagy vallásos meggyőződése vagy istenhite felől, s erről akár vitázhat is, hiszen mindkét oldal tudja, hogy egy-egy ilyen vitát aligha fogja tömeges „áttérés” követni akár egyik, akár másik oldalon. De tán még annak sem volna, azt hiszem, akadálya, hogy kifejezetten konzervatív, arisztokratikus, sőt reakciós nézetek is nyilvánosságot kapjanak valamilyen vita keretében, hiszen ezeknek még csak komoly tömegháttere sincsen. De mi legyen az olyan ideológiai vagy politikai témafelvetésekkel – merem remélni, hogy az enyémekek ilyenek volnának –, melyeknek haladó, demokratikus és radikális voltához alig férhet kétség, de ugyanakkor alkalmasak arra, hogy felfedjék a hivatalos álláspontnak azokat az ellentmondásait, melyeket nagyon is érez az az értelmiségi ifjúság, melynek a hivatalos ideológiával szemben való elégtelen érdeklődése miatt úgyis annyi komoly panasz merül fel? Nyilvánvaló, hogy egy ilyenféle vitának az eszmei kizárólagosság adott rendszerében nem sok jövője van.

Mindez nem ok arra, hogy teljesen lehetetlennek vagy járhatatlannak ítéljem meg akár az itthoni publikálás, akár az itthon erre szolgáló csatornák igénybevételével való külföldi publikálás útját. Olyan esetben azonban, amikor ez az út reménytelenül göröngyösnek vagy végeláthatatlannak bizonyul vagy be is zárul, teljesen nem zárhatom ki a közvetlen külföldi publikációval való próbálkozást sem, ennek minden esetleges kockázatával, ha nem akarom hátralevő, Isten tudja, mily rövid vagy mily hosszú életemet teljesen hiábavalóvá tenni.

Mindezeknek a variánsoknak s a bennük rejlő lehetséges fejleményeknek és kockázatoknak legsúlyosabb közös vonása az, hogy teljesen bizonytalanok és kiszámíthatatlanok. Az egyszerű itthoni publikáció vagy a hivatalos külföldre kiküldés lehetőségei, valamint a közvetlen kiküldés esetleges következményei teljességgel az államhatalom, mindenekelőtt a kultúrpolitikai államhatalom vezetőinek szabályoktól számottevően meg nem kötött mérlegelésétől függenek aszerint, hogy mindezek engedélyezését vagy eltűrését az érvényes politikai irányvonalról, a pillanatnyi politikai helyzetről és a szóban lévő ember éppen érvényes értékelésétől függően célszerűnek tartják-e. S a szabályok e tekintetben oly tágak és rugalmasak, oly szabad kezethetnek a döntésre hivatottaknak, hogy semmiféle szabály megsértésével nem vádolhatni őket, még annyira sem, mint azokat a börtönőreimet, akik mindazt, ami a szabályok szerint jár, különféle, közelebből meg nem határozott „kiérdemelésről” tették függővé; s nem lehet hivatkozni a jog alapelveire sem, mint ama nyugdíjszabálynál, amely letöltött büntetések után évekkel vagy évtizedekkel rótt új büntetést egyes államellenes cselekmények börtönviseltjeire. Az alapbeállítás azonban ugyanaz: mélységes ingerültség olyan állampolgárokkal, alattvalókkal, beosztottakkal vagy vezetettekkel szemben, akik követelnek, jogokra, szabályokra hivatkoznak, ahelyett hogy segítséget, kedvezést, kegyelmet kérnének.

Nem tudom magamat megtartóztatni attól a nem kajánságban fogant, de bizonyosan felháborodást kiváltó összehasonlítástól, hogy mindazok az érvek, melyek a mai politikai irányvonal értelmese, mértéktartó és szimpatikus voltát emelik ki az őt megelőzővel s a jövőben esetleg fenyegetővel szemben, engem leküzdhetetlenül azokra a várakozásokra, csalódásokra és örömökre emlékeztetnek, melyekben a régi királyságok alattvalói éltek, mikor úgy tudták, hogy az eszeveszett zsarnok királyokat természeti csapásként kell elfogadniuk, s nincs más

lehetőségük, mint várni, és remélni azt, hogy az eszeveszett zsarnokokat kegyes és jó király fogja követni. S ha valóban ilyenül áldotta meg őket a sors, nincs más lehetőségük, mint hálásan örülni, és imádkozni, hogy ezt viszont ne kövesse egy újabb eszeveszett zsarnok, addig pedig a jó király kedvezésétől és kegyétől várni a sérelmek orvoslását, az igazságtalanságok megtorlását. Tudomásul véve azt, hogy természetszerűen a kegyes és jó király sem szereti a követelőző, jogokra és elvekre hivatkozó alattvalót.

Ennek a szemléletmódnak a mai időre áttett formája az az érvelés, mely a mai honi helyzetet a személyi kultusz éveivel hasonlítja össze. (Ez a kifejezés mindig humoros hatást keltett bennem, hiszen a szó hiteles értelmében vett személyi kultusz Őfelsége II. Erzsébet angol királyné körül van, vagy bizonyos mértékben De Gaulle tábornok körül volt, ami ellenben Sztálin vagy Rákosi körül volt, annak közelebbi megjelölését a zsarnokság különböző jelzőkkel ellátható válfajai között kell keresnünk.) Örölnünk kell tehát, hogy az államhatalomnak olyan épelméjű és mértéktartó birtokosaival állunk szemben, akik, hála Istennek, nem örült zsarnokok és nagyzási mániások, nem akarják, hogy az egész ország rettegjen tőlük, sőt nem óhajtják saját képüket százszámra látni vagy magukat ütemesen tapsoltatni sem. Pedig mindenki tudja, hogy ilyen is lehetséges, és ugrásra készen is áll, hogy újból előjöjjön. Erénye ennek a rendszernek az is, amit konszolidáció néven szoktak összefoglalni: egyrészt pozitív eredményként a jog- és vagyonbiztonság megnövekedése, a fogyasztási cikkek mind szélesebb körben elérhető választéka, a munkahely-változtatás aránylagos szabadsága, a külföldi utazásoknak, bár egyéni engedélyhez kötött s a hatóság tetszésétől függő, de széles körben megnyitott lehetősége; másrészt a nemtevés oldalán a lakosság életét megterhelő mindennapi zaklató cselekedetek abbahagyása, az önkénnytől való általános félelem megszűnése, az államhatalmi szervek körében időnként fellépő összeesküvés-i hisztéria viszszaeszesztorulása, a szellemi életben az ideológiai sémák minden-

áron való erőltetésének és az otromba tömjénezés előírásának az elhagyása. Különösen feltűnővé teszi ezt a fordulatot, hogy ez a rendszer egy drámai politikai helyzetben, 1956 után jött létre, amikor is a proletárdiktatúra helyreállítása egy igen súlyos megtorlási szakasz során történt, ami után szinte átmenet nélkül jelent meg a konszolidáció. Megint nem tudok visszatartani egy összehasonlítást, mely ugyancsak nem rosszindulatú, mégis bizonyára felháborodást fog kiváltani: eszembe jut Ferenc császár, Ferenc József vagy akár Horthy Miklós konszolidációja, melyek szintén kemény megtorlással kezdődtek, s végül eljutottak oda, hogy többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók elismerését is elnyerjék. De ne felejtjük el, hogy mindazok, akik ezeket a rendszereket magasabb szellemi szinten képviselték vagy elfogadták, ezt mindig egy nagy adag rezignáltsággal, szépséggel vagy egyenesen cinizmussal tették, s ez az elem most és itt is jelen van. Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá, nem mindenáron mindent akaróvá vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, fogható közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal. Azzal az országgal, mely húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye.

Ezt a megítélést bizonyára sötétnek és rosszindulatúnak ítélik azok, akik – itthon és külföldön – a mai honi rendszert a szocializmus legemberségesebb és legértelmesebb válfajaként értékelik. Ebben van is valami, csak én ezt inkább úgy fogalmaznám, hogy ez a történelemben eddig ismert legokosabban kormányzott proletárdiktatúra: ehhez azonban érzésem szerint elengedhetetlenül szükségesek azok az általános rezignációra vezető előzetes események, melyek itt történtek. Mégis joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért ne lehetne ennek előnyeit és erőit elismerni, pláne olyan valakinek, akinek legfőbb gondja bizonyos szellemi alkotások napvilágra hozatala, s ha nem akar ebben teljesen elakadni, vagy így, vagy úgy, vagy amúgy, de

mindenképpen rá van utalva ennek a hatalomnak a jóindulatára vagy legalább a toleranciájára: egy olyan hataloméra, mely a maga repressziós és cenzúrázási lehetőségeivel egyáltalán nem óhajt száz százalékgig élni, és megelégszik egy, elvtagadást nem jelentő általános elismeréssel; ahhoz azonban teljességgel szilárdnak érzi magát, hogy különösebb erőfeszítést tegyen olyanoknak az elismeréséért, akik nélkül igazán kitűnően meg tud élni.

Felvetődik ez a kérdés velem szemben abban a formában is, hogy ha egyszer közre tudtam működni oly nagy szenvedéllyel 1945 és 1947 között a népi demokrácia elindulásának egyáltalán nem problémamentes műveleteiben, közöttük igen nagy buzgalommal olyan nem vitásan osztályharcos jellegű akciókban, mint a munkásoknak és parasztoknak közigazgatási vezetésre való átképzése, akkor mit akadékoskodom egy sokkal nyugodtabb és szelídebb időben; ha akkor elviseltem úri atyámfiainak és értelmiségi fajtabelieimnek csendes rosszallását éppen úgy, mint felelősségre vonást kilátásba helyező fenyegetésüket, akkor mi a bajom most, amikor ugyanezek többsége már rég elismeréssel van e mértéktartó és értelmes hatalom iránt.

Éppen emiatt az általános elismerés miatt kimondatlanul jelen van ez a kérdés velem szemben nemcsak azokban, akik ezzel az államhatalommal azonosítják magukat, hanem azokban is, akik kisebb-nagyobb ellenvéleményük ellenére tettek ilyen kiegyező gesztusokat, s ki nem mondott ítélezést – esetleg jogosulatlan, felesleges és hivalkodó ítélezést – éreznek abban, hogy én eddig erre nem voltam képes. Esetleg meggyanúsítanak a történelem süllyesztőjében eltűnt politikai szereplehetőségekre való visszakívánczozással is.

Természetesen nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul. Én ugyancsak ilyen, minden körülmények között a fennálló hatalommal kiegyező, kiegyezéses atmoszférájú világban, a Horthy–Bethlen-féle konszolidáció-

ban nevelkedtem fel, ennek hatása alól – alapvetően békekés-kereső alaptermészetem folytán is – csak lassan szabadultam fel, de egyszer s mindenkorra.

Nem vitatkozhatom, nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehetett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is lehetnek és vannak ilyen minden egyébnél fontosabb dolgok. Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok ille- nek bele a legkevésbé.

Közelebbről konkretizálódik a realista kiegyezést követő álláspont azzal a nehezen cáfolható megállapítással, hogy még annak is, aki a fennálló politikai rendszerrel egyáltalán nem ért egyet, világosan látnia kell, hogy a Szovjetunió politikai súlya, katonai ereje és egy bizonyos államrendszer mellett való elkötelezettsége olyan egyértelmű, Magyarország helyzetét és politikáját meghatározó tény, hogy nemzeti öngyilkosságra szólít fel az, aki ennek a semmibebevételére akar rábírtatni bárkit is. Ez lényegében igaz. Csakhogy más dolog a tények ostoba semmibevétele, és más dolog a lelkiismeret és a véleményalkotás belső szabadságának és függetlenségének a fenntartása, és ez áll nemcsak egy magánember, de egy egész nemzet számára is.

Mert pontosan azok az indokok, melyek a Szovjetuniót emlékeztet és a világon sokféle megrökönyödést keltett lépésekre indították Magyarországon és Csehszlovákiában, azonosak azokkal az indokokkal, melyek egy észvesztő fegyverkezési verseny indokaiként szerepelnek mindkét oldalon, és egy sor nagyon sötét emléktű közbelépést indokolnak a másik oldalon az Egyesült Államok részéről is. S ez a fegyverkezési verseny s annak elmebajos költségei fogják az emberiséget képtelenné tenni,

hogy megbirkózzék azokkal a feladatokkal, melyekkel legkésőbb az évezred végéig éhség, túlnépesedés, környezetpusztulás és utoljára, de nem utolsósorban esetleges atomháború formájában szembe kell néznie. Nem arról van tehát szó, hogy a rám bízott mondanivaló jegyében egy politikai örültségnek akarok speciálisan Magyarországon propagandát csinálni, hanem, arról, hogy az egész világot kettészakító és vesztébe vivő hamis alternatívát kell leleplezni és felbontani próbálnom.

VII.

Ez a katasztrofális szembenállás nem takar területi vitákat, hanem lényegében ideológiai jellegű: ahol területi szembenállás formáját veszi fel, ott lényegileg olyan gyengébb országok területén jelenik meg, ahol az egyik ország az egyik, a másik a másik ideológiáját és kormányzati rendszerét tette magáévá, s így az ideológiai harc meghatározott területen folyó csatározássá is válik. A lényeg azonban az, hogy két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, egyaránt abban a messianisztikus tudatban él, hogy a világ boldog jövője két ideológia és kormányzati rendszer, a szabadverseny kapitalizmus és az államközpontú kommunizmus ilyen vagy olyan harcában fog eldőlni, s nekik ezt a harcot nem annyira sajátos rendszerük belső tökéletesítésével, hanem – a bekerítés ellen védekezve – nagyhatalmi szembenállás formájában kell lefolytatniuk. E kettő közötti választásra szólítják fel – mindketten világszerte a „tisztességes” embereket; különösen azokat, akik valamely okból a „harmadikutasság” gyanújában vannak. Ezt a választási kényszert fogadta el Erdei Ferenc barátom, választotta – az úri világ elleni mélységes ellenérzés jegyében – a második alternatívát, s vállalta – nem könnyű szívvel – ennek sokszor nemszeretem következményeit. Ezt a választási kényszert vagyok kénytelen visszautasítani, felismerve annak mélységes hamisságát, bár- mely kényelmetlenségekkel járt és jár is ez. (Sajnos, lassan elte-

lik az életem hamis alternatívákkal való küszködésben, hiszen Magyarországon 1945-ig állandóan a „Hitler vagy Sztálin” első látásra is hamis alternatívájával terelték be a magyar értelmiség jelentős részét a fasiszta térfoglalásnak hallgatólagos tudomásulvételébe.)

Miközben azonban kétségbe vonom, hogy a két rendszer szembeállításának és a kettő közötti választási kényszernek a hangsúlyozása megalapozott volna, le kell szögezmem, hogy melyek azok a hasonló eredményre jutó érvelések, melyekkel *nem* azonosítom magamat.

Először is nem hiszek abban, hogy a szemben álló rendszerek közötti közeledésben döntő szerepe lehet annak a világpolitikai *enyhülésnek*, mely a világpolitika jelenlegi adottságai, az atomfegyverkezés közveszélyes állása és az ideológiai harc fenntartása, sőt kiélezése mellett, el-elakadozva folyik. Ez az enyhülés igencsak törékeny dolog marad mindaddig, amíg mind a két oldal az indokolatlan önelégültség állapotában él, és ideológiájának is, politikájának is döntő eleme a másik rendszerről festett ördögi kép.

Nem hiszek másodszor abban sem, hogy biztató jelként lehet kezelni a két rendszer lassú *hasonulásának* egyes tüneteit, a nagyüzemi fejlődést, a tervgazdálkodást, a gazdasági csúcsszervezetek kialakulását, a technokraták előtérbe kerülését, a tömegtársadalmi jelenségeket, a rohamos urbanizációt, melyeket az „ipari társadalom” vagy modernebbül a „posztindusztriális társadalom” címszavai alatt szoktak összefoglalni – a gazdasági szempontok szokásos túlértékelése jegyében. A hasonló szervezeti formák és a hasonló társadalmi jelenségek önmagukban akkor sem akadályoznák végzetes konfliktusok kitörését, ha az ideológiai harc és a kölcsönös ördögi kép nem állna fenn mint ahogyan annak idején nem akadályozták a nagyjából homogén fejlődésű európai monarchiák egymás közötti háborúit sem.

Nem bízom végül abban sem, hogy a *szociáldemokrácia*, hívei többségének minden hite és tisztessége ellenére is, jelen formájában képes volna érvényesen képviselni a liberális de-

mokratizmus és a szocializmus valamiféle termékeny szintézisét. Bár ma a két nagy ideológiában való kétoldali kölcsönös kiábrándulás folytán a szociáldemokrácia a világ számos pontján újból előtérbe került, kénytelen vagyok egyetérteni, ha nem is osztozom ádázságában, azzal a kommunista kritikával, mely szerint a szociáldemokrácia, a szakszervezetekkel együtt, lényegében a kapitalizmus intézményévé vált. Nem azért, mint-ha árulók és bérencek volnának, ahogyan a vád többnyire szól, sőt becsületesen védik a munkásságnak az adott feltételek között védhető érdekeit, és becsületesen, a polgári pártoknál becsületesebben őrzik a felvilágosodott humanizmus örökségét. Hanem azért, mert teljességgel a legtávolabbi jövőbe napolták el, s még ott sem tartják eléggé számon a szocializmus legigazabban érvényes tartalmát, az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon felszámolását. Ehelyett elfogadták azt, hogy a nagyvagyon túlnyomó része a „munkaadó” hamis funkcióját kapja, és a munkásokat képviselő szakszervezetekkel való szabályozott viaskodáson keresztül a gazdasági élet egyensúlyának döntő tényezőjévé legyen: ezzel egy olyan, ostobán polarizált viaskodás került a gazdasági élet középpontjába, melyek közül az egyik fél a munkások jólétében, a másik fél az eredményes termelésben nem igazán érdekelt, s kettejük között elsikad az igazi probléma, a gazdasági élet egészsége ügyében való érdekelttség.

VIII.

A társadalmi rend moralizálásának eddigi kísérletei

Minthogy a világméretben szemben álló mindkét ideológia forradalmi előzményekre hivatkozik, szükséges rövid pillantást vetnünk arra az újkori forradalomsorozatra, melyből mindkettő kinőtt. Ehhez előre kell bocsátanunk, hogy nincs sok értelme forradalomnak nevezni minden olyan történelmi helyzetet, melyben egyik társadalmi és gazdasági rendszer helyébe egy másik lép: ezek a változások a történelemben sokszor egészen lassúak,

s a forradalom csupán az elmélet kedvéért rájuk ragasztott címke. Forradalomról beszélnünk igazán csak akkor érdemes, ha földrengésszerű társadalmi-politikai változások mögött a társadalom helyes szervezésének összefüggő és magas szinten tudatossá vált elgondolása és terve áll. A szónak ebben az értelmében igazi forradalmak csakis olyan kultúrákban szülehetnek, ahol szerencsés körülmények összejárása folytán politikai és erkölcsi elvek és ilyeneket hordozó rétegek hatékony társadalomformáló és intézményformáló erőkké tudtak válni, és adott esetben a nyers hatalommal szemben is érvényesülni: ilyen fejlemény a történelem folyamán két nagy kultúrában tudott kibontakozni: a mediterrán-európaiban és a kínai-kelet-ázsiaiban, s főleg az előbbiből terjedt el a legeslegújabb korban az egész világon. A többi magas civilizációban a zsarnokságok egyhangú sorozatát csak palotaforradalmak, dinasztikus háborúk és amorf tömegmozgalmak váltották időnként fel, és a politikai élet sivárságáért, elsősorban Indiában, szellemi és erkölcsi értékek különös elmélyülése nyújtott kárpótlást. Kínában több politikai elmélet között egy, a Konfuciusé vált hosszú évszázadokra uralkodóvá, ami a társadalom túlstabilizálására vezetett, amelyen belül időnként dinasztiaavató forradalmak, főleg parasztforradalmak idézték a hatalmasok emlékezetébe a birodalmat összetartó erkölcsi elvek komolyan vételének kötelezettségét: ezért voltak ezek nagyobbra valódi forradalmak, noha nem tették vitássá a birodalom alapvető ideológiáját, s így teljességgel nem emlékeztettek a forradalomnak arra az új tervet hozó sémájára, amit Európában megtanultunk. A mediterrán-európai-amerikai kultúrában viszont négy nagy tudatos államformáló terv váltotta fel egymást: közülük kettő nem volt forradalmi, hanem egy anarchiát vitt át konszolidációba, kettő pedig egy önmagát túlhaladott rendszert próbált új terv alapján forradalmasítani.

Az első átfogó állam- és társadalomszervező elgondolás a görög-római világban alakult ki, ahol már az ókorban a folytonos zsarnokság helyett az államszervezet változatos és tagoltan szer-

vezett formáinak sokasága alakult ki, közöttük jelentős plurális formák is: Arisztotelész *Politikája* tudatosította ennek a sokaságnak a lehetőségét és értékét, és elgondolt egy kombinált ideáltípust is. Ennek alapján fogalmazta meg Cicero a római polgárháborúk okozta anarchia orvosságaként azt a kombinált monarchikus–arisztokratikus–demokratikus arisztotelészi államszerkezeti formát, mely az anarchiát felszámoló és 2–300 évig tartó augusztuszi konszolidáció elméleti alapjául szolgált. Ennek demokratikus elemei a gyakorlatban hamar elsorvadtak, de a római birodalomnak a nyugati világra ezt követően gyakorolt döntő jelentőségű hatása éppen ezekben a századokban bontakozott ki.

A második nagy terv szerzője az Egyház, mely ezúttal nem egy pillanatnyi káosszal, hanem a népvándorlás és a Római Birodalom összeomlása által előidézett több száz esztendő anarchiával állt szemben. Amíg a Római Birodalom még teljes erejében volt, addig az ember személyes belső szabadságáról, méltóságáról és a lelkiismeretnek a hatalommal szemben is érvényesülő erejéről szóló, végsőleg forradalmi kihatású keresztény tanítás társadalmi és politikai jelentőségre nem jutott. Már a nagy anarchia küszöbén történt meg az addig példátlan és egyelőre izolált eset, hogy Szent Ambrus milánói érsek a szószékről kérte számon és kényszerítette vezeklésre az erősen egyházhű Nagy Theodosius császárt egy általa elkövetett nagyobb méretű vérengzésért. Szent Ambrus tanítványa, Szent Ágoston volt az, aki *Civitas Dei* című művében, az ókori politikai gondolkodás számos kategóriáját felhasználva, megalapozta a keresztény állam- és társadalomelméletet, melynek lényege az volt, hogy a hatalomgyakorlás és egyáltalán minden emberi tevékenység értéke kizárólag a benne megvalósult erkölcsi feladaton múlik. Ennek alapján a keresztény papság és a szerzetesrendek az értelmiségi irányítást kétségbeesetten igénylő barbár világban elfogadtatták a keresztény fejedelem s vele a keresztény állam, a keresztény lovag s vele a keresztény földesúr, a keresztény kézműves s vele a keresztény városi polgár s végül a kereszt-

tény földműves erkölcsi és viselkedési kódexét, s ezt több-kevesebb sikerrel alkalmazták. A papság biztosította a maga számára a rangbeli elsőséget, s időnként a nyers hatalommal a lelkiismeret nevében szembeszállni tudó erőként is jelentkezett. Egészében azonban kiegyezett a társadalom tényleges erőviszonyaival, vagyis a barbár fejedelmek és nagyurak uralkodó helyzetével, azok viszont úgyahogy alávetették magukat a papság nevelő hatásának, s végül is a világtörténelem aránylag legsikeresebben moralizált monarchizmusát és arisztokráciáját és ennek megfelelő etikáját alakították ki, ettől azonban nem szűntek meg külsőséges, hivalkodó és háborúskodó emberek együttese lenni. A papi átmoralizálás igazán eredményesen a polgársággal és a parasztsággal szemben valósult meg, melynek hatása még ma is jelen van széles tömegek munkaetikájában. Ez lett az alapja a középkor egész intézményrendszerének, bár az ideálok és ideáltípusok tényleges érvényesülése messze volt a teljességtől. De évszázadokon keresztül szilárdan megvolt az érvényes szabály- és intézményrendszer teljes megegyezése a társadalom általános értékfelfogásával, s hogy ez milyen nagy dolog, azt csak ma tudjuk. Ennek az átgondolt társadalmi tervnek időbeli tartóssága és egyértelmű szilárdsága a világtörténelemben csak a konfuciusi elveket elfogadó és alkalmazó Kína belső stabilitásához fogható, annak túlságos megmerevedése nélkül. Különleges erénye ennek a középkori kísérletnek az, hogy a benne foglalt jelentős egyensúlyelemek folytán a társadalmi és állami szervezetnek mai szemmel archaikus, de nagyfokú pluralitását sikerült elérni.

A középkorias társadalom- és államszervezet végül is azért ingott meg, mert az általa felnevelt polgárság a társadalomban túlnyomó jelentőségre jutott; ezzel szemben a nemesség funkciótlansága mindinkább világossá vált. Így a középkor elején az egy ideig egymással kiegyezett barbár uralmi elemek és keresztény erkölcsi elemek ellentmondása napvilágra került: s a keresztény ember belső szabadságáról és végső egyenlőségéről szóló és a kiváltságot a hasznos társadalmi funkcióval

igazoló tanítást elkezdtek alkalmazni a tényleges hatalmat gyakorló arisztokratikus társadalommal szemben is. (Emlékeztet a középkor végén divatba jött versike: „Míg Éva font s Ádám kapált, urat a földön ki talált?”)

Ez a középkori társadalmi egyensúly és államrendszer a 18. századtól kezdve tehát eredeti formájában olyan fejlemények folytán rendült meg, melyek lényegében a keresztény alapszerkezetű középkori eszmerendszer organikus továbbgondolásából következtek. A reformáció továbbvitte a társadalmi erkölcsnek azt a széles körű megkomolyodását, amit a szerzetesrendek indítottak el, de azt lényegesen fel is fokozta, és létrehozta azt a nyugat- és észak-európai és észak-amerikai társadalmi köz-erkölcsöt, amit ma is legáltalánosabban a megbízhatóság és a képmutatás ellentétes jelzőivel szoktunk illetni. A reformáció hatása és az esztelen vallásháborúk visszahatása együttvéve érvényre juttatta a személyes lelkiismeretnek az államhatalomtól való végső függetlenségét s a vallásszabadság elvét, s ezen mint egy faltörő koson keresztül utat nyitott a személyes szabadságjogok ideológiájának. A reformációnak azonban egészében nem volt új terve az állam és a társadalom felfogása számára, ez már a részben még csökkenően reformációs ihletésű angol és amerikai, részben a már teljesen szekularizált francia felvilágosodásban és francia forradalomban alakult ki.

IX. Az újkori forradalmak és a francia forradalom pozitív hagyatéka

A francia forradalom eszmerendszerének lényege az volt, hogy az államot és társadalmat immár nem transzcendens, isteni meghagyásra és igazolásra, hanem ésszerűen megfogalmazható és indokolható elvekre alapozta. Ennek megfelelően felmondta azt a kompromisszumot, mely az egyház és az akkor a társadalom élén álló születési nemesség között a középkor hajnalán létrejött, s így az addig vitán kívül elfogadott születési társadalmi

szelekció helyébe valamiféle személyes teljesítményen és értéken alapuló szelekciót tűzött ki célul. Ennek éle elsősorban a születési nemesség ellen irányult, melynek kiváltságai az egész társadalom terheiként, fellépési módja az egész társadalom sérelmeként jelentkeztek, s funkciótlansága mindinkább napvilágra került. Ezért lett a megindult forradalom első feladata mindennemű nemesi kiváltság és a merőben nemesi kiváltságon alapuló jogok és követelések megszüntetése. Az ezek elleni harcot az ún. „harmadik rend” képviselői vették fel, amely szó akkor gyakorlatilag az egész népet jelentette, gazdag polgárokat és szegény kézműveseket, földműveseket, értelmiségieket és szolgákat egyaránt: képviselőik azonban elsősorban értelmiségi és polgári együttest alkottak, ahol az értelmiségiek voltak a hangadók, de a szó szoros értelmében vett tőkés polgároknak elég súlyuk volt ahhoz, hogy a szorosán vett tulajdont, a nemesekét is, biztosítani igyekezzenek. A nemesi kiváltságok megszüntetésével a múlt jelentős részét eltakarító cselekedete után következtek a forradalom nagy, időálló vívmányai, az emberi jogok rendszerbe foglalása és az új alkotmány létrehozása. Ez tartalmazta a népszuverenitás rousseau-i elvének és a hatalmak megosztása Locke és Montesquieu által megfogalmazott követelményének a megvalósítását.

Az első, minden kétségen felüli vívmánnyal, a *népszuverenitás* elvével és gyakorlatával egy új legitimitás, a hatalom intézményes igazolásának új elve és gyakorlata született, amely nem könnyen bár, de ma is betölteni képes és a világ számos pontján be is tölti azt az űrt, azt a nihilt, amit a monarchikus és arisztokratikus legitimitásnak 1792-ben bekövetkezett részleges és 1918-ban bekövetkezett csaknem teljes összeomlása maga után hagyott. Ettől kezdve vált fontos alkotmányjogi és területi döntések érvényességének általánosan elfogadott pecsétjévé a népszavazás és a demokratikus választás. Ez egyben a *demokrácia* mint kormányzati forma, mint az állami és társadalmi vezető szervek létrehozásának minden más feletti elvi elsőbbségét is jelenti. Ma ezt az elvet – a kifejezetten fasiszta

álláspontoktól eltekintve – általában nem vonják kétségbe az olyan kormányzatok sem, melyek valójában monarchiák, diktatúrák, arisztokráciák vagy oligarchiák. Persze a demokrácia általános elfogadottsága nem helyezi hatályon kívül azt az arisztotelészi bölcsességet, hogy egy egyensúlyozott kormányzatban a demokratikus, monarchikus (egyszemélyű) és arisztokratikus (testületi) összetevőknek egy bizonyos egyensúlyát célszerű megvalósítani. A népszuverenitás nem is minden vonalon való közvetlen népi kormányzást jelent, hanem a népnek mint a legitimitás végső forrásának és a szabad, manipulációmentes választási vagy népszavazási döntés kötelező erejének az elismerését.

A francia forradalmi alkotmányozó és törvényhozó gyűléseknek a népszuverenitás alapján való megvalósítását a *képviselői elv* tette lehetővé, ezt az ókor nem ismerte, a középkori hűbériségből nőtt ki, régtől fogva ismert volt a régi rendi gyűléseknél, a parlamenteknél is, de a népszuverenitásnak a *szavazati* jog tekintetében megfogalmazható követelményeit a francia forradalmat követő évszázad alakította ki. Ennél döntőbb jelentőségű eleme az európai és amerikai népképviselői rendszernek a kormányt felváltani képes *ellenzék* megengedettsége, hiszen léteznek olyan többségi kormányrendszerek, melyek természetesnek tartották a kisebbség zsarnoki elnyomását. Ezt az angol és amerikai kormányzásban kialakult elvet a francia forradalom kezdetben nehezen emésztette meg, és csak a restauráció és a 19. század későbbi forradalmai után nyert polgárjogot. Ezt szokták *többpártrendszer* néven emlegetni, ahol a hangsúly nem a sok párton, hanem az egynél több párton, a választási lehetőségén van.

A második döntő vívmány az *államhatalmak elválasztásának* elve, mely a politikai és személyes szabadság fontos garanciáját valósítja meg azáltal, hogy nem engedi a végső döntések lehetőségét egyetlen szervnél koncentrálni. A klasszikus – a montesquieu-i – megfogalmazás szerint három államhatalmat kell egymástól elválasztva tartani, a *törvényhozó*, *végrehajtó* és

bírói hatalmat. Ezt az elvet az első francia és az amerikai alkotmány kissé dogmatikusan érvényesítette. Azóta az értelmezés körül könyvtárnyi politikai és könyvtárnyi professzori elmefuttatás jött létre. A politikai elmefuttatások – leginkább a végrehajtó hatalom jelentős részét még birtokló monarchia érdekében – főleg azzal igyekeztek félreérteni az elv lényegét, hogy vagy külön államfői hatalom körvonalazásával próbálkoztak, vagy a végrehajtó hatalmat is védeni igyekeztek a másik kettő illetéktelen beavatkozásától; a professzori elmefuttatások viszont azzal, hogy az államhatalmak tényleges funkcionálásának vizsgálata helyett az államhatalmak különböző fajtáit tudományosan igyekeztek kategorizálni. Az elv igazi lényege az, hogy a karhatalommal, kényszerítő erővel rendelkező államhatalom, vagyis a végrehajtó hatalom túlkapásaival szemben kell a másik kettőt megvédeni és nem fordítva. A törvényhozás, amennyiben az demokratikusan jön létre, a demokrácia védelme miatt igényli a függetlenséget, a bírászkodás függetlensége a személyes szabadságjogok, az emberi jogok kikövetelhetősége miatt életbevágóan fontos. Kiegészíti a hatalmak elválasztásának elvét a 19. században általános követelménnyé vált *jogállam* elve, mely szerint ne csak az egyének egymás közötti vitái kerüljenek bírói döntés alá, hanem az államhatalomnak mindennemű, az egyén jogait érintő aktusai is. Ezt Angliában a *jog uralmának* ott régebben kialakult elve alapján a rendes bíróságok intézik, Franciaországban a hatalmak elválasztásának némi félreértése alapján külön közigazgatási bíróságok, amelyek azonban mostanra szintén a szakszerű és független bíróságok mintájára fejlődtek ki; a kontinentális európai országok többsége ezt az utóbbi rendszert követte.

A francia forradalom harmadik döntő vívmánya az ún. *szabadságjogok* vagy *emberi jogok* kodifikálása. Ezek eredetileg az egyéni kiváltságokra és rendi szabadságokra alapozott régi középkori alkotmányokból nőttek ki, biztosítékait – főleg az önkényes letartóztatástól való mentesség joga vonatkozásában – főleg az angol alkotmány dolgozta ki, de a francia forradalom volt

az, mely ezeket modernizálta, rendszerbe foglalta és minden ember jogaiként deklarálta. Ezek között vannak olyanok, melyek lényegükben az alkotmány működésének előfeltételei, így a vallás- és gondolatszabadság, a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, ez utóbbinak konkretizálása az egyesülési jog, ezekhez járult a legújabb időben a sztrájkjog. Az ember személyes jogai minden ember szabad és egyenlő születésének deklarálásával kezdődnek, ennek konkretizálása a törvény előtti egyenlőség, valamint – az angol alkotmányból már ismerős – önkényes letartóztatástól való mentesség, a személyes szabadság, a tulajdonbiztonság. A szabadságjogoknak általános emberi jogokká való kiszélesítése hozta magával utóbb a faji, vallási, nemzeti és anyanyelvi megkülönböztetésektől való mentesség jogának a megfogalmazását. Mindezek a jogok szervesen összefüggnek a bíróságok függetlenségével, mert ezen keresztül válnak a szabadságjogok az egyes emberek és csoportok által kikövetelhetővé.

Sokan elemezték a demokratikus liberalizmusnak mindezeket az elveit. Megállapították, hogy ezek különböző gondolkodóktól és intézményi előzményekből indultak ki, s mi sem könnyebb, mint végső elméleti következményekig kiélezní őket, s ennek alapján ellentmondásokat találni közöttük. De a lényeg nem absztrakt elvek deduktív következményeinek az összeütöközése, hanem az, hogy mindeme elvek alapján állt össze a francia forradalmat követő évszázadban a liberális demokratizmus összefüggő intézményláncolata, melynek tagjai gyakorlati működésükben fogaskerékszerűen kapcsolódnak egymásba. Ennek a láncolatnak a tagjai: a) a népszuverenitáson alapuló szabadon választott törvényhozó testület, mely az ún. parlamentáris rendszerben ellenőrizi és megbuktathatja a kormányt, az ún. elnöki rendszerben pedig ugyanezt a garanciát a kormány határozott időre szóló választása jelenti; b) az ellenzék megengedettsége és többségre jutása esetén kormányra jutásának lehetősége, c) az alkotmányozó és törvényhozó testületben és azonkívül a gyülekezési, pártalakítási, sajtó- és gondolatszabadság; d) a bírák

függetlensége és a kormányzati aktusok valamiféle bírói ellenőrzése. Ez az intézményláncolat az egyetlen politikai rendszer a történelemben, mely a szabadság számottevő mennyiségét, a kormányváltozás erőszakmentességét és a közelet nyíltságát aránylag stabil módon biztosítani képes. Elmondhatjuk, hogy ez az európai emberiség legjelentősebb találmánya, jelentősebb a természettudományi és műszaki tudományoknál, s az európai zenén kívül talán az egyetlen olyan teljesítmény, melyet más kultúrák nem fedeztek fel, s amelynek áldásos és hasznos voltahoz kétség nem fér. Amióta ezt feltalálták, mindent megtettek ellene kezdetben a monarchiák, később pedig a monarchiák által hagyott ürt betöltő, hatalomkoncentrációra törekvő politikai rendszerek. Ez az ellenkezés valaha monarchikus és reakciós érvek jegyében történt, ma azonban van egy magát modernnek tartó fogalmazása is, mely szerint ez a rendszer a polgárság találmánya a polgárság érdekében, csakúgy, mint a francia forradalom és a liberális demokrácia egész ideológiája. Itt elég annyit leszögezni, hogy ez a tétel még akkor is abszurdum volna, ha a francia forradalomra és a liberális demokratizmusra nézve igaz volna. Ebben az intézményláncolatban benne van a jogbiztonság követelménye, de nem egy bizonyos jogrendszer biztonságáé, s így az bármilyen szabadságelvű társadalmi és gazdasági rendszer stabilizálására és humanizálására alkalmazható; el kell tehát háritani azt a nyilvánvaló és mind kapitalista, mind kommunista oldalról rosszhiszemű félreértést, hogy ez az intézményrendszer csakis kapitalizmusban jöhet létre, csak ott alkalmazható és alkalmazása kapitalizmust hoz létre.

X. A francia forradalom tehertételei

Ezek tehát a francia forradalomban betetőzött liberális demokratizmus pozitív vívmányai. Ezek azok, melyeket a francia alkotmányozó nemzetgyűlés lényegében létezésének első esztendejében létrehozott. Mindez létrehozott volna egy alkotmá-

nyos monarchiát, mely az adott helyzetben a kívánatos és elérhető cél volt, s ahonnan a 19. század politikai fejlődése egyenes vonalban elindulhatott volna. De az alkotmányozó nemzetgyűlés még ugyanebben az első esztendőben elkezdte az egyházellenes törvényhozást, mely utóbb teljes vallásellenességbe ment át, s ezzel elindult a francia forradalom nagy félrecsúszása.

Az egyház- és vallásellenesség még a francia felvilágosodás öröksége volt, mely első helyen állt szemben az egyházzal, csak második helyen a feudális kiváltságokkal és szinte alig a monarchiával. A forradalom tehát kötelességének tartotta, hogy a nemesi kiváltságok megszüntetése, az emberi jogok kodifikálása és az alkotmány elfogadása után nekilásson az egyház megrendszabályozásának. De az egyház szekularizálására és állami intézménnyé tételére irányuló kísérlet lényegében nem szabadságelvű, hanem sokkal inkább II. József nyomdokain járó megoldás volt. Ugyanakkor ez volt az, ahol a forradalom a leginkább és a legcéltalanabban előrejutott, pontosabban vakvágányra futott, mert nemcsak visszakoznia kellett utóbb, de semmiféle későbbi forradalom vagy reform a nagy forradalom egyház- és valláspolitikai kísérleteire nem tért vissza. Ezek tették kétségbeesetté a monarchia ellenállását, mely saját előjogainak megkurtítását aránylag meglepő béketűrőssel viselte. De ennél súlyosabb volt az a következmény, hogy ezek voltak azok, melyek a társadalom jelentős részét is szembefordították a forradalommal, így lényeges részük volt abban, hogy a forradalom lényegét kitevő és a régi hatalommal szemben kifejtett pillanatnyi erőszakból állandó és lassan a társadalom egészével szemben kifejtett erőszak, vagyis diktatúra lett. Az egyház- és vallásellenesség azután is jó ideig megmaradt a liberális forradalmiság kísérőjelenségének, főleg a latin országokban, de ezt részben magyarázza az egyháznak a reakcióval való szoros összeshövődése és a liberalizmussal s benne az egyház és állam elválasztásának immár kijózanodott és az egyház számára is hasznos programjával szemben kifejtett szívós ellenakciói. Mostanra azonban ez az egész szembenállás nagymértékben

az oldódás állapotában van, s az egyház- és vallásellenesség tehetetlenségét mindenestül átvette a szocialista forradalmiság, a kommunizmus.

Persze a mai szemmel szinte gyermeketegnek feltűnő, de a maga idejében óriási válságot előidéző antiklerikális törvényhozáson kívül több más ok is közrejátszott abban, hogy a francia forradalom, óriási jelentősége és hosszú lejáratra az egész európai kontinenst átalakító hatása ellenére is, kitörésének 4–5. esztendejére beletorkollott a világtörténelem időnkénti nagy kollektív tébolyainak legnevezetesebbikébe, az 1792–95. évi nagy Terrorba. Ezt a nyilvánvaló tényt a forradalom hívei azóta is palástolni, mesterkéltni magyarázatokkal menteni, természetesnek tartani vagy egyszerűen tagadni igyekeznek, ellenfelei pedig akkor és azóta szüntelenül emlékeztetnek rá, s ezen a címen a forradalmiság minden formáját gyanúba hozzák. Nem vitás, hogy akkor az tette Angliát és az angol közvéleményt, de sok más embert is Európában, a forradalom szimpatizálva figyelő barátjából a forradalom elszánt ellenségévé, s ez okozta azt, hogy az 1790-ben a hitel mélypontján álló monarchikus abszolutizmus utóbbi hitelét és erejét újabb félszázadra visszanyerte.

Érdemes röviden elemezni ennek a rémuralmi közjátéknak a közeli és távoli kihatásait. A Terror utólagos igazolásának kísérleteire még visszatérünk. Itt elég arra utalni, hogy a forradalom kisiklásában a céltalan antiklerikális törvényhozáson kívül kétségtelenül jelentős része volt XVI. Lajos kapkodásának, az európai uralkodók hebehurgyán provokált, félszívvel vezetett és számukra csak vereséget hozó háborújának. De a Terrorhoz magához kellett Danton cinizmusa, mellyel az első vérengzést szabadjára engedte, mindenekfelett pedig Robespierre paranoiáé, mellyel az egész konventet erkölcsi terrorja alá tudta vonni, és a vérengzésből erkölcsileg megalapozott, az erény nevében gyakorolt intézményt csinált. Bármennyire is nem hangzik tudományosan ilyen személyes tényezők számbavétele, látni fogjuk, hogy ezeknél sokkalta nevesebb „tudományos” magyarázatokkal fogunk találkozni. A lényeg az,

hogy a francia Terror nem következett a forradalom lényegéből, hanem a történelem nagy esetlegességeinek egyike volt.

A Terror, mint tudjuk, idővel lecsillapodott, és valamiféle konszolidációba ment át, azonban emlékét nem lehetett eltörölni. A Terror elpusztította a forradalom legjobbjait, a túlélő akarnok és opportunisták garnitúra egy darabig a hatalom birtokában maradt, de a tömegektől való félelem állandósította a kormányzás bizonytalanságát. Ugyanakkor a tömegek forradalmi lendülete megtört, egy nyíltan forradalomellenes, uralkodót kívánó közhangulat alakult ki, létrejött a napóleoni fordulat, mely mind nagyobb mértékben rákapcsolt erre az irányzatra, de azért megörökölte a forradalmi kormányzatokba mindinkább beleépült bizonytalanságot is. Mesebeszéd az a közhely, hogy Napóleon egész Európában elterjesztette a forradalmi eszmét: néhány francia, nem is kifejezetten forradalmi intézményt terjesztett el, egyébként tudatosan forradalomellenes volt, és forradalmi, mondhatjuk, kártékony forradalmi cselekedetei csak esztelen hódításai voltak, melyekkel szinte megtétette a Terror visszahatásait, és egész Európában egy mindenféle forradalomtól és felforgatástól rettegő reakciónak adott tápot.

Így a Terror és Napóleon együtt okozták, hogy Európában a 19. század első felében egy félszázadra helyreállt az abszolút monarchiák túlsúlya. De ugyanez a félszázad egyben a francia forradalmi hagyományok lassú, bár teljessé sohasem vált újraéledésének korszaka is volt. (Ez néhány évtizedre összekapcsolódott a napóleoni hagyománnyal, míg III. Napóleon örökre ki nem gyógyított abból mindenkit.) A század közepére megszorodtak a részben alkotmányt, részben nemzeti függetlenséget követelő, hol sikeres, hol sikertelen forradalmak, amelyek merítették a francia forradalmi hagyományokból, de ugyanakkor általában óvatosan vigyáztak arra, hogy a francia forradalom rémuralmi korszakával szemben emelt vádak ne legyenek rájuk vonatkoztathatók. Mindennek eredményeképpen a század utolsó harmadára az alkotmányosság valamilyen teljesebb vagy félutasabb formája Oroszország kivételével egész Európá-

ban uralkodóvá vált. Vagyis beállt az az állapot, mely a Terror és Napóleon közjátéka nélkül valószínűleg már a század első felében beállott volna. A vagyonos polgárság előretört mint uralkodó vagy az uralomban az arisztokráciával együtt részt vevő osztály, úgy is, mint haszonélvezője mindama előnyöknek, melyeket számára a francia forradalom a feudális kiváltságok eltörlésével és egy sor tevékenység szabaddá tételével megnyitott. Közben sietett levetkőzni azt a csekélyke forradalmiságot is, amelyet a forradalom idején itt-ott felvett. Ebben a kásás közegben, mely egyszerre volt a legszebb ígéretekkel teljes és a legzavarosabb ellentmondásokkal terhes, melyben a nagy francia forradalom egyszerre volt hitelvesztett és dicsfényben ragyogó, születtek meg a legújabb kor mindmáig tartó gyilkos ellentmondásai.

Először is létrejött a 19. század elejétől kezdve két teljesen természetlen emberfajta; mely azóta is világszerte politikai viselkedési sémává lett: a *reakciós* és a *hivatásos forradalmár*. Addig létezett egy egységes kritériumok szerint megítélhető politikai művészet, melynek művelői az adott történelmi helyzet tényei és valójában keresztülvihető tennivalói szerint tudtak hagyományörzők és felforgatók is lenni. Nagyon nehéz pl. az induló újkor egyik legjelentősebb politikai szereplőjéről, Orániai Vilmosról élesen megmondani, hogy feudális nagyúr volt-e, vagy példátlan újdonságot hozó forradalmár, mert mind a kettő volt egyszerre. Ez a reakciós-forradalmár alternatíva is része annak a napjainkban is dúló nagy politikai skizofréniának, mely a tennivalókat csak elmebajos alternatívákban tudja megfogalmazni. Ez Európát utoljára a vallásháborúk korában gyötörte, amitől a felvilágosodás százada szabadította fel, s melytől most újra beteg a világ.

Ugyanebben az időben szerezte be a francia forradalom hagyományára támaszkodó demokratikus liberalizmus azt a két további súlyos, ellentétes előjelű tehertételt, mely lehetetlenné tette, hogy a francia forradalom hagyományait egyenes vonalban ott lehessen folytatni, ahol azok az első nagy pozitív reformok után, a Terror megindulásakor abbamaradtak.

Az egyik oldalon a liberális demokratizmus forradalmi hagyományának tehertétele a forradalmiságnak az a felfogása, mely a hivatásos forradalmárok körében uralkodóvá vált. A forradalmat mindenestől elítélő reakciós álláspont visszahatásaként megjelent a forradalmi hagyomány újjáéledésének az a groteszk kísérőjelensége, mely a terrort és a forradalmi erőszakot először mentegetni, azután magyarázni, majd – a fogyatkozásból erényt csinálva – igazolni, végül helyeselni, utoljára pedig dicsőíteni kezdte, először konkrét indokokkal, végül elvi alapon – magáévá téve ezzel azt a reakciós álláspontot, mely szerint „a forradalom felfalja saját gyermekeit”, s a Terror a forradalom természetes kísérőjelensége. Persze a forradalmár álláspont ezt pozitív előjellel látja el, és hozzáteszi, hogy ez csak csekély ár azo- kért az óriási javakért, melyeket egy forradalom magával hoz.

A konkrét igazolások között még ma is eltérjett, noha teljesen értelmetlen az az indokolás, hogy a megtámadott francia állam csak a Terror segítségével tudta megszervezni győzelmes hadseregét. Holott az nem a Terror révén, hanem a Terror *ellenére* volt győzedelmes, hiszen józan ésszel senki sem állíthatja sem azt, hogy a guillotine akárcsak megközelítőleg a háborús erőfeszítés ellenfeleit semmisítette meg, és a guillotine kilátása különösen jó hatással lett volna a tábornokok és katonák teljesítőképességére. A francia hadsereg azért lett győzedelmes, mert a kis zsoldoshadseregekkel háborúzó 18. századi monarchiák világában teljes és meglehetősen újdonságot jelentett az általános védkötelezettség és az abból kikerülő nagy tömegű és dühösen harcoló hadsereg. „Tudományos” magyarázata a Terrornak az, hogy az annak során legyilkolt vagy egymást legyilkoló csoportok – noha nemegyszer valóban volt kisebb-nagyobb mértékben felismerhető osztályjellegük – egyben ennek az osztálynak vagy rétegnek az érdekeit is képviselték. Mintha a Terror feltételei között bármilyen társadalmi csoportnak módjában lett volna érdekeit körvonalazni és a sikeres vérengzés után érvényesíteni!

Ezeknél a konkrét indokoknál messzebb mutatnak a for-

radalmi erőszakot és terrort elvi alapon igenlő álláspontok, melyek társadalmi rendszerek változásánál és egyáltalán kártékony kormányrendszerek megdöntésénél s forradalmi megoldásoknak kizárólagos, önmagában való értéket tulajdonítanak, s ezen belül az erőszakot, a terrort, a vérengzést a forradalom természetes kísérőjelenségének vélik. Ezek könnyen átesnek abba a vulgáris tévedésbe, hogy ezek már maguk forradalmi cselekedetek, az ettől visszariadók pedig a forradalmi ügy számára használhatatlan és gyáva emberek. Az emberi magatartásoknak ezt a megítélését azután megtartják a hatalomra jutott forradalmárok is, ami képes átmenni a legdurvább machiavellizmusba, de még aránylag konszolidált viszonyok között is megőrzi hajlamukat a konspirációs kormányzás és a társadalom bizonytalanságba tartása iránt. Ilyen körülmények között könnyen születnek a nagy francia forradalmi Terrorhoz hasonló kollektív tébolyok, de most már abban az emelkedett tudatban és azzal a kifejezett szándékkal, hogy a forradalom lényege minél teljesebben megvalósuljon. A sztálini tisztogatások és utánzataik, a kínai kulturális forradalom, s legújabban a több százezernyi vagy milliónyi halottat követelő nagy kambodzsai falura vonulás tartoznak ebbe a kategóriába. Végül mindezeket felülmúlják azok a szörnyűségek, amelyeket végsőleg ugyancsak a francia példára és más baloldali rémuralmakra hivatkozó reakció a fasiszmus formájában produkált.

Mindez a forradalom lényegének a teljes félreértését jelenti. A forradalom értelme az a pillanatnyi erőszak, mely egy önmagát túlélő, belsőleg korhadó, de kifelé még impozáns hatalom megdöntéséhez szükséges, és a politika művészetének legmagasabb foka az ilyen pillanatok teljes vagy részleges meglétének a felismerése. A világtörténelem sikeres forradalmi túlnyomó részben ilyen jellegűek. Legenda az, melyet a vérontás kedvelői találtak ki, hogy sohasem volt olyan hatalom, mely komoly élethalálharc nélkül feladta volna pozícióját; történelmi példák sokasága van az ellenkezőjére. A jó forradalom kritériuma éppen az, hogy megfelelő pillanatban tudjon megállni, mert ez

minden közösségi mozgásnak alaptörvénye, egy idillikus kirándulásnak éppen úgy, mint egy véres csatának vagy győzelmes hadmozdulatnak. A forradalom éppen azzal fut mellékvágányra és semmisíti meg kitűzött ideáljait, ha enged a megtapasztalt sikeres erőszak kísértésének, beleszeret az erőszakba, és ahelyett, hogy az elért eredményeket biztosítaná, és átengedné a társadalmat annak az általános megkönnyebbülésnek, ami az ilyen túlélő hatalmak megdőlése után előáll, állandósítja az erőszakot új meg új, általa felismert „helyes” célok érdekében, melyet immár nem egy fennálló hatalommal, hanem az egész társadalomnak vagy jelentős részének az ellenállásával szemben kénytelen érvényesíteni. Ilyen körülmények között a túl sok kiontott vér bizonyosan rontja a forradalom értékét. Viszont a teljes vértelenség – amire egy példát tudok, a magyart, 1848. március 15-én, elég ritka határeset – a forradalom értékét magában bizonyosan nem rontja el.

Az egyház- és vallásellenesség és az öncélú forradalmiság tehertételeit a liberalizmus, abban a formájában, ahogyan ma ismerjük, nagyobbrészt levetkőzte. A liberális antiklerikalizmusnak ma már csak Franciaországban és néhány latin országban vannak hagyományai. A liberális forradalmiság pedig, mondhatnánk, a kelleténél is inkább megszűnt: ma legfeljebb fasiszta nyomás alatt jelenik meg újra, hogy annak megszűnte után annál gyorsabban forduljon vissza szigorú konzervativizmusba. A liberális eszmerendszer mindkét tehertételt, az egyház- és vallásellenességet és az öncélú forradalmiságot áttestálta a szocializmusra, melynek főleg marxista-leninista változatában élnek tovább, ma már rengeteg enyhítéssel és fenntartással, de még mindig éppen elég kártékonyan.

Ezek helyett megjelent a liberalizmus ellenkező előjelű új tehertétele, mely az egész rendszert mind a mai napig teljességgel hamissá és ellentmondóvá teszi; azzal, hogy az egész eszmerendszert alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyoni öngazolásának. Ez a fejlemény a francia forradalom nagy hitelvesztése után állt be, mikor a polgárok,

pontosabban a nagypolgárság megkezdte a forradalom által szabaddá tett tevékenységek hasznélvezetét, majd kiegyezett az arisztokráciával, megkezdte uralkodó osztályként való életét, és szembekerült a korai szocializmusnak a francia forradalom követelményeit végig gondoló következményeivel. Ekkor került a szabadságjogok között első helyre a tulajdonjog szentsége. Ma, ha Európában (Amerikában más a terminológia) liberális pártról hallunk, akkor az első, amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott pártról van szó, s nagyon örülhetünk, ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét is; hiszen jól tudjuk, hogy a nagytőke, vagy annak legalább egy része, adott esetben a legsötétebb reakcióval és fasiszmissal is képes kooperálni...

1978–1979

(Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Negyedik kötet. Válogatta Ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerkesztette ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 711–758, *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Válogatta Huszár Tibor. Szerkesztette Lítván György és S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, Budapest, 1995. 547–572.; *BIM* 4. 450–474. részlet, *BIM* 7. 195–199. részlet, *BIM* 9. 380–424.)

LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ

Kedves Barátom!!

Meglehetősen későn, talán több mint egyévi késéssel teszek eleget abbeli ígéretemnek, hogy rendkívül értékes, hézagpótló

Borbándi Gyula (1919): író, publicista. Tanulmányait a budapesti tudományegyetem jogi karán végezte, 1942-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. Érdeklődését korán felkeltette a népi és falukutató irodalom; látogatta a népi írók előadásait, irodalmi estjeit. Egyetemi hallgatóként a Széchenyi Szövetség egyik vezetője, melynek kezdeményezésére részt vett több falukutató kiszállásban; majd minden népi megmozduláson megjelent. A háború alatt három évig (1942. októbertől 1945. augusztusig) katoná, majd hadifogoly volt. Hazatérte után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban helyezkedett el, s belépett a Nemzeti Parasztpártba. Egy ideig kerületi párttitkár, a Nagy-budapesti Intézőbizottság tagja, majd a Népi Ifjúsági Szövetség nagy-budapesti titkára. A pártban a Kovács Imre vezette jobbszárnyhoz tartozott. 1949 januárjában elhagyta Magyarországot; két és fél éves svájci tartózkodás után, 1951 nyarán Münchenben telepedett le. 1951-től 1984-ig a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1950-ben a *Látóhatár* című emigráns-folyóirat alapító tagja, majd főmunkatársa, ill. egyik szerkesztője; 1958-tól az *Új Látóhatár* felelős szerkesztője. Fő művei: *Tanulmányok a magyar forradalomról* (társszerk.), München, 1966, Hága, 2006, *Der ungarische Populismus*. Mainz. 1976, *A magyar népi mozgalom*, New York, 1983, Budapest, 1989, *A magyar emigráció életrajza*, Bern, 1985, Budapest, 1989, Hága 2006, *Nyugati magyar esszéírók antológiája* (szerk.), Bern, 1986, Hága, 2005, *Nyugati magyar tanulmányírók antológiája* (szerk.). Bern, 1987, Hága, 2005, *Ötszáz mérföld: Esszék*, München, 1989, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, 1992, *Magyarok az Angol Kertben*. A Szabad Európa Rádió története. Budapest, 1996, 2004, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Basel–Budapest, 1996; *Magyar politikai pályaképek*, Budapest, 1997, *Alkony és derengés, Lakitelek*, 1999, *Nem élünk hiába*, Budapest, 2000, *Népiség és népiek*, Budapest, 2000, Hága, 2006, *Értéktörzs*, Budapest, 2001, *Emigránsok*, Budapest, 2002.

és gazdagon dokumentált könyvedhez hozzászólók.² Az alábbi, aránylag hosszú gondolatmenetet ne tekintsd akadémikuskodó kritikának, inkább annak jelének, hogy az ügy engem személyesen nagyon is közelről érint, másrészt annak az elgondolásnak tudd be, hogy hátha valamilyen második kiadásban, magyar kiadásban vagy egyéb vonatkozásban e megjegyzéseknek hasznukat veszed.

Nem vagyok biztos benne, hogy két év előtti, nagyon kedves születésnap gratulációidat megköszöntem-e, ha nem, ezúttal köszönöm, és köszönöm azt is, amit a könyvemről írtál.³ Ezt a könyvet én sok szenvedéllyel és aránylagos lendülettel írtam, de nem számítottam túl nagy visszhangra; várakozásom beigazolódt: úgy fogalmazhatnám, hogy visszhangja pont akkora, amennyit az eszemmel vártam, valamivel kevesebb, mint amit titkon reméltem. Az elmúlt 1977. év betegséggel, költözéssel és gondokkal volt teli, ezek azonban most, úgy-ahogy, egyenesbe jöttek, és megint erősen dolgozó kedvemben vagyok.

Most pedig vágjunk bele a témába, mindenekelőtt az általános, elvi megjegyzéseimet szeretném elmondani. Ezek öt tárgykör körül csoportosulnak:

1. Mindenekelőtt a magyar népi mozgalom meghatározása és elhatárolása tárgyában volna elég sok hozzátennivalóm. A könyv meghatározása nem megy tovább, mint odáig, hogy kijelenti a magyar népi mozgalom csaknem teljesen eredeti voltát, továbbá elhatárolja azt a német völkisch ideológiától, és

² Borbándi Gyula: *Der Ungarische Populismus*. Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts, München. Nr. 7. Mainz–München, 1976. Bibó István levelében erre a kiadásra hivatkozik. – Borbándi könyvét – Bibó észrevételeit is figyelembe véve – alaposan átdolgozva, kiegészítve magyarul is kiadta. Lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reform-nemzedék*. Püski. New York, 1983.

³ Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976. Magyarul legutóbb: *BIM* 6. 17–249.

végül a népi és a népies közötti különbséget próbálja definiálni. Én ezt a témát messzebbre kezdéném. Mindenekelőtt rámutatnék arra a különbségre, ami a nép, volk, peuple kifejezéseknek egyrészt nyugat-európai, másrészt közép- és kelet-európai értelme között van. Ez utóbbi területen ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a peuple szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép” szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban. A terminológiának ezzel a közös vonásával azonban a hasonlóság egyúttal be is fejeződik, erre helyesen mutat rá a könyv. Mármint, bármennyire sok sajátos vonása van is a magyar népi mozgalomnak, teljesen társtalannak nem lehetne nyilvánítani: amennyire fontos teljesen elhatárolni a német völkisch ideológiától, ugyanúgy meg kell találni mind az eltérő, mind a hasonló vonásokat egy sor kelet-európai mozgalommal, az orosz narodnyikokkal, a román ekés mozgalommal,⁴ a bulgároknál is volt egy Zveno

⁴ Ekés mozgalom: az 1933-ban alapított parasztpárt, az ún. Ekésfront által indított politikai mozgalom; vezetőjévé Petru Grozăt (1884–1958) választották; bázisát a kis- és középparasztság, valamint a paraszti származású értelmiség adta. Programjának középpontjában a nagybirtok megadóztatása, a parasztnak 5 hektár földdel való ellátása, az állami monopóliumok, a bürokrácia és a közfunkciók csökkentése, a termelés megszervezése, az ingyenes orvosi kezelés és a demokratikus szabadságjogok biztosítása állt. Az Ekésfront a népfrentpolitika szellemében 1935 szeptemberében szövetségre lépett az erdélyi magyarság szervezetével: a Romániai Magyar Dolgozók Szövetségével (a MADOSZ-szal). 1944-ben csatlakozott az antifasiszta erőket tömörítő Nemzeti Demokratikus Arcvonalhoz. A romániai demokratikus fordulat és a második világháborúból való kiugrás után (1944, augusztus 23.)

nevezetű katonatiszti párt,⁵ aminek voltak analóg vonásai, és alig hinném, hogy Lengyelországban és Jugoszláviában ne lettek volna analóg jelenségek. Nem kétséges, hogy a magyar népi mozgalom, a múlt századi narodnyikokat nem számítva, az e századbeliek között messze a legérdekesebb és leggazdagabb. Sajátosságait, a teljesség igénye nélkül, a következőkben látnám:

- a) az, hogy kiváltója a magyar parasztságnak, mindenekelőtt az igen nagy számú szegényparasztságnak még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága;
- b) az, hogy kísérőjelenségeként igen kiterjedt és gazdag szellemi tevékenység jelentkezett, elsősorban az irodalom és a társadalomtudományok terén;
- c) az, hogy egyenletes fejlődés esetén egy igen gazdag és eredményes politikai reformkor inspirálója lehetett volna;
- d) bár kidolgozott és dogmákba foglalt ideológiája nem volt, de eszményeinek és kritikai hozzáállásának a végiggondolásából egy olyan elvi gondolatsor következett volna, amely

tevékenyen részt vett a politikai életben, 1945. március 6-tól 1952. június 2-ig az Ekésfront elnöke, P. Groza töltötte be a baloldali koalíciós kormányban a miniszterelnöki tiszteket. A párt 1953-ban szűnt meg. (L. Lipcsey Ildikó: A MADOSZ és az Ekésfront [Frontul Plugarilor] 1935–1944. *Történelmi Szemle*, 1982. 3. sz. 458–483.).

⁵ Zveno: értelmiségi politikai kör 1927–1944 között Bulgáriában, majd 1944-től 1949-ig politikai párt. 1927-ben alakult, a *Zveno* (Lánc) c. folyóirat körül gyülekező köztársasági érzelmű, ellenzéki beállítottságú, francia és jugoszláv orientációjú katonatisztek és polgári értelmiségieket tömörítette. 1934. május 19-én a hadsereg támogatásával katonai puccsot hajtott végre, vezetője, Kimon Georgiev (1882–1969) lett rövid időre (1935. január 22-ig) a miniszterelnök. A parlamentet feloszlatta, a politikai pártokat betiltotta, a községi önkormányzatot megszüntette. Külpolitikai téren Franciaországhoz és Jugoszláviához közeledett, és felyette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. 1943-ban csatlakozott az antifasiszta erőket összefogó Hazafias Fronthoz. Az 1944. szeptember 9-i demokratikus fordulat után K. Georgiev elnökletével jött létre az első koalíciós kormány, 1944. október 1-jén a Zvenokör Zveno Népi Szövetség néven párttá alakult, s végig részt vett a kormánykoalícióban. 1949-ben feloszlatták.

a kommunizmus és kapitalizmus hagyományos, ma már nagymértékben sterillé vált, de a világot ma is uraló ellentétén túlmutat, s ezáltal ennek a mozgalomnak népi, nemzeti és társadalmi kereteken túlmutató általános érvényű tanulságait is magában rejt. Ebből a szempontból nem érdektelen ezt a mozgalmat összevetni teljesen más kiindulású nyugat-európai és amerikai ún. populista mozgalmakkal,⁶ melyeket általában a kispolgáriság címkéjével szoktak elintézni, de amelyeknek szintén az a jellemző vonásuk, hogy valamiképpen olyan általános érvényű kisember-mozgalmakat jelentenek, melyek a kapitalista és a marxista sémáktól függetlenül jelennek meg.

Ezek voltak az analóg jelenségek, de szükséges volna éleesebben kiemelni bizonyos különbségeket is. A német völkisch ideoló-

⁶ Nyugat-európai és amerikai populista mozgalmak. A populista mozgalmak az Egyesült Államokban a 19. század végén és a századfordulón a déli, nyugati és középnyugati mezőgazdasági jellegű államokban bontakoztak ki. A kisbirtokos parasztság, a farmerek elégedetlensége váltotta ki azokat, mivel a nyugati területek meghódítása után megszűnt az olcsó föld, a nagy piaci központoktól távol a mezőgazdasági termékek értékesítése sok nehézséggel járt; az agráröllő szélesre nyílt, áruikat magas szállítási költségek terhelték, s érdekeik védelméről sem tudtak gondoskodni. A nyolcvanas évektől kezdve farmerszövetségeket alapítottak, sőt egy országos politikai szervezetet, populista pártot (az Egyesült Államok Népi Pártját) is létrehozta, amely 1891-től 1912-ig állt fenn. Fő követelése közé tartozott a közföldek visszavétele állami kézbe a vasúttársaságoktól és a korporációktól, a vasút, a telefon és a távírószolgálat államosítása, az adók csökkentése, az „olcsó pénz” megteremtése és a 8 órás munkaidő bevezetése. A populista mozgalom a századfordulóra lehanyatlott, az első világháború előtt megszűnt az Egyesült Államokban. Tagjai zömmel a Demokrata Párthoz csatlakoztak, vagy azt támogatták. Az európai populizmus Oroszországban (narodnyikizmus) és a kelet-európai országokban terjedt el. Ez volt a forrása a cionizmusnak. Lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Közép- és Kelet-Európában*. (2011), Uő: Antaiosz kalandjai Kelet-Európában. In: *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Szerk. Pénzes Ferenc, Rác Sándor, Tóth-Matolcsi László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 206–228., Kovács Gábor: A politikai eszmétörténet Próteusza: a populizmus. *Uo.* 259–275.

giával kapcsolatban nem elég azt leszögezni, hogy ez nem ugyanaz. Amit a német szöveg mint fordítási különbséget megjelöl, mondván, hogy a német ideológia központi fogalma a *völkisch*, míg a magyar népiséget *volkshaft*nak lehetne lefordítani, érzésem szerint német nyelvileg alig mond valamit, sőt majdnem hogy ugyanazt látszik mondani. Érdekes volna leszögezni, bármennyire közismert közhelyekről van is szó, hogy a hitleri ideológia az etnikai, nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó vonásai mellett a népi hatalmat a népre egészében komolyan nem vonatkoztatja, ellenkezőleg, egy diktatórikus, oligarchikus, merőben a hatalom kultuszán épülő ideológiát jelent, ezzel szemben a kelet-európai mozgalmak és mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság–egyenlőség–testvériség ideológiáját, és mindezekkel együtt egyértelműen a baloldalon helyezkedik el; amely megjelölésnek sok minden tekintetben összezavarodott ma már az értelme, de azért még mindig mond annyit, amennyit érdemes megjegyezni. Ami a szocializmus különböző formáihoz való hasonlóságot vagy eltérést illeti, le kell szögezni, hogy a magyar népi mozgalom a szocializmussal teljesen egy vonalon halad abban, hogy a francia forradalmi ideológiát a legteljesebb szenvedéllyel és átéléssel vonatkoztatja a kizsákmányolás jelenségeire, mindekelőtt a kapitalista kizsákmányolás jelenségeire, tehát nem részes abban a tévhitben, amelyik a kapitalizmust a francia forradalmi ideológia egyenes és hiteles folytatójának tekinti. Ami a sajátos szocialista ideológiákhoz való viszonyt jelenti, le kell szögezni, hogy a magyar népi mozgalom jelentős központi figurái között voltak olyanok, akik magukat egyszerűen és különösebb fenntartás nélkül szocialistának vallották, mint pl. Veres Péter, de voltak olyanok is, akik a szocializmusnak a közösséget hangsúlyozó és helyenként fetisizáló álláspontjával szemben egy lazább és engedékenyebb álláspontot foglaltak el, sőt voltak olyanok is, akik bizonyos értelemben az egyéni, kisparaszti

gazdálkodást helyezték előtérbe. A kommunizmustól elválasztotta őket az, hogy sem a pártot, sem a diktatúrát nem helyezték központi helyre, az osztálykérdést lényegesen kevésbé merően fogták fel, és a parasztságnak, a szegényparasztságnak az előtérbe helyezése sosem jelentette náluk azt az igényt, hogy ebből az osztályból uralkodó, vezetésre hivatott osztályt képviseltek volna el. Magától értetődőnek tartották, hogy a politikai harcban az általuk elsősorban képviselt szegényparasztságnak a munkássággal teljesen szövetségben kell föllépnie, azonban ebben a szövetségben nem óhajtottak különösebb rangkülönbséget, vezető szerepet sem igényelni, sem elfogadni.

Ha ezeket az említett különbségeket személyi síkon is érzékeltetni akarjuk, akkor a szélsőjobboldali népiség irányában a népi mozgalom tagjai közül egy ember volt az, aki látványos és botrányos módon dezertált: Erdélyi József.⁷ Matolcsy Mátyást⁸ nem sorolom ide, mert ugyan ugyanezt tette, azonban első perctől kezdve nem volt a népi mozgalom valódi tagjának tekinthető, inkább egy népbarát, reformer, úri értelmiséginek indult, és innen állt át a hitleri oldalra. A másik oldalon Darvas József volt az, akit lényegében kommunistának lehetett tekinteni,⁹ s aki 1945-ben még habozott is, hogy a kommunista pártba

⁷ Erdélyi József: Lásd a jegyzetet az 59. oldalon.

⁸ Matolcsy Mátyás (1905–1953): agrárközgazdász; jobb-, majd szélsőjobboldali politikus. 1935-ig a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársa. Korának egyik legjobb mezőgazdasági szakértője; főként a földreform problematikájával foglalkozott; több tervezetet dolgozott ki és adott közre e tárgyban. 1935-től kormánypárti képviselő; 1936-ban átlépett a Független Kisgazdapártba, amelyből 1938. március 21-én öt képviselőtársával együtt távozott. 1939 elején Nemzeti Szocialista Nyilaskeresztes Front néven önálló szélsőjobboldali pártot alapított, amelynek listáján az 1939-es választáskor bejutott a parlamentbe. 1942-ben azonban szakított a nyilasokkal, s egy év múlva ismét csatlakozott a kormánypárthoz, a Magyar Élet Pártjához (MÉP). 1946-ban a népbíróóság háborús bűnősként 10 évi börtönbüntetésre ítélte. – Főbb művei: *Az új földreform munkaterve* (1934), *Agrárpolitikai feladatok* (1938), *Harcom a földért* (1938)

⁹ Darvas József 1971-ben Tasi Józsefnek adott nyilatkozatában azt mon-

vagy a parasztpártba lépjen-e be. Erdei Ferenc, minden politikai alkalmazkodása ellenére, élete végéig megtartotta kritikai szellemét és a maga sajátos társadalomtudományi szemléletét.

A magyar népi mozgalom előbb felsorolt sajátosságai között még ötödikként megemlítenék egy bizonyos patrióta-magatartást, nem ideológiát, csak magatartást, amelyik nem jelent nacionalista ideológiai álláspontot, hanem sokkal inkább egy bizonyos érzelmi elkötelezettséget, mely ugyanakkor nagyon erősen distanciálta magát a kizsákmányoló úri rétegek történeti nemzeti tudatától, és adott esetben teljes mértékben kész volt a sokkal nemzetközibb szellemű munkásmozgalmakkal együttműködni. Ugyanakkor a magyar népi mozgalom egész fennállása alatt élvezte az erősen nemzeti szellemű úri értelmiség reformer szárnyának nem is kisfokú szimpátiáját, adott esetben támogatását. Bizonyos mértékben a könyv hibájaként említtem meg, hogy egy sor ilyen támogató megnevezésekor, anélkül hogy ezeket a népi mozgalom részeinek mondaná, egy bizonyos félreértésre ad lehetőséget azáltal, hogy nem szögezi le, hogy ezek az úri értelmiségek köréből származó támogatók. Így ilyennek kell minősítenem Zsindely Ferencet és feleségét,¹⁰ akik különben igen jelentős és nagyon értékelendő segítséget nyújtottak a Györfy Kollégium körül; ugyancsak így sorolja fel a könyv a szerencsétlenül kivégzett Donáth Györgyöt, aki szintén ilyenféle támogató volt egy bizonyos pillanatban.

Kiegészítésül a magyar népi mozgalom meghatározására és eszmei környezetére vonatkozó első ponthoz megjegyzem még

dotta, hogy „...én 1932-től kommunista voltam”. (*A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.* Szerk. Pataki Ferenc. 1974. 341.)

¹⁰ Zsindely Ferenc (1891–1963): politikus, miniszter, író. 1919-től különböző miniszteriális tisztségeket töltött be. 1931-től 1944-ig kormánypárti képviselő. 1939. március 8-tól 1939. március 24-ig miniszterelnökségi államtitkár; 1943. március 29-től 1944. március 22-ig a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere. 1942 és 1944 között a Györfy István Kollégium Pártfogó Testületének elnöke. Felesége: Tüdös Klára (1895–1980) – ruha- és jelmeztervező, tagja a Györfy Kollégium Pártfogó Testületének.

azt is, hogy ennek a mozgalomnak több érintkező pontja volt az ugyancsak a francia forradalmi eszméket követő magyar októbrizmussal is, ezeket az érintkező pontokat azonban a Horthy-korszak idején nem lehetett nagyon emlegetni, mert egyenlő volt a teljes kompromittálódással és a hazaáruló bélyeg fölidézésével. 1945 után pedig október rehabilitálása olyan általános dolog volt, hogy ebben a népi mozgalmat követő parasztpárt sem igényelhetett magának valamilyen külön helyet. Ezt az októbrista kapcsolatot és bizonyos értelemben leszármazást elsősorban Illyés Gyula és Szabó Zoltán ápolták. De megemlíthetem azt is, hogy Erdei Ferenc első cikke¹¹ és sok tekintetben a szociológiai tájékozódása szintén októbrista előzményekre ment vissza.

Ennyit tudnék mondani a magyar népi mozgalom meghatározásával és az eszmei környezetben való elhelyezésével kapcsolatban.

2. A másik kérdéskomplexum, amit a könyvvel kapcsolatban megemlítenék, kevésbé centrális jelentőségű, de nem is lényegtelen. Ez a népi mozgalomnak a zsidókérdéshez való viszonya. Arra több ízben utalás van a könyvben, hogy a népi mozgalmat bizonyos oldalról antiszemizmussal vádolták, de a könyv erre röviden csak azt feleli, hogy a népi mozgalom ezt a vádat nem érdemelte meg, mert az egész hitleri, antiszemita ideológiától mindig távol tartotta magát. Ez így lényegileg igaz, de a dolog nem ennyire egyszerű. Bizonyos; hogy a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hitlerista táborba, s ezt a lépését a népi mozgalom többi tagjai első perctől kezdve árulásnak tekintették. Ugyanakkor érdemes volna tisztázni az antiszemizmus vádjának az okát, ami lényegileg abban állott, hogy a népi mozgalom vezető tagjainak, csaknem mind[nek] volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amely nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt,

¹¹ Erdei Ferenc: Királyhegyes. Művelődési, gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931. 1. 25–35.

egyik esetben sem volt antihumánus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filoszemita humanizmus általános elvárásaitól. Ennek a ténynek az okait és körülményeit szükséges megmagyaráznunk és megvilágítanunk, mert bármennyire is valljuk azt, hogy ez a népi mozgalom mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének a befolyásától, ennek a ténynek a pusztá kijelentése egyesek szemében bizonyos tényállások elkenéseként fog feltűnni. Ehhez szükséges elemezni és megkülönböztetni a zsidósághoz való viszony különböző variációit, amelyek az üldözések és tömegirtások által érintett zsidóságban természetesen ebben a formában nem alakulnak ki: az ő élményeik világában mindenféle ellenségesség, kritika, megjegyzés egészében a kollektív számonkérés és az üldözés asszociációit kelti fel. A népi mozgalmakkal szemben való vád pontosan ebből az egységes asszociációból származik leginkább. Mindenekelőtt rá kell mutatni egy nagyon lényeges különbségre: bármennyire is közkeletű kifejezéssel – nemcsak a zsidók – antiszemitának neveznek mindenkit, aki a zsidókat kisebb vagy nagyobb mértékben nem szereti, fontos leszögeznünk azt, hogy az antiszemitizmus lényege nem merül ki a zsidók nemszeretésében, hanem az antiszemitizmus egy abszurd és torz ideológia, ami a zsidóknak teljesen fantasztikus közös akciókat, közös akcióra való képességet, összeműködést és mind e mögött egy világméretű összeesküvést tulajdonít. Oly jelenségekből, amelyek nem mennek tovább, mint a nyomás alatti kényszerű összetartás és kölcsönös pártfogolás jelenségei, az antiszemitizmus igazi vérbeli hívei eljutnak olyan rémtörténetekhez, amilyen a Cion bölcseinek jegyzőkönyve¹² és az az egész elképzelés, hogy a zsidó bankár-

¹² Cion bölcseinek jegyzőkönyve: Müller von Hansen német katonatiszt által a múlt század végén készített hamisítvány, amely a kereszténység ellen irányuló világméretű szervezkedéssel vádolta meg a zsidóságot. A szerző szerint a szervezkedés középpontjában Cion bölcsei állnak, akik titkos üléseiken meghatározzák a világhatalomért folyó küzdelem módozatait. A titkos ülésekre százévenként kerül sor, a legutolsót 1897-ben tartották Bazelben,

nak és a zsidó kommunista párttitkárnak a működése mögött egy egységes terv és egy egységes szándék rejtőzik. Itt mindekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy zsidókat nem szeretni vagy zsidó tulajdonságokról közkeletű általánosításokat és felfogásokat vallani önmagában semmivel sem szörnyűbb, semmivel sem embertelenebb, mint nem szeretni a németeket, a franciákat, az angolokat, olaszokat, a cigányokat vagy bármilyen más nemzetet és vallani mindezekkel kapcsolatban egy sor ugyancsak nagyjából igazságtalan vagy legalábbis nem pontos általánosítást. Ezek a dolgok más nemzetekkel szemben is valamilyen képpen a megértő humanizmus valamiféle sérelmével történnek, azonban a zsidók esetében mindennek a történeti következményei olyan borzasztóknak bizonyultak, hogy ezek súlyosabban esnek latba az objektív történelmi mérlegelés terén, azonban az egyéni érzelmek megítélése és elítélése terén önmagában nem jelentenek különbséget. Tisztázni kell ezenfelül egy további lehetséges magatartást, amelyik a zsidósággal szemben való ellenségességnél lényegesen kevesebb valami, és ezt úgy nevezném, hogy a zsidósággal szemben való etnikai különbségtudat, a zsidóságnak más etnikumként való kezelése. Ez főleg paraszti társadalmakban valami teljesen magától értetődő dolog, ami nemcsak hogy nem kapcsolódik szükségképpen ellenségességgel, hanem összekapcsolódhat a legteljesebb jóakarattal és kölcsönös szeretettel is. Viszont ennek az etnikai különbségtudatnak bármiféle megnyilvánulását különösen irritálónak tekinti az asszimiláns zsidó álláspont, amelyik a maga beolvadási vagy azonosulási törekvéseinek vagy megkülönböztetés elleni tiltakozásának a tagadását veszi ki minden ilyen etnikai különbséget hangsúlyozó vagy egyáltalán megemlítő álláspontból.

A könyv szerzője helyében én ezeket a különbségtételeket

cionista kongresszus ürügyén. A titkos tanácskozás lefolyását örökíti meg a jegyzőkönyv. Cion bölcsei természetesen nem léteznek, így nem tarthattak titkos tanácskozásokat sem, és nem készülhetett semmiféle jegyzőkönyv sem. A hamisított jegyzőkönyv a modern antiszemitizmus egyik kútforrásává vált.

megtenném, és ennek jegyében elemezném a magyar népi mozgalom ellen különböző időkben felrótt ilyenféle vádakat, és egyben személyenként elhelyezném ezen a skálán a népi mozgalom jelentősebb szereplőit és vezetőit. A spektrum első színe, a zsidósággal szemben való ellenséges érzület a népi mozgalom jelentős személyei közül – a dezertőröket nem számítva – egyetlen valakinél állapítható meg, aki egyébként mind a nép mellett való állásban, mind az egész úri világgal való szembenállásban semmivel sem különbözött a többitől, és az egész mozgalomnak elejétől végéig teljes jogú tagja maradt, és ez: Sinka István. Őnála a kizsákmányolók között mindig fő helyen, esetleg első helyen szerepeltek a zsidók, soha azt a lényeges megkülönböztetést a gazdag zsidók és a szegény zsidók között nem tette meg, ami a kizsákmányolással való szembenállást magasabb objektív érvényességre emeli, ugyanakkor soha egy pillanatig nem fogadta el a hitlerizmus akár német, akár magyar változatainak bármelyikét sem a nép ügyének. Hasonlított az ő magatartásához, de sokkal kevesebb indulati elemmel, Veres Péteré, aki a kizsákmányolók példászerű felsorolásánál az Esterházyak mellett mindig főlemlítette a Weiss Manfrédekét, de mindig ebben a sorrendben. Veres Péternek ezenfelül nagyon felrótták és véleményem szerint egészében joggal azt, hogy 1938-ban az *Egyedül Vagyunk* című, akkor imrédysta folyóirat részére egy körkérdésre válaszolt, mely arról szólt, hogy ki mikor élte meg a zsidóság által való megkísértetést. Erre a nyilván fajelméleti ihletésű kérdésre való válaszolás joggal felróható, de mentségére a következő két dolgot lehet felhozni: az egyik az, hogy Veres Péter erre egyszerűen a zsidó nagytőkével való első találkozását írta meg, vagy vélte megírni,¹³ a második az, hogy ez

¹³ A „Megkísértésem órái” című sorozat 1939 októberében indult az *Egyedül Vagyunk*-ban. Abba Veres Péter nem írt, eltérően Erdélyi Józseftől és Szabó Páltól. Az utóbbi írása azonban nem volt antiszemita jellegű. Veres Péter a paraszthétségek kiválasztásáról közölt egy rövidebb cikket az első számban. (*Egyedül Vagyunk*, 1938. 1. 30–33.)

az *Egyedül Vagyunk* még nem az Oláh György-féle *Egyedül Vagyunk* volt,¹⁴ amelyik a magyar nyilas és hitlerista mozgalmak egyik legsötétebb emlékü zsidóellenes uszító folyóiratává lett, hanem az azt megelőző, aránylag magasabb nivójú havi folyóirat, amelyik a még szélsőjobboldalivá nem vált, elsősorban reformernek ismert Imrédyhez állt közel. Ez nem változtat a kérdésfelvetés hitleri inspirációján, de mindenesetre ki kell zárni az Oláh György-féle szélsőségesen uszító lappal való azonosítást. Felrótták továbbá Veres Péternek, valamint a soha semmiféle zsidóellenes érzületet nem nyilvánított Illyés Gyulának és Erdei Ferencnek azt, hogy 1938-ban nem írtak alá a zsidótörvények elítélésére vonatkozó olyan nyilatkozatot, amelyet, Bartók Bélával az élen, jelentős magyar szellemi és közéleti személyiségek aláírtak.¹⁵ Hozzá kell tennem, hogy ezt aláírta Féja Géza, Darvas József és Szabó Zoltán is. Amazók ezt akkor kifejezetten azért nem írták alá, mert kifogásolták azt, hogy a nyilatkozat a jogfosztások tekintetében csupán a zsidókat ért jogfosztásokat említi meg és a széles magyar tömegeket ért és erő jogfosztásokat nem. Hozzá kell tennem, hogy ezzel én akkor egyetértettem, ma kevésbé értek egyet. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy rendkívül irritáló és rossz benyomást keltő volt, és azt hiszem, hosszú lejáratra oktan is volt az 1930-as évek végén az önmagát védő zsidóságnak az a hivatalos magatartása, hogy mindenféle kollektív megnyilvánulásnál a lehető

¹⁴ Oláh György (1902–1981): újságíró, főszerkesztő, képviselő. 1920-ban részt vett a nyugat-magyarországi fölkelésben, Endre László rohamcsapatának tagjaként. Ott volt az Ébredő Magyarok Egyesületének létrehozásánál. 1924-től a *Magyarság*, 1934-től az *Új Magyarság* munkatársa. Imrédy Béla kormányra kerülésekor belépett a kormánypártba, s csatlakozott a Magyar Élet Mozgalomhoz. 1938-tól az *Egyedül Vagyunk* főszerkesztője. 1939–1944-ig parlamenti képviselő MÉP-programmal. A német megszállás után is folytatta újságírói tevékenységét; a visszavonuló náci hadsereggel hagyta el az országot. A II. világháború után Dél-Amerikában telepedett le.

¹⁵ Az írók, művészek és tudósok nyilatkozata a zsidótörvény ellen 1938. május 5-én jelent meg a *Pesti Napló*-ban.

legnagyobb mértékben igyekezett magamagát minden másféle társadalmi elégedetlenségtől távol tartani, azokkal magát nem azonosítani és a Horthy-rendszer e tekintetben való előítéletére a legnagyobb mértékben tekintettel lenni.

Végül az etnikai különbségtudat lényegileg megvolt a magyar népi mozgalom minden paraszti származású tagjánál, tehát meg volt Veres Péteren és Sinka Istvánon kívül Erdei Ferencben, Darvas Józsefben, sőt rendkívül kedves és barátságos formában Tamási Áronban is. Én magam is emlékszem, hogy bármikor képesek voltak olyan szóhasználatokra, hogy különböző ilyen kérdésekben minden ellenségesség nélkül magyarokat külön és zsidókat külön emlegetsenek, ami egy érzékeny asszimiláns álláspont oldaláról hallgatva máris a zsidóknak a magyar nemzetből való kizárásának az asszociációját keltette fel. Hozzá kell tennem, hogy ez csupán az asszimiláns zsidó álláspontnak volt a sérelme, a cionista álláspont ellenkezőleg teljesen egyetértett ezzel a szóhasználattal.

Végül van a zsidósághoz való viszonyulásnak egy, a fentiekben említeni elmulasztott, egyébként jellegzetesen magyar jellegű és magyarországi eredetű variációja, és ezt úgy nevezhetném, hogy a Szabó Dezső-i álláspont. E szerint a nagyméretű és nagy tömegű zsidó és német asszimiláció a magyar nemzet számára egy túlzott, nehezen megemészthető és egészségtelen jelenségeket okozó folyamat volt, és ezt többé-kevésbé ellenséges és kritikus formában kollektíve felrótta mind Szabó Dezső, aki ezt rendkívül szélsőséges indulati hangszereléssel tette, mind pedig az ő nyomán a népi mozgalom értelmiségi részében sokan. Ennek legkiemelkedőbb és legnívósabb képviselője éppen Németh László volt, s idesorolható Féja Géza és Kodolányi János is. Hozzá kell tennem, hogy Szabó Dezsőnek ezekben a kirohanásaiban az asszimilált németek, a svábok elleni kirohanások voltak mindig az élesebbek, a maróbbak és a szelleme-
sebbek, úgyhogy a magyar zsidó szellemi élet majdnemhogy egy bizonyos derült elnézéssel fogadta Szabó Dezsőnek e tekintetben amúgy is a hivatalos Magyarország részéről visszhangtala-

nul maradt állásfoglalásait. Németh László ilyen irányú állásfoglalása lényegileg az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* című művében van összefoglalva, és meg kell vallanom, hogy én azzal akkor teljes mértékben egyetértettem. Azóta évek alatt kialakult az az álláspontom, hogy minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezenfelül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteljesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenséggént kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges.

Ha most összefoglalóan tesszük fel azt a kérdést, hogy mindezek a vádak egyáltalán miért merültek fel a népi mozgalommal szemben, és miért kerülhetett sor olyan magatartásokra, amikhez ilyen vádak kapcsolódhattak, akkor arra kell rámutatnunk, hogy mindezek szorosan összefüggenek a hitlerizmus behatásának a magyarországi közéletre gyakorolt torzító befolyásával. Nem azért, mintha a magyar népi mozgalom maga érezte vagy mutatta volna ezeket a torzító behatásokat, hanem azért, mert a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításához az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult. Tehát mindenképpen arra kényszerült, hogy ennek a szembeállításnak az érvénytelenségét hangoztassa, és ezt elsősorban a hitlerizmussal szemben tette meg, de bizonyos helyzetekben a védekező zsidósággal szemben is. A népi mozgalom helyzetének centrális jelensége azonban mégiscsak az volt, hogy az egész idő alatt állandóan viselte a szélsőjobb-oldalnak azt a vádját, hogy a nagybirtokkérdés – igen helyes –

központba helyezésével a zsidókérdésről akarja elterelni a figyelmet. Ugyanakkor, mikor a magyar népi mozgalom fennállásának egész ideje alatt, igen helyesen, azon az állásponton volt, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak a zsidókérdés középpontba helyezésével az igazán égető és kulcsjelentőségű nagybirtokkérdésről akarják elterelni a figyelmet. Ez a szembeállítás határozza meg a magyar népi mozgalom igazi és hiteles helyét.

Természetesen a mű szerzője maga határozza meg, hogy ebben a speciális kérdésben a fentiekben kifejtett, sokszor igen variált gondolatmenetet mennyiben teszi magáévá, és mennyiben tudja felhasználni. Mindenesetre azonban az a véleményem, hogy egy esetleges második kiadásban erről a kérdéstről valamivel többet kellene mondani, mint amennyit a könyv jelen formájában mond.

3. A harmadik kérdés, amire általánosságban szeretnék néhány megjegyzést tenni, az a nemzeti sajátosságok kérdése. Nem tudom pontosan azt, hogy az egész népi mozgalommal kapcsolatban vagy csak velem kapcsolatban, de többször szerepel az a kifejezés a könyvben, hogy a népi mozgalom lényege a nemzeti sajátosságoknak megfelelő politikai és társadalmi fejlődés elősegítése. Nem tudok róla, hogy a népi mozgalom frazeológiájában ez a fordulat egyáltalán előfordult-e, azt bizonyosan tudom, hogy én a legtudatosabban kerültem ezt a fordulatot. Ez a fordulat ebben a formában mind a konzervatív, mind a radikális nacionalista mozgalmak frazeológiájába tartozik. Hangoztatta ezt a Horthy-rendszer is, mikor kifejezetten elítélték pl. a munkásmozgalom nemzeti sajátosságoknak meg nem felelő jellegét – hozzá kell tennem, hogy a kapitalizmus nemzetközi jellegét inkább csak a szélsőbb óreakciós szárnya hánytá föl. Hangoztatták ezt az összes nacionalista radikális mozgalmak, még azok is, amelyek végeredményben teljességgel a hitlerizmus járszalagján voltak, nagyon emlegették azt, hogy ők mindent sajátos magyar módon óhajtanak csinálni. Ezt Szálasi egy egészen különleges frazeológiával igyekezett megvalósítani, aminek éppen a magyar voltát lehet kétségbe vonni. A népi

mozgalom nagyon nagyra értékelte a nép szellemi teljesítményeit, külön kiemelte azt, hogy a nép ezt milyen rettenetes nehézségi körülmények között valósította meg, de nem tudok arról, hogy bárhol a nemzeti sajátosságot valamilyen formában cselekvési *norma* rangjára emelte volna. Hozzá kell tennem, hogy Erdei Ferencnek e tekintetben elég szkeptikus különvéleménye volt a népművészet fenntartására irányuló törekvésekkel szemben is, azt hangoztatván, hogy a népművészet lényegében a nép sajátos, elnyomott állapotában jött létre, ebben rejlik az értéke, de a fenntartására irányuló törekvés egyben magával vonná, még ha nem is ez az intenciója, a nép elnyomott állapotának a fenntartását is. Ha ez az elnyomott állapot megszűnik, akkor az eddig ismeretes sajátos népművészet a maga klasszikus formáiban szintén szükségszerűen megszűnik. Én ebben a kérdés-komplexumban több cikket is írtam: ezeket mellékelten megküldöm, közöttük az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című cikkemben azt fejtettem ki nagyon élesen, hogy minden nemzetnek történelmi reformpillanatokban, forradalmi pillanatokban az a legfőbb feladata, hogy az előtte lévő tényleges problémákon, a maga reális problémáin úrrá legyen. Minél jobban megteszi ezt, annál inkább sajátos, jellegzetes lesz az, amit létrehoz, de ugyanakkor egyben alkalmas arra is, hogy más nemzetek számára például szolgáljon. Az angol, a francia jellegzetességek tekintélyes részben azokban a nagy megoldásokban állanak, amelyeket ezek a nemzetek a maguk történelmi pillanataiban az egész európai közösség függő problémái számára alkottak meg, anélkül hogy bármikor szem előtt tartották volna, hogy az, amit ők csinálnak, nemzetileg jellegzetes legyen. Jellegzetes lett azáltal, hogy a valóságos problémákat optimálisan oldották meg, és amit csináltak, az kisugárzó példa lett. További cikkekben csatlakoztam Erdei Ferencnek a nép szellemi, művészeti és irodalmi alkotásainak fenntartásával szemben kialakított szkeptikus álláspontjához, ezt lényegében ma is vallom, legfeljebb ma annyival szelídebben fogalmaznám, amennyivel öregebb és megértőbb lettem közben. Ezek a cikkek a népi

mozgalmon belül is kisebb-nagyobb ellentmondást váltottak ki: Veres Péter kevésbé,¹⁶ Muharay Elemér¹⁷ élesebben reagált rájuk: Végül egy cikkben, melyet a Keresztury Dezső által szerkeszteni óhajtott, de meg nem jelent Magyarságtudomány számára írtam, összefoglaltam és kifejtettem mind a politikai mozgalmak nemzeti jellegzetességi követelményeire vonatkozó, mind pedig a népművészet nemzeti jellegére vonatkozó véleményemet.

4. A negyedik általános érvényűnek szánt megjegyzésem az, hogy a könyv végig nagyon erősen hangsúlyozza, helyesen, de némileg túlzásba vite azt, hogy a Horthy-rendszer nem volt azonos a fasiszmissal. Ha a politikai disztinkcióra fektetünk súlyt, akkor ezt a különbségtételt meg kell tenni; a pontos definíció talán az volna, hogy a Horthy-rendszer indulásakor és befejezésekor félfasiszta rendszer volt, a közbülső konszolidációs időben pedig konzervatív rendőrállam. Ez a megkülönböztetés valóban fontos, és voltak ennek a konzervatív rendőrállamnak olyan pillanatai, Teleki és Kállay alatt, amikor úgy látszott, hogy neki tud indulni egy Németországtól elegendően eltávolodó külpolitikának. Ez a kísérlet azonban végül elhatározottság hiánya miatt nem sikerült. A könyv, talán védekezni akarván az ellen a vád ellen, hogy Magyarország végig és jellegzetesen fasiszta ország volt, az ellenkező végletbe téved, és a Horthy-

¹⁶ Veres Péter: A Parasztpárt és parasztkultúra. Hozzászólás Bibó István cikkéhez. *Szabad Szó*, 1947. február 9.

¹⁷ Muharay Elemér (1901–1960): népművelő, színházszervező, a magyar színházművészet népi szellemű megújításának fő képviselője; a népi mozgalom tagja. 1936-ban a *Kelet Népe* budapesti szerkesztője, s mindvégig munkatársa. Írt a *Szabad Szó*ba is. 1938-ban megalakította az avantgárd Művészeti Stúdiót; 1939-ben útnak indította a faluszínpad-mozgalmat Főton. 1940-től a Vasas Színházban rendez népijáték-bemutatókat. 1942-től a leventék központi színjátszó csoportjának vezetője. A német megszállás után ellenállási csoportot szervezett. 1945 után népi színjátszó társulatot hozott létre. 1951-től a Népművelési Intézet osztályvezetője. Főbb művei: *Magyar játékszín* (1940), *Hagyományunk, műveltségünk, életünk* (1943), *Mesejátékok* (1957). – Bibó által említett cikke: Népi kultúra és a parasztság. *Szabad Szó*, 1947. február 16.

rendszert időnként az alkotmányos, törvényes, sőt demokrata jelzőkkel is illeti, ami túlzás. Főleg túlzás ebben a könyvben, amelyik a népi mozgalomról szól, melynek egész fennállása alatt a legkisebb jó szava és jó véleménye a Horthy-rendszerről nem volt – és joggal. Megjegyzem még, hogy a könyv sokszor minden kiegyenlítő állásfoglalás nélkül közöl teljességgel a Horthy-korszak irányvonalát követő állásfoglalásokat, másrészt a 18-as forradalom szelleméhez kapcsolódó októbrista álláspontokat. Természetesen nem feladata a könyvnek az, hogy mindezekre a kérdésekre nézve összefüggő véleményt és kritikai feldolgozást és elemzést adjon, azonban valamennyire egységes álláspontot jó lenne kialakítani. Ha mást nem, azt az álláspontot nagyjából elfogadni, amit a népi írók többsége erről a kérdésről elfogadott. Erre nézve pedig döntő kérdés, hogy a népi írók túlnyomó része éppen a két forradalom idejében volt fiatal, mind a kettőre hevesen és nagyjából pozitívan reagált, bármi is volt később a véleménye a Tanácsköztársaságról vagy a kommunista ideológiáról általában. Különösen rendkívül pozitívan reagáltak az összes népi írók az ország területének részbeni visszaszerzésére irányuló tanácsköztársasági katonai erőfeszítésre. Éppen ezért voltak majdnem teljesen immunisak a Horthy-korszak irredenta frazeológiájával szemben, ugyanakkor, mikor a többi baloldali pártoknál sokkal intenzívebben és érzelmileg hevesebben átérezték és átérzik a határokon túlra került magyarságnak a sorsát. A fentieknek megfelelően, ha bárhol egyáltalán felvetődött előttük a Szekfű-féle és Jászi-féle álláspontok¹⁸ közötti választás, akkor magától értetődően a Jászi-féle álláspontok elfogadására hajlottak, és ez még áll arra a Szabó Zoltánra is, akit a könyv úgy aposztrofál Kovács Imrével együtt, mint aki Szekfű tisztelői közé tartozott. Ha a második világháború után valamiféle amerikai hegemonia keretében Magyarországon fölvetődött volna – és bizonyosan fölvetődött volna –

¹⁸ Szekfű Gyula – mint Bibó István utal rá – a két háború között legitimista volt, a Habsburgok híve.

a Szekfű által remélt Habsburg-restauráció kérdése, akkor az összes népi író, beleértve Kovács Imrét és Szabó Zoltánt – egyértelműen a szembenállók között sorakoztak volna föl, és effajta egységüknek valamiképpen a könyvben is jobban kifejezést kellene adni.

5. Ötödik általános megjegyzésem az, hogy a könyv, noha fejezeteinek és alfejezeteinek rendje nagyon világos és logikus, egyes konkrét témákat, adatokat és személyi vonatkozásokat a logikai rendtől függetlenül, éppen ahol adódik, asszociációs kapcsolat alapján mond el, és sokszor jegyzetben olyanokat, amik a szövegbe valók volnának. Bár a könyv beosztási rendszere, az időrendnek és logikai rendnek egy bizonyos kombinálása, egészében jól sikerült, egyes pontokon azonban a logikai rend miatt az időrendben bizonyos zavarok mutatkoznak. Ezeket utalásokkal kellene egy kicsit tisztázni, pl. ahol Erdélyi József dezertálásának elmondása után ötven, sőt több oldallal Erdélyi József debreceni, népi íróként való szereplése fordul elő, ott utalni arra, hogy ez még a dezertálás előtt történt.

Ezek után térnék rá az egyes oldalakhoz kapcsolódó, részletekbe menő megjegyzésekre, melyek nem szükségképpen a népi mozgalomra vonatkoznak kizárólag, hanem sok tekintetben a könyv legkülönbözőbb állásfoglalásaira.

A 11. oldal harmadik jegyzetében a határon túlra került magyarok számáról szóló két adat ellentmondó, és azt hiszem, egészen egyik sem pontos. Az én tudomásom szerint hárommillió-háromszázezer ezeknek a magyaroknak a száma.

A 11., 12., 13. oldalakon az időrend kissé zavaró, a proletárdiktatúra bukásával kapcsolatban föltétlenül fel kellene említeni az antant és a románok szerepét ebben a bukásban, és azt a furcsa kontrasztot, hogy noha egyedül a Tanácsköztársaság tett kísérletet a Magyarországot sújtó területi rendelkezések korrigálására, és Horthyék csak úgy juthattak uralomra, hogy ezeket a rendelkezéseket elfogadták, mégis ők sajátították ki a területi revizionizmus és irredentizmus programját. Így alakult ki egy olyan torz történet szemlélet, élén Szekfű Gyulával,

amely az Osztrák–Magyar Monarchia vezető magyar politikusait előrelátó bölcs államférfiaknak, a két forradalmat pedig az ország megcsonkításáért felelősöknek vallotta.

A 14. oldal harmadik bekezdésének alján a magyar–olasz szövetségre vonatkozó megjegyzés érzésem szerint túl barátságosan ítéli meg ezt a szövetséget, mely nem annyira a magyar nép és az olasz nép szövetsége és szimpátiája volt, hanem sokkal inkább a Horthy-rendszer és az olasz fasizmus szövetsége. Nem állítanám azt sem, hogy ez a szövetség alkalmas ellensúlyul szolgált a nyomasztóvá váló német–magyar kapcsolatunkkal szemben, ellenkezőleg, éppen ezt a rá szánt szerepet nem tudta egyáltalán betölteni, úgyhogy teljes kudarccal végződött ez az elképzelés. Az, hogy a terület-visszacsatolások alkalmával Mussolini a magyarok javára érvényesítette befolyását az inkább a szlovákokat és románokat mint megbízhatóbb szövetségeseiket pártoló Hitlerrel szemben, egy olyan eredménye volt ennek a szövetségnek, amelyet a világháború végkifejlete teljességgel visszacsínált és tárgyitalanná tett.

A 25. oldalon a csillag utáni első mondatban föltétlenül oda-tenném, hogy Magyarország csak 1944 márciusáig nem volt fasizta vagy nemzetiszocialista állam. Továbbá azt a tényt, hogy a régi alkotmányszerű intézmények egész ideig működtek, egy kicsit még jelzővel látnám el annyiban, hogy működtek a régi, nem túl demokratikus alkotmányos intézmények.

Az 1944. március 19-i német megszállást és a következőt tárgyaló 25. és 26. oldal valamely pontján meg kellene említeni Bajcsy-Zsilinszky Endre teljességgel izolált, de mégis demonstratív és hősiek szembeszállását a megszállókkal szemben. Ezt utóbb megemlíti a könyv, a 28. oldalon, de csupán a 34. jegyzetben. Ennél talán többet érdemelne.

A 31. oldal második bekezdésének a végén én nem mondanám, hogy a radikálisok – közelebbről a Nemzeti Parasztpárt, mely magát redikálisnak vallotta – a magyar politikai spektrumban a polgári pártok és a Szociáldemokrata Párt között helyezkedtek el. Valójában a szociáldemokratáknál balabbra

helyezkedett el a Nemzeti Parasztpárt mind hangvételének, mind eszmei alkotásának radikalizmusa terén, amiben nagy része volt annak, hogy a Szociáldemokrata Párt alapján rendkívül konzervatív jellegű párt volt, még hogyha a kommunista párt a közös marxista hagyatéokra hivatkozva időnként magával is tudta vonni bizonyos akciókba.

A 32. oldal második bekezdésében hozzátenném, hogy a föld-reform végrehajtása során elkövetett törvényszegések zömmel abból a tényből fakadtak, hogy a kisgazdapárt által keresztül-vitt, aránylag magas, kétszáz holdas határ, amit a parasztbirtokokra, magyarul a nagygazda birtokokra megállapítottak, a magyar szegényparasztság, földigénylő parasztság túlnyomó részének a véleménye szerint túlságosan magas volt.

A 33. oldal negyedik bekezdésében érdemes volna megjegyezni, hogy a német kitelepítés lebonyolítása magyar részről lényegesen gondosabban és előkészítettebb módon történt, mint Csehszlovákiában és Lengyelországban.

A 34. oldal kilencedik sorában kezdődő mondat annyiban pontatlan, hogy Nagy Ferenc nem előbb mondott le, és aztán nem tért vissza, hanem nem tért vissza azért, mert fenyegetőnek érezte a maga számára a helyzetet, és azután mondott le.¹⁹

Ugyancsak a 34. oldal legalján le kellene szögezni, illetőleg előbbre kellene hozni a gazdasági újjáépítés első lépéseit. A bányák, bankok és a nehézipar államosítása 1946-ban,²⁰ bár kommunista kezdeményezésre, de az egész koalíció megegyezése alapján történt, továbbá a valuta stabilizálása és az infláció megállítása szintén a koalíció pozitív cselekedetei között sorolható fel. Ugyanide tartozik az első hároméves terv is. Sajátosan kommunista terveknek a keresztülvitele 1948-ban kezdődött.

¹⁹ Nagy Ferenc miniszterelnök kommunista nyomásra 1947. június 1-jén mondott le tisztségéről Svájcban, ahol szabadságát töltötte.

²⁰ A bányákat és a nagyüzemeket 1946-ban, a bankokat 1947-ben államosították.

Ugyancsak téves a 35. oldalnak az az állítása, hogy 1947. őszen államosították a bankokat. A bankokat az előzőleg említett bányákkal és a nehéziparral egyszerre államosították.

A 36. oldal első bekezdésének második mondatában nem merném azt mondani, hogy a Horthy-korszakban Magyarországon parlamenti demokrácia volt. Csak annyit mondanék, hogy parlamentarizmus volt ugyan, de autoritárius módszerekkel vezetett parlamentarizmus, mely egyben világossá teszi, hogy nem volt demokrácia, hogy miért nem, az az alábbiakból világosan kiderül. Ugyanennek az oldalnak a második bekezdésének közepén hozzátenném még, hogy a felsőházban az államfő által kinevezett személyek is helyet foglaltak. Ugyanennek a bekezdésnek a végén kevésnek találom azt a megjegyzést, hogy a felsőház néha egyenesen reakcionárius volt, mert nyugodtan lehet azt mondani, hogy egyszerűen reakcionárius volt. A harmadik bekezdésnek azon a pontján, ahol közepe táján megállapítja a könyv, hogy a negyed évszázad alatt a választási módszerek eredményeképpen a hatalom ugyanannak a pártnak a kezében maradt; ezt pontosabban úgy fejezném ki, hogy ezek a választási módszerek fokozatosan átjátszották a hatalom súlypontját a parlamentről az államfő kezébe, mert akit az államfő kedve szerint kinevezett miniszterelnököknek, annak megvolt a lehetősége arra, hogy ezekkel a választási módszerekkel a parlamenti többséget megszerezze, és olyan pártot szervezzen ebből a célból, amelyet akar. A harmincas években már majdnem mindig ez történt, s innen van a kormánypárt elnevezésének a gyakori változása is.

A 37. oldal első bekezdésének végén hozzátenném, hogy az 1939-es választások ugyan titkosan folytak országszerte, azonban vidéken, ahol nyílt szavazáshoz szoktak, az volt a közvélemény, hogy továbbra is módjában van a kormánynak megtudnia, hogy ki hová szavazott. Ez elég lényeges tényező volt a választások eredménye tekintetében.

A 37. oldalon alulról a tizedik sorban van utalás a magyar kormánykörök területi revízióra irányuló politikájára. Itt hozzá lehetne tenni azt, hogy a hivatalos követelés a területek etnikai

alapon való korrekciója volt, azonban az egész Horthy-Magyarország kormányzata egész idő alatt soha nem adta fel a teljes történeti Magyarország helyreállításának a vágyképét, és ez a vágykép súlyosan hozzájárult ahhoz a politikához, amely Magyarországot végül is a hitlerizmus járszalagjára fűzte.

A 38. oldal legfelső sorában a szelíd kényszer kifejezést túl szelídnek találom a Horthy-korszak politikai módszereinek jellemzésére. Szelíd kényszer helyett inkább azt mondanám, hogy ha lehetett, indirekt nyomást alkalmazott, de hozzátenném, hogy ha a rendszer bármely ponton komolyan veszélyeztetve érezte magát, elsősorban a munkásmozgalommal és a szegény-paraszti mozgolódásokkal szemben, akkor azonnal a nyílt rendőri és csendőri fellépéshez folyamodott.

A 38. oldal második bekezdésének hetedik sorában Keresztes-Fischer Ferenc jellemzéséhez hozzátenném, hogy jobb és bal felé egyaránt kemény volt, de a kommunistákkal szemben a legkeményebb.

A 39. oldal harmadik bekezdésének az első felében foglaltakra nézve tulajdonképpen saját, bár nem egyedülálló különvéleményt jelentem be Szekfű Gyula személyiségével, történeti működésével és különösen a *Három nemzedék* című művével kapcsolatban. Ez a *Három nemzedék*, úgy, ahogy 1920-ban megjelent, az ellenforradalmi korszak torz és zsákutcába vivő egész politikai közszellemének ideológiai igazolása volt, Kosuth és Deák szerepének ennek megfelelő eltorzításával és a liberalizmus ideáljának groteszk és rengeteg eszmei csúsztatás útján végzett befekettítésével. Ennek a műnek az 1930-as években való újrakiadása²¹ a mindig mindenhez alkalmazkodni próbáló Szekfű részéről egy olyan kísérlet volt, hogy a harmincas években kezdődő reformhangulatot lehetőleg egy legitimista restauráció szekerébe fogja be. Amit ott az ellenforradalmi rendszer utánzó és neobarokk jellegéről ír, azt előtte megírták

már Szabó Dezső és Németh László, nagyobb átütő erővel és kevesebb óvatossággal.

A 40. oldal legelső bekezdésében az első mondatban nem mondanám azt, hogy a középnemesség osztályöntudata volt pozitív hatású a múlt század első felében. Nem az osztályöntudat volt pozitív hatású, hanem az, hogy ennek a középnemességnek volt egy ragyogó értelmiségi rétege, amelyik ezen az osztályöntudaton túltette magát. Ezt a ragyogó értelmiséget a szabadságharc bukása megtizedelte, és bár a kiegyezésben és utána még jelentős szerepe volt, a század második felében nem ezeknek az örökösei vették át a magyar közélet vezető szerepét, hanem – az arisztokrácia mellett – az a birtokát veszített középnemesség, mely ekkor festette át magát értelmiséggé, és amelyik a Petőfi-féle nem írok, nem olvasok örököse volt. Mindezek a felismerések a 20. század véleményem szerint legjelesebb magyar történetésztől, Hajnal Istvántól származnak, akinek nemzetközi jelentőségű gondolatmenetei vannak az értelmiség és a szakszerűség társadalom- és kultúraformáló jelentőségéről, és aki rámutat arra, hogy a 17. századtól kezdve kialakul Magyarországon egy köznemesi értelmiség, és ennek a köznemesi értelmiségnek a jelentős teljesítményeit szokták egyszerűen a köznemesség javára írni.

A 41. oldal második bekezdésének elején szereplő David Mitrant²² én amerikainak tudtam. Hiteles az, hogy ő román?

Ami a 43. oldal második bekezdésének tartalmát illeti, arra nézve ugyanazt mondom, amit már előbb mondtam Szekfű Gyuláról: ahogy ő kritizálta a fennálló rendet, azt egyáltalán nem lehet élesnek nevezni, és messze nem érte el akár Németh László, akár a népiek, akár a távolabbi baloldal kritikájának élességét. Amit pedig Szekfű Gyula a második világháború után a két háború közötti időről írt,²³ az szánalmas teljesítmény.

²² Mitrán, helyesen Mitrany, David (1888–1975): amerikai történész, egyetemi tanár

²³ Szekfű Gyula: *Forradalom után* (1947)

²¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934)

Szokott alkalmazkodóképességével hanyatt-homlok igazodott a láthatáron kirajzolódó új politikai hatalom irányában, és eszébe sem jutott, hogy egy pillanatig is valamire is értékelje a harmadik alternatívát, a radikálisan demokratikus parlamenti demokráciát, amelynek jegyében Magyarországon 1945 és 48 között olyan eleven és élénk politikai és szellemi tevékenység volt. Annál kevésbé értékelhette ezt, mert hiszen ez éppen az októberizmusnak az árnyékát idézte fel számára, amelyet ő sokkal élesebben és sokkal szenvedélyesebben utasított el, mint a kommunizmust.

A 43. oldal legalján azt az állítást, hogy abban az időben a magyar társadalombiztosítás mintaszerű volt, kereken tagadnám. A magyar társadalombiztosításnak először is az összegei európai viszonylatban elég alacsonyak voltak; osztályok szerint tagolt társadalombiztosítás volt, magas szintű úri ellátással a köztisztviselők, közepes ellátással a magántisztviselők és gyenge, tömegeknek való ellátással a munkásság számára, és semmiféle társadalombiztosítással sem a mezőgazdasági munkásság számára. Csupán annyit lehet megállapítani, hogy Magyarországon, mint általában Közép-Európa politikailag elmaradt rendőrállamaiban, elsősorban már a hohenzollerni Németországban is, a társadalombiztosítás korábban kezdődött, mint a nagykapitalizmus fellegráit jelentő országokban.

A 44. oldal második bekezdésének legalján azt az állítást megkérdőjelezném, hogy a Horthy-rendszer nem volt diktatúra. Azt mondanám inkább, hogy a Horthy-rendszer oligarchikus jellegű palástolt diktatúra volt. Úgy helytállana a mondat, ha azt mondanánk, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta diktatúra.

A 49. oldal legelején az az állítás, hogy a csehszlovák földreform csaknem kizárólag a cseheket és szlovákokat részesítette előnyben, megkérdőjelezendő. Én csak annyit tudok, hogy a visszacsatolás idején a magyar hatóságok a csehszlovák földreform által földhöz juttatott magyar parasztoktól fokozatosan visszavették a földet, először bérletekké alakították, azután

a bérleteket a földbirtokosok szabadon fölmondták. A Horthy-rendszer történetének ez az egyik legsötétebb pontja. A csehszlovák uralom sötét korszaka viszont a második világháború után kezdődik.

Az 50. oldal legalján és az ugyanazon az oldalon levő 44. jegyzetben az a megjegyzés, hogy a magyar nagybirtok tekintélyes része zsidó bérlok kezében volt, majd az a hozzátétel, hogy el kell ismerni, hogy ezek a zsidó bérlok jól gazdálkodtak, bizonyos olyan gondolatot látszik elárulni, és ezt érzékeny fülűk azonnal észreveszik, hogy baj volt ugyan; hogy zsidó bérlok kezében volt a nagybirtok, de el kell ismerni, hogy ezek jól gazdálkodtak. Én a népi mozgalom paraszti tagjaitól ismerem ennek az egész kérdésnek a nép oldaláról való aspektusát, amelyik úgy szól, hogy egészében mindegy, ki gazdálkodik, maga a nagybirtokos vagy a zsidó bérlo. A zsidó, vagyis kapitalista bérlo egyrészt valamivel emberségesebben bánik az alkalmazottaival, másrészt alaposabban és körültekintőbben ki is zsákmányolja őket. A baj nem az volt, hogy a nagybirtokos zsidó bérlonek adta bérbe a nagybirtokát, hanem az, hogy nagybérlonek adta bérbe. A kisbérlettel valamit segített volna a parasztokon.

Az 52. oldalon a következő oldalra is átnyúló harmadik bekezdés gondolatmenete kissé zavaró. Az történettudományi szempontból áll, hogy a magyar feudalizmus a középkorban nem volt teljesen azonos a nyugat-európai feudalizmussal, voltak különbségek, amiket lehetett vagy egyik fél, vagy másik fél részére pozitíve vagy negatíve értékelni, de ennek túl sok jelentősége nincs a 19. és 20. században, amikor a feudalizmus kortárs időpontra alkalmazva egyértelműen pejoratív kifejezést jelentett, amely lényegében a nagybirtokos főnemesség vagy nem főnemesség politikai és gazdasági túlhatalmát jelentette; ebben az értelemben Magyarország a 20. század közepéig egyértelműen feudális ország volt. Ebből a szempontból nem túl világos a Vámbérytől²⁴ idézett passzus sem. Lényegileg ezt fe-

²⁴ Vámbéry Rusztem (1872–1948): ügyvéd, büntetőjogász, 1903-tól a bu-

jezi ki a gondolatmenetet folytató következő bekezdés az 53. oldalon, amely ugyanezt mondja nagyon helyesen, de az előző bekezdéssel összevetve az egész gondolatmenet valamiképpen nem elég világos.

Az 57. oldal második bekezdésében a parasztság élelmezési viszonyaival kapcsolatban érdemes volna az erről elsőre nagy visszhangot keltett, meghökkentő Szabó Zoltán-mű: *A tardi helyzet* idézése, amelyről a 114. és 121. oldalon is van szó.

A 63. oldal első bekezdéséből úgy tűnik ki, mintha Erdei Ferenc valóban teljesen absztrakt utópisztikus tervet vázolna fel arról a parasztságról, amelyik városban lakik, és falura vagy vidékre jár ki dolgozni. Erdei Ferenc egyáltalán nem ilyen utópiát állított fel, hanem felvázolta a magyar alföldi tanyás városoknak a társadalmi és gazdasági berendezkedését, aminek nem mindenütt érvényesülő, de mindenütt érvényesülni próbáló tendenciája az volt, hogy az emberek gyermekkorukban, öregkorukban és ünnepnapokon bent élnek a városi házukban, ezzel szemben felnőtt, munkabíró korukban a dolgozó hétköznapokon kint élnek a tanyai lakóhelyen. Ez egy kettős lakóhelyrendszer, aminek Magyarországon a régi nomád korszakra visszanyúló nagy hagyományai vannak, és Erdei eredeti gondolata az volt, hogy ebben a rendszerben fölismerte egy agrár urbanizmus lehetséges csíráját. Ez nem absztrakt utópia volt, úgyhogy ezt a szót, úgy is, mint ennek az egész elgondolásnak az egyik legszenvedélyesebb híve és munkatársa, vissza kell utasítanom. Minden harag nélkül persze.

dapesti egyetemen a büntetőjog tanára. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja. Az ellenforradalom hatalomra jutása után megfosztották katedrájától; 1922-től ügyvéd Budapesten. Politikai perekben (népbiztosper, Rákosi-per) védőügyvéd. 1926-tól 1938-ig a polgári radikális *Századunk* szerkesztője. 1938-ban a nácizmus elől, Londont érintve, az Egyesült Államokba emigrált. 1947 szeptemberétől 1948 májusáig Magyarország washingtoni követe. Fontosabb munkái: *Büntetőjog* I–II. (1913), *A bünvédi perrendtartás tankönyve* (1916), *Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák* (1931), *Háború és jog* (1933), *A háborútól a békéig* (1938)

A 64. oldal második bekezdésében foglalt, arra az állításra nézve, hogy a magyar társadalombiztosítás haladó volt, utalok a 43. oldalon ugyanerről már mondottakra.

A 66. oldal legelején Darányi Ignác²⁵ említésével kapcsolatban le kell szögezmem, hogy ezt a nevet parasztpárti nem említheti anélkül, hogy meg ne mondja, hogy ez volt az a miniszter, aki keresztülvitte azt a híres 1907. évi cselédtörvényt, az ún. „derestörvényt”, mely szerint a földbirtokos testileg is fenýítheti alkalmazottait. Itt tehát legfeljebb úgy említeném, hogy ez a miniszter, aki különösebben haladónak vagy népbarátnak nem mondható; még a saját mérsékelt telepítési javaslatait sem tudta a nagybirtok ellenállásával szemben keresztülvinni.

A 66. oldal legalján a második jegyzet utal a románoknak a magyar nagybirtok terhére való erdélyi, már az első világháború előtt folyó térfoglalására. Megjegyezném, hogy ezzel kapcsolatosan a magyar nemzeti érzésű úri vezető réteg egyik legostobább tévképzete az, hogy a magyar etnikumnak a románok javára való térvésztese, amelyik döntően valamikor a 12. század és a 17. század között zajlott le, valamiképpen jelentős hányadban ennek a nagybirtok-parcellázásnak a románok részéről való kihasználásából ered. Valójában a magyar nagybirtok ott került román kézre, ahol az az egész vidék már rég román lett. Többek között a magyar nagybirtok telepítéspolitikájának a jóvoltából is. Ahol volt magyar paraszti lakosság, ott természetesen a románok nem terjeszkedtek. Magyar szempontból siránkozni legfeljebb azon lehet, hogy a magyarok a maguk részéről nem tudták ezeket a parcellázásokat a maguk vidékén olyan szervezeten kihasználni a saját államhatalmuk idején, mint a románok. Csak a magyar vezető osztályok szűklátókörűsége képzelhette komolyan azt, hogy a 20. században, a tömeges és tömegmozgalmak korában magyar nagybirtokosok-

²⁵ Darányi Ignác (1849–1927): agrárpolitikus, 1895. november 2-től 1903. november 3-ig, majd 1906. április 8-tól 1910. január 17-ig földművelésügyi miniszter

nak nemzetiségi vidékeken való megmaradása a magyar állam és a magyar nemzet fennmaradása számára komoly és tartós jelentőséggel bírhatott volna, és birtokaik román parasztok kezére való jutása a rég elromlott erőviszonyokon lényegesen rontott volna.

A 74. oldal legelső bekezdésében foglaltakhoz képest érdekes adalék, ami egyben megerősíti a könyvnek azt a feltevését, hogy a halálos golyót Zsilinszky Gábor²⁶ adta le, az a tény, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre soha a halálos golyóról senkinek semmit sem szólt, de élete végéig halálos haragban volt a testvérével, s bizonyos fokig kötelességének érezte Áchim²⁷ politikai szerepének folytatását.

A 74. oldal második bekezdésével kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy Áchim András halála után a magyar paraszt-ság elismert vezetőjeként, egészen a húszas évek közepéig Nagy- atádi Szabó István szerepelt, aki Áchim Andrásnál sokkalta színtelenebb egyéniség volt: ugyan az októberi forradalomkor már szerepet vállalt, de 1919-től politikai radikalizmusát teljességgel feladta, és kiscgazdapártját engedte megszeli- díteni, amely aztán az ő halála után teljes jelentéktelenségbe süllyedt.

²⁶ Zsilinszky Gábor (1888–1953): vegyészmérnök, vezérigazgató. Bajcsy-Zsilinszky Endre testvéröccse. A két Zsilinszky fivér és Áchim L. András között támadt vita során, 1911. május 14-én ő lötte le a parasztpolitikust. Bátyjától eltérően politikával nem foglalkozott, a gazdasági életben helyezkedett el. 1920-tól a Stádium Sajtó Vállalat vezérigazgatója. 1934-től a Nitrokémia Ipartelepek és a Péti Nitrogénművek Rt. vezérigazgatója, 1940-től alelnöke. Betöltötte a Gyáriparosok Országos Szövetsége alelnöki tisztét is. 1944-ben Németországba menekült, majd kivándorolt Brazíliába. – Az Áchim-gyilkosságra I. Domokos József: *Két per egy kötetben* (Tények és tanúk) 1978.

²⁷ Áchim L. András (1871–1911): parasztpolitikus, képviselő. 1904-ben csatlakozott a Mezőfi Vilmos vezette Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz, amelynek programjával 1905-ben képviselővé választották. Mezőfivel szakítva, 1906-ban megalakította a Magyarországi Független Szocialista Pártot. 1906 májusában ismét képviselő lett, de mandátumát a Kúria megsemmisítette. 1910-től ismét képviselő.

A 76. oldal második bekezdésének vége felé érdemes volna megjegyezni, hogy Pikler Gyula²⁸ 1906. évi elnökké választása egyben válságot és kettészakadást jelentett a társaság életében, amennyiben a társaság konzervatívabb tagjai ekkor váltak ki.

A 77. oldal első bekezdésének utolsó mondatával kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy Braun Róbert²⁹ munkái hatottak a falukutatókra, elsősorban Erdei Ferenc-re. Lehetne ugyanezt a 77. oldal utolsó mondatával kapcsolatban megemlíteni vagy mind a két passzust, valamint az oldal alján lévő 23. jegyzetet valamiféle egységesebb szövegben egyesíteni.

A 85. oldal második bekezdésének vége felé a *Magyar Kultúra*³⁰ nevű újság pontos helyét érdemes lett volna világosabban meghatározni; igaz, hogy hivatalosan támogatott újság volt ez is, de pontosabban úgy definiálhatnánk, hogy hivatalosan támogatott, de ugyanakkor a hivatalos egyházi állásponttól időnként harciasan elrugaszzkodó álláspontokat képviselt. Főleg éles álláspontokat képviselt mind a többi felekezettel, mind a baloldallal szemben; legfőbb munkatársai jezsuiták voltak.

A 91. oldal harmadik bekezdésének negyedik mondatában és a 93. oldal első bekezdésének közepe táján Szabó Dezső ellen emelt fasiszta vádat érdemes volna pontosabban megfor-

²⁸ Pikler Gyula (1864–1937): jogtudós, szociológus, pszichológus – 1903-tól 1919-ig egyetemi tanár a budapesti tudományegyetemen; 1920-ban nyugdíjazták. A Társadalomtudományi Társaság alapító tagja, 1901-től alelnöke, 1906-tól 1919-ig elnöke. – Fontosabb munkái: *A büntetőjog bölcselete* (1892), *Bevezető a jogbölcséletbe* (1892), *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* (1897), *A lélektan alapelvei: az élmény megmaradása és ellentétessége* (1909)

²⁹ Braun Róbert (1879–1937): tanár, könyvtáros, társadalomtudós. 1911-től a Fővárosi Könyvtár munkatársa, 1918–19-ben igazgatója. Később lektorként dolgozott. *A Huszadik Század* rendszeres cikkírója volt. A szociográfia hazai úttörői közé tartozott. – Főbb művei: *Henry George és a földjáraadéka* (1907), *Lippa és Sansepolcro* (1908), *A falu lélektana* (1913), *Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés* (1919), *Régi és új milliommások Amerikában* (1920)

³⁰ *Magyar Kultúra*: katolikus konzervatív folyóirat, 1913-ban indult, 1944-ben szűnt meg. Szerkesztői Bangha Béla, Czapi Gyula és Nyisztor Zoltán voltak.

mulázni, helyére tenni. Világosan megmondani, hogy Szabó Dezsőnek mind a parasztság kérdésében elfoglalt álláspontjai, mind pedig magyar patrióta-álláspontjai mérhetetlen és teljességgel mértéktelen romantikával voltak terhelve, ugyanakkor leszögezni, hogy a fasiszmból nem volt benne sem hatalomkultusz, sem diktátorkultusz, sem erőszakcultusz. Fasisztává való bélyegzésében legfőbb szerepe annak volt, hogy helyenként a maga mértéktelen módján támadta a zsidókat, elsősorban a zsidó nagytőkét, de annak zsidó jellegét soha el nem felejtve és majdnem mindig a magyarországi beolvadt vagy beolvadni akaró és ugyancsak jelentős hatalmi pozíciókat elfoglaló német kisebbséggel együtt. A könyv helyesen mutat rá arra, hogy Szabó Dezső tanítványi köre kilencven százalékban haladó reformer- vagy szocialista forradalmárcsoportokban oszlott szét, de a teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a népi mozgalom egy részében, főleg annak értelmiségi szárnyán tovább élt bizonyos szelidebb és civilizáltabb formák között Szabó Dezső kétfelé hadakozó, mindkét jelentős magyarországi beolvadt kisebbséggel: zsidósággal és svábsággal egyaránt szemben álló beállítása.

A 93. oldal harmadik bekezdésében túlzottnak tartom Bartóknak és Kodálynak a népi mozgalomtól való ilyen fokú distanciálását. Elég annyit megmondani, hogy semmiféle határozott körvonalú politikai és társadalmi mozgalomban nem vettek részt. Ezzel szemben részt vettek a Márciusi Front 1937. november 13-i hangversenyén, és aláírták a népi írók javára szóló kezgyelmi kérvényeket. Úgyhogy nyugodtan mondhatjuk, hogy nézeteik oly mértékben közel állottak a népi mozgalom állásfoglalásaihoz úgyszólván minden kérdésben, hogy bizonyosak lehetünk abban, ha bármi arra kényszerítette volna őket, hogy ilyen irányban állást foglaljanak, akkor valamilyen formában ide csatlakoztak volna. Nem véletlen, hogy 1956-ban Farkas Ferenc³¹ Kodály Zoltánt államfőnek javasolta.³²

³¹ Farkas Ferenc: Lásd a jegyzetet a 113. oldalon.

³² *Magyar Nemzet*, 1956. november 2.

A 94. oldal második bekezdésének végével kapcsolatban fölvetem a kérdést, hogy nem fordul-e elő Veres Péter műveiben Sztambulinszkivel³³ és Vitossal³⁴ együtt Radics³⁵ neve is? Hogy Maniu³⁶ neve nem fordul elő, azt elég valószínűnek tar-

³³ Sztambulinszki – helyesen: Sztambolijszki, Alekszandar (1879–1923): bolgár politikus. 1902-től a Bolgár Népi Földműves Szövetség egyik vezetője, 1908-tól képviselő. 1915-ben letartóztatták, mert bírálta Ferdinánd király és a kormány németbarát politikáját. 1918 szeptemberében kiszabadult, és részt vett az antimonarchista katonai felkelésben. Az 1919. augusztusi választások után miniszterelnök (1919–1923). Az 1923. június 9-i puccs után meggyilkolták.

³⁴ Witos, Wincenty (1874–1945): lengyel politikus, publicista. A 19. század kilencvenes éveiben kapcsolódott be a lengyel népi mozgalomba. 1908-tól 1918-ig a galíciai szejm, 1911-től az osztrák birodalmi parlament tagja. 1913-ban egyik alapítója és alelnöke, 1918-tól 1931-ig elnöke az egységes parasztpártból kiváló Piaszt nevű lengyel parasztpártnak. Az önálló lengyel állam megalakulását követően 1920–21-ben, 1923-ban és 1926 májusában miniszterelnök. Pilsudski tábornok katonai államcsínye (1926. május) után ellenzékbe vonult; pártjával részt vett a parlamenti „balközép” frontban. 1930-ban ezért bebörtönözték, majd emigrálni kényszerült. 1933-tól a német megszállásig, 1939 márciusáig Prágában élt, akkor visszatér Lengyelországba. 1931-től 1939-ig a Piaszt és más kisebb parasztpártokból alakult Néppárt elnöke. 1939 őszén a német megszálló csapatok letartóztatták, és egy év börtön után a felszabadulásig rendőri felügyelet alatt áll. A felszabadulás után haláláig a Lengyel Néppárt (PSL) elnöke; 1945 júniusában a parlament alelnökévé választották, de tisztét betegsége miatt nem tudta ellátni.

³⁵ Radić, Stjepan (1871–1928): horvát, jugoszláv politikus, publicista. 1904-ben bátyjával, Ante Radićsal megalakította a Horvát Parasztpártot, amely az 1910-es választáskor 9 mandátumot szerzett. 1911–12-ben a magyar hatóságok bebörtönözték. 1918–19-ben önrendelkezési jogot követelt Horvátország számára és szövetséget Szerbiával, valamint Montenegróval. A szerbekkel való ellentéték miatt 1919–20-ban börtönbe került. Pártjával ellenzékbe vonult. 1923–24-ben látogatást tett Londonban és Bécsben, Moszkvában pedig csatlakozott a Paraszti Internacionáléhoz. 1926-ban a Pašić-kormányban közoktatásügyi miniszter, azonban rövidesen le kellett mondania. Átvette az ellenzék vezetését. 1928. június 20-án merényletet követtek el ellene a parlamentben, s augusztus 8-án meghalt.

³⁶ Maniu, Iuliu (1878–1955): román államférfi, miniszterelnök. 1906-tól 1910-ig parlamenti képviselő Budapesten; az Erdélyi Román Nemzeti Párt

tom. A Maniu-féle parasztpárti irányvonallal tudomásom szerint leginkább Kovács Imre haladt együtt, legalábbis úgy emlékszem, hogy a Nemzeti Parasztpárt elnevezését ő javasolta és vitte keresztül, bizonyos fokig a radikálisabb népieknek, Erdei Ferencnek és talán Veres Péternek némi kételkedése ellenére. Zárójelben megjegyzem, hogy később, mikor 1945 után ezek a pártok hatalomra jutottak, teljességgel világossá vált, hogy a Román Nemzeti Parasztpártnak³⁷ Magyarországon nem a Nemzeti Parasztpárt, hanem a kisgazdapárt felel meg.

s a román nemzeti mozgalom vezetője, amely Erdély Romániához való csatlakozását kívánta. 1919-től 1939-ig képviselő Bukarestben. 1926-ban a Nemzeti Parasztpárt megalapítója, 1926-tól 1933-ig, illetve 1937-től 1947-ig elnöke. 1928–30-ban és 1932–33-ban miniszterelnök. A II. világháború alatt az Antonescu marsallal szemben álló nyugati orientációjú ellenzék egyik vezetője. 1947-ben életfogytiglani börtönre ítélték.

³⁷ Román Nemzeti Parasztpárt (RNP): 1926 októberében jött létre, a Maniu vezette Erdélyi Román Nemzeti Parasztpárt és Ion Mihalache Parasztpártja egyesülésével. Társadalmi bázisát a falusi módosabb parasztság és a városi kis- és középpolgárság alkotta. Programjában demokratikus reformok bevezetését ígérte. Az 1928-as választások megnyerésével (77,76%-ot kapott) a párt egyedül alakított kormányt Maniu elnöklétével. Megszüntette az évek óta tartó rendkívüli állapotot, visszaállította a régi közigazgatást, a földosztás korrekcióját és nemzeti törvény megalkotását ígérte; megnyitotta a kapukat a külföldi tőke előtt. Hasonló politikát folytatott második kormányalakításakor is, nagyobb figyelmet szentelve az ország gazdasági érdekei védelmének. Keményen fellépett a munkásmozgalom ellen. Külpolitikai téren a parasztpárti kormányzat hozzájárult a kisantant feltámasztásához; megújította a barátsági szerződést Lengyelországgal; szorosabbra fűzte kapcsolatait a balkáni országokkal. A gazdasági válság idején a párt meggyengült, több csoport kilépett, és önálló pártot alapított; Grigore Iunian létrehozta a baloldali Radikális Parasztpártot (1932), Alexandru Vaida-Voevod megszervezte a jobboldali jellegű Romániai Frontot (1935). Az RNP a harmincas évek második felében szembefordult II. Károly és az udvar diktatórikus törekvéseivel; kiállt a polgári demokrácia mellett; kereste az együttműködést a demokratikus erőkkel. A királyi diktatúra bevezetése után (1938. február 10.) a pártot – más pártokkal együtt – feloszlatták; illegálisan folytatta a küzdelmet II. Károly antidemokratikus intézkedései ellen. Bár kezdetben támogatta Ion Antonescu tábornok hatalomra kerülését (1940. szeptember 6.), később

A 96. oldalon a második bekezdés közepén helytálló az az állítás, hogy a magyar népiek nem igyekeztek a parasztság körében valódi izgatást kifejezni (nem nevezem annak azt, amit a hatóságok annak nyilvánítottak), és illegális konspiratív és terrorista tevékenységtől tartózkodtak. De azt, hogy a forradalom gondolatával „nem játszottak”, s ezt a gondolatot teljesen elutasították volna, egyikükről sem merném állítani. A népi mozgalom elképzeléseiben és frazeológiájában Dózsa mindig nemzeti hősként szerepelt, és két jelentős író: Sárközi György³⁸ és Illyés Gyula írt drámát Dózsáról,³⁹ Féja Géza pedig tanulmányt 1939-ben.⁴⁰

A 103. oldal egész folyamán az urbánusok és a népiek elentétével kapcsolatban valami módon fel kellene használni vagy jó lenne felhasználni azt, amit a bevezető részben az antiszemitizmusnak a népiek ellen emelt vádjáról mondtam. Az urbánusok által vallott szigorú humanizmus helyesen ítélte el a zsidó nagytőke zsidó jellegének kihangsúlyozását, valamint a zsidósággal mint egésszel szemben alkalmazott kritikai magatartást, amit a népiek egy bizonyos része magáévá tett. József Attilát, a *Ki a faluba* c. röpirat szerzőjét ez a szigorú humanizmus vitte az urbánusok táborába, nem valami proletárt, polgárt összefogó városi szolidaritás. Urbánusok tábora alatt értve ezúttal azt, hogy Ignotus Pállal együtt szerkesztette a *Szép Szó*⁴¹ című

szembekerült vele; helytelenítette a szovjetellenes háborúban való részvételt; kifogásolta a német csapatok beengedését az országba; tiltakozott a Vaskardák fasiszta-terrorista akciói ellen. Az Erdélyre vonatkozó második bécsi döntést nem fogadta el. Tevékeny szerepet játszott az 1944. augusztus 23-i fordulat végrehajtásában, Románia háborúból kilépésében. A párt képviselői tisztséget vállaltak az első hónapok koalíciós kormányaiban, de a Petru Groza vezette kormány megalakulásával (1945. március 6.) a párt kiszorult a hatalomból. 1947. június 29-én feloszlatták.

³⁸ Sárközi György: *Dózsa*. Történelmi dráma 3 felvonásban és 6 képben (1939)

³⁹ Illyés Gyula: *Dózsa György*. Dráma (1956)

⁴⁰ Féja Géza: *Dózsa György* (1939)

⁴¹ *Szép Szó* (1936–1939): báró Hatvany Bertalan anyagi támogatásával

folyóiratot. A többi urbánus mind polgári, részben nagypolgári környezetből származott. Hozzá kell tennünk, hogy a népiek parasztkultusza már önmagában irritáló és gyanús volt az urbánusok számára, akik túlnyomó részben német vagy zsidó eredetű családokból származtak, és minden parasztkultusz mögött, sokszor teljesen alaptalanul, a nemzetből való kirekesztetésüket gyanították. Tulajdonképpen ez volt a tartalma és a lényege, ennél több nemigen lehetett a nacionalizmus vádjának, ami annál inkább irreális a népi mozgalom tagjaival szemben, mert a két háború közötti magyar nacionalizmus centrális jelenségétől, az irredenta agitációtól teljesen és tudatosan távol tartották magukat. Hozzá kell tennem, hogy a népiek egészükben az ország és a nemzet életbe vágó problémáit sokkal reálisabban és sokkal behatóbban érzékelték, mint az urbánusok, akik között voltak politikailag erősen elkötelezett és teljesen érdektelen személyek, de az egész paraszti világtól teljességgel távol álltak, amit viszont ellenkező irányban a népiekről egyáltalán nem lehet elmondani a városi világgal szemben. Mindez természetesen nem vonatkozik József Attilára, akinek az urbánusokhoz való kapcsolódását előbb már igyekeztünk megmagyarázni.

A 104. oldal hatodik sorában azt mondani a két világháború közti magyar ellenforradalmi rendszerről, hogy az sok antidemokratikus vonással rendelkezett, nagyon kevés. Nyugodtan mondhatjuk, hogy alapjaiban nem volt demokratikus. A könyvben másutt is előfordul az, hogy a parlamentarizmus bizonyos fokú meglétét egyben bizonyos fokú demokrácia tünetének jelzi. Ez így fogalmilag nem precíz, mert a parlamentarizmus nem szükségképpen demokratikus, lehet arisztokratikus vagy oligarchikus is. Hogy egy parlamentarizmus jobb, mint egy diktatúra, az áll, de nem jelent önmagában egy mérsékeltebb

1936-ban alapított szépirodalmi folyóirat. Fejtő Ferenc, Ignó Pál és József Attila szerkesztették, s a Cserépfalvi kiadó adta ki. József Attila halála után szerkesztőbizottság, majd Gáspár Zoltán (1910–1945) vette át a lap irányítását.

vagy félutas demokráciát. Azt a könyv másutt helyesen kifejti, hogy ez a rendszer nem volt fasiszta, de ezért nem szükséges akár csak kismértékben is demokratikusnak nyilvánítanunk.

A 104. oldal közepe tájt nem találok pontosnak azt az állítást, hogy a harmincas évek nyugtalan ifjúsága nem akart sem a jobb-, sem a baloldali pártokhoz csatlakozni. Ez a dolog nem ilyen egyszerű. Ez a nyugtalan ifjúság a harmincas évek közepéig messziről egységesnek látszó, kissé amorf, sokféle mozgalom között hanyódó tömegnek látszott. A harmincas évek elején, pontosan akkor, amikor a népi mozgalom kezdődött, ugyanakkor a hitlerizmus megjelenése választóvízként – hozzá kell tennem, teljesen egészségtelen választóvízként hatott, ez az egész ifjúság egészében egy sokkal egészségesebb reformmozgalom irányában indulhatott volna el – ez az ifjúság polarizálódott egy erőteljesen jobboldali részre, mely számbelileg több volt talán a baloldalinál (lehet, hogy csak hangosabb, az ifjúság többségét talán nem tette ki), és egy számbelileg kisebb, egyértelműen baloldali részre; s a népi mozgalom egészében a baloldali részhez számítandó. De az áll, hogy az akkor fennálló pártokban nemigen találta a helyét. Ezek a fennálló baloldali pártok többségükben megmerevedett, többé-kevésbé elaggott és eléggé steril képződmények voltak, minden tisztességes s tiszteletre méltó tradíciójuk ellenére is.

Fontosnak tartom azt tisztázni, miért hangsúlyozom a népi mozgalom baloldali jellegét. Tudom, hogy a jobboldal és a baloldal szembeállítására erősen lejáratott valami, de van egy eredeti értelme, amit ma is tisztán meg lehet fogalmazni: jobboldal minden erősen tradicionális, bizonyos fokú arisztokratizmusra hajló irányzat, baloldal minden radikális, a társadalmat racionálisan változtatni kívánó irányzat. A jobboldal mindig hajlott arra, hogy az emberi szenvedés bizonyos mennyiségébe belenyugodjon, a baloldal e tekintetben sokkal intranzigensebb és sokszor utópistább is volt, mint a jobboldal. Ezen a skálán a népi mozgalom egyértelműen a baloldalon foglalt helyet, amin nem is lehet csodálkozni a tradicionális magyar társadalmi

rendszer és értékrendszer mérhetetlen eltorzulásának és felemássá válásának körülményei között. Természetesen a tradíciótisztelő jobboldalnak nihilista, erőszakimádó szélsőjobboldallá válása vagy a baloldaliság fogalmának teljes feje tetejére állása, amely szélsőbaloldal alatt végsőleg a legteljesebb diktatúrát vagy a legteljesebb terrorizmust érti, olyan torzulások, amelyek mellett a baloldal–jobboldal szembeállításának az értelme megszűnik. De a szó klasszikus értelmében nem mondhatjuk, hogy ez a reformifjúság valahol a baloldaliság és a jobboldaliság között lebegett; azt lehet mondani, hogy egy olyan reformlehetőség megfogalmazását hordotta a méhében és ehhez legközelebb a népi mozgalom formájában jutott el, amelyik túlhaladja a hagyományos harci riadókat, főleg azt, amelyik kapitalizmus és kommunizmus közötti választásra szólít fel.

A 109. oldal második bekezdésének második sorában a folyóirat címe téves, nem többes számban, hanem egyes számban van: *Társadalomtudomány*. Hozzá kellene tenni, hogy a lap jó szakembereket gyűjtött maga köré, de alapbeállítása konzervatív, nemzeti irányú volt. A harmincas években óvatosan elkezdett reformkérdésekkel foglalkozni, viszont a szélsőjobboldali irányzatoktól távol tartotta magát.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésének első mondatához hozzá kell fűzni, hogy Dékány István⁴² kizárólag elméleti szociológiát űzött, erősen a német idealizmus szellemében.

A 111. oldal második bekezdésének legalján érdemes volna megjegyezni, hogy tulajdonképpen Szabó Zoltán *A tardi hely-*

zet című könyvével kezdődik a magyar közéletet és közgondolkodást felrázó falukutató művek sorozata. *A tardi helyzet*-ben a falusi gyerekek élelmezésére vonatkozó riasztó adatok döbentették meg leginkább az olvasókat.

A 112. oldal harmadik bekezdésének az elején a Bethlen Gábor Körrel⁴³ kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy ez eredetileg egy református jellegű ifjúsági egyesület volt, azonban később teljesen felekezeti különbség nélkül csoportosította maga körül a reformer hangulatú radikálisabb fiatalságot. Valamint érdemes volna azt is megjegyezni, hogy 1928-ban a tanyai agrársettlemment mozgalmat a 131. oldalon említett Hilscher Rezsőnek⁴⁴ egy Szegeden tartott előadása inspirálta, aki az angol mintájú, munkásnegyedekbe való kiszállásokból eredő settlemment-mozgalomról beszélt, amihez hasonlót Újpesten ők is próbáltak, nem baloldali szociális elgondolások alapján. A szegedi mozgalom pontos neve: Tanyai agrársettlemment mozgalom, mely kezdettől fogva radikális jellegű volt.

A 113. oldal második bekezdésének elejére vonatkozóan azt jegyezném meg, hogy a kollégiumot nemcsak azok alapították, akik a tanyai agrársettlemment mozgalomban részt vettek, mert emlékezetem szerint abban sem Radnóti Miklós, sem Hont Ferenc,⁴⁵ sem Erdei Ferenc nem vettek részt. A kollégiumi tagok

⁴³ A Bethlen Gábor Kör 1902-ben alakult Kolozsvárott; a trianoni békeszerződés után az egyetemmel együtt Szegedre került át. 1946-ig működött.

⁴⁴ Hilscher Rezső (1880–1957): jogász, szociálpolitikus. Az egyetem elvégzése után Újpest város tisztviselője, az Újpesti Főiskolai Szociális Telep munkatársa, majd a budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán egyetemi magántanár. Később a Szociálpolitikai Intézet egyik megszervezője, az intézet népvédelmi osztályának vezetője. 1944-től a Miskolci Jogakadémia tanára, 1949-től 1954-ig a pécsi tudományegyetem oktatója, tanszékvezető docens.

⁴⁵ Hont Ferenc (1907–1979): rendező, színháztörténész. Tagja a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. 1933-ban kezdeményezte a Szegedi Szabadtéri Játékok megrendezését. A harmincas évek elejétől illegális kommunista. 1937-től a Független Színpad társulatával, majd a Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete keretében antifasiszta kulturális műsorokat szervezett.

⁴² Dékány István (1886–1965): filozófus, szociológus, az MTA levelező tagja. 1920-ban a kolozsvári egyetemen történelemelméletet adott elő, 1922-ben a budapesti egyetemen a történetfilozófia magántanárává habilitálták; 1932-től egyetemi nyilvános rendkívüli tanár. Ő nyerte el a társadalomelméleti tanszékre kiírt pályázatot, amit Bibó István is megpályázott, ezért Dékány István 1942-től 1946-ig a társadalomelmélet tanára volt. Bibó István pályázatát lásd: *BIM* 10. 179–182. Dékány István főbb művei: *Bevezetés a társadalom lélektanába* (1923), *A társadalomfilozófia alapfogalmai* (1933), *A mai társadalom* (1943).

felsorolásából kimaradt az egyik leglelkesebb és legaktívabb tag: Reitzer Béla⁴⁶ jogász, szociológus és pedagógus, aki kezdeményező szerepet is vitt az alakulásban. 1944-ben a Don-kanyarban pusztult el. Egyébként a következő oldalon szerepel a neve. Az ezt követő szövegben az a zárójeles közlés, hogy Joó Tibor⁴⁷ dolgozta ki az agrársettlemment mozgalom ideológiai alapjait, kissé szokatlanul hangzik, mert Joó Tibor szellemtörténész filozófus volt, és emlékezetem szerint nem hatott eszeileg a társaságra. De nem tudom ezt cáfolni sem, főleg ha ez az állítás Buday Györgytől⁴⁸ vagy Ortutay Gyulától származik, mert ők bizonyosan jobban tudják. Azt én is tudom, hogy Joó Tibor Buday Györgynek igen jó, személyes barátja volt, tehát lehet, hogy valamilyen formában ott bábáskodott a mozgalom körül. Az a következő állítás, hogy én együtt dolgoztam volna a Művészeti Kollégiummal, nem áll meg. Tagjainak túlnyomó részével szoros vagy a legszorosabb személyes barátságban vagy nagyon jó viszonyban voltam, de azt nem igényelhetem, hogy én ott dolgoztam volna.

A 114. oldalon az ötödik sorban az agrársettlemment munkáira vonatkozóan én nem emlékszem, hogy abból valamilyen konkrét mű született-e, de ebben nem vagyok biztos. Ugyanezen az oldalon, a jegyzetben Erdei Ferenc két műve van fölsorolva, de bizonyos vagyok abban, hogy a Királyhegyesről szóló kismonográfia nem a Művészeti Kollégium kiadványai között,

A felszabadulás után 1949-ig a Színház- és Filmművészeti Főiskola igazgatója. 1949–52-ben a Népművelési Minisztérium osztályvezetője. 1952-től 1957-ig az Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957-től 1969-ig a Színház-tudományi Intézet igazgatója. Fő műve: *A cselekvés művészete* (1972).

⁴⁶ Reitzer Béla: Lásd a jegyzetet a 21. oldalon.

⁴⁷ Joó Tibor (1901–1945): történetfilozófus, könyvtáros. 1929-től 1933-ig a szegedi Egyetemi Könyvtárban dolgozott, majd az OSZK-ba került. 1939-től a budapesti tudományegyetem magántanára. Fontosabb munkái: *Bevezetés a szellemtörténetbe* (1935), *A magyar nemzeteszmé* (1939), *Magyar nacionalizmus* (1941).

⁴⁸ Buday György: Lásd a jegyzetet a 24. oldalon.

hanem a *Századunk* című folyóiratban jelent meg, amelyik a *Huszádik Század* utódja volt, polgári radikális irányzattal. A másik, *Egy parasztváros társadalmi szerkezete* című, Makóról szóló mű⁴⁹ sem a Kollégium kiadásában jelent meg, hanem az édesapám szerkesztette *Népünk és Nyelvünkben*.⁵⁰

A 119. oldal második bekezdésében Illyés Gyula *Puszták népe* című művével kapcsolatban meg kellene magyarázni a német olvasónak, hogy ez a pusztá egyáltalán nem az, amit a nyugati néző pusztának ismer. Nem az alföldi betyárok és csikósok lakta sík pusztá, hanem a nagybirtok önálló, minden falutól különálló béreslakóhelye. Ugyanezen az oldalon a harmadik bekezdésben tévútra vezetőnek találok azt a szinte dicsekvően hangzó fogalmazást, hogy a könyv nem tartalmaz nyílt vádat a nagybirtok ellen, és az oligarchikusan uralkodó nagybirtokosokat nem teszi pellengérré. A könyv csupán az indulati megfogalmazást és a formálisan vádemelő magatartást mellőzi, egyébként ennél súlyosabb vádat az egész falukutató irodalomban senki a nagybirtok ellen nem emelt. Éppen tárgyilagos, regisztráló hangneme által válik a legsúlyosabban kipellengérezővé.

A 120. oldal második bekezdésének elején a Veres Péterrel foglalkozó szöveget logikusabb volna az 1936-os Alföld parasztságáról szóló könyvvel kezdeni, mert ő nem a harminchetes *Számadás*-sal vált ismertté, hanem a harminchatos *Az Alföld parasztsága*-val. Többek között ez a könyv népszerűsítette Magyarországon a zsírosparaszt kifejezést, amelyik mindaddig érvényben volt, amíg a kulák, mint konkurens megjelölés, divatba nem jött egy időre.

⁴⁹ Erdei Ferenc: *Egy parasztváros társadalmi szerkezete*. I–II. *Népünk és Nyelvünk*. 1934. 89–100, 167–173, Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. (Adalékok Makó társadalmához.) Uo. 1935. 244–252. Erdei Ferenc: *Makó társadalomrajza* (1972.)

⁵⁰ *Népünk és Nyelvünk* (1929–1939): a szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi és nyelvészeti szakosztályának folyóirata. Id. Bibó István 1929 és 1933 között szerkesztette.

A 121. oldal második bekezdése tartalmazza Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című művének ismertetését. Ezzel kapcsolatban is elmondandóvá válik az, hogy tulajdonképpen ez volt az első közéletet és közgondolkodást megrázó szociográfia, úgyhogy érdemes volna talán még Illyés előtt említeni. Egyben érdemes volna ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy ettől kezdve a népi mozgalom szociográfiai műveivel szemben, legfőképpen Féja Géza *Viharsarok*-jával és Kovács Imre *Néma forradalma*-val szemben, de a többiekkel szemben is állandóan szőnyegen volt az a vád, hogy ezek újságírói demagóg művek, lényegében nem tudományos szociográfiák. Ezt hangoztatta pl. Rézler Gyula⁵¹ is (vö. a 130. oldalt), akivel én egy 1940 körül írt cikkben vitába is szálltam.⁵² Azután bírósági eljárások is zajlottak, de soha senki egyetlen adatukat ezeknek az állítólagos nem tudományos szociográfusoknak megcáfolni nem tudta, s a bíróság sem tudott okosabbat tenni, mint azt megállapítani, hogy a való-ságot tendenciózusan tálalják és csoportosítják. Valójában, ha eltekintünk az érdekeltség és ellenérdeklőség döntő tényezőjé-től, amely e vád mögött van, akkor ez a vád, ha valamennyire

⁵¹ Rézler Gyula (1911–2001): közgazdász, szociográfus, az empirikus munkásszociográfia és szociológia első hazai művelői közé tartozott. 1937–38-ban az Árelemző Bizottság előadója. 1938-tól a Miniszterelnökség gazdaságtanulmányi osztályának munkatársa. 1943-ban megszervezte a Magyar Ipari Munkatudományi Intézetet. 1945-től az Újjáépítési Minisztérium osztályvezetője. 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált. A Loyola Egyetem (Chicago) tanára, 1964-től 1969-ig ugyanitt az Ipari Kapcsolatok Intézetének igazgatója. Fontosabb munkái: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása* (1938), *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép* (Szerk. 1940), *Bevezetés a szociológiába* (1948)

⁵² Rézler említett tanulmánya: *A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedekben. Közgazdasági Szemle* 1941. 6. szám, Bibó István tanulmánya – Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában – 1940-ben, egy évvel korábban látott napvilágot a *Társadalomtudományban*. Rézler a maga cikkét – némileg átdolgozva – önálló kiadványban is megjelentette: *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben* (1943)

is komoly tudományos emberek hangoztatták, nem más, mint a Magyarországon elég mélyen begyökerezett német tudományos vaskalaposság terméke. Se Franciaországban, még kevésbé az angolszász világban ezt a vádat komolyan fölvetni nem lehet, hogy a hangvétel irodalmi vagy újságírói, ahelyett hogy „tudományos” lenne. Egyetlen kritérium érvényes, az igazság kritériuma, az pedig a falukutató írók és újságírók mellett szólt. Vö. a 125–130. oldallal kapcsolatban mondottakat.

A 123. oldal második bekezdésében nagyon lényeges volna közölni azt a tényt, hogy Féja Géza nemcsak a környéket Viharsarokká tevő agrárszocialista és parasztmozgalmakkal foglalkozott, hanem rendkívül részletesen, főleg Csongrád megyére vonatkoztatva a nagybirtok különböző visszaéléseivel, és a reakció hevessége többek között erre is vezethető vissza.

A 124. oldal második bekezdésében fontos volna azt is megemlíteni, hogy Szabó Zoltán művében, amire éppen a cím is utal, nagyon sok szó esik a színpompás népviselet túlburjánzászerű és egészségtelen társadalmi viszonyokat tükröző jelenségeiről is.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésével kapcsolatban Erdei Ferenc *Parasztok* című művéről el kellene mondani azt, hogy az nem egyszerűen tudományos szociográfia volt, hanem egyben egy nagyon éles, bár egyáltalán nem támadó vagy a kedélyeket az előbbiekhöz hasonlóan felrázó végkonklúzióra ment ki, amit lényegében abban foglalt össze Erdei, hogy parasztnak lenni immár nem lehet. A paraszti életformát mint a feudalizmus megkövült jelenségét elemezte, és az ennek a fenntartására irányuló mind jóhiszemű, mind rosszhiszemű törekvéseket hiábavalóknak és kártékonyaknak ítélte.

Ugyanezen oldal negyedik bekezdésével kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy a következő években nem a *Magyarország felfedezése* című sorozatban, de azokkal teljesen azonos külsővel ugyancsak az Athenaeum kiadásában megjelent Erdeinek három, egy sorozatot alkotó műve; *Magyar város*, *Magyar falu*, *Magyar tanya* címmel, ugyancsak a tudományos szociográfia szintjén. A *Magyar város* az alföldi tanyás paraszt-

városok szociográfiája volt, és ennek az egyik zárófejezetében fejtette ki Erdei azt a koncepcióját, hogy ezeknek a parasztvárosoknak a várost-tanyát egybekapcsoló két lakóhelyes szerkezete alkalmas társadalmi szerkezeti minta volna egy leendő agrárurbanizmusra alapozódó, városok körül szerveződő modern agrárszervezet kialakításához. Ez az, amire a mű 62–63. oldalán véleményem szerint tévesen megítélő utalás van.

A 125. oldal második bekezdésében mondottakra nézve utalok a 121. oldallal kapcsolatban mondottakra; nagyon felülvizsgálandónak érzem az itt látható gondolatmenetet.

Ugyanaz áll a 126. oldal harmadik bekezdésében foglaltakra. A magyar falukutatók legfőbb erőssége, és ez többet ér minden tudományos előképzettségnél, a tényeknek az ismerete volt, és pontosan ezeknek a tényeknek a jegyében joggal mutattak rá, elsősorban Erdei, hogy tökéletesen fölvertezt tudományos emberek hogyan voltak képesek teljesen félreérteni a magyar társadalomszerkezet egy sor alapvető tényét, pl. a tanyaszerkezetet.

A 128. oldal utolsó és a 129. oldal első bekezdésében foglaltak megerősítik az előbb mondottakat, többek között abban is, hogy rávilágítanak arra, mennyire töredékes, ezerféle és egységes rendszert nem alkotó, egységes módszerrel nem bíró volt mindaz, amit abban az időben nyugaton tudományos szociográfiának lehet nevezni. Megjegyzem, hogy az 55. jegyzetben említett Miklós Aldobonyi helyes neve Miklós Aldobolyi,⁵³ és utóbb egyetemi magántanár lett.

A 130. oldal második bekezdésében Rézler Gyula idézett gondolatmenetét igaztalannak, értelmetlennek és egyenesen cinikusnak tartom. (Vö. a 121., 128–129. oldal.) Lényegében nem tesz

⁵³ Aldobolyi Nagy Miklós (1911–1973): földrajztudós, hidrológus. Szegeden és Szamosújvárott volt tanár, 1942-ben habilitálták magántanárrá. 1945 és 1957 között Szegeden a Pedagógiai Főiskola földrajzi tanszékének a vezetője. 1957-ben a Szegedi Vízügyi Igazgatóságon dolgozott, innen az Országos Vízkutató és Fúró Vállalathoz (Budapest), majd a Vízkészletgazdálkodási Központba került.

mást, mint a tudomány fejcsóválásába takarva alátámasztja és táplálja azt az egyáltalán nem tudományos, hanem nagybirtokos- és hatalmi érdekektől támogatott rosszhiszemű vádat, hogy ezek a falukutatók a pesti aszfalton születtek, és üres óráikban szórakozásból mentek ki ilyen leleplező és uszító műveket írni. Ezek a falukutatók olyan emberek voltak, akik az életüket tették föl erre az ügyre, és ezért vállalták a konzekvenciákat is, amelyek nem is voltak olyan csekélyek. Kovács Imrének például az egyetemi pályája ment rá erre az állítólag unalomban, mellékfoglalkozásként űzött tevékenységre.

Éppen ezért nem értékelném ilyen pozitíven a 135. oldal harmadik bekezdésében Rézler Gyulának a falukutatásról írott műveit.⁵⁴ Ő a falukutatásnak nem szakértője, hanem inkább ellenlábasa volt.

A 138. oldalban foglaltakkal kapcsolatban megemlíteném Reitzer Bélának a munkások szabadidejéről szóló művét, ami a művek jegyzékében szerepel is.

A 139. oldal második bekezdésével kapcsolatban megjegyzném, hogy Németh László, miután a *Nyugattal* szakított, alkalmilag írt a *Társadalomtudományba*⁵⁵ és a *Napkeletbe*⁵⁶ is, amit tőle a *Nyugat* köreiből rossz néven is vettek, különösen a *Napkeletnek* az ellenforradalmi politikai irányzattal való kapcsolata miatt.

⁵⁴ Reitzer Béla–Rostás Ilona: Ezer munkás a szabadidőről. *Munkügyi Szemle*, 1940. 5. sz. 216–225.

⁵⁵ *Társadalomtudomány* (1921–1944): tudományos szakfolyóirat, 1926-ig a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomtudományi Szakosztályának, 1926-tól a Magyar Társadalomtudományi Társaságnak kiadványa. 1921–1925 között id. Bibó István szerkesztette. 1933-ban a nácizmus uralomra jutása után németellenessé vált, felkarolta és támogatta a hazai szociológiai és néprajzi kutatásokat. 1944-ben, a német megszállás idején betiltották.

⁵⁶ *Napkelet* (1923–1940): konzervatív irodalmi és művészeti folyóirat. Alapítója és kiadója a gróf Zichy Rafaelné (Pallavicini Edina) elnöklete alatt álló Magyar Irodalmi Társaság volt azzal a céllal, hogy tömörítve a konzervatív írókat, ellensúlyozza a *Nyugat* hatását. Szerkesztői közé tartozott Tormay Cecília, Horváth János és 1938–1940 között Kállay Miklós.

A 140. oldal második bekezdésének végén Kodolányi Jánosnak egy debreceni eredménytelen lapalapítási kísérletre vonatkozó emlékezése kissé zavarosnak látszik; vajon nem a *Válasz* valamelyik előmegbeszélésére emlékszik-e ő, hiszen az összes szereplők szinte teljesen ugyanazok.

A 141. oldal második bekezdésének közepén Tóth Lászlót⁵⁷ nem annyira a népi írók hívének, mint inkább személyes barátjának lehet minősíteni. Ő pártállása szerint egyébként szociáldemokrata volt. Én is személyes jó viszonyban voltam vele, azonban emlékszem rá, hogy a negyvenes évek végén rendkívül ingerülten nyilatkozott a földreform során történt egyes helyi értelmetlenségekről és Veres Péterről, amit ilyen ingerültséggel és ilyen hangnemben a népi írók soha nem tettek.

A 142. oldalon a második bekezdés alján van szó Sárközi György 1935 óta való lapszerkesztéséről, ezt a bekezdés elejére kellene tenni, mert így a fordított időrend a megértésben zavart okoz.

A 145. oldal közepén a *Magyar Élet*⁵⁸ c. folyóiratról mondtak túlságosan is a szerecsenmosdatás jellegét viselik magukon.

⁵⁷ Tóth László (1895–1964): kecskeméti nyomdász. A kecskeméti jogakadémia tanult. 1918-ban belépett az MSZDP-be. Az őszirózsás forradalom idején tagja lett a helyi Nemzeti Tanácsnak. A Tanácsköztársaság alatt a direktórium vezetője; a város képviselője a Tanácsok Országos Testületében. A Tanácsköztársaság után másfél évet töltött börtönben. 1922-től a kecskeméti nyomdavidualat tisztviselője, később igazgatója. Számos baloldali kiadványt jelentetett meg; ő adta ki többek között Németh László *Tanúját*. 1944 decemberétől 1948 közepéig Kecskemét polgármestere. Ezt követően visszavonult a közeletből. 1956 novemberétől 1958 végéig a Városi Tanács V. B. elnökhelyettese; később a Hazaifias Népfront Városi Bizottságának elnöke.

⁵⁸ *Magyar Élet* (1936–1944): irodalmi és politikai folyóirat. A Honszeret Egyesület és a Magyar Közösség lapja volt. Szerkesztője 1938 márciusától 1944 januárjáig Fitos Vilmos, a segéd-, ill. társszerkesztők Gombos Gyula (1939–1942) és Kristó Nagy István (1943) voltak. A népi írók szinte minden árnyalatát megszólaltatta. A német megszállás idején, új szerkesztőséggel, de 1944 októberéig megjelent. Fitos Vilmos: A „Magyar Élet” című folyóirat. (A szerkesztő emlékezete.) *Literatúra*, 1984. I. 89–103.

Nehezen lehet azt mondani, hogy ez a folyóirat faj alatt még pontosan a Szabó Dezső-féle népcsoport, etnikum, nemzet, nép fogalmát értette, és csupán azt a hibát követte el, hogy ezt engedte a hitleri fajelmélettel összekeverni. Ezt a „hibát” a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején senki sem követte el „ártatlanul”. A könyv ugyanennek a bekezdésnek az elején nagyon helyesen mutat rá, hogy pontosan ennek az igazodásnak köszönhetette a folyóirat, hogy sokkal tovább fennmaradt, mint a többiek. Azt is helyesen állapítja meg a könyv, hogy a népi írók határozottan balra állottak, az azonban már nehezen követhető gondolatmenet, hogy ennél fogva aki az ő szélsőjobboldalukon foglalt helyet, az még mindig lehetett baloldali. A *Magyar Élet* köre valószínűleg tiltakozott volna az ellen, hogy őket akkor bárki baloldalinak nyilvánítja, hiszen ez akkor megbélyegző kifejezés volt. Valójában az a helyzet, hogy ezeket az irányzatokat a jobboldal–baloldal skálán értelmesen elhelyezni sem lehetett, amint arra már fentebb utaltam, ugyanis a szélsőjobbként elkönyvelt fasiszta, nemzetiszocialista diktatúrás irányzatok a maguk minden tradíciót felrúgó jellegükkel éppúgy kilógtak a lényegében tradíciót megtestesítő jobboldalból, mint ahogy a szélsőbaloldalinak minősített terrorista és diktatúrás irányzatok kilógnak a lényegében humanistának és racionalistának minősíthető baloldalból. A *Magyar Élet* köre lényegében annak a harmincas években Magyarországon létezett, egészen 1935-ig még egy-egy látszó reformmozgalomnak a hitlerizmus hatására arrafelé elcsúszott része volt, legfőbb inspirálója Szabó Dezső volt, de egy olyan engedménnyel a hitlerizmus irányában, ami éppen ennek a lapnak a fennmaradásának a biztosításához is hozzájárult. Amit a könyv az ő fajelméletüknek a magyarázatára és nem fajelméleti jellegének a bizonyítására fölhoz, azt lényegében Szabó Dezső ideológiájára lehet elmondani, ahol a faj szó bizonyosan nem hitlerista értelemben vett fajelméletet jelent, inkább a magyar etnikumnak a hangsúlyozását. Ez jelenti azt, hogy ez különbözött a hitlerizmustól, de nem jelenti azt, hogy nem volt eszmeileg zavaros és veszélyes. Amit a könyv

a *Magyar Élet*nek a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára mond, az nyilvánvalóan mutatja a Szabó Dezső-i inspirációkat, de egyben mutatja ennek az egész észjárásnak a nagyon veszélyes korlátait, amennyiben a magyar közélet majdnemhogy legdöntőbb veszélyének a zsidó és sváb befolyást jelöli meg, holott a magyar közélet legdöntőbb veszélye a színmagyar úri vezető rétegnek az a jellege volt, amit ismerünk, és ami ellen a népiek elsősorban és mindenekelőtt fölléptek. Nagyon megkérdőjelezhető az oldal legalján levő az a megjegyzés is, hogy ezek a szövegrészek jellegzetesen defenzívek voltak. 1938 és 1944 között a zsidókérdést Magyarországon feszegetni úgy, hogy az ne egy offenzívának a része legyen, nem lehetett, még akkor sem, ha a szerző defenzívának szánta.

Ugyanezért nem érthetők egyet azzal a megfogalmazással sem, a 146. oldal második bekezdésének elején, hogy a *Magyar Élet* a népi irodalom egész elitjét maga köré gyűjtötte. A felsorolt nevek pontosan azokat a neveket jelzik, akik a népi irodalomban a Szabó Dezső-i inspirációban többé-kevésbé részt vettek. A népi irodalom ezen kívül álló tagjai, élükön Illyés Gyulával, nem véletlenül maradtak ki ebből a sorból. A felsorolt Nagy Istvánt⁵⁹ e tekintetben nem ismerem, de hogy Darvas Józsefben, marxizmus ellenére is voltak Szabó Dezső-i inspirációk, azt tudni vélem. Az igaz, hogy az alább tárgyalandó *Magyar Út*ba más lap híján írtak Erdei Ferenc, Kovács Imre és Szabó Zoltán is, de a lap fő irányának tett minden engedmény nélkül, egyszerűen azért, mert másutt nem írhattak.

A következő bekezdésben említett Fitos Vilmos,⁶⁰ a szer-

⁵⁹ Nagy István: Lásd a jegyzetet a 65. oldalon.

⁶⁰ Fitos Vilmos (1913–2000): tanár, tisztviselő. A budapesti egyetem bölcsészkarán tanári oklevelet szerzett, 1931-től 1935-ig Eötvös-kollégista. 1933-ban belépett a bölcsészkar Turul szervezetbe, az Árpád Bajtársi Egyesületbe, majd annak vezére lett. 1937-től 1939-ig a Bartha Miklós Társaság főtítkára, majd ügyvezető alelnöke. 1938 márciusától 1944 januárjáig a *Magyar Élet* című folyóirat szerkesztője. 1938 végétől tagja a Magyar Közösségnek. A világháború alatt az egyetemi és főiskolai hallgatók németellenes

kesztő, egyike volt azoknak, akik a reformmozgalmak harmincas években történt kettészakadásakor a legegységelműbben álltak a jobboldalra.

A 147. oldal második-harmadik és negyedik bekezdésében említett és a *Magyar Élet* folyóirattól helyesen megkülönböztetett Magyar Élet Könyvkiadóról⁶¹ nem elég azt mondani, hogy a folyóirattal azonos irányzat és azonos szerzők jellemezték, mert a Magyar Élet Könyvkiadó sokkal inkább egy kiterjedésű volt a népi írók mozgalmával, mint a *Magyar Élet* folyóirat. Nem tudok róla, hogy a Magyar Élet Könyvkiadónál akár egyetlen olyan mű megjelent volna, amelyik a fajelmélet téziseivel együtt hangzó téziseket képviselt volna. Talán ez a legjobb kifejezés, hogy együtt hangzó, mert hiszen teljesen tudatában vagyok annak, hogy ez a könyv nagyon hangsúlyozza is, és ez megfelel az igazságnak, hogy mind a *Magyar Élet*, mind a következőkben tárgyalandó *Magyar Út* munkatársai és szerkesztői nagy súlyt fektettek arra, hogy őket a hitlerizmus bérenceinek ne tekintsék, és nem is voltak azok. De bizonyos téziseik egy közegben hangzottak el, és egy közegben hatottak, mint a hitlerizmus tézisei. Mint ahogy bizonyos tézisek együtt hangzottak a népi írók téziseivel.

A 147. és 148. oldalakon a *Magyar Út*⁶² című folyóiratról és annak a népi mozgalom jobboldalán való elhelyezkedésére

egységmozgalmának szervezője, a Magyar Ifjúság Nagybizottság elnöke. 1944. március 19-e után az ellenállási mozgalomban a Szabad Élet Diákmozgalom vezetője. 1945 után különböző vállalatoknál tisztviselőként dolgozott. 1946. december 30-án, a Magyar Közösség-ügyben letartóztatták, 1947 augusztusában szabadon bocsátották. 1949-től a NIKEX-nél, 1953-tól 1964-ig a KOMPLEX külkereskedelmi vállalatnál volt állásban.

⁶¹ Magyar Élet Könyvkiadó (1939–1947): Püski Sándor által alapított könyvkiadó, amely főként a népi írók műveit adta közre.

⁶² *Magyar Út* (1934–1944): a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének hetilapja. Felelős szerkesztője 1942-ig Pap Béla református lelkész volt, utóda Gombos Gyula lett, kinek révén a lap fokozatosan a Honszeretet Egyesület, ill. a Magyar Közösség ellenőrzése alá került. Népszerűsítette a népi írókat.

vonatkozólag mondottakra lényegileg ugyanaz áll, mint már a *Magyar Élet* c. folyóirattal kapcsolatban is mondtam. Ezek a mozgalmak nem a népi mozgalom jobbszárnyát jelentették, ezek a mozgalmak a harmincas évek még amorf reformmozgalmának a jobbszárnyát jelentették, amely az egésztől hitleri behatásra szakadt el jobboldali irányban. Ez a leszakadás akkor is a hitlerizmus hatására történt, ha az illetők nem váltak hitleristákká, sőt a végső kifejtésben, 1944 körül ezek a mozgalmak, sőt maguk a hitleri ihletésű pártok is kettészakadtak, egy Németországgal a végsőig együtt menetelő és egy Németországgal a végsőkben szembeforduló irányzatra. Ezt a két folyóiratot leginkább a Szabó Dezső-i ihletés jellemezte, és ezekben a folyóiratokban elsősorban azok írtak a népi mozgalom jelentős írói közül, akikre magukra is kihatott ez a Szabó Dezső-i ihletés, azonban nem olyan döntően, hogy ez determinálta volna őket, illetve megszüntette volna a népi mozgalomhoz való tartozásukat. De a Szabó Dezső-i ideológia és a népi írók mozgalma két világosan elhatárolható dolog, akkor is, ha bizonyos átfedések megállapíthatók. Mindezt nem drámailag és számonkérőleg kell megállapítani, hanem a kategóriák pontos elhatárolásával, és akkor nincs szükség ezeknek az orgánumoknak és a mozgalmaknak a számára mentegetődzés- vagy mosakodás-szerű gondolatmenetekre. Egyébként amit a 148. oldal második bekezdésének a végén a *Magyar Út* ideológiájában a magyar lényeg kereséséről mond a könyv, az nagyon jól jellemzi ezeket a Szabó Dezsőn felnövekedett eszmetöréseket, amik az én megítélésem szerint végsőleg hiábavalók és sehová sem vezetők voltak.

A 149. oldal második bekezdésével kapcsolatban, homályos emlékezőm szerint az Exodus könyvkiadónak valami köze Szabó Dezsőhöz is volt,⁶³ de erre pontosan nem emlékszem.

⁶³ Exodus (1939–1944): a népi mozgalomhoz tartozó könyvkiadó, főként Karácsony Sándor munkáit adta ki. 1941-ben közölte Szabó Dezső *Elfejtett arc* című elbeszélését és *Ajno* című versét.

A 150. oldal 30. sz. jegyzetében van megemlítve a Magyar Parasztszövetség⁶⁴ megalakulása. Ez fontosabb dolog annál, semminthogy a folyóiratról szóló jegyzet egyik jegyzetében szerepeljen, talán a Parasztság és Reform című harmadik nagy fejezetben volna a helye.

A 157. oldal első bekezdésének a végén röviden talán utalni lehetne arra, hogy 1945-ben a *Szabad Szó*, mint a parasztpárt lapja, folytatta a létezését.

A 152. oldal első bekezdésének közepén meg lehet még említeni, hogy Erdei nagyon közel állt a makói függetlenségi Kosuth-párthoz, amelyben erős köztársasági hagyományok éltek.

Gömbös Gyulát nehéz anélkül említeni, hogy meg ne mondanánk, hogy a kezdődő Horthy-éra turbulensebb, terroristább szárnyához tartozott, akit később a konszolidáltabb, arisztokratikusabb elemek háttérbe szorítottak. Rendkívül erősen reagált Hitlerre 1933-tól kezdve, akik tehát egy kicsit is ismerték, nem lehetett kétségük afelől, hogy mit ér, pontosabban mit nem ér ő egy komoly reformpolitika számára. Hittek benne olyan naiv emberek, mint Zilahy Lajos, és hitt benne az egész, akkor még amorf reformmozgalomnak a jobb felé hajló szárnya.

A 153. oldal első bekezdésének vége felé le kell szögezni, hogy 1935-ben Zilahy akkor gondolt arra, hogy Gömböst az írókkal érintkezésbe hozza, amikor előzőleg Gömbös egy rendkívül hangos, turbulens és demagóg választás során hangzatos, bár nem különösebben konkretizált reformprogramot jelentett be.⁶⁵

Ugyanezen oldal következő bekezdésének a legvégén érde-

⁶⁴ Magyar Parasztszövetség (1941–1948): a Független Kisgazdapárt által 1941-ben a kormány támogatásával létrehozott paraszti kulturális, társadalmi és érdekvédelmi szervezet. Tevékeny szerepet vállalt a függetlenségi és a németellenes ellenállási mozgalomban. Vezetői szoros kapcsolatban álltak a népi írókkal és szociáldemokrata politikusokkal.

⁶⁵ Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In: *Válságok – választások. Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* (1975) 52–171.

mes volna megjegyezni, hogy az írókkal való találkozás kellett len és merev hangulatban oszlott széjjel. A könyv előadásából nem derül ki, hogy az írók túlnyomó része egyáltalán nem tartozott azok közé, akik különösebb várakozást fűztek volna Gömböshöz, és az egész találkozóra valószínűleg azért mentek el, hogy amit ott elmondtak, elmondhassák.

Ugyanez oldal alján, az 5. jegyzetbe valamiképpen bele kel-
lene vonni a következő oldalon mondott jelentős tény, hogy ti.
az említett választáson Gömbös Gyula rendkívül brutális mód-
szerekkel elűtötte Bajcsy-Zsilinszky Endrét a képviselőségtől,⁶⁶
tehát nemcsak azért nem volt ott Bajcsy-Zsilinszky Endre,
mert őt amúgy is nagyon jól ismerte a miniszterelnök, hanem
azért is, mert ettől a perctől kezdve teljes mértékben szakított-
tak egymással. Ezért Bajcsy-Zsilinszky Endre különösen rossz
néven vette az íróktól, hogy egyáltalán elmentek Gömbös Gy-
ulához, bár bármiféle hiteles beszámoló az ott történekről telje-
sen megnyugtathatta volna.

A 154. oldal második bekezdésének a közepén az az ösz-
szegezés, hogy Gömbös csendes megértést mutatott, de nem
ígért semmit, nem az írók egészének az összegezése volt, csak
közülük talán egynek, és az, ami a következő bekezdés elején
mondatik, hogy az írók és a kormány között egy szervezetlen
együttműködés kezdődött, valamilyen hallgatag támogatása
Gömbösnek, az kizárólag Kodolányinak a megjegyzése, aki
talán bizonyos fokig valóban így viselkedett, az írók többsége
azonban ebben egyáltalán nem vett részt.

Ellentmondásban van ezzel a tétellel a 155. oldal második be-

⁶⁶ Az 1935-ös parlamenti választáson Gömbös Gyula Bajcsy-Zsilinszky
Endrével szemben Tarpán (Szabolcs-Szatmár megye) egy Kenyeres (Kaufmann)
Miklós nevű politikai szélhámost léptetett fel, akit a helyi közigazgatás erő-
szakos támogatásával és csalások sorozatával meg is választottak. A választá-
si bíróság azonban a tiltakozások miatt kénytelen volt Kenyerest a mandá-
tumától megfosztani. Az újból kiírt választást Bajcsy-Zsilinszky minimális
különbséggel, de ismét elvesztette. Dernői Kovács László: *Bajcsy-Zsilinszky*.
(1966) 28–44.

kezdésében foglalt az a helyes megállapítás is, hogy az íróknak
ezt követően a reformkérdésekről írt cikkeik egyáltalán nem
mutatják azt, hogy a kormányt támogatják. Így nem helytálló
a harmadik bekezdés elejének az az állítása sem, hogy a Göm-
bössel való találkozás keserű csalódást jelentett az írók és Zi-
lahy számára. Csak Zilahy és esetleg egy vagy két író számára
jelenthette ezt, akik túl sokat vártak ettől.

A 155. oldal első bekezdésének a vége felé áll az, hogy Nagy
Lajos nem volt népi, hanem inkább „polgári” szocialista. Azt
ugyan nehéz megmondani, hogy ez pontosan mit jelent, de
Nagy Lajost lehet egyszerűen szocialistának vagy kommunis-
tának minősíteni.

A 155. oldal alján lévő utolsó bekezdésben foglaltakra nézve
meg kell állapítani, hogy József Attila és a hozzá közel álló
ún. urbánusok a népieket azért támadták, mert eleve feltéte-
lezték róluk a velük szemben emelt nacionalizmus és egyéb
vádak jegyében, hogy ha egyszer Gömbössel összetalálkoztak,
ott komoly, beható és közeledést jelentő tárgyalásokat folytat-
tak. A világos tények kétségesse sem teszik, hogy erről szó se
volt. Az oldal legalján lévő az a gondolatmenet, hogy nem lehet
tudni, vajon Gömbös a reformdolgokat komolyan vette-e vagy
sem, az előbbieken Gömbösről mondottak fényében teljesen
valószínűtlen, és a könyv maga is már a következő mondatok-
ban világosan cáfolja, hogy Gömbös a legkisebb mértékben
is komolyan vette volna ezeket a terveket. Különben Németh
László a *Tanú*-ban, mikor a *Lesz-e reform?* című cikke után
összefoglalta Gömbös kormányzatát,⁶⁷ Gömbös személyéről is
megsemmisítő és metsző jellemzést adott, amiből egyben vilá-
gosan következik, hogy reformok komolyanvételéről szó sem
volt nála. Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a Gömbös-
kormánynak egy jelentős tagja: Kozma Miklós⁶⁸ belügyminiszter
valóban komolyan vette a népi írókat is, és a rádiónál való ve-

⁶⁷ *Tanú*. 1934–1935. 10. 285–288.

⁶⁸ Kozma Miklós: Lásd a jegyzetet a 52. oldalon.

zető szerepénél fogva effektív lehetőségeket is nyújtott a számukra. Ő valóban jelentős politikai személyiség volt, aki korán meghalt ahhoz, hogy megmutathatta volna, vajon az elkövetkezendő kiélezett helyzetben államférfiúi kvalitásokkal rendelkezik-e, vagy pedig csak egy a Horthy-korszak konjunktúralovagjai közül.

Teljesen alap nélküli a könyvnek az a feltevése a 156. oldal második bekezdésében, hogy Gömbös és az írók találkozásának sikertelensége közrejátszhatott Gömbösnek Hitler felé való orientálódásában. Hitler uralomra jutása után nem sokkal, 1934-ben Gömbös volt az első, aki Hitlert egy rögtönzött látogatással meglátogatta,⁶⁹ és a Hitlerhez való kapcsolódás Gömbös egész politikai pályájának tökéletes, törés nélküli és logikus része volt.

A 157. oldal első bekezdésének negyedik-ötödik sorában túlzásnak érzem azt a megállapítást, hogy a fiatal írók meg voltak tisztelve attól, hogy Zilahy szimpatizált velük. Zilahyt többé-kevésbé szerették, naiv embernek tartották, és nem a legnagyobbak az írók között.

A 157. oldal második bekezdéséhez idetartozna annak az elmondása, kicsit megvilágosítva és kevésbé vitatkozó vagy magyarázó éllel, amit a Márciusi Front alapításáról a 162. és 163. oldal eleje mond. Az utóbbi helyen a könyv lényegében azt az utóbbi évtizedekben több ízben előfordult állítást cáfolja, hogy a Márciusi Front alapításában a kommunista pártnak kezdeményező szerepe volt. Ez így valóban nem igaz, mert a kommunista párt Magyarországon pontosan ezekben az időkben, 1937 körül, a szervezkedés mélypontján volt, akik itt akkor kommunistának vallották magukat a fiatalok közül, szinte semmiféle pártkapcsolattal nem rendelkeztek. Ez azonban nem ok arra, hogy valamiképpen kihagyjuk a 158. oldalon említett, a többségükben kommunista ideológiájú egyetemi fiataloknak

⁶⁹ Gömbös Gyula 1933. június 17-én utazott kétnapos, nem hivatalos vilámlátogatásra – Mecsér András kíséretében – Berlinbe, Hitler kancellárhoz.

a kezdeményező szerepét, akik később többségükben a kommunista pártba léptek be. Én azt pontosan nem tudom, hogy a Márciusi Front elnevezés tulajdonképpen hol és mikor indult el, s a könyv helyesen mutat rá arra, hogy ennek tulajdonképpen nagyon sok előzménye volt már régebről. De azt bizonyosan tudom, hogy 1937-ben Donáth Ferenc⁷⁰ és az Egyetemi Körnek⁷¹ a fiataljai keresték fel sorra, részben vidéken, a jelentősebb népi írókat, és sikeresen rábeszéltek őket arra, hogy egy egységes, szervezetszerű fellépésnek a lehetőségét meglássák. Ebből indult ki a Márciusi Front nevű szervezkedés és ennek a kiáltványai, amelyek ettől fogva nem a kommunisták üzenetei voltak többé-kevésbé kommunista szimpatizáns fiatalokhoz, hanem a népi írók üzenetei egy széles fiatal nemzedékhez.

A 158. oldal jegyzetének a közepén tévesen van 1848 helyett 1948.

A 159. oldal legutolsó bekezdésének elején a Márciusi Front nyilatkozatának ötödik pontját nem minősíteném szocialistának, mert még a legradikálisabb földreform, akár ha Lenin csinálja is, nem szocialista követelmény, hanem a kommunisták részéről elfogadott taktikai állásfoglalás. A következő mondatnak a hangoztatása, hogy a Márciusi Frontnak ez a földreformjavaslata még mindig mérsékeltebb volt, mint az 1945. évi földreform, úgy hangzik, mintha dicséret akarna lenni, holott a 45. évi földreform lényeges rendelkezéseivel a Márciusi Front folytatói, a népi írók és a Parasztpárt teljes mértékben és helyesen azonosították magukat. Hogy a nyilatkozatban egy magasabb maximumot állapítottak meg, az éppen úgy taktikai lépés volt, mint az alább említett 12. pont a határrevízióról.

A 161. oldal alulról a második és a 162. oldal felülről második sorában mondtak Kállai Gyulára nézve nem állnak. Kállai

⁷⁰ Donáth Ferenc: Lásd a jegyzetet az 53. oldalon.

⁷¹ Egyetemi Kör (1875–1944): ún. kebelbeli, tehát a rektor fennhatósága alá tartozó egyetemi ifjúsági szervezet. Irodája a budapesti egyetem bölcsészkarán volt. Rendezvényeit valamennyi egyetem diákjai látogathatták.

Gyula nem volt sem Rajknak, sem Nagy Imrének a híve, Kál-lai Gyula egyszerűen Rajkkal egyidejűleg áldozata volt Rákosi-nak, de egyébként Nagy Imrével, főleg 1956 után, teljes mér-tékben szemben állott.

A 169. oldal harmadik-negyedik sorában mondtak így nem egészen pontosak, inkább azt lehet mondani, hogy ezúttal még nem került sor arra, hogy a Márciusi Front párttá alakuljon, utóbb, 1939-ben sor került rá.⁷²

A 169. oldal második bekezdésében foglaltak kissé nem pon-tosan fogalmaznak. A helyzet nem az volt, hogy a kormány egyszerűen az elnyomás helyett elkezdte a csalogatás politi-káját: fokozta az elnyomás politikáját úgy, hogy gyakorlatilag a Márciusi Front és a népi írók tevékenységét azokban a for-mákban, ahogyan az 1937–38-ban megnyilvánult, mindinkább lehetetlenné tette, és közben nagyon jelentéktelen módon tett néhány lépést szociális irányban. Bizonyos fokig az Imrédy-kormány, utóbb pedig a Teleki-kormány tett ilyen lépéseket, de ez nem ment sokkal túl azon, hogy a megyei szociális felü-gyelők intézményét fölállították. Ezek – mint a könyv helyesen megjegyzi éppen itt – a népi írók jelentősebb tagjaira semmi különösebb hatással nem voltak, talán csak Kodolányi – akit a könyv is említ – és Féja voltak azok, akik ebben az időben bizonyos részleges jellegű kormány megbízásokat a sajtó terü-letén elvállaltak,⁷³ lényegileg igyekezve saját politikai vonalukat fenntartani.

A 170. oldal elején, valamint a 172. és 173. oldalon mondot-tak egy kicsit azt a téves benyomást keltik, minthogyha a ma-gyar egyetemi ifúság többsége reagált volna e népi írók mon-danivalójára. Meg kell állapítani, bármennyire is nem öröndetes

⁷² Utalás a Nemzeti Parasztpárt megalakulására

⁷³ Kodolányi János a Turul Bajtársi Szövetség hetilapjának, a *Nemzetör*-nek lett rövid ideig a főszerkesztője (1939 júliusától 1940 márciusáig); Féja Géza 1934-től 1944-ig a kormány esti lapjának, a *Magyarságnak* volt a belső munkatársa.

ez a tény, hogy a népi írók írásaira reagáló főiskolai hallgatók mindenkor kisebbséget alkottak, noha ez a kisebbség nem volt jelentéktelen még egy olyan hangsúlyozottan kormánypárti és jobboldali jellegű szervezetben sem, mint a Turul. De azért ezt a tényt világosabban ki lehetne poentírozni.

A 175. oldal első bekezdésének a végén meg lehetne jegyezni, hogy a MEFHOSZ⁷⁴ liberálisabb és a népi írókhoz közelebb álló szervezet volt, mint a Magyar Nemzeti Diákszövetség.⁷⁵

A 175. oldal második bekezdésében az Egyetemi Körről mon-dottakat célszerű volna ott elmondani, ahol az Egyetemi Kör először szerepel. Vagyis a 157. oldallal vagy a 162. oldallal kap-csolatban.

A 177. oldal első bekezdésével kapcsolatban meg kellene jegyezni, hogy a cserkészek reformérdeklődése egy bizonyos szorosan tradíciótisztelő kereten túl némigen ment, s meg kell jegyezni, hogy a népi mozgalom irányában (igaz, a szélsőjobb irányában sem) jelentős elágazások a cserkészetből nem indul-tak, kivéve a népi mozgalomban Szabó Zoltánt és a hozzá közel álló Boldizsár Ivánt, akik ilyen előzményekből indultak el.

A 179. oldal második bekezdésében valamivel többlet kel-lene mondani arról, hogy a Nemzetpolitikai Társaság⁷⁶ milyen

⁷⁴ MEFHOSZ (1920–1945): Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Or-szágos Szövetsége, egyetemista és főiskolás ifúsági szervezetek egyik csúc-szerve, amely magába tömörítette a különböző egyetemek diákszegélyező, szociális jellegű egyleteit és egyesületeit, valamint a területi alapon szerveződő szövetségeket. A harmincas évek második felében szerepet vállalt a baloldali ifúsági és népi mozgalmakban; támogatta a Márciusi Frontot, képviseltette magát a szervezet összejövetelén. Kiadta a népi írók műveit.

⁷⁵ Magyar Nemzeti Diákszövetség (1934–1944): egyetemista és főiskolás diákszervezetek másik csúcsszerve, amely a kormánypárti jobboldali, állami és egyházi szervezeteket, bajtársi egyesületeket fogta át. Ide tartozott a Turul is. A MEFHOSZ ellensúlyozására hozták létre.

⁷⁶ Magyar Nemzetpolitikai Társaság (1926–1946): 1926-ban, Antal István elnökletével alakult jobboldali ifúsági egyesület. A jobboldali egyetemi ifú-sági mozgalmakból kinőtt, de azokkal szoros kapcsolatot tartó keresztény-nemzeti gondolkodású értelmiségieket tömörítette. 1930-ig nem fejtett ki

irányzatú volt, azonfelül, hogy komoly összefüggése nem volt a népi mozgalommal; emlékezetem szerint elég közel állt az uralkodó rendszerhez, és nem mutatott különösebben harcias reformkedvet.

A 182. oldal 84. sz. jegyzetében még fel kellene sorolni Dobossy László⁷⁷ mellett Dobossy Imrét⁷⁸ is.

A 184. oldal első bekezdésének közepe tájt meg lehetne említeni, hogy a Sarló budapesti koszorúelhelyezését,⁷⁹ a szomszédokkal való barátkozás és a vörös szalag miatt, valóságos sajtókampány követte a budapesti jobboldali lapok részéről. Ugyanennek a bekezdésnek az utolsó mondatában kissé rejté-

tevékenységet, 1930. október 7-én fuzionált a Bartha Miklós Társasággal és a Wesselényi Reform Clubbal. Jelentős szerepet játszott a harmincas évek elején a bethleni kormányzati rendszerrel elégedetlen, jobboldali fiatal értelmiségi mozgalmakban; egyik elindítója a reformnemzedék mozgalmának, amelynek vezetői Gömbös Gyula táborába álltak, és politikai szerepet is vállaltak. A harmincas évek második felében jelentőségét veszítette. 1946-ban Rajk László belügyminiszter feloszlatta.

⁷⁷ Dobossy László (1910–1999): irodalomtörténész. A harmincas években egyik vezetője volt a Sarlónak, a csehszlovákiai magyar főiskolások mozgalmának, 1936 és 1939 között tanár a kassai magyar gimnáziumban. 1938-tól ösztöndíjas Párizsban; részt vett az ellenállási mozgalmakban; a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik megalapítója, majd elnöke. A párizsi Magyar Intézet igazgatója. 1950-ben tért haza. Különböző felsőoktatási intézményekben tanított, 1955-től az ELTE docense, majd 1966-tól professzora; 1980-ban nyugdíjba vonult. – Főbb művei: *Cseh-magyar szótár* I–II. (1960) *Karel Čapek* (1961), *Romain Rolland, az ember és az író* (1961), *A francia irodalom története* I–II. (1963); *Hasek világa* (1970); *A közép-európai ember. Tanulmányok* (1973), *Két haza között. Esszék, tanulmányok* (1981)

⁷⁸ Dobossy Imre (1908–1981): jogász, Dobossy László testvére. Brnóban végzett jogi egyetemet. Részt vett a Sarló-mozgalomban. 1938-tól ügyvéd Érsekújvárott. 1945-ben Magyarországra költözött. A Jócsik Lajos vezette áttelepítési kormánybizottság lapját, az *Új Otthont* szerkesztette. 1948-tól az Országos Fordítóirodában dolgozott, majd igazgatóhelyettes volt, 1968-ban innen ment nyugdíjba. Nyugdíjasként az Országos Vezetőképző Intézet munkatársa lett.

⁷⁹ A Sarló delegációja 1931-ben helyezett el vörös szalagos s valamennyi dunai állam nemzeti színeit viselő koszorút Táncsics Mihály sírján.

lyes maradt, hogy mi az a bizonyos út, amelyen később a Sarló elindult, amit azután már sokan nem helyeseltek. A Sarló ti. egységesen nem indult el valamilyen más úton, hanem a személyei szóródtak szét különböző irányokba, zömük közel maradt a népi mozgalomhoz, Jócsik Lajos⁸⁰ pedig a parasztpártban is szerepet kapott.

A 190. oldalon a második bekezdésben kissé vegyes társaság alakult ki azzal, hogy a népiekkel nem szimpatizáló, de bizonyos témáikkal foglalkozó vagy azokkal tárgyilagosan vitatkozó ellentáborbeli emberek kik voltak. Teleki Pált, Keresztes-Fischert, Milotay Istvánt,⁸¹ Oláh Györgyöt és Makkai Jánost⁸² nehéz egy nevezőre hozni. Ezek közül Teleki Pál, Keresztes-Fischer, ugyanúgy, mint Szekfű Gyula, lényegileg olyan feltétlenül konzervatív elemek voltak, akik kritikus pillanatban határozottan szembefordultak a német orientációval, ugyanakkor belpolitikai szempontból teljességgel konzervatív, de felvilágosultnak vélt konzervatív irányzatot testesítettek meg, mint ilyenek, a népiekkel a maguk módján foglalkoztak, és pedig

⁸⁰ Jócsik Lajos: Lásd a jegyzetet a 201. oldalon.

⁸¹ Milotay István (1883–1963): publicista, jobboldali politikus. 1920-tól a legitimista *Magyarság* szerkesztője. 1920-tól 1922-ig parlamenti képviselő a Keresztény Nemzeti Egységpárt programjával. 1934 augusztusában – Gömbös egyetértésével – új kormánylapot indított *Új Magyarság* címmel. Az 1930-as évek végén Imrédy Béla híveihez csatlakozott. Az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után is tagja maradt a nyilas parlamentnek. 1944 végén Németországba menekült, majd Dél-Amerikában telepedett le. Az ötvenes években Svájcba költözött. – Fontosabb munkái: *A függetlenség árnyékában* (é. n.), *Az ismeretlen Magyarország* ([1930]), *Új világ felé* I–II. (1940), *Népi válság, népi Magyarország* (1944).

⁸² Makkai János (1905–1994): publicista, politikus. A húszas évek elején a *Magyarságnál* kezdte újságírói pályáját. 1934-ben Milotayval megalapította az *Új Magyarságot*. 1935-től 1944 nyaráig parlamenti képviselő. A második zsidótörvény előadója a parlamentben. 1937-től az *Esti Újság* című kormánypárti lap felelős szerkesztője. Politikai tárgyú publicisztikája tette ismertté nevét. 1947-ben emigrált. Munkái: *A háború utáni Magyarország* (1937), *A természetes béke Európában* (1940), *Szép közélet* (1941).

nem azzal a teljes elutasítással, amivel a kommunizmus ellen fordultak. Ezt lehet ezekről megállapítani. Milotay már a tízes évek óta demagóg jobboldali volt, Oláh György és Makkai János viszont a húszas-harmincas évek reformmozgolódásaiban kialakult személyiségek voltak. Milotay és Oláh György aztán a legteljesebben a szélsőjobboldalra fordultak, és Oláh György lapjában a legszörnyűsegebb antiszemita uszítás folyt. Makkai János viszont némi jobboldali kormánypárti orientálódás után – ő volt a második zsidótörvénynek a parlamenti előadója – átfordult a németellenes táborba.

Ugyanennek az oldalnak a harmadik bekezdésében Makkai János könyveinek⁸³ az értékelésében, melyek valóban nem voltak némi szellemesség nélkül, helytelen fogalmazás azt mondani, hogy Makkai János a magyar középosztályt elemezte; akiket Makkai János tűhegyre vesz, azok a magyar társadalmat vezető úri osztálynak az emberei.

A 200. oldal második és a következő oldal első bekezdésében taglalt egész áttekintést kissé hátrább kellene tenni, és a népi írók közbülső időben teljesített munkásságát Illyés Gyulával kellene kezdeni, aki közöttük a legrepresentatívabb. A bekezdés elején Erdélyi Józseffel kapcsolatban nem tudom, hogy a Solymosi Eszter véréről szóló verset nem itt kellene-e felemlíteni az ő elcsúszásának a kezdetéül. Ez a vers 1941-ben kelt, a német bevonulás után pedig egy még súlyosabb vers következett az ő részéről.⁸⁴

A 201. oldal második bekezdésében hiányolom Illyés Gyula

⁸³ Makkai János: *Urambátyám országa* (1942), *Politika – Isten rabságában* (1943)

⁸⁴ A Solymosi Eszter véréről szóló vers 1937-ben jelent meg. A német megszállás után írt verse: A zsidókról. *Az Ország*, 1944. július 8. Emellett többször újra közölte Solymosi Eszter vére című versét (*Az Ország*, 1944. április 22, Toldi-kéz. *Verse* (1944) 53–54, *Harc*, (1944. augusztus 19.)), amelyet Kiss Ferenc a rádióban is elszavalt (*Magyarság*, 1944. május 6.). Számos új antiszemita verset is írt és publikált, még az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után is. (Sárga kereszt. *Harc*, 1944. október 29.) Dicsőítette a németek

ez időben írt művei között a *Csizma az asztalon* címűt, amelyik rendkívül szellemes és ironikus, kissé a politikától való távolálásra intő tanácsokat ad a felfelé törni kívánó parasztság számára.

A 204. oldal első bekezdésének az elején említi a könyv Németh Lászlónak a *Kisebbségben* című művét. Vagy itt, vagy a Szabó Dezső-irányzat előbb javasolt kifejtésénél meg kellene említeni ennek a műnek a tartalmát, ami sok ellenséget szerzett Németh Lászlónak a baloldal bizonyos köreiből, és részben oka volt annak, hogy ő 1945-től kezdve egészen 1956-ig a belső száműzetés állapotában élt. Ebben a műben Németh László sokkal civilizáltabb, humánusabb és kevésbé számonkérő módon, de lényegileg azt a Szabó Dezső-i tézist analizálja, főleg irodalmi vetületben, hogy a magyar szellemi életre milyen hátrányos hatással volt a túlzott arányban elnyert német és zsidó asszimiláció. Ez az adott pillanatban, a németek által rendezett zsidóüldözések tetőpontján egy, az ügyel arányban nem lévő, de érthető és indokolt visszatetszést keltett.

A 205. oldal második bekezdésének a végén meg lehetne említeni, hogy ezt a kormányhoz közel álló újságban való tevékenységét 1945-ben nagyon felrötták Féja Géának, és ennek volt a következménye az, hogy ő is, mint Németh László, 1945 és 56 között az időt egy bizonyos belső száműzetésben töltötte vidéken.

A 207. oldal második, csillag utáni bekezdésének az elején van egy olyan mondat, hogy a háborús időkben a népi írók politikai meggyőződésüket nem voltak kénytelenek feladni – „mussten” a német szó. Én ezt nem így mondanám, mert ez úgy hangzik, mintha valamiféle kíméletben lett volna részük az amúgy elég nagy nyomást kifejtő rendszerrel szemben, inkább azt mondanám, hogy ezeket az álláspontjaikat és meggyőződésüket nem adták fel. Egymás közötti szolidaritásukat megtartották, és egy mozgalom tagjainak érezték magukat.

oldalán harcoló magyar katonákat. (Magyar katona. *Egyedül Vagyunk*, 1944. augusztus 25.)

A 208. oldal legelső mondatával kapcsolatban Darvas Józsefet és Kovács Imrét úgy egy kalap alá venni, hogy mindketten a kommunistákkal dolgoztak együtt, nagyon nehéz. Darvas József majdnem kommunista volt, vagy tán annak is volt minősíthető – mindenesetre 1945-ben töprengett, hogy a parasztpártba lépjen-e, vagy a kommunista pártba –, ezzel szemben Kovács Imrének a kommunistákkal való együttműködése nem ment tovább, mint addig, hogy a Hitler-ellenes népfrontban a kommunistákkal együtt állt szemben a nácizmussal. Az azonban igaz, és azt itt újból lehet hangoztatni, hogy a népiek egymás közötti szolidaritása ezeket az összes választóvonalakat áthágta, és Kovács Imre már rég a teljes kommunistaelenes emigráció állapotában volt, mikor a gyakorlatilag kommunisztának tekinthető Darvas Józseffel Svájcban találkozott, és ott, az én értesülésem szerint, megrendülten állapították meg valamiféle összetartozásukat és a magyar nemzet jövője feletti gondjaikat.

A 208. oldal második bekezdésének vége felé fontosnak tartom újólag tisztázni, hogy más megítélés alá esik Erdélyi antiszemitizmusa és Sinka antiszemitizmusa. Sinka a nép elnyomói között mindig felsorolta a zsidókat, talán előbbre is vette őket, mint a többieket, de mindig szilárdan a nép oldalán állt, és a világon semmiféle koncessziót a németeknek nem tett. Ezzel szemben Erdélyi kifejezetten a zsidóellenes uszítás szolgálatába állt, már Solymosi Eszterről szóló versével, majd pedig a német megszállás szolgálatába, a német megszállás után a Centrálban [a kávéházban] írt versével.

A 210. oldal harmadik bekezdésében az Erdélyből a népiek mellé felsorakozott, illetve régtől kezdve azokhoz tartozó Tamási Áront kellene elsősorban felsorolni, aki azután, 1944 után Magyarországon is maradt.

A 211. oldal első bekezdésével kapcsolatban nehéz volna azt mondani, hogy a Magyar Parasztszövetségnek magának az alapítása népi mozgalmi behatás alatt történt. A Parasztszövetséget magát elsősorban a kisgazdapárthoz közel álló konzervatív-

vabb parasztcsoportoknak és vezetőiknek a kormánnyal való együttműködése hozta létre, amely a Parasztszövetségben egy németellenes bázist szeretett volna kiépíteni, 1942-ben⁸⁵ elsősorban a belügyminiszter, Keresztes-Fischernek az intenciói szerint. A Parasztszövetségben belül azonban létezett egy irodalmi csoport, aminek a megalapításáról a könyv más helyen említést tesz, ez állt népi irodalmi behatás alatt, ez nehezen is lehetett volna másképpen, mert a kisgazdapárt velük egyenrangú irodalmi személyiségeket egyáltalán nem volt képes produkálni.

A 212. oldal első bekezdésének a közepe táján, a Nemzeti Parasztpárt alapításával kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy a név elsősorban Kovács Imrétől származott, aki azt a Maniu-féle Román Nemzeti Parasztpárt analógiájára alkotta meg. Azt tudom, hogy Erdeinek nem tetszett ez az elnevezés, mindkét tagja nem tetszett, a nemzeti azért nem, mert kinyitotta a kaput a nacionalista urak előtt, a parasztpárt azért nem, mert túlságosan tágan, a nagygazda parasztokra is kiterjedően fogalmazta meg a párt osztálybázisát. Utóbb aztán ki is derült, hogy a Maniu-féle Nemzeti Parasztpártnak nem a magyar Nemzeti Parasztpárt, hanem a Független Kisgazdapárt felel meg. Ezt a lap alján a párt nevééről szóló elmefuttatásba kellene belefoglalni.

A 226. és 227. oldallal kapcsolatban a könyv helyesen állapítja meg azt, hogy a szárszói konferencia alkalmával a kitűzött és kitűzhető célok megvalósítása nem sikerült. Püski Sándor⁸⁶

⁸⁵ A Parasztszövetség 1941 őszén alakult meg.

⁸⁶ Püski Sándor (1911–1999): jogász, könyvkiadó. 1938-ban tankönyv-üzletet nyitott, 1939-ben megalapította a Magyar Élet Könyvkiadót, amely zömmel a népi írók műveit jelentette meg. 1943-ban a szárszói konferencia egyik szervezője. A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpártba lépett be. 1950-ben könyvkiadóját és könyvkereskedését államosították. A forradalom alatt a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) élén álló irányítótestület titkára. 1961-ben letartóztatták és elítélték. A hetvenes évek elején New Yorkba költözött, könyvkereskedést nyitott, kiadót és nyomdát alapított. A rendszerváltás után hazatért és folytatta könyvkiadói tevékenységét.

kitűzött célja mellett, amelyet a könyv úgy jelöl meg, hogy a népi mozgalom gazdasági és társadalompolitikai alapelveit kellett volna tisztázni, én sokkal fontosabb dolognak tekintem azt, ami nemcsak hogy nem sikerült, hanem egyenesen csatánosan megghiúsult, hogy a népi mozgalomnak ez alkalommal az adott helyzetnél sokkal egyértelműbben kellett volna állást foglalnia egy hitlerizmus és fasizmus elleni irányzat mellett. Ehelyett a népi mozgalmon belül olyan ellentét jutott napvilágra, amely a népi mozgalmat magát is tovább kettéosztotta, ha nem is bontotta meg a közöttük lévő szolidaritást, de olyan ellentétes álláspontokat hozott a napvilágra, amelyek később, a magyar fejlődés további tragikus fordulatai során politikai álláspontokká is váltak. Ott, abban a helyzetben teljesen felesleges volt ezeket az ellentéteket még kiélezni, ahelyett hogy világosan egy hitlerizmus és fasizmus elleni álláspont alakult volna ki. Ennek a két felelőse, az én különvéleményem szerint, Erdei Ferenc és Németh László egyszerre voltak. Erdei Ferenc teljességgel megzavarta az egész konferenciát azzal, hogy a társaságot az elé a választás elé állította, hogy vagy a marxizmus szemszögéből szemlélik a társadalmi kérdéseket, vagy elcsúsznak valami Isten tudja, micsoda veszedelmek felé. Ezzel szemben és ezzel szembe fordítva Németh László felállított egy hamis harmadik út alternatívát, amely lényegileg, bár nem egészen kimondottan azt a konklúziót rejtette magában, hogy a fasizmus és kommunizmus ellentétében a népi mozgalomnak és az egész magyarságnak lényegileg egy harmadik, ha tetszik, passzívabb utat kell választania. Ez hamis kérdésfeltevés volt, mert ebben a pillanatban nem kommunizmus és fasizmus között kellett volna választani, hanem a fasizmus és az egész fasizmusellenes koalíció között, amely a kommunista Oroszországot és a nem kommunista demokráciákat egyesítette. Ebben az alternatívában a szárszói konferenciának egyértelműen lehetett volna állást foglalnia és szimpátiát vállalnia. Pontosan ez maradt el Erdei Ferenc és Németh László párhuzamosan és ellentétesen hamis kérdésfeltevése miatt.

A 230. oldal második bekezdésének a negyedik sorában Szekfűről az 1942-ben, karácsonykor megjelent, rendkívüli fordulatot jelentő cikke⁸⁷ után sem lehet azt mondani, hogy liberálkonzervatív történész volt. Szekfű minden körülmények között konzervatív történész maradt, és liberálisnak már csak azért sem lehet mondani, mert senki annyira a liberalizmust mint szót és mint eszmét meg nem vádolta, rosszhiszeműen nem értelmezte és az egész ország közvéleménye előtt rossz hírbe nem hozta, mint ő.

A 234. oldal második bekezdésének a végén megint csak nem pontos Féja, Erdélyi, Sinka és Kodolányi együttes jellemzése azzal, hogy a nemzeti és a népi ügynek azzal véltek szolgálatot tenni, hogy a fennálló rezsimmel együttműködtek, és azt belülről reformálni akarták. Ilyen szándék volt jelen Féja Gézánál és Kodolányi Jánosnál, ezzel szemben Sinka István soha semmi ilyen gesztust tudomásom szerint nem tett, ő maradt a maga nagyon szigorúan népi, paraszti vonalán, azzal a bizonyos jellegzetes zsidóellenes ízü kiemeléssel, hogy a parasztság elnyomói között a zsidókat sose felejtette ki megemlíteni, viszont Erdélyi József nem a kormánnyal való reformeri bölcs együttműködést tűzte ki, hanem tudomásom szerint két – vagy több? – teljesen alantas és erkölcsileg diffamáló verset írt az akkori jobboldali irányzat, majd pedig a jobboldali kormány szája íze szerint.

A 235. oldal második bekezdésében az említett nyilatkozatnak van egy érdekessége, a népiek közül aláírta Féja Géza, akinek később a kormánnyal való együttműködést vetették szemére, ezzel szemben nem írta alá Illyés Gyula és Erdei Ferenc, mert kifogásolták azt, hogy a nyilatkozat túlságosan egyoldalúan szorítkozik a zsidóság által elszenvedett jogsérelemre, de a magyar nép egyéb rétegeinek jogsérelemeire nem.

A 237. oldal második bekezdésében itt sem hallgatnám el,

⁸⁷ A cikk A szabadság fogalma címmel a *Népszava* nevezetes 1941. karácsonyi számában jelent meg.

hogy Erdélyi József azért adhatta ki verseit ezekben a sötét időkben is, mert ennek az időnek a szája íze szerint írt verseket.

A 239. oldal második bekezdésének közepén nehezen tudnám azt mondani, hogy a népi mozgalom tagjai közül a kispapártnban helyezkedett el bárki is. Kerék Mihály⁸⁸ a földreform szakértője volt, de sose szerepelt úgy, mint aki a népi mozgalom tagja, a népieknek az alapvető ürelles magatartásában nem osztozott. Más nevet pedig még kevésbé tudnék mondani. Ezzel szemben az áll, hogy a Parasztszövetségben némi helyet kaptak a szegényparasztok is, áll az is, hogy Kiss Sándor⁸⁹ valóban közel állt a népiekhez, és teljesen a népi írónak a hatása és szereplése jegyében zajlott a Parasztszövetség irodalmi tagozatának a működése.

⁸⁸ Kerék Mihály (1902–1990): agrárközgazdász. 1924-től a Magyar Mezőgazdák Szövetkezeténél dolgozott, 1930-ban a Faluszövetséghez, 1933-ban a Magyar Gazdaszövetséghez került. 1936-tól a Pénzügyi Központ tisztviselője. 1938-tól Pest megyében szociális tanácsadó. A Magyar Nemzet belső munkatársa. Jó kapcsolatok fűzték a népi írókhoz; írt a baloldali lapokba, folyóiratokba. A felszabadulás után a kispapártn agrárszakértője és a Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ ügyv. alelnöke. – Fontosabb tanulmányai: *Földbirtokpolitika* (1934), *A telepítés fél évszázada* (1935), *A magyar földkérdés* (1939), *A magyar föld* (1941), *A földreform útja* (1942), *Milliók millióért. Új magyar szociálpolitika* (é. n.)

⁸⁹ Kiss Sándor (1918–1982): kispapártni politikus. Sárospatakon, majd Szegeden végezte a tanárképzőt. 1943-ban doktorált a szegedi egyetemen. 1944–45-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa. Ifjúsági vonalon részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban. 1944 áprilisától kapcsolatban állt Tildy Zoltánnal, a kispapártn vezetőjével. A Magyar Ifjúság Szabadság Frontjának és az ún. Görgey zászlóaljnak a szervezője. Partizánakciókat hajtott végre. 1944 decemberében a nyilasok elfogták és halálra ítélték. 1945. január 13-án megszökött. A felszabadulás után belépett a kispapártnba, 1945 áprilisától a Magyar Parasztszövetség igazgatója, november-től parlamenti képviselő. Tagja a FKGP Politikai Bizottságának. Nagy Ferenc körzetéhez tartozott. Állítólag belépett a Magyar Községbe, s az özszeesküvés perben 1947-ben 3 évre ítélték. Kiszabadulása után fizikai munkásként dolgozott. 1956 októberében megpróbálta újjászervezni a Parasztszövetséget. A forradalom leverése után elhagyta az országot, később az Egyesült Államokban telepedett le, és ott halt meg.

A 240. oldal második bekezdésével kapcsolatban megemlíteném, hogy a parasztpárt politikai porondra lépésének első pillanatától kezdve a vezetésben jelentős szerepe volt – bár pontosan nem tudom, hogy milyen funkciót töltött be – Farkas Ferencnek mint pénzügyi és gazdasági szakértőnek, akit annak idején a könyv is említ, mint aki a *Szabad Szó* c. lapot a népiek számára megszerezte.

A 241. oldal alján a földreformmal kapcsolatban nem annyira azt mondanám, hogy a parasztpárt funkcionáriusai vettek részt benne, a leglényegesebb az, hogy ezek a földreformkiküldöttek túlnyomó részükben Györffy-kollégisták voltak, akár kommunisták, akár parasztpártiak lettek légyen is.

A 243. oldal alsó harmadában én úgy emlékszem, hogy az általános iskolának a követelése már ekkor is a nyolcosztályos általános iskola volt, bár lehet, hogy a szerző jobban tudja valamilyen 1945. évi programból azt, hogy hatósztályosan kezdődött ez a követelés. Annyi bizonyos, hogy egy-két éven belül egészen általánossá lett a nyolcosztályos általános iskola követelése, amit a parasztpárt is magáévá tett, és az hamarosan meg is valósult.⁹⁰

A 244. oldalon levő 20. jegyzetben hozzáteendő, hogy 1945-ben a *Szabad Szó* szerkesztését a párt hivatalos lapjaként Boldizsár Iván kezdte meg – helyesen [említve] a 316. oldalon –, nem tudom, mikor vette át Darvas a szerkesztését, de 47-ben bizonyosan már ő szerkesztette a lapot.

A 247. oldalon a 28. jegyzetben az ott felsorolt különböző szakértők mellett még felsorolhatnék hármat; mindenekelőtt Farkas Ferencet, aki az Országos Hitelintézet elnöke lett, másodsor Keszthelyi Nándort,⁹¹ aki rövid belügyi szolgálat után a Külügyminisztérium sajtófőnöke volt, azt hiszem, 46-ban, to-

⁹⁰ A 8 osztályos kötelező általános iskola bevezetésére az Ideiglenes Kormány rendelete (6650/1945. M. E.) 1945. augusztus 18-án jelent meg.

⁹¹ Keszthelyi Nándor: Lásd a jegyzetet az 55. oldalon.

vább saját magamat, aki belügyminisztériumi főosztályvezető voltam 45-től 46-ig, akkor lettem professzor egy további évre.

A 249. oldal második bekezdésével kapcsolatban feltétlenül jelentős fokozati különbség van Darvas és Erdei állásfoglalása és egész mentalitása között. Először nem mondanám azt, hogy a kommunistákhoz közel álló vagy velük egy vonalban haladó állásfoglalásuk származásukból következik. Ez, ha igaz egyáltalán az ilyenféle magyarázat, akkor áll Darvasra, aki a legszegényebb paraszti környezetből származik, később tanító lett, és a csaknem proletár szintű értelmiség minden nyomorúságát átélte. Ezzel szemben Erdei apai ágon hagymás paraszt ősöktől származik, akik jelentősen mozgékony és kisvállalkozó parasztok voltak, bár a proletariátusból nőttek ki, és ahhoz közel állottak; anyai ágon pedig teljesen szabályos gazdaparaszttól. Mindenesetre magasabb szintű és önállóbb társadalmi rétegből származott, mint pl. Illyés Gyula vagy Veres Péter, akik ennek ellenére nála sokkal kevésbé indultak el a kommunisták felé vezető úton. Az áll, hogy mindketten marxista-leninistáknak minősíthetők, én magam tanúsíthatom azt, hogy Erdeinek 1936-ban jelentős olvasmányélménye volt Lenin, elsősorban azzal, amit a parasztság tagozódásáról mondott. Ugyanakkor innen számítva, egészen 1945-ig és jóval azon túl is, tulajdonképpen végig kritikus szellem maradt, aki a kommunisták összes fogyatkozásait átlátta és kritikailag földolgozta, csak éppen végeredményben elfogadta azt az alapvető kommunista alternatívafelállítást, hogy közöttük és a nagykapitalizmus között kell választani.

A 30. jegyzetben a parasztpárt nevével kapcsolatos Erdei-kritikára nézve áll, amit a parasztpárt alakulásával kapcsolatban már mondtam.

A 250. oldal második bekezdésében mondottakkal kapcsolatban megjegyezném azt, hogy Erdei számára 1956 igen nagy megrendülést okozott, és attól kezdve semmiféle miniszteri posztot nem vállalt. Ugyanolyan megrendülést okozott Darvasnak, de ő sokkal hamarabb kiheverte. Erdei 1957-től az Agrárgaz-

dasági Kutatóintézet vezetését vállalta el, és jelentős része volt azoknak az intézkedéseknek az előkészítésében, amelyek a 68-ban életbe lépett ún. mechanizmus révén a parasztságnak robbanás-szerű vagyonosodását és felemelkedését idézték elő. Ugyanennek az időnek a nagyobb részében egyben az Akadémia főtít-kára is volt.

A 255. oldalon a harmadik bekezdésben téves az az állítás, hogy én a Szegedi Művészeti Kollégium alapítói közé tartoztam, erre már korábban kitértem, még csak együttműködő sem voltam, csak baráti kapcsolatban voltam annak sok tagjával.

A 255. oldal utolsó bekezdésével kapcsolatban felhívom a figyelmet arra, hogy ami Erdei és Bibó közös közigazgatási fel-fogásaként van idézve: a városok köré alakított közigazgatási egységek, az lényegileg Erdeinek abból az elméletéből származott, amelyik a magyar alföldi mezővárosról mint az agrár-urbanizálódás kívánatos mintaképéről szól, és amit ez a könyv a 62–63. oldalon – véleményem szerint tévesen – utópisztikusnak nyilvánít. Érdekes, hogy legújában, a hatvanas évek vége óta egy olyan közigazgatási intézkedést vittek keresztül – nem tudom, mennyire Erdeinek a tanácsára –, amely lehetővé teszi községeknek városokhoz való közigazgatási odakapcsolását.

A 256. oldal második bekezdésében mondottakkal kapcsolatban csak azt jegyezném meg, hogy talán azt nem állítanám, hogy én [1945–46-ban] a kormánykoalíció változtatását javasoltam; nagyon is tisztában voltam az erőviszonyokkal, hogy ez aligha lehetséges, inkább csak azt jelöltem meg, hogy a koalíció egészséges működéséhez az kellene, hogy a két szélső párt súrlódásai közepette a két középső párton volna a kiegyenlítő megoldások hangsúlya.⁹²

A 259. oldal második bekezdésének a legalján szó esik a parasztpártnak a német kitelepítéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról. Teljesen helytálló, hogy a parasztpárt a kitelepítés mellett volt; a pontos felállása a pártoknak az volt, hogy a kom-

⁹² BIM 3. 20–113.

munista párt teljes súlyával fellépett e mellett, azt támogatta a parasztpárt; a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt, különös tekintettel nagyszámú sváb választóikra, inkább fékezni igyekeztek. A parasztpárt ebben a kérdésben csaknem teljesen egységes volt, ettől az egész „Hurrá, nemzeti ügy” hangulattól a főbb vezetők közül, emlékezetem szerint, csak Erdei Ferenc volt egy bizonyos mértékben semlegesebb állásponton, és effektíve az egésznek ellene hatni a parasztpártiak közül két ember próbált, az egyik Keszthelyi Nándor volt, a másik én. Az ebbe az ügybe való beavatkozásomnak az a furcsa eredménye lett, hogy kényszerűségből szerzője lettem egy svábok számonkérését szabályozó rendeletnek, és közvetve, lényegében oka lettem annak, hogy a potsdami határozat a magyarországi németek kitelepítését is elrendelte.⁹³

Ennek a furcsa szituációnak a története a következő: valamikor 1945 tavaszán vagy nyár elején megérkeztek Tolna megyébe a Bácskából a jugoszlávok által elűldözött bukovinai székelők, akiket annak idején a Horthy-kormány jónak látott az ugyancsak a Bácskából annak idején elűldözött dobrovoljacok helyébe telepíteni. Az üldözött székelők a teljes zavarodottság és menekülés állapotában érkeztek, mire néhány lelkes magyar nacionalista – voltak közöttük kommunisták éppúgy, mint parasztpártiak és párthoz nem tartozóak, de mind lelkes magyarok voltak – elkezdtek az ügyet a saját szakállukra Tolna megyében a svábok rovására megoldani, vagyis a székelőket letelepítették egy-egy sváb faluba, a sváb lakosságot pedig egyszerűen kikergették a legközelebbi mezőre, ahol azok ellátatlanul éltek, szültek, haltak, nyomorogtak, és ennek a panaszai hamarosan eljutottak többek között hozzám, a Belügyminisztériumba is. Erre Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor szintén a Belügyminisztériumban dolgozott, bementünk Erdeihez, előadtuk a helyzetet, igyekeztem minél inkább dramatizálni ennek az egyrészt erkölcsi veszélyeit és az erkölcsi elítélendőségét, másrészt pe-

⁹³ *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* (1969) 400.

dig a felvidéki szlovákiai magyarok kitelepítésére való rendkívül káros visszahatásának a lehetőségét. Erdei ezt megértette, és egy pár soros rendeletet bocsátott ki, amely ezeket a helyi akciókat megtiltotta.⁹⁴ Ugyakkor megbízást adott nekem, hogy készítsek egy rendeletervezetet a Volksbund által elkövetett hitlerista jellegű káros cselekmények számonkérésének valamilyen formájára. Én ezt a rendeletet elkészítettem, amelyik végeredményben az esetleges felróható cselekedetek alapján a németeket öt kategóriába osztotta: az első kategória volt a Volksbund-vezetők, a második kategória a Volksbund-tagok, a harmadik kategória a Volksbund-támogatók. Ez a három volt a felróható három kategória. A Volksbund-támogató kategóriára azért volt szükség, mert nagyon sok helyen a taglistákat megsemmisítették. Ezek után következtek azok, akik semmiféle ilyen bűnben nem találtattak, és az ötödik kategória volt azoknak a csoportja, akik valamiféle antifasiszta érdemet szereztek. Ennek alapján következett egy számonkérési eljárás, amelyik bár nagyon primitív módszerekkel és elegendő garanciák nélkül, de mégis bíróságszerű eljárással állapította meg ezeket a kategóriákat. Ennek alapján elég hamar le is bonyolódott ez a kategorizálás; és a németeknek kb. tíz százaléka került az első három, vagyis felróható kategóriák valamelyikébe. Az első három kategóriára kiterjeszthető hátrányok elsősorban munkaszolgálatra való behívások különböző fokozataiból állottak. Én az egész dologért nem lelkesedtem, és azt sem tartottam alapjában véve jó megoldásnak, hogy a Volksbund és a benne való tagság önmagában valamiféle hátrányos jogkövetkezményt idézhet elő, de az adott szituációban úgy láttam, hogy egy nagy tömegű, az egész németiségre kiterjedő kollektív felelősségre vonással és annak minden elképzelhető rossz következményeivel szemben minél gyorsabban valami ilyenféle szelekciót kell csinálni. Ugyanaz a minisztertanácsi határozat azonban, amelyik ezt a rendeletet elfogadta, a vita során többségben, előttem rejtélyes indokok-

⁹⁴ *BIM* 5. 13–44.

ból azt az álláspontot fogadta el, hogy a német kitelepítés ügye nem hozható összefüggésbe a szlovákiai magyar kitelepítés ügyével, hogy ezt mire alapozta, azt azóta sem tudom, hiszen ez nem rajta múlt, s a csehszlovákok igenis összefüggésbe hozták.⁹⁵ Ugyanakkor kimondta ez a minisztertanács, hogy a német kitelepítés kérdésében meg kell kérdezni a potsdami értekezletet, hogy van-e e tekintetben valamiféle szándéka. Meg vagyok győződve, hogy a potsdami értekezletnek a világon semmiféle szándéka a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatban nem volt, elég gond volt neki a csehek és a lengyelek által sürgetett kitelepítés, és semmiféle ilyen határozatot nem jutott volna eszébe más országokra nézve hozni. Minthogy azonban beérkezett éppen a határozás idejére a magyar kormány megkeresése, ők, hogy megoldják ezt a problémát – mondhatnám úgy, hogy ezt az aktát elintézzék –, egyszerűen hozzácsapták a cseh- és lengyelországi németek kitelepítését is. Így az a határozott érzésem, hogy ha mi a kis helyi akciók megszüntetése ügyében ezt az egész témát a minisztertanácsig Erdei útján el nem indítjuk, akkor erre a potsdami rendelkezésre nem került volna sor, és valamilyen formában a magyar kormány maga bajlódott volna az egész ügygel. Túl sok jó valószínűleg abból sem sült volna ki, de mindenesetre az eseményeknek ebben az elindításában, akár tetszik, akár nem, részem volt. Nincs okom, hogy ezért lelkiismeret-furdalást érezsek, mert hiszen mindaz, amit az ügyben csináltam, abból indult ki, hogy én nem helyeseltam ezt az akciót és ezt a hangulatkeltést. Engem akkor is megdöbbenett, hogy a parasztpárt teljes színskálájának a tagjaiból verbuválódott az az együttes: Kovács Imre, Veres Péter, Darvas József, akik ezt a hangulatot nagyon erősen magukévá tették, és ennek hangot adtak, és hogy egyáltalán nem kelt fel bennük a parasztszolidaritás gondolata egy olyan embertömeggel szemben, amelyik kilencven százalékban keményen dolgozó paraszt és nemzedékek óta egy csomó földet

⁹⁵ BIM 5. 13–44.

megművelő és kultúrákat kialakító paraszt volt. Én különösebben nem kedveltem a svábokat, különösebben nem is ismertem őket; messziről volt egy olyan benyomásom, hogy keményfejű és korlátolt emberfajta, de hát ez teljesen felületes általánosítás is lehetett. Nem volt szimpatikus a második világháborúban tanúsított viselkedésük sem, de hát ez megint csak egy bizonyos hányadának a viselkedése volt, és azt sosem lehetett lemérni, hogy mekkora hányadának. Mindenesetre, mikor a potsdami határozatnak ez a része megjelent, akkor az énáltalam szerkesztett rendelet végrehajtása teljesen tárgytalanná vált, és esedékes volt egy új rendelet az összes németiség kitelepítésére. Ebben a rendeletben, amit az akkor már Nagy Imre által vezetett Belügyminisztériumban készítettek, de én akkor már nem voltam a törvényelőkészítési osztály vezetője, mint tavasszal és nyáron, a kommunista irányvonalnak megfelelően az volt benne, hogy mindenki kitelepítendő, aki a népszámláláskor magát német anyanyelvűnek vallotta.⁹⁶ Ez engem megint csak meglehökkentett, mert a Teleki-féle népszámláláskor⁹⁷ volt egy különös kategória, hogy az emberek külön vallottak az anyanyelvükről és külön a nemzetiségükről. Ez majdnem minden nemzetiség esetén különösebb eltérést nem mutatott, kivéve a németek esetén, akik egyharmad részükben magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Ez abban a szituációban nem annyira egy nemzeti hovatartozás, mint inkább egy antihitlerista állásfoglalás jele volt. Ennekem az volt a véleményem, hogy ha már egyáltalán népszámlálási adatok alapján történik a kitelepítés, amit megint csak abszurdumnak tartottam, de az adott helyzetben mást nem lehetett csinálni, akkor csak a német nemzetiségűnek vallókat kell ebbe belevonni. Mikor tehát a Belügyminisztérium által készített rendelettervezet a minisztertanács elé került, akkor én a minisztertanács nem kommunista tagjaihoz egy memorandumban egy ellentervezetet csatoltam. Ebből egy

⁹⁶ 12.330/1945. M. E. sz., *Magyar Közlöny*, 1945. december 22, BIM 5. 13–44.

⁹⁷ 1941-ben

kis zűr támadt a minisztertanácsban, miután én is a Belügyminisztériumban dolgoztam. Végül is keresztülment Nagy Imre rendelete. Ő meg is hökkent a dologtól, hírek szerint egy ideig gondolkodott, hogy nem indít-e ellenem fegyelmit, végül azonban a fegyelmi elmaradt, s nekem meg sem említette, akár azért, mert egyébként szimpatizált velem, akár azért, mert a parasztpárt engem fedezett, bár fura helyzet lett volna, mert ebben az ügyben a parasztpárt éppen ellenkező irányban angazsálta magát, bár majdnem bizonyosan mellém állt volna, ha nagyobb bajom támad. Így a fegyelmi, akár ezért, akár másért, elmaradt. Azt hiszem tehát, helyes az a megállapításom, hogy a parasztpártból tulajdonképpen csak Keszthelyi, én és a mi sürgetésünkre Erdei fordult valamennyire szembe ezekkel az akciókkal. Hozzá kell tennem, hogy ezek a lépések nem voltak nyilvánosak, és az akkori közhangulat mellett a nyilvános fellépés majdnem teljesen bizonyosan hiábavaló lett volna, s joggal hihettük, hogy az ilyen hivatalos helyeken való intervenciók talán hatásosabbak; amint a történet mutatja, hatásosságuk teljességgel kétélű volt. Ezek után lezajlott maga a kitelepítés a Belügyminisztérium által készített rendelet alapján. A lebonyolítás, attól eltekintve, hogy vagyonekobbzásos jellegű volt, fizikai lefolytatásában rendezett, tisztességes és nagyobb kilengések nélkül folyó volt. Mind lassabban folyt, közben a nemzetközi helyzet elromlott, és mind Nyugat-Németország, mind Kelet-Németország, ahogy akkor hívták őket, csökkenő mértékben mutatott kedvet új kitelepültek fölvételére, úgyhogy végeredményben százötvenezer⁹⁸ németnek a kitelepítése történt meg, és háromszázezer maradt az országban, s mindkét számban vegyesen foglaltak helyet olyanok, akik magukat magyar nemzetiségűnek vallották, s olyanok, akik magukat német nemzetiségűnek vallották. A könyv utal arra, hogy a parasztpárt részéről egyesek később ezt az állásfoglalásukat megbánták. Bent az

⁹⁸ Végül is kb. 170 ezer német nemzetiségű magyar állampolgár kitelepítésére került sor.

országban semmi ilyenre nem került sor, mert a téma egyszerűen nem került bármiféle megvitatás alá; a magyarországi németek, főleg a Német Demokratikus Köztársaság megalakulása után gyorsan visszavedlettek befogadott és elfogadott magyarországi nemzetiséggé, akik nemzetiségi összejöveleteket, néprajzi bemutatásokat tartanak, mind saját köreikben, mind nagyobb városokban, nagyobb összegyűlékezések formájában, mind a rádióban, mind pedig a televízióban. A hatvanas évek óta a kitelepített németek nagyobb nehézség nélkül haza is járhatnak, köztük a Nyugat-Németországban letelepedettek is. A kitelepítés egykori tényét azonban majdnem teljes hallgatás övezi idehaza, sem pozitív; sem negatív értelmében nem emlegetik sem a hivatalos személyek, sem a német nemzetiség tagjai. A visszamenőleges sajnálkozás hangja ezek szerint nyilván az emigrációban élő valamelyik magyar parasztpártitól származhat, azt hiszem, hogy nem volna akadály, hogy a könyv meg is írja, hogy kitől, minthogy pár oldallal utóbb megemlíti Kovács Imrének a Németh Lászlóval szemben való parasztpárti állásfoglalás feletti utólagos sajnálkozását.

A 260. oldalon közepén említi a könyv a parasztpártnak a szlovákiai magyarok kitelepítésével kapcsolatban joggal helyeselt álláspontját. A téma ilyenfajta bemutatása azonban félreértésekre adhat okot, ugyanis közvetlen utána szól a könyv a kommunisták részéről a parasztpártiak, illetve a népi írók ellen emelt, nacionalizmust szemrehányó vádjára, és az a benyomás támad, mintha ők ezt a vádat speciálisan a szlovákiai magyarok ügyében tett parasztpárti állásponttal kapcsolatban vetették volna fel. Ez így nem áll helyt, mert hiszen a szlovákiai magyarok kitelepítése tekintetében az összes pártok és az egész magyar külpolitika egységes állásponton volt, és itt a kommunisták semmiféle különvéleményt nem jelentettek be. Sőt tudomásom szerint a döntő fordulatot a párizsi béketárgyaláson – ami végül is azt eredményezte, hogy a kitelepítettek száma a békeszerződésben százezerben és nem többen nyert megállapítást –, tudomásom szerint éppen egy kritikus pilla-

natban Gerő Ernőnek a megjelenése és egy általa ismert első vonalbeli szovjet egyéniségnél – állítólag Manuilszkijnál⁹⁹ – való intervenciója idézte elő. A nacionalizmus vádját a parasztpárttal szemben sok részletkérdésben bizonyára felvetették 1945 és 56 között a kommunista párt részéről, de ez mind csak olyan fegyverbarátságon belüli szemrehányás lehetett, és bizonyos, hogy sem a német kitelepítés melletti, sem a magyar kitelepítés elleni álláspontjaikban nem volt különbség. Ezt tehát, ami valóban nacionalizmus volt az első kérdésben, aligha hányták ők a parasztpárt szemére. Amit a könyv ezen az említett oldalon idéz a népi íróknak az 56 alatti több-kevésbé előtérben levő szerepére nézve, ezt azt hiszem, ott kellene elmondani. S itt viszont nem logikus a parasztpárt nacionalizmusáról a kétféle kitelepítéssel kapcsolatban egy terminussal beszélni, egyszer sajnálkozva, egyszer helyeselve. Az utóbbi egyszerűen hazafias álláspont volt. A parasztpártban kétségtelenül volt egy olyan egyesítése a nemzeti és a szociálreformer szempontnak, amit a könyv helyesen fogalmaz meg, és ez bizonyos pontokon éppen a német kitelepítés tárgyában felvett olyan formákat is, amiket a szó helytelenítő értelmében lehet nacionalizmusnak nevezni. Ami a jegyzetben idézett és 1957-ben kelt határozatban¹⁰⁰ fölrott nacionalizmust illeti, ott ez a határozat, amit részletesen nem ismerek, de igazi motívuma a parasztpárt 56-os szereplése volt, Kovács Imrét, Illyés Gyulát, magamat és Veres Pétert illeti ezzel a váddal. Kétségtelenül ezt a vádat Kovács

⁹⁹ Manuilszkij, Dimitrij Zaharovics (1883–1959): politikus. 1903-tól tagja az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártnak, 1913-ban csatlakozott a bolsevik párthoz. 1918-tól 1922-ig az Ukrán Kommunista Párt vezetője, 1922-től a Kommunista Internacionálé munkatársa, 1928-tól 1943-ig titkára. 1943-tól diplomata, 1944-től Ukrajna külügyminisztere, 1946-tól miniszterelnök-helyettes is. 1946-ban a párizsi békekonferencián Ukrajna delegációját vezette.

¹⁰⁰ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi írókról” (1958. június). – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* (1964)

Imrénél és Veres Péternél az említett német kitelepítés kérdésében föl lehet vetni, de alig valószínű, hogy ez arra utalna; Illyés Gyula és az én esetemben konkrét írásművekben nehéz ezt komolyan indokolni. Tudom, hogy később Illyés Gyulával szemben felvetették ezt a vádat, de gondolom, csak beszélgetések formájában az 1960-as évek végén, mikor Illyés Gyula Párizsban szóvá tette az erdélyi magyaroknak a helyzetét, de ezt különösebb állásfoglalás vagy határozat formájában a párt nem fogalmazta meg. Lehet, hogy az 1957. évi határozat 1945 és 56 közötti adalékokat is felsorol a maga téziseinek az igazolására, de aligha a felvidéki magyar kitelepítések ügyével kapcsolatban.

A 260. oldal végén lévő elmefuttatásra nézve, amely a parasztpárt és a népi irodalom és mozgalom nemzeti álláspontjáról szól, utalok a következő fejezetről mondottakra.

A 261. oldalon kezdődő harmadik alfejezet lényegében a 45 utáni politikai porondra került és egyidejűleg arról leszorult népiek egyenként való helyzetismertetését tartalmazza. Először jönnek a politikai porondon lévők, aztán az akkor ottan leszorultak, de zavaró az egész fejezet szerkezetében az, hogy a 261. oldal első bekezdésének második felében, továbbá a második és a következő oldalra is átnyúló harmadik felében a könyv a porondról leszorultak elleni kampányt ismerteti. Ez részben az őrölk szóló fejezetrész elé volna való, vannak azonban ennek a két és fél bekezdésnek olyan passzusai is, amelyek abba a külön fejezetbe valók, amit ennek a levélnek az elején levő általános mondanivalók között a harmadik helyen javasoltam a népi íróknak a nacionalizmus és az antiszemitizmus vádjához való viszonyára nézve. Ott volna szükség Zsolt Bélát általánosságban is előrevenni, bár bizonyos, hogy ő az ilyen irányú kampánynak a nagyobb részét 1945 után folytatta.

A 261. oldal második bekezdésének első sorában nem mondhatjuk azt, hogy Révai éles ellenfele volt a népieknek, pontosabb az a kifejezés: éles kritikusa volt a népieknek. A továbbiakban helyesen fogalmaz a könyv, mikor a népiekhez való viszonyának a lényegét tárgyalja. Ugyanennek a bekezdésnek a közepén

lévő szöveg nagyon helyesen ecseteli azokat a megnyilvánulásokat és állásfoglalásokat, amelyek lényegében a népiek egyes tagjait, leginkább Veres Pétert, Sinka Istvánt az antiszemitizmus gyanújába hozták. A második bekezdés végén mondottakkal kapcsolatban megemlíteném Révai kultúrpolitikájának azt a pozitív vonását, hogy szemben Rákosival és Gerővel, akiknek a magyar történelem iránt rendkívül kevés érzékük volt, Révainak kifejezetten komoly érzéke volt a téma iránt, és jelentős szerepe van abban, hogy az első pillanattól kezdve Magyarországon a hivatalos álláspont Kossuth és Rákóczi viszonylatában nem folytatta a régebbi dogmatikus álláspontok elítélő vagy elutasító állásfoglalását, hanem kifejezetten pozitíve és a magyar szabadságmozgalmak történeti keretébe beillesztve tárgyalta ezt a két jelentős személyiséget. Ennek nem kis jelentősége volt a magyar ifjúság hangulatának a kialakításában különféle pillanatokban.

A 262. oldal első bekezdésében, amelyről már az előbbiekben mondtam, hogy valahol a fejezet második felében vagy első és második fele között volna a helye, a könyv nagyon helyesen ecseteli a népi írók között a legkülönbözőbb viszonylagos ellentétek után újból és újból fellépő szolidaritást. Itt meg lehetne említeni azt, hogy Németh, Féja, Kodolányi és Szabó Lőrinc '46-tól '49-ig állandó publikálási lehetőséggel rendelkeztek, és ezt ki is használták a *Válaszban*,¹⁰¹ amit ekkor Illyés Gyula és Sárközi Márta¹⁰² szerkesztettek – a *Választ* és Sárközi Mártát egyébként a könyv a következő oldalon helyesen jellemzi.

A 262. oldal második bekezdése Veres Péterrel kezdi a politikai porondon szereplő jelentős parasztpártiak és népiek jegyzékét. Veres Péterről érdemes volna itt is megemlíteni azt, hogy lényegileg ugyanazokon az álláspontokon marasztalták el, amelyeket bizonyos részről Sinka Istvánnal, Féja Gézával, Kodolányival szemben felvetettek, ti. a háború alatti és előtti időkben a nagytőke bűneivel kapcsolatban, annak zsidó jelle-

gének hangoztatásában. Éppen ezért Veres Péter, Zsolt Béla és mások részéről ugyanolyan támadásoknak volt kitéve, mint amazok, ezek ellen azonban megvédte őt parasztvezér mivolta, úgyhogy őt ezért és egyéb okok miatt a politikai porondról leoszorítani nem lehetett.

A 263. oldal második felében a *Válasszal* kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy ennek a lapnak az alapításakor már érezte a hatását a népi íróknak az a politikai szétszóródása, amelyik ekkor már az árnyékát előrevetette. A *Válasz* munkatársai között ugyanis Erdei Ferenc és Darvas József ekkor már nem szerepeltek. Sárközi Márta szerepéről érdemes volna a könyvben lévő kifejezést kicsit megerősíteni; nem azt mondani, hogy anyagi áldozatot is hozott, hanem az akkor apjától kapott egyetlen budapesti vagyonát, egy teljes házat a *Válaszra* és a vele kapcsolatos kiadóra költötte, és utána ennek következtében éveken keresztül műstoppolással tartotta el magát és családját.

A 264–65. oldal táján, ahol a könyv bemutatja a népi mozgalomnak a hatalomban részt vevő tagjait, érdemes volna felsorolni – noha nem volt író, de a népi mozgalom politikus tagjainak egyike –, akinek mind a koalíciós időkben, mind pedig 1956-ban fontos szerepe volt, ez Farkas Ferenc; egyébként az adatai a könyv végén lévő személyjegyzékben megvannak. A koalíció alatt egyszer komolyan volt pénzügyminiszter-jelölt, azonban a közelebbi feltételeknek Rákosival való megbeszélése után visszalépett ettől a megbízástól. Veres Péterrel együtt a parasztpárt centrumához tartozott, impulzív, kulturált és a népi mozgalom írói és szellemi vezetői iránt feltétlenül és szenvedélyesen lojális ember volt. Az életrajz tévedése az, hogy az öngyilkossági kísérletet 50 helyett 56 utánra teszi. Végül rákban halt meg, 1966-ban. Vö. 318. oldalt.

A 265. oldal utolsó bekezdésében a szöveg azt a benyomást kelti, mintha Szabó Zoltán a *Magyar Közlöny* után kezdte volna a *Valóság*¹⁰³ szerkesztését. Valójában a kettő egyidejűleg folyt:

¹⁰³ *Valóság* (1945–1948): a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség

¹⁰¹ *Válasz*: Lásd a jegyzetet az 53. oldalon.

¹⁰² Sárközi Márta: Lásd a jegyzetet a 70. oldalon.

a *Magyar Közlöny* szerkesztése 45 januárjától 48 márciusáig, a *Válóság* 45 őszétől talán egy évig.

A 266. oldal első bekezdésének a harmadik mondatában ki lehetne emelni, hogy Németh László nem egyszerűen pedagógiával foglalkozott, hanem egészen kitűnő és emlékezetes tanári működést fejtett ki, és egészen eredeti pedagógiai módszereket próbált ki, amik azóta is ugyan folytatás nélküliek, de emlékeztetések és sokat emlegetettek.

A 266. oldal legalján Szabó Lőrincel kapcsolatban vagy itt, vagy talán inkább a népi írók megtámadott és vitatott tagjairól szóló korábbi fejezetben meg kellene mondani, hogy ő tulajdonképpen csak úgy oldalról tartozott a népi írók csoportjához. Politikai állásfoglalása nem sorolta ide, inkább egy generációbeli volt velük, és főleg Illyés Gyulával való nagyon szoros barátsága volt az, amelyik sokszor szerepeltette ezekben a körökben, de se a népi írók politikai állásfoglalásaihoz, se a parasztpárt-hoz nem csatlakozott, csak 1956-ban. Neki elsősorban bizonyos személyes megnyilvánulásokat róttak föl, amelyeket németekkel való szimpátiának lehetett értelmezni, továbbá egy verset, amit a húszas években írt Egy vezérhez vagy A vezérhez címen, és amit Hitlerre alkalmaztak, természetesen teljesen alaptalanul.¹⁰⁴ Az igazság az volt viszont, hogy Szabó Lőrinc valóban nagyon közel állt a német kultúrához és a német irodalom olyan alakjaihoz, akiket fordított is, akiket német viszonylatban egy bizonyos konzervatív tekintélyelvűség jellemezett, gondolok Stefan Georgéra¹⁰⁵ és körére.

Erdélyi Józseffel kapcsolatban a 262. oldal első bekezdésének a végén hozzá kell tenni, hogy a rá rótt büntetésnek egy részét töltötte ki. És meg lehet jegyezni azt is, hogy vele kap-

által indított, majd 1947-től a NÉKOSZ által fenntartott irodalmi és kritikai folyóirat. Főszerkesztője Szabó Zoltán, szerkesztője Márkus István, 1947-től Lukács Sándor volt.

¹⁰⁴ Szabó Lőrinc: *Vezér* (1928) – *Szabó Lőrinc összes versei* (1982) I. 544–545.

¹⁰⁵ George, Stefan: Lásd a jegyzetet a 120. oldalon.

csolatban a népi írók azt a nyilvános szolidaritást, amit Fájával, Kodolányival, Némethtel és Sinkával szemben megnyilvánítottak, nem nyilvánították, tekintettel a nyilas éra alatt és azt megelőzően ebben a szellemben írt verseire.

A 268. oldal elején lévő vitával kapcsolatban, amely a parasztpártban a szegényparasztpártiak és az értelmiségpártiak között állítólag folyt, azt kell mondjам, hogy ez a vita nem folyt ilyen élességgel. Én magam 1947. elején a parasztpárt helyzetét a *Szabad Szó* egy cikksorozatában elemeztem, amely azután 47 közepén félbeszakadt, mint már a párt irányvonalának meg nem felelő: ott úgy jellemeztem, hogy a parasztpártnak a szegényparasztság az a társadalmi bázisa, ahonnan elsősorban reméli a szavazatokat; ez azonban nem azt jelenti, hogy kizárólag ennek a részlegnek volna az érdekképviselője, és nem országos programokat akarna létrehozni. De ugyanakkor mindig élesen távol tartottam magamat minden hangsúlyozott értelmiségi érdekvédelmi szellemtől, tehát az osztály pártelmélettel szemben álló csoportban semmiképpen sem képviseltem azt az álláspontot, hogy a parasztpárt speciálisan az értelmiség pártja is akar lenni, és minden vonatkozásban nagyon távol tartottam magam attól az értelmiségi sértődöttségtől, amelyik 1945 után Magyarországon meglehetősen szélesen elterjedt. Az értelmiség egyetlen lehetőségét a szolgáló magatartásban láttam és látom, s ezt cikkekben és előadásokban fejtettem ki akkortájt.

A 269. oldal második bekezdésében esik szó a Magyar Közösségről. Nem emlékszem, hogy a könyv korábban említette-e ezt a szervezetet, de a pontosság kedvéért itt elmondom, hogy ez valóban titkos szervezet volt. Legfeljebb abban lehet kételkedni, hogy összeesküvés-e az a tény, hogy bizonyos emberek egymással politikai elvi alapon titkos érintkezést tartanak fenn, és terveket csinálnak arra nézve, hogy ha majd kormányra jutnak, akkor milyen elvek szerint fognak különböző posztokat betölteni. Egészséges jelenség a Magyar Közösség bizonyosan nem volt, még a háborús években kezdődött, egyszerre német, zsidó és mindenféle idegen eredetű magyar elemmel szemben,

úgyannyira, hogy tagjai között idegen nyelvű, magyarosított nevű egyáltalán nem is kaphatott helyet, természetesen zsidó származású sem. A közösség fennmaradt 1945 után is, főleg a kisgazdapártból nagyon sokakat tömörített. Politikai erkölcsaik, célkitűzéseik helytelenségétől eltekintve, határozottan tiszták voltak, de természetesen, mint minden ilyenfajta közösség, a hatalomra jutás után az ilyen kiválasztási szempont eleve a korrupció gyökereit rejtí magában, mert hiszen prémiumot biztosít egy olyan tulajdonságnak, a magyar származásnak, amiben önmagában semmiféle érdem és kvalifikáció nincsen. Én nem tudok arról, hogy akár a parasztpárt, akár a népi írók csoportjában akadt volna jelentős vagy akár csak említhető valaki, aki a Magyar Közösségnek tagja lett volna.¹⁰⁶ Azt sem hinném vagy mondanám, hogy ez a per a parasztpárt megfélemlítésében jelentősebb szerepet vitt volna, mint másokéban. A parasztpárt minden ilyenfajta kvalifikációval igen elutasítóan állt szemben, egyszerűen azért, mert minden ilyen kiválasztás kifejezetten premizálása lett volna annak a zömében színmagyar származású úri és uralkodó osztálynak, amely a parasztpárt számára a magyar bajok legsúlyosabb okát jelentette.

A 270. oldal alján lévő jegyzetben az a közlés, hogy Erdei és én kaptunk megbízást a budapesti pártszervezetnek Kovács Béla letartóztatásával és Kovács Imre kilépésével¹⁰⁷ kapcsolatban való megnyugtatóra, tévedésen alapszik. Énnekem komoly pártmegbízatásom az egész idő alatt nem volt, időnként közigazgatási kérdésekbe vontak be mint szakértőt. Nekem a párt vezetőihez legszorosabb kapcsolatomban Erdei Ferenchez volt, aki viszont kialakuló politikája szempontjából engem minden barátság ellenére sem tekintett partnernek. Ezzel szemben tény az, hogy az 1947-es választási agitációban még részt vettem,

¹⁰⁶ Fitos Vilmos közlése szerint (1985. március 25.) Kodolányi János, Szabó Pál és Barsi Harcsa Dénes tagjai voltak a Magyar Közösségnek.

¹⁰⁷ Kovács Bélát a szovjet hatóságok 1947. február 25-én tartóztatták le. Kovács Imre 1947. február 24-én lépett ki a Nemzeti Parasztpártból.

de nem Budapesten, hanem néhány dunántúli városban, főleg értelmiségieknek szánt gyűléseken.

A 273. oldal legelső bekezdésében az a gondolatmenet, amely gyakorlatilag kilátástalannak ítéli utólag a parasztpárt sajátos vonalának a fenntartására irányuló törekvéseket a világpolitika állása miatt, azt hiszem, tipikus példája annak a gondolkodásnak, amely „ami megtörtént, az utóbb szükségszerűnek is nyilvánítható” elvből indult ki. Úgy érzem, a valóság az, hogy ez ebben az esetben a világpolitika akkori állása szerint sem volt így. Azóta meglehetősen megerősítették azt a kőszta történetet, hogy vagy Teheránban, vagy Jaltában történt Churchill és Sztálin között egy olyan megállapodás, amely százalékokban fejezte ki a kelet-európai országokba való beleszólási arányokat, és ebben Magyarország ötven-ötven százalékkal szerepelt.¹⁰⁸ Az az időkülönbség, amelyik ezek között az országok között és a keletrebbre esők között a politikai alakulás terén mutatkozik, az, hogy Csehszlovákiában és Magyarországon egészen 1947–48-ig létezett a többpártrendszeres koalíció, igazolja ezt a feltevést. Mindazok – akár Kovács Imre, akár én –, akik sajátos parasztpárti útra törekedtünk 45 és 48 között, ezt a lehetőséget éreztük a levegőben. Hogy ez nem így alakult, annak különböző világpolitikai okai voltak, amelyek meggyőződésem szerint egyáltalán nem voltak olyan szükségszerűek, mint ahogy visszamenőleg feltűnnek.

A 273. oldal második bekezdésének közepén érdemtelen az én felsorolásom Veres Péter és Farkas Ferenc mellett, mert én a párt jellegének a megőrzésére legfeljebb publicisztikai úton törekedtem, s azok a cikkeim, amelyek kifejezetten a párt és

¹⁰⁸ Az ún. „százalékarány”-megállapodásra – brit kezdeményezésre – Churchill és az angol kormányküldöttség 1944. októberi moszkvai látogatásakor került sor, s nem Teheránban vagy Jaltában. A Magyarországra vonatkozó százalékarányt Eden és Molotov megbeszéléseinek eredményeként nyolcvan-húsz százaléokban állapították meg a Szovjetunió javára. L. részletesebben Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. (1975) 382–383.

a pártok irányvonalának a befolyásolására törekedtek, 1945–46-ból keltek, '47-ben már ugyanezen az elvi alapon, de általánosabb témákkal foglalkoztam.

A 276. oldal második bekezdésének a végén, ha már Hegedűs András¹⁰⁹ pályájára előretekint a könyv '56-ig, akkor érdemes azt is megjegyezni, hogy a hatvanas évektől kezdve Hegedűs András szociológussá nőtte ki magát, méghozzá meglehetősen ellenzéki szociológussá.

A 278. oldal végén a kuriózum kedvéért meg lehet jegyezni, hogy a parasztpárt létezése ebben az időszakban egy háromszobás irodahelyiségből állott, ahol egy titkárnő állott Veres Péter és esetleg más vezetők rendelkezésére.

A 279. oldal második bekezdésében mondtak kiegészítésképpen meg kell jegyezni, hogy mielőtt Rákosinak a szociáldemokraták elleni akciói megkezdődtek, minden jel szerint komolyan mérlegelte a parasztpárt, mondjuk úgy, centrumának vezető tagjai elleni hasonló akcióit: elsősorban Veres Péter és Farkas Ferenc látszottak kitűzött célpontokul, anyagot gyűjtöttek ellenük, követték őket, aminek az egyik következménye volt Farkas Ferencnek akkortájt történt öngyilkossági kísérlete. Nem sokkal ezután azonban a veszélyes szél elfordult tőlük, és a szociáldemokraták kerültek sorra.

A 280. oldal alján lévő adat téves. Nem 1948-ban, hanem 1946-ban foglaltam el a politikai tanszéket a szegedi egyetemen, egy évig adtam elő a politikát, utána felmentést kértem, mert úgy éreztem, hogy a növekvő előírások nem felelnek meg annak a módnak, ahogy én ezt a tárgyat előadni kívántam, és innen számítva 47-től voltam két éven keresztül a Kelet-európai Tudományos Intézetnek a helyettes elnöke. Megmaradtam ebben az időben még professzornak, de csak ún. kis kollégiumokat tartottam, és formális professzori állapotom 1950 őszéig tartott. 1951 elején lettem könyvtáros. Ugyanebben az időben

Farkas Ferenc egy igen kis méretű diáktakarékossági intézetet vezetett, Jócsik Lajos pedig egy vállalatot.

A 283. oldal második bekezdésében és jegyzetében nem esik szó a *Látóhatár*nak Horváth Béla¹¹⁰ útján való Magyarországra költöztetéséről és az *Új Látóhatár* megindulásáról. Ezt természetesen a könyv szerzője jobban el tudja dönteni, hogy miért.

A 284. oldal jegyzetében zavaró az Aczél-Mérai¹¹¹ és Molnár-Nagy¹¹² formátumú kötőjeles idézés, minthogy mindkettő két személyt takar, és a könyv végén semmiféle ilyen rövidítés felsorolva nincsen.

A 285. oldal első bekezdésében a Németh László darabjai között a *Galilei*-vel kapcsolatban érdemes volna megemlíteni, hogy az közvetlenül 1956 októberében, az események előtt került színpadra, és bár közvetlen hatása az eseményekre nem volt, de része volt annak az izgatott hangulatnak, ami akkor kialakult.

A 288. oldal második bekezdésének közepén nem egészen pontos, hogy Erdei bocsánatot kért. Pontosan azt mondta, hogy az a tény, hogy ő szólította föl [1956-ban] a parasztpártiakat újbóli szervezkedésre, nem jelenti azt, hogy őneki szerepe lesz az új parasztpárt alakulásában. Hozzá kell tennem, hogy ezekben a napokban a már kinevezett Nagy Imre miniszterelnök

¹¹⁰ Horváth Béla (1908–1975): költő, műfordító, publicista. 1927-től Budapesten újságíró. 1935-ben megalapítója s 1944-ig egyik szerkesztője a *Vigilia* című katolikus folyóiratnak. 1936–39-ben szerkesztőségi tagja a *Szép Szónak*. 1944-ben büntetőszázaddal került Nyugatra, és amerikai fogságba esett. 1945–48 között Rómában, 1952-től 1962-ig Münchenben élt. A *Látóhatár* című emigráns folyóirat egyik szerkesztője (1953-tól), s megmaradt a lapnál azután is, hogy a szerkesztőség 1958-ban kettészakadt, s Borbándi Gyulának *Új Látóhatár* címmel külön folyóiratot alapítottak. 1962-ben visszatért Magyarországra, s az itthon megjelenő *Látóhatár* szerkesztője (1962–1971). Több verseskötete jelent meg.

¹¹¹ Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez* (London, 1961)

¹¹² Molnár Miklós–Nagy László: *Két világ közt, Nagy Imre útja* (Brüsszel, 1963)

¹⁰⁹ Hegedűs András: Lásd a jegyzetet a 118. oldalon.

mellett egészen november 3-ig a fentiek ellenére is Erdei miniszterelnökségi államtitkár szerepét töltötte be, az egész minisztertanácsot adminisztrálta, és lényegében közreműködött. Nem tudom, hogy a könyv megemlíti-e azt, ami szintén végeredményben a népi mozgalom egyik tagjának a sorsára vonatkozik, hogy november 3-án reggel egyik tagja volt annak a kormányküldöttségnek, amelyik a főhadiszállásról nem tért vissza. Egy hónapig volt szovjet fogságban, azután kiengedték. Ekkor hazajövet jelentette ki azt, többek között nekem is, hogy nem fog többé politikával foglalkozni.

A 289. oldal első bekezdésének a végén nem mondhatnám azt, hogy a [paraszt]pártnak [1956-ban] nem volt ideológiája és pontosan körülhatárolt programja. A pártnak körülhatárolt program létrehozására ideje nem volt, de az egész vezető társaság nagyjában egyértelműen tudta, hogy ha erre sor kerül, abban körülbelül mi lesz. A pártnak annyiban nem volt ideológiája, hogy nem volt külön meghatározott filozófiája, és nem vezette le ebből a politikai programját, egyébként azonban az egész népi mozgalomnak az eszmerendszere elég tiszta ügy volt az én akkori és azótai benyomásom szerint. Mindenekelőtt igenlőleg viszonyult az egész francia forradalmi hagyományhoz, annak demokratikus szabadság–egyenlőség–testvériség jelszávéhoz, csak éppen annak eredeti értelmében és nem beléjük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez hozzákapcsoltak. Vagyis a szabadság jelszávéhoz nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, mint amelyik majd hivatott lesz ezt az egyenlőséget biztosítani. Az agrárkérdésekben volt egy világosan körülhatárolt jelszavuk, ami kb. abban állt, hogy a paraszti életforma szabadságát hirdetik meg, ez magában foglalta mind a magántulajdon szabadságát, mind a szövetkezés szabadságát. Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyülekezési és gondolat-

szabadsággal együtt. Világosan szemben álltak a nagybirtok és nagytőke bármiféle restaurálásával, teljességgel mellette álltak a munkástanácsoknak, és azoknak minél nagyobb szabadságot és függetlenséget akartak biztosítani. Ez nagymértékben különbözött attól a bizonytalanságtól, ami a független kisgazda, szociáldemokrata és kommunista vonalon uralkodott ebben a pillanatban. A független kisgazdák és a szociáldemokraták ugyanis nem döntöttek el egyértelműen, hogy hogyan viszonyulnak az egész nagytőke kérdéséhez, a kommunisták pedig nem tudták pontosan, hogy egy többpártrendszeres világban, még hozzá egy egypártrendszer után visszaállított többpártrendszeres világban hogyan helyezkednek majd el, értve alattuk a Nagy Imre által vezetett pártot. Úgyhogy a kommunista kommentátorok véleményem szerint teljesen helyesen állapították meg, hogy ebben a pillanatban a parasztpárt volt az, amelyiknek leginkább volt programja, és amelyik, hogy úgy mondjam, a helyén érezte magát az új szituációban.

A 289. oldal második bekezdésével, a párt névváltoztatásával kapcsolatban a történeti hűséghez az tartozik, hogy a kritikus nap délelőttjén – azt hiszem, [1956.] november 1-jén – én az Egyetemi Könyvtár választásán voltam jelen, és késve érkeztem a parasztpártba, ahol a Petőfi Párt névre való névváltoztatást már mint kész határozatot közölték velem. Nekem ez a névváltoztatás nem tetszett, nem éreztem az adott szituációban elegendően konkrétan, elegendően elvi tartalomra utalónak; és valóban a Nemzeti Radikális Párt volt az én névjavaslatom, de ezzel elkéstem. A dolog történetéhez még hozzátartozik, hogy a névváltoztatást tulajdonképpen Németh László javasolta, aki a pártot a régi néven bizonyos fokig kompromittáltnak ítélte – legalábbis ez volt az indokolása.

A 289. oldal alján az előző oldalról átnyúló jegyzetben egyik név hibás, nem Komor Imre, hanem Kondor Imre¹¹³ az a könyvtárigazgató, aki a végrehajtó bizottság egyik tagja lett. Ugyan-

¹¹³ Kondor Imre: Lásd a jegyzetet a 174. oldalon.

ennek az oldalnak a következő jegyzetében a lapalapításról szóló történet pontatlan.

A párt hivatalos újságjaként az *Új Magyarország* indítódott meg, miután előzőleg Szabó Pál a Szabad Szót a párttal való mindennemű megbeszélés nélkül megindította, és a párt Szabó Pál személyét nem tartotta akkor alkalmasnak a szerkesztőségre, és úgy határozott, hogy új néven új lapot alapít. Az *Új Magyarország* tehát napilap volt. Nem egy száma jelent meg, hanem kettő, az első számában, 2-án Németh László írt vezércikket *Pártok és nemzet* (?) címen,¹¹⁴ melyet a 290. oldal második bekezdésében a könyv helyesen idéz, kivéve azt a passzust, amiben Németh László a Horthy-korszak idejének a szellemi erjedéséről és ennek bizonyos fokú hasznosságáról szól; ezt nem ebben a cikkben írta Németh László, hanem az *Irodalmi Újságban Emelkedő nemzet* címen, előzőleg megjelent cikkében. A következő napon, 3-án megjelent szám vezércikkét Féja Géza írta, amiben azt szögezte le, hogy a Nemzeti Parasztpárt, illetve Petőfi Párt a jövőben is elsősorban a szegényparasztság oldalán akar állni és annak a sorsáért fog szót emelni.

A 291. oldal harmadik bekezdésének a közepén mondottakhoz hozzá kell tenni, hogy a párt a két miniszter kijelölésén kívül Szigethy Attilát államtitkárrá jelölte, egyelőre éppúgy, mint a minisztereknél, közelebből meg nem határozott hatáskörben. Ezeket a határozatokat az együtt ülő irányító testület és végrehajtó bizottság hozta. Ami az ugyanennek a bekezdésnek a végén helyet foglaló két mondatot illeti, nekem is az volt a véleményem, hogy az akkor itt-ott megmutatkozó restaurációs erőket vissza lehetett volna nagyobb nehézség nélkül szorítani. Teljességgel azt nem mondtam volna, hogy semmi esélye ennek a társaságnak nem volt. A restaurációs erők rendkívül mozgékonyt mutatnak, főleg Mindszenty beszéde¹¹⁵ után a leg-

¹¹⁴ Németh László: Pártok és egység. *Új Magyarország*, 1956. november 2.

¹¹⁵ Mindszenty József esztergomi érsek beszéde 1956. november 3-án este hangzott el.

különbözőbb pontokon jelentkeztek restaurációs törekvések; nem lehet mondani, hogy ezeknek a Mindszenty-beszéd kifejezett biztatást adott, de a személye és beszédének a hangja igen; de csak külső beavatkozás esetében lett volna esélyük, belső erők re támaszkodva nem.

A 292. oldal legelején mondottakkal kapcsolatban kiegészítőleg utalnék arra, hogy a forradalom pillanataiban szinte semmi óvatosságra intő hang nem érkezett nyugatról, vagy legalábbis nem érkezett el elegendő fülhöz, annál több felelőtlen biztatás a nyugati rádiók részéről. És hozzátenném azt is, hogy a parasztpárt vezetőségében józanságban és óvatosságban enélkül sem volt hiány.

A 292. oldal második bekezdésében a közepén idézett szövegrészre csak azt akarom megjegyezni, hogy a „teljes integráció” kifejezés nem egészen pontos fordítása az én szövegemnek.

A 293. oldal második bekezdésének közepén német nyelvi leg – lehet, hogy én nem értem jól – a „wäre nicht nur Aufgabe der Sowjetunion” kifejezés kicsit zavaróan hat, és nem világos, hogy tulajdonképpen igenlő vagy tagadó, helyeslő vagy elítélő tartalmú-e. Azt hiszem, elég volna ezt a tételt a Szovjetunióval való szembeállítás nélkül felállítani.

Ugyanennek az oldalnak a harmadik bekezdésének az elején fűzném hozzá, hogy emlékezetem szerint a minisztertanács [1956.] november 15-én fogadott el ilyen értelmű határozatot.¹¹⁶ Ugyanezen oldal jegyzetében foglaltakhoz pedig csak azt mondanám, hogy ez a bizonyos kompromisszumos megoldási tervet nem november 9-i, hanem november 6-i dátumot viselt.¹¹⁷

A 294. oldal elejével kapcsolatban azt jegyezném meg, hogy

¹¹⁶ A munkástanácsok működéséről szóló rendeletről van szó: A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 25/1956. (XI. 16.) sz. rendelete a munkástanácsok működéséről. *Magyar Közlöny*, 1956. nov. 20. Az Elnöki Tanács 1957. évi 63. sz. törvényerejű rendelete ezt az intézkedést hatálytalanította. *Magyar Közlöny*, 1957. nov. 17.

¹¹⁷ BIM 4. 43–46.

közbeesett még egy aktivitás, ami nem kizárólag az enyém volt, hanem a parasztpárt egész vezetőségének az aktivitása. Még előzőleg elmondanám, hogy ugyancsak november folyamán Farkas Ferenc fogalmazott egy hosszabb memorandumot arról, hogy a történetek nem minősíthetők ellenforradalminak, majd pedig decemberben a parasztpárt vezetőségének néhány tagja: Farkas Ferenc, Tamási Áron, Féja Géza és én a kisgazdapárt néhány gazdasági szakemberével: Varga Istvánnal¹¹⁸ és másokkal együtt – miután Kovács Béla vidékre távozott – fogalmaztunk egy memorandumot, amit az akkori indiai követ: Menon¹¹⁹ által eljuttattunk a szovjet vezetőkhez, amiről Menon útján azt a választ kaptuk, hogy azok azt nem fogadták szívesen, és végeredményben nem is reagáltak rá. Ez a memorandum, valamivel enyhítettebb formában, együtt fejtette ki az én tervezetemet és Farkas Ferenc memorandumja lényeges pontjait. Ami az osztrák sajtóban megjelent, az nem a memorandum volt, hanem egy elemző cikk.¹²⁰

A 295. oldal második bekezdésében foglaltak majdnem teljesen ugyanazt mondják, amit én mondok a 289. oldal első bekezdésének végén a könyvvel vitatkozva, hogy ti. a népi íróknak és a parasztpártnak volt valamiféle programjuk, és volt valami, amit nyugodtan lehet az ideológiájuknak nevezni, ha nem is volt annyira kikalapálva, mint a ma uralkodó és szemben álló ideológiák. Az ugyane bekezdés közepén mondottakra vonatkozóan a népieknek a parasztpártnak a magántulajdont, szövetkezeti tulajdont és az állami tulajdont egyaránt funkcióhoz juttató felfogásának agrár vonatkozásában a világosabb kifejtője Veres Péter könyve¹²¹ volt.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésének az elején mondtakra nézve utalok az egész jelen írás első általános részének

harmadik pontjára: én nemzeti sajátosságokról mint program-elvről és mint irányító elvről soha semmilyen programírásban nem beszéltem, Bizonyos fokig ezt természetesnek találtam, mint a népiek általában, de kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyik azt képzei, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni. Programot a tényekből kell levonni, és helyesen kiválasztott társadalmi elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg. Ezt tették a maguk idejében az angolok, az amerikaiak és a franciák, és ez az esély ma még mindig leginkább a közép- és kelet-európai népek számára áll valamiféle jövőben nyitva.

A 300. oldal harmadik bekezdésének végén a személyiség szabad kibontakozását túlzott kifejezésnek tartom. Annyi áll, hogy a szembefordulástól való tartózkodást, a zaklatástól való mentességet és egy bizonyos fokú személyes szabadságot jelent. A személyiség teljes kibontakozásához, pláne karrierhez az ilyen fajta negatív magatartás ezután sem elég.

A 302. oldal harmadik bekezdésének közepén lévő szöveghez megjegyezném, amint már utaltam rá, hogy a háztáji gazdaság szélesebb kifejtésére való nagyobb lehetőségben igen nagy szerepe volt Erdei Ferenc állandó állásfoglalásának és az Agrártudományi Intézet élén való működésének. Ez is a népi írók hatásának egyik eleme.

A 303. oldal második bekezdésében említett *Új Látóhatár*-nak – mint azt az előző oldalon már valahol hiányoltam – nincs megjelölve az összefüggése az előző *Látóhatár* című folyóirattal.

Amennyiben a könyv szerzője mellőzni akarja azt a viszonyt, ami ezt a címváltozást előidézte, ehhez természetesen joga van.

A 306. oldal harmadik bekezdésében foglaltakra is az áll, amit általában és a 82. oldal kapcsán mondtam a témáról. Nemcsak én, de általában a népi írók többsége sose hangsúlyozta külön a nemzeti jellegzetességeket. Akik ezt hangsúlyozták,

¹¹⁸ Varga István: Lásd a jegyzetet a 236. oldalon.

¹¹⁹ Menon, Kumar Padma Sziveszankava: Lásd a jegyzetet a 232. oldalon.

¹²⁰ *BIM* 4. 73–95.

¹²¹ Veres Péter: *Paraszti jövő* (1948)

azokban mindig volt egy kis nemzeti romantika is, hogy ezeket ápolni kell. Ápolni azt kell, ami kész alkotás a nemzeti jellegzetességek közül, de nem a nemzeti sajátosságokból kell levonni bármiféle programot. A programot a tényekből és az elvekből kell levonni. Ugyane bekezdés utolsó mondata, amely a népi írók jelszavát idézi, fölveti bennem azt a kérdést, hogy hol és mikor mondták ezt; noha a jelszóban semmi helytelen nincsen: „Nem Európába ki, hanem Európát be”, ez nem rossz jelszó, de nem tudom, kitől származik. Ha a könyv szerzőjének a fogalmazása, akkor valahogy ezt jelezni kéne, valami ilyen felirattal, hogy a jelszavuk kb. ez lehetne.

A 307. oldal második bekezdésének felső harmadában foglalt gondolatmenet egészében helyes. Egy csomó megállapítás azonban nem ide tartozik, hanem ott, ahol az egész mozgalmat valamilyen módon, javaslatomra globálisan volna érdemes elemezni és főleg a fajelmélet vádjával szemben megvédeni. Igaz az, hogy nem volt egyetlen komoly híve sem a fajelméletnek a népi írók közt, az azonban, ahogy a könyv fogalmaz, hogy a faj alatt mindig az egyszerű népet értették, így nem pontos. A faj alatt azt értették, amit ma félreértések elkerülése végett etnikumnak neveznék, és azt a szóhasználatot a Szabó Dezső-itől elágazó vonal használta gyakorlatilag ebben az értelemben. Még Németh László is, azt hiszem, használta ebben az értelemben, a kisebb csillagzatok még inkább. Bizonyos, hogy ennek a kifejezésnek, ahol használták, volt egy bizonyos éle mindenféle magyarországi asszimilálódott, asszimilálódni akaró vagy nem asszimilálódott nemzeti kisebbséggel szemben, ideértve a zsidóságot is. Az a történelmi megrázkódtatás, ami a történelmi Magyarországot érte és szétdarabolta, azok az etnikai határokon túlmenő igazságtalanságok, amelyek ezt a valószínűen szükségszerű folyamatot kísérték, nem hagyták érzéketlenül a népi írókat sem. Azonban végig szemben álltak azokkal, akik ebből egy társadalmi uralmi helyzet fenntartását vagy restaurálását akarták levezetni és biztosítani. De a helyzet óhatatlanul elvezetett egy olyan tévútra, amely a magyar állam katasztrófá-

jában a nem magyar származásúaknak valamiféle különleges szerepet tulajdonított: legújabbán Szabad György történész találóan nemzeti öncsonkításnak nevezte ezt a szemléletet.¹²²

A 308. oldal második bekezdésének elején felvetett kérdéssel kapcsolatban merőben megjegyzésszerűen hozzátenném, hogy a népi írók a szegényparasztsághoz való viszonyukat maguk sohasem tisztázták egészen, pedig az alapjában egyértelmű volt, ti. nem úgy viszonyultak a szegényparasztsághoz, ahogyan a kommunista álláspont viszonylik a munkássághoz. Hiszen neveltséges is lett volna a szegényparasztságból uralkodó osztályt csinálni. De nem is volt ilyen fogalmazásuk sohase, hogy a letűnt és letaszítandó úri osztály helyébe kinek kell uralkodó osztálynak lennie. Ezt a kérdést éppúgy nem vetették fel és nem válaszolták meg, mint ahogy nagyon helyesen a francia forradalom sem csinált ilyen programot. Torz az az elképzelés, hogy a francia forradalom a polgárság érdekében és javára tűzte volna ki a maga programját. A francia forradalom az emberek javára tűzte ki a maga programját, és ennek a programnak utólag a haszonélvezőjévé – mondhatnám úgy is: a parazitájává – lett a polgárság. Akármilyen egyszerű programnak mindenkor születhetnek és születnek is ilyen parazitái, felesleges visszamenőleg elképzelni, hogy az egész programot, annak minden nagystílúságával ők találták ki, és az ő érdekükben született meg. A népi íróknak a szegényparasztsággal szemben való álláspontját én úgy fogalmaznám, hogy a szegényparasztság állapotát Magyarországon mércének tekintették, aminek a figyelmen kívül hagyásával Magyarországon európai fejlődés, emberi haladás nem képzelhető: nem képzelhető semmiféle magas kulturális emelkedés és magas társadalmi emelkedés sem Magyarországon úgy, hogy a szegényparasztság ott maradjon, ahol van.

¹²² Varga/ F. János/: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

A 308. oldaltól a 310-ig terjedő jellemzés, mely a népi mozgalom politikai és társadalmi orientációját akarja összefoglalni, egy vonást kissé elhanyagol: a népi mozgalomban rejlő rendkívül határozott úrellenességet. Nem kell ennek a momentumnak az osztályharcos reminiscenciáitól félni. Tényfelderítései éppen azáltal váltak a leg súlyosabb konkrét vádirattá, hogy tartózkodtak minden túlzástól, és nem rugaszkodtak el a valóságtól, s ezek a tényfelderítések egyértelműen annak az osztálynak a vád alá vonását jelentették, amelyet Magyarországon hiteles szóval úri osztálynak neveztek. Ez nem volt azonos az értelmiséggel, voltak értelmiségi tagjai és nem értelmiségi tagjai, de az országban való szerepük és magatartásuk lényegileg egységes volt. A népi mozgalomnak voltak olyan tagjai, akik maguk is úri származásúak voltak – nem elég azt mondani, hogy úri származású értelmiség voltak –, de ezek közül egy se volt olyan, aki a magyar úri osztály szokványos uralkodási igényével, vezetési fölényével és elnyomásra való készségével egy kicsit is azonosult volna, ellenkezőleg, szemben állt ezzel.

A 311. oldal első bekezdésének a vége felé van továbbá egy olyan megjegyzés, mely szerint a népi mozgalom más tagjai az elképzelt kelet- és közép-európai föderációból a lengyeleket kihagyták és az osztrákokat bevonták volna, minthogy ennek mély történelmi gyökerei vannak. Erre csak azt tudom mondani, hogy az ilyen tendenciák kizárólag a Szekfű köréhez tartozókban léphettek fel, de nem tudok róla, hogy akár Kovács Imre, akár Szabó Zoltán valaha is ilyen álláspontot elfoglaltak volna. Minden olyan elképzelés, mely a lengyeleket ebből az együttesből kizárja, és az osztrákokat belevonja, óhatatlanul Habsburg-restaurációs háttérű és hátsó gondolatú.

A 313. oldal második bekezdésében nagyon helyes az a szöveg, hogy alaptalan az a vád, mely szerint a népi mozgalom valamiféle paraszturalmat akart volna létesíteni, erre nézve áll az, amit a 308. oldallal kapcsolatban erről már mondtam.

A 314. oldal első bekezdésében foglaltak lényegében helytállóak. Én nagyobb hangsúlyt tennék arra, hogy a népi mozga-

lom teljes háttérbe szorulása óta egyes népi mozgalmi gondolatoknak az elfogadása helyenkénti, csak itt-ott való elfogadást jelent, és semmiképpen sem valami lassú győzelmét a népi mozgalom gondolatainak. Csak arról van szó, hogy egy lényegében vele szemben ellentétes vagy részben ellenséges közegben végeredményben egy sor gondolatuk, éppen ordító józan-sága és realizmusa folytán, ellenállhatatlanul érvényesül, de ez semmiképpen sem jelent teljes érvényesülést.

Ugyanezen az oldalon az utolsó bekezdésével kapcsolatban azt hangsúlyoznám, hogy a népi mozgalom, amennyiben úgy fogja fel valaki, hogy egy olyan mozgalom, mely döntően a parasztság, sőt a szegényparasztság állapotával foglalkozik, aktuálisnak és inspirálónak nem tekinthető. Ha azonban észrevesszük azt, hogy itt nemcsak a szegényparasztság kérdéseiről van szó, hanem a világ összes aktuális kérdéseinek egy bizonyosfajta felfogásáról, még hozzá egy olyanfajta felfogásról, amely a világot ma uraló ellentéteknek a terméketlenségén túlmutat, és egy sor feleletet tartalmaz olyan kérdésekre, amelyeket ma a harmadik világ vet fel és amelyekre a világból sem innen, sem onnan kielégítő válasz nem érkezik, akkor a népi mozgalom aktualitása és inspiráló hatása semmiképpen sem tekinthető lezártnak, még ha nem is reá való hivatkozással jelentkezik ezeknek a gondolatoknak az érvényesülése.

A 316. oldalon hiányzik Boldizsár Ivánnak *A gazdagparasz-tok országa* c. műve.

A 318. oldallal kapcsolatban téves az a megállapítás, hogy Farkas Ferenc öngyilkossági kísérlet folytán halt meg. Öngyilkossági kísérlete, mint ezt másutt mondtam, még az 56-os szereplése előtt, 1950 körül történt, mikor az a helyzet látszott kirajzolódni, hogy a Rákosi-rendszer következő áldozata a parasztpárt néhány vezetője lesz. Végül rákban halt meg 1966-ban.

A 323–24. oldalon mondottakhoz azt tudom hozzáfűzni, hogy Nagy Imre kivégzése tudomásom szerint Budapesten történt. Miután pere is biztosan itt zajlott le.

A 326. oldalon hiányolom Reitzer Béla nevét, aki 1911-ben

született, és 1944 körül halt meg a doni fronton. Közgazdász volt és pedagógus, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának egyik alapító tagja és mozgatója.

A 350. oldalon hiányolom a *Tovább* c. folyóiratot, ami először Debrecenben jelent meg 1938-ban, három számmal, Újhelyi Szilárd¹²³ szerkesztésében, majd Budapesten, Losonczy Géza¹²⁴ szerkesztésében pár számmal.

A 357. oldal második oszlopában a Bö kezdetű nevek rossz helyen vannak. Lehet, hogy másutt is előfordulnak ilyen sorrendhibák.

Budapest, 1978. június

Kedves Barátom!

Ezek volnának a megjegyzéseim. Kicsit túl hosszúvá és túl bőre sikerültek, de ne vedd őket fölösleges köztöködésnek, még kevésbé könyved túlzott és elmarasztaló kritikájának. Mindennek annyiban vedd hasznát, amennyiben jónak látod, és lényegileg csak akkor, ha a könyv új kiadására sor kerül. Ha nem, ez a szö-

¹²³ *Újhelyi Szilárd* (1915–1996) – jogász, politikus. 1933 és 1937 között jogot tanult a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. 1933-tól részt vett az ifjúsági mozgalomban, 1936–37-ben a debreceni baloldali ifjúsági értelmiségi csoport meghatározó egyénisége, a Márciusi Front szervezője, a *Tovább* című baloldali lap egyik szerkesztője. 1938 és 1940 között az Újpesti Szociálpolitikai Intézetben dolgozott, majd egy takarékpénztár tisztviselője lett. A háború alatt kétszer is letartóztatták. A felszabadulás után, 1945 márciusától előbb a Népjóléti Minisztérium osztályvezetője, azután államtitkára. 1948–49-ben az MDP Kulturális Osztály helyettes, majd megbízott vezetője. 1949–1951 között a Magyar Rádió vezérigazgató-helyettese. 1951-ben 8 évi fogházbüntetésre ítélték; 1954 őszén rehabilitálták. 1955–56-ban a Népművelésügyi Minisztérium főosztályvezetője. 1956. október 25-től Lukács György mellett miniszterhelyettes a Nagy Imre-kormányban. 1956 novemberében Romániába internálták. 1959-től 1962-ig az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, 1962-től 1967-ig a Filmtudományi Intézet igazgatója. 1967 és 1972 között ismét a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője. 1973-tól 1977-ig magyar nagykövet az UNESCO-nál.

¹²⁴ Losonczy Géza: Lásd a jegyzetet a 74. oldalon.

veg ma publikálásra sem itt, sem ott nem alkalmas, és nincs arra szánva.¹²⁵ Ha jónak látod, mint irattári anyagot megőrizheted. Ne vedd rossz néven, ha helyenként erélyesen képviseltem saját álláspontomat abban a meggyőződésben, hogy egyben a népi mozgalom álláspontját is képviselem. Nagyon jó lenne egyszer ezekről személyesen is beszélni: addig is bármely felvetődő kérdésben állok rendelkezésedre.

Kiegészítőleg még elmondanám, hogy ténybeli állítások tekintetében, ha fontosnak tartod, nyugodtan hivatkozz rám, de értékelő szövegeim kiszakított idézését nem óhajtánám, mert nem szeretnék olyan vitákba keveredni, melyek lényegesnek vélt munkáimtól elvonó replikákra kényszerítenének. Amit magadévá teszel, nyugodtan mondd hivatkozás nélkül; hozzászólásom globális említése ellen nincs kifogásom, de nem is várom.

1978

(MTAKK Ms 5115/92, Nyomtatásban: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 1935–1979. I–III. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. III. kötet 295–373.; legutóbb *BIM* 7. 300–400.)

¹²⁵ E levél magyarországi publikálása Bibó István életében már felvetődött, de ő ez elől határozottan elzárkózott azzal, hogy a népi mozgalomról több és részletesebb mondanivalója van. Bibó István halálával a helyzet megváltozott, a levél dokumentum értékűvé vált. Időközben Bibó István műveinek berni kiadásában nagy része megjelent. A levelet ifjú Bibó István engedélyével – aki Borbándi Gyula hozzájárulását is megszerezte – teljes terjedelmében a Bibó István. *Válogatott tanulmányok* III. kötete közölte.

Hanák Gábor

ADALÉKOK

A BIBÓ INTERJÚK TÖRTÉNETÉHEZ. VERZIÓ AZ EMLÉKEZÉSRE, AVAGY CSEREPEK A REKONSTRUKCIÓHOZ

A kavicsos úton a kertben egy pillanatra megálltunk, mert pilantásunk megakadt a portásnak épített borzalmas, lapos tetős, őrző-védő fülkén, amely húsz éve üresen állt. 1975 ősze volt.

Négyen mentünk a villa hátsó traktusán lévő bejárathoz. A földszinten külön lakás, amelyben huszonöt évvel korábban Zöld Sándor belügyminisztériumi államtitkár kiírtotta családját, majd öngyilkos lett, hogy elkerülje azt, hogy családjával együtt letartóztassák. Terepszemlére jöttünk. A lépcsőház ajtajában Majlát Jolán várt bennünket, hogy felkísérjen az emeletre, Erdei Ferenc egykori dolgozószobájába. A lépcsőforduló a második emeletre vezet, ahol Főnyi Gézané, Majlát Jolán húga élt, magányosan: Duci néni, a festő özvegye, a *Szabad Nép* egykori, nem jó emlékezetű olvasószerkesztője.

A forgatócsoport – Sára Sándor az operatőr, Huszár Tibor a kérdező, Csoóri Sándor a dramaturg, Hanák Gábor a szerkesztő – megilletődötten vette birtokba a könyvtárszobát, ahol minden úgy maradt, ahogy Erdei Ferenc halála előtt hagyta. Csak Sára Sándor volt minden forgatáson és a vágószobában jelen. Hanák Gábor, a szerkesztő a Magyar Televízió ismeretterjesztő főosztályának, a társadalomtudományi osztály történeti rovatának az egyedüli úgynevezett belső munkatársa ott dolgozott, ahol a *Századunk*, Bokor Péter sorozata készült. A forgatócsoport egyik pártállami legitimációja, hogy Bokor Péter korábban – néhány rossz propaganda filmmel – megfizette az árát annak, hogy arisztokratákkal és illegális kommunistákkal egyaránt szóba állhasson anélkül, hogy külön engedélyt kellene kérnie. A történelmi rovat ezért kaphatta az MTV elnökétől

azt a feladatot, hogy a két háború közötti progresszióról filmet forgasson. Az akkori televíziónak saját rendezői voltak. A társadalomtudományi osztálynak viszont annyi filmgyári rendezője volt, mint az MTV többi – hatalmas produkciónkat készítő – osztálynak. Sára Sándor és Csoóri Sándor viszont nem az MTV, hanem a Magyar Filmgyártó Vállalat alkalmazottai voltak. Huszár Tibor adta a vállalkozás másik pártállami legitimációját. Ő, az Eötvös Lóránt Tudományegyetem etika és szociológia professzora ugyanis azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik mindenhova bejáratosak voltak a *Valóság* szerkesztőbizottságától Aczél György előszobáján át a Televízió művészeti tanácsáig. A Szinetár Miklós alelnök vezetésével működő testület tagjai Huszáron kívül Boldizsár Iván, Petrovics Emil és Vitányi Iván. Ez a testület döntött minden olyan fontos kérdésben, ami nem a napi politikát érintette. Azt ugyanis az MSZMP KB agitációs és propaganda osztálya soha nem engedte át senkinek.

Az 1960-as, 70-es évek fordulóján vált lehetővé, hogy az új filmes- illetve hangtechnológiával hosszú interjúk is szülessenek. Ekkor, 1969 őszén készült el Kovács András filmrendező Lukács Györggyel készült interjúja a mi televíziós műhelyünkben. Huszár Tibor pedig Erdei Ferenc portréfilmre, interjúra készült. 1970 januárjában rádióbeszélgetést folytatott, amelyben Leninről kérdezte Erdeit. Arról, ami hozzátartozott a credo-hoz. Kovács András első kérdése Lukács-hoz is így hangzott: „Azt szeretném megkérdezni, volt-e valami személyes kapcsolata Leninnek?”

A hosszú interjúk sajátossága volt, hogy sokkal több került rögzítésre, mint nyilvánosságra. 1971 májusában meghalt Erdei Ferenc. Ezért vállalkozásunk a „Fejezetek a két világháború közötti progresszió történetéből” címet kapta. Erdei nélkül Erdei pályatársai jutottak fontos szerephez: Ahogy akkor óvatosan fogalmaztuk: a művek kerültek a középpontba.

Erdei Ferenc özvegye, Majlát Jolán szigorúan végighallgatta az addigi munkáról szóló beszámolót, s a forgatási terveket.

Hanák Gábor

ADALÉKOK

A BIBÓ INTERJÚK TÖRTÉNETÉHEZ. VERZIÓ AZ EMLÉKEZÉSRE, AVAGY CSEREPEK A REKONSTRUKCIÓHOZ.

A kavicsos úton a kertben egy pillanatra megálltunk, mert pillantásunk megakadt a portásnak épített borzalmas, lapos tetős, őrző-védő fülkén, amely húsz éve üresen állt. 1975 ősze volt.

Négyen mentünk a villa hátsó traktusán lévő bejárathoz. A földszinten külön lakás, amelyben huszonöt évvel korábban Zöld Sándor belügyminisztériumi államtitkár kiirtotta családját, majd öngyilkos lett, hogy elkerülje azt, hogy családjával együtt letartóztassák. Terepszemlére jöttünk. A lépcsőház ajtájában Majlát Jolán várt bennünket, hogy felkísérjen az emeletre; Erdei Ferenc egykori dolgozószobájába. A lépcsőforduló a második emeletre vezet, ahol Fónyi Gézané, Majlát Jolán húga élt, magányosan: Duci néni, a festő özvegye, a *Szabad Nép* egykori, nem jó emlékezetű olvasószerkesztője.

A forgatócsoport – Sára Sándor az operatőr, Huszár Tibor a kérdező, Csoóri Sándor a dramaturg, Hanák Gábor a szerkesztő – megilletődötten vette birtokba a könyvtárszobát, ahol minden úgy maradt, ahogy Erdei Ferenc halála előtt hagyta. Csak Sára Sándor volt minden forgatáson és a vágószobában jelen. Hanák Gábor, a szerkesztő a Magyar Televízió ismeretterjesztő fősztályának, a társadalomtudományi osztály történeti rovatának az egyedüli ügynevezett belső munkatársa ott dolgozott, ahol a *Századunk*, Bokor Péter sorozata készült. A forgatócsoport egyik pártállami legitimációja, hogy Bokor Péter korábban – néhány rossz propaganda filmmel – megfizette az árát annak, hogy arisztokratákkal és illegális kommunistákkal egyaránt szóba állhasson anélkül, hogy külön engedélyt kellene kérnie. A történelmi rovat ezért kaphatta az MTV elnökétől

azt a feladatot, hogy a két háború közötti progresszióról filmet forgasson. Az akkori televíziónak saját rendezői voltak. A társadalomtudományi osztálynak viszont annyi filmgyári rendezője volt, mint az MTV többi – hatalmas produkciókat készítő – osztálynak. Sára Sándor és Csoóri Sándor viszont nem az MTV, hanem a Magyar Filmgyártó Vállalat alkalmazottai voltak. Huszár Tibor adta a vállalkozás másik pártállami legitimációját. Ő, az Eötvös Lóránt Tudományegyetem etika és szociológia professzora ugyanis azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik mindenhova bejáratosak voltak a *Valóság* szerkesztőbizottságától Aczél György előszobáján át a Televízió művészeti tanácsáig. A Szinetár Miklós alelnök vezetésével működő testület tagjai Huszáron kívül Boldizsár Iván, Petrovics Emil és Vitányi Iván. Ez a testület döntött minden olyan fontos kérdésben, ami nem a napi politikát érintette. Azt ugyanis az MSZMP, KB agitációs és propaganda osztálya soha nem engedte át senkinek.

Az 1960-as, 70-es évek fordulóján vált lehetővé, hogy az új filmes- illetve hangtechnológiával hosszú interjúk is szülessenek. Ekkor, 1969 őszén készült el Kovács András filmrendező Lukács Györggyel készült interjúja a mi televíziós műhelyünkben. Huszár Tibor pedig Erdei Ferenc portréfilmre, interjúra készült. 1970 januárjában rádióbeszélgetést folytatott, amelyben Leninről kérdezte Erdeit. Arról, ami hozzátartozott a credóhoz. Kovács András első kérdése Lukácséhoz is így hangzott: „Azt szeretném megkérdezni, volt-e valami személyes kapcsolata Leninnel?”

A hosszú interjúk sajátossága volt, hogy sokkal több került rögzítésre, mint nyilvánosságra. 1971 májusában meghalt Erdei Ferenc. Ezért vállalkozásunk a „Fejezetek a két világháború közötti progresszió történetéből” címet kapta. Erdei nélkül Erdei pályatársai jutottak fontos szerephez: Ahogy akkor óvatosan fogalmaztuk: a művek kerültek a középpontba.

Erdei Ferenc özvegye, Majlát Jolán szigorúan végighallgatta az addigi munkáról szóló beszámolót, s a forgatási terveket.

Elsoroltuk, hogy ki mindenkivel kívánunk interjút készíteni: Boldizsár Ivánnal, Donáth Ferencsel, Fábíán Dániellel, Gyenes Antallal, Illyés Gyulával, Jócsik Lajossal, Ortutay Gyulával, és természetesen Erdei Ferenc testvéröccsével Erdei Sándorral. Majlát Jolán mindezt elfogadta, és vállalta, hogy Bibó Istvánt elhívja a legközelebbi találkozóra.

Bibó István, mint közismert, visszavonultan élt. Felesége, Ravasz Boriska távol tartotta tőle a számára nem elfogadható, mert nem legális tanítványokat, híveket.¹

Néhány hét múlva – 1975 késő őszen – a forgatócsoportot az Erdei család tagjai a dolgozószobájában várták: az éppen ott-hon lévő Erdei Sára és az ott lakó Erdei András (a gyerekek) és természetesen Majlát Jolán, a meghívott Bibó István, és Erdei Sándor. Ekkor már részletesen megbeszéltük az akkor 1945-ig felrajzolandónak tervezett Erdei pályaképet.

A jól induló munkát azonban megakasztotta, befagyasztotta az az utólag a résztvevők tudomására jutott tény, hogy a dolgozószoba melletti helyiségben Erdei András – a résztvevők tudta nélkül – magnetofonra rögzítette az egész beszélgetést. Időbe telt, míg mindenki bocsánatos bűnnek tudta tekinteni ezt az akkoriban (már és még) nem szokásos – a sztálinista terrorral és az 1956 utáni megtorlással öntudatlanul összekapcsolt, s a magnetofon mindenki általi mindennapi használatától még távoli – műveletet.

A magnófelvételt Erdei András legépeltette, a résztvevőknek körbeadta. Ez képezte azt a szöveget, amely 1989-ben megjelent.²

Az Erdei-film felvétele kapcsán készített Bibó István-interjú

¹ Erről és más fontos nézetek családi megítéléséről részletesen a mellékelt DVD-n található filmen szólt Bibó Borbála és ifj. Bibó István.

² Háttérbeszélgetés 1976. október. In: Huszár Tibor: *Bibó István – Beszélések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel Könyvkiadó Kft, Debrecen, 1989. 215–252, jegyzetek: 253–254. A kötet a Magyar Krónika sorozatban jelent meg, felelős szerkesztője Bart István volt. A cím évszáma téves, helyesen 1975. október.

a nevezetes Erdei-dolgozószobájában 1976 novemberében készült. Azután, hogy Erdei Sándor és Majlát Jolán már elmondták emlékezéseiket. A Bibó-interjú a 21-es számú csapóval kezdődött és a 37-essel fejeződött be, a Hajnal István és Erdei Ferenc kapcsolatát elemző gondolatmenet közben. Azért, mivel a magunkkal vitt nyersanyag tekercse ekkor „kifutott”, elfogyott. Holott igen nagy mennyiségű film-nyersanyagot forgathattunk le. A szokásos három-négyszeres túlforgatás helyett hússzoros mennyiséget használtunk el.³

1980. október 5-én a Magyar Televízió akkori 1-es csatornája 21:50-kor sugározta az Erdei portré első részét. A második részt október 15-én a 2-es program vetítette. Azt, hogy a filmet egyáltalán bemutatták, Huszár Tibor járta ki. A négyéves késés okait sokan kezdetben Bibó Istvánnak a szerepeltetésével magyarázták, majd azzal, hogy Donáth Ferenc aláírta a csehszlovákiai *Charta 77*-tel vállalt magyar demokratikus ellenzéki szolidaritási nyilatkozatot. Ám abban, hogy bemutatták, komoly szerepe lehetett a *Bibó emlékkönyv*nek. Annak, hogy a szamizdat kezdeményezéssel, az ellenzéki összefogással, Bibó ellenzéki jelképpé válásával szemben a pártállami hatalom maga akarta tematizálni a közéletet. Ezt képviselte Bibó kapcsán Huszár, magának sajátítva ki a témát a hivatalos nyilvánosságban. A bemutató idején Sára Sándor, Csoóri Sándor és Hanák Gábor – Huszár Tibor nélkül – már a következő nagy vállalkozáson, a *Krónika. A 2. magyar hadsereg a Donnál* című – huszonöt részes, nem kis bonyodalmat kiváltó – sorozaton dolgoztak.

Huszár Tibor a *Valóság* szerkesztőbizottsági tagjaként 1980 szeptemberében a folyóirat kilencedik számában, tehát a film

³ A túlforgatás azt jelenti, hogy a megvalósult film hossza hogyan aránylott a felvett anyag hosszához. Tehát egy tízperces filmre négyszeres túlforgatás esetén negyven perc vehető fel. Mi a kétrészes alig százperces Erdei-filmhez 15 ezernél is többet, vagyis mintegy 25 órát rögzíthettünk... Ennek véghezviteléről, következményeiről itt ne essék szó.

bemutatását megelőzően, *Beszélgetés Bibó Istvánnal – Huszár Tibor interjúja* címmel közölte a szöveget. Ebben egy szót sem szólt a megszületés körülményeiről. Arról, hogy ez nem egy bensőséges beszélgetés, hanem lámpákkal, kamerával, stábbal „súlyosbított” felvétel szövege. Kortörténeti szempontból is tanulságos az interjú után közölt Huszár-szöveg. Az, amelyben egy szó se található Csoóri Sándorról, Sára Sándorról és Hanák Gáborról. A pártállami Bibó-recepció gazdája szokásához híven önmagát pozicionálta, és eltakarta egykori munkatársait:

„A Bibó Istvánnal 1976-ban folytatott beszélgetés (melynek gépiratát még ő korrigálta) célja többek között az Erdei Ferenc szellemi fejlődésében is oly fontos kapcsolat dokumentálása volt. Erdei életútja évek óta foglalkoztat; s nemcsak azért, mert a magyar szociológia történetének vitathatatlanul egyik középponti alakja. Fiatal éveiben kerül kapcsolatba a magyar progresszió fontos irányzataival, egyetemi hallgatóként részt vesz a Szegedi Fiatalok vállalkozásaiban, egyik meghatározó figurája a Márciusi Frontnak; az 1943-as szárszói találkozón a népi demokratikus alternatíva szószólója, tagja az 1945-ben megalakult első magyar kormánynak, s haláláig reprezentánsa a munkásság és parasztság történelmi összefogásának. Életútjában tükröződnek a magyar progresszió nagy vállalkozásai, lehetőségei és kudarcai, s a magyar falu modernizálásával kapcsolatos minden jelentős kísérlet. Bibó István a szegedi egyetem jogi karán évfolyamtársa, a harmincas években egyik legközelebbi barátja s küzdőtársa volt, jóllehet nézeteik számos társadalomelméleti kérdésben már ekkor különböztek.

A beszélgetést közzétéve ugyanakkor jelezni kívánjuk: másképp ítéljük meg a magyar kommunisták szerepét 1936–37-ben, illetve az 1942–43-as népfront-megmozdulások szervezésében – a Magyarországon, illegalitásban élőkét csakúgy, mint az Erdélyben, a Felvidéken vagy az emigrációban tevékenykedőket; a budapesti Gondolat, a debreceni Tovább,

a kolozsvári Korunk jól reprezentálják a népfrontpolitika kisugárzását. A Történelmi Emlékbizottság szerepét, a KMP 1942–43-as, súlyos áldozatokat követelő fellépését Erdei is másképp ítélte meg, s úgy véljük, a szárszói találkozó értékelésében is több, Bibó által mellőzött szempontot kell figyelembe vennünk.

Bibó István és Erdei Ferenc útja 1948-at követően elvált: a két gondolkodó a történelmi helyzet megítélésében szembe került egymással. Bibó István emberi nagyságát dokumentálja, hogy Erdei szerepét nem a későbbi, konfrontációs szemszögből ítéli meg. H. T.”⁴

1976 őszén a Benczúr utcában a filmforgatás befejeztével az eszközök összepakolásának kényszer szülte várakozási idejében megállapodtunk Bibó Istvánnal arról, hogy folytatni fogjuk a felvételt. Addig, amíg lehetőségünk nem lesz filmforgatásra, magnetofonnal rögzítjük az interjút. Bibó István saját kezű feljegyzése szerint 1976. december 16-án kezdtük el a munkát otthonában, a Berkenye utca 4. első emeletén. Óvatosságból a felvételekre saját Terta 922-es típusú, közel kilenc kilós szalagos magnetofonomat vittem magammal. Ugyancsak a konspirációhoz tartozott, hogy a rögzítésre került szalagot Bibó Istvánnal megbeszélve az ő személyes iratainak gépelőjéhez, Geguss Ernőnéhez vittem; aki Pasaréten a Lupény utca 16-ban lakott. Regéczy-Nagy Sára vegyész férje és négy gyermeke mellett odahaza gépelési munkát vállalt. Regéczy-Nagy László húga volt. Annak a Regéczy-Nagy Lászlónak, akit az 1958 augusztusában megrendezett Bibó-per harmadrendű vádlottjaként tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték, és 1963 júniusában, az általános amnesztia után három hónappal Göncz Árpáddal együtt szabadult. Nem kis részben Bibó István „szaladgálásának” eredményeként. A magnószalagról legépelte szöveget Bibó István ki- illetve átvitatta, majd az visszakérült Geguss Ernőné-

⁴ Valóság, 1980/9. 27–49.

hez, aki immár másodszor tisztázatlanban is legépelte. A további interjúkra 1977 első felében nem kerülhetett sor, mivel Bibó István és felesége átadták lakásukat fiuk családjának, ők pedig jóval kisebb lakásba költöztek. Ezért a következő felvételre 1977. június 15-én került sor Bibóék „új” lakásában, az Orsó utcában.

Az interjúra Bibó István alaposan felkészült, mondanivalóját vázlatban rögzítette, és nekiállt volna azt elmondani. A kérdező – Huszár Tibor – az 1945 és '56 közötti periódusra vonatkozóan kérdések özönével zökkentette ki előre eltervezett gondolatmenetéből az interjúalanyt, és a javításkor Bibó István ezeket a részeket kérdéssel, válasszal együtt ki-kihagyta. Egy ilyen publikálatlan, az eredeti hordozóról ez alkalommal írásba áttett egybefüggő részlettel kívánom ezt dokumentálni az 1977. június 15-ei interjúból.

BIBÓ ISTVÁN: Vissza akarok térni arra az elbeszélésemre, hogy a 40-es évektől, '44-ig Erdei is, és én is sok tekintetben az ilyen kis apró mozgalmakban való nyüzsgéstől elszakadtunk. Ami abból valami volt, az többszörösen meg van írva, Emékbizottság satöbbi, de igazság szerint ezeknek a mozgalmi háttere nagyon vékony volt. '40-ben feleségül vettem a Ravasz püspöknek a lányát. Na most barátaim enyhe rémülettel konstatálták, hogy nem fogok-e szépen ifjúkorom úrigyereki környezetébe és tendenciáiba visszakanyarodni. Mindnyájan alábecsülték a feleségemben rejlő mélységes elfogultlanságot, aki felnőtt egy környezetben, ahol az emberiség legnagyobb sérelme, az erdélyi magyarságot ért és állandóan érő sérelem volt. Na már most minthogy a világon a leghalványabb konvencionális gondolkodásra való készség nem volt benne, semmilyen kérdésben, normális általános konvencionális megítélésbe tartozó dolgokban, más emberek szexuális moráljának megítélésében meg hasonló, a környezete ellenére sem, ennél fogva az ő számára újság volt ugyan, amit az én falukutató barátaimon keresztül a béresek sérelmeiről

hallott, vagy az imperializmusról való közelebbi híreken keresztül a zsidók sérelméről hallott, de azt minden gond nélkül eltette az erdélyi magyarok sérelmei mellé, és soha nem vetődött föl benne az a gondolat, hogy akkor most neki választania kell az egyik sérelem vagy a másik sérelem között. Ezt benne talán Erdei érezte meg legjobban, és úgyhogy alapjában barátságunk ebben az időszakban is zavartalan volt. Erdeivel '44-ben, beszéltem különböző írásművek lehetőségéről, és ő se látszott olyannak, aki tudna egy titkos nyomdáról, ahol ezt lesokszorosítani lehet. Ő se látszott arról tudni, hogy Donáth Ferenc a Békepártnak valamiféle mozgatója, úgyhogy van egy olyan érzésem, hogy nem túl sok lehetőségei voltak ezeknek az embereknek sem. Úgyhogy ha kapcsolatba kerültem volna velük, nagy kérdés, hogy nagyon sokra mentem volna a különböző...

HUSZÁR TIBOR: Nem szakítalak meg, hogyha én...?

BIBÓ ISTVÁN: Nem, nyugodtan tegyél kérdéseket.

HUSZÁR TIBOR: Nem akartam ugyan közbeszólni, minél töretlenebbül. Na most itt a következő, nekünk saját magunknak vannak kutatási gondjaink. Van az Erdei Ferencnek egy saját kezűleg írt visszaemlékezése, amelyik jelenleg a Párttörténeti Intézet archívumában van. Ez elég részletesen taglalja a '40 és '44 közötti időszakot. És van egy saját maga számára írt naplója, ami a Majlát Jolán tulajdona, ami nem kifejezett napló, hanem egy tömör mondatokban, de éves és szinte hónapos bontásban. Na most itt a következő vízváltató jellegű probléma van. Egy: '40 és '41 között önala egy határozott balratolódási folyamat kezdődik. Kétirányú szellemi mozgás ez, mert egyrészt a Hajnal-hatás nyomán a magyar történelemnek és a szociológiának összes elméleti kérdését újragondolja, másrészt bizonyos Marx-stúdiumokat folytat, de most csak a politikumra korlátozódva, ez az az időszak, amikor ő a Szabad Szó-sokkal, tehát a Fehér Lajossal, a Donáth-tal kapcsolatba kerül, a Mód Aladárral való kapcsolata intenzívebbé válik, és viszonylag gyakran átjár

Molnár Erikhez Kecskemétre. Történelmi Emlékbizottságban azonban és a Népszava különszámában nem vállal szerepet. És itt van egy nagyon szembeötlő ellentmondás, mert a Népszava karácsonyi számát annyira szétnyitották, azt a legyezőt, hogy szinte érthetetlen, miért nincs rajta, mint ahogy a Történelmi Emlékbizottság aláírói névsora is, Barankovics-csal, szóval sokkal szélesebb. Na most az Erdei egy nagyon lakonikus mondatot ír a Párttörténeti Intézetben fekvő kéziratában, ahol azt írja, hogy ő a maga részéről komoly belső fenntartásai voltak a népfretpolitikának azon meggondolásaival szemben, amelyek hajlandók egy Szekfűt is ebbe a szekértáborba beletömöríteni. Másrészt hogy ódzkodott attól is, hogy a Parasztszövetség megalakításában a Kiszgazdapárttal paktáljon, amiről őt a Mőd Aladárék és a Kállai Gyuláék meg akarták győzni. Ő ehelyett inkább a györfvistákkal mélyítette el a barátságát, ahol szinte hetente megfordult, akikről közelebről a Gyenesről, a Hegedűsről, a Sipos Gyuláról, a Szűcsről, ezek álltak hozzá legközelebb, ezekről tudta, hogy kommunisták.

És tulajdonképpen csak Balatonszárszón változtat bizonyos értelemben az Erdei a magatartásán, de ő ott is a népfretpolitikától bizonyos fokig eltérő módon definiálja a magatartását, mert ő abból indul ki, hogy ahhoz, hogy egyesüljünk, először el kell különülnünk. Na most én ezt hadd fogalmazzam úgy, mint kérdést, az egész gondolatsort. Ugyan ebben vannak ténybeli információk, mégis az egészt egy kérdésként hadd fogalmazzam meg. Na most ha megengedné vizont, akkor mindjárt hozzákapcsolnám ehhez azt a... úgy válik ez teljessé, hogy én az ő viszonyát a marxizmushoz, Leninhez, kommunistákhoz úgy látom, hogy ő ugye otthonról is hozott bizonyos szimpátiákat az apjától, Szegeden vitathatatlanul kapcsolatba került az ottani munkásokon meg a Hont Ferencen keresztül a kommunistákkal. De ő lényegileg a nyugati útjára egy olyan belső meggyőződéssel ment el, hogy ezek a hazai kommunisták emberileg

nagyon rokonszenves képletek vannak közöttük. Ő Szegeden végignézte ezt a pert, ennek is megvan dokumentumai, ahol...

BIBÓ ISTVÁN: Melyik pert?

HUSZÁR TIBOR: Ott a makói meg, meg Szeged környéki kommunistákat a Sallai, Fürst kivégzése után egy olyan 25–30 embert letartóztattak, és ezeket ilyen 6–8–10 évi börtönökre ítélték, ezek között volt neki 2–3 ismerős makói parasztember is. Megnevez ő 2–3 olyan makói hagymást, akikhez ő már gimnazista korában eljárt, aztán szövetkezeteibe is bevonta őket, akiknél ő megkapta az Új Március című folyóiratot. És ott a kommunista pártban akkor volt egy éles fordulat megint balra, ott a Kun Béláék fölülkerekedtek a Landleren, ugye azt hitték, hogy a '31-es világgazdasági válságból itt közvetlen forradalmi átmenet van. Ez a parasztpolitika helyett, tehát gazdag parasztsággal való szövetség helyett csak földmunkás politikát csinálni, és ez az Erdei számára akkor elfogadhatatlan, tehát személyi szimpátia, de egy elméleti tartózkodás. Na most itt van egy kis nézetkülönbség, ahogy én látom, nézetkülönbség, másképp érzékelem, hogy a Lenint ő kint valóban fölfedezi magának, de ez egy parasztforradalmár Lenin, egy kicsit beleálmodja az ő saját történeti szerepét és lehetőségét. Ez egy szabálytalan Lenin, ez, ez mind annak a, egy mítosszá való átköltése, ami a mozgalom nem a valóságban, és amilyennek ő szeretné látni. Tehát egy, az az érdekes, hogy a fiatal Gramsci meg a Sorel, szóval sokan vannak ilyen intellektuális forradalmárok, akiknek létrejön egy ilyen Lenin-képe. Még annyiban is kísérteties, hogy a Gramsci is leírta ugyanazt, amit ő '17 előtt, hogy hát marxista nem is tudja ezt megérteni, '17-ről azt írta Gramsci, hogy ez egy forradalom Marx ellen, amit ott az Iljics csinált, így nevezte. Na most tehát ő tulajdonképpen ott kint Nyugaton egyrészt egy ilyen absztrakt forradalmárt csinál a Leninből önmaga számára, másrészt még mélyebben, teoretikusan kimunkálja azt, hogy Magyarorszá-

gon a polgári demokratikus forradalomban napirenden, és ennek a legprogresszívebb eleme a polgárosodó paraszt, amiben azonban meg kell hogy őrizzen egy olyan szociális érzékenységet, hogy ez. Na most én azt hiszem, hogy ő azért lett a Válasz-kör tagja, azért lett a Márciusi Frontnak ideológusa abban az értelemben, hogy ő a parasztság hegemoniáját hirdette itt meg, és a parasztok, a magyar falu, a magyar város, a magyar tanya, az teljesen ebben a gondolatkörben íródik, ahol neki van tisztességes szava munkásokról, elismeri azoknak az emberi kvalitásait, de ezt az osztályt nem tartja alkalmasnak egy ilyen szerepre. És a Márciusi Front válsága, a jobbratolódás, az új külpolitikai horizont kirajzolódása, másrészt pedig azok az új tapasztalatok, amit a Donáthék meg a Mőd Aladár, meg hogy itt egy népfront-alter..., szóval nem úgy népfront, szóval itt van nála egy paradoxon, hogy ő azt a népfrontosdit, amit a Szekfűvel meg ezekkel egyezkedik, neki nem kell, de egy olyan népfront, ami paraszt-munkás kormányt hoz, amelyik végigviszi a föld-reformot, igen. Tehát ne haragudj, hogy ilyen hosszan mondtam el, de így talán érthetőbb a mindkét vonatkozású kérdés. Tehát én úgy érzem, hogy nála 39–40-ben elkezdődött egy fordulat, ami tartott 44–45-ig, ami gyakorlatilag még a kategóriák újragondolását is magában foglalja.

BIBÓ ISTVÁN: Kérek szépen, én azt akkor, hogy itt nála egy fordulat van, ilyen mértékben nem érzékeltem. Ő beszélt nekem Mőd Aladáról, Molnár Erikéről, minden, tudtam, hogy ezekkel gyakran találkozok. Nyilván a dolog marxizmuson belüli ideológiai részét velem nem taglalta különösebben, mert engem egy csökönyös anti-marxistának tekintett, mint ahogy az is voltam és vagyok. Antimarxista, amarxista, akinek a számára az egész olyan, mint amit a Móricka mondott a Toldi Miklós első sorával kapcsolatban, hogy úgy is lehet mondani, de nincs semmi értelme. Szóval ahogy az ember a tényekről való mondanivalóját a skolasztika kategóriáival is ki tudja fejezni, míg a két skolasztikus egymás közti ellen-

téte is mély ténybeli ellentétek fejeződnek ki, de kár az egész ebben a kényszerzubbonyba beleöltöztetni. Na, ezt csak a magam anti-marxizmusáról. Egyszerűen ezt így nem fogalmazta meg, de itt volt köztünk egy furcsa fajtája az egyetértésnek és az egyet nem értésnek. Ő azáltal, hogy ezt az itthoni Szekfűvel megspékelt népfrontot elejtette, egyáltalán népfront-gondolatot is tulajdonképpen ejtette. Ugyan... és ebben a Szekfű elejtésében én majdnem hogy hecceltem őt, mert rettentő hamisnak tartottam azt a népfrontot, amit a Magyar Nemzetben műveltek, és ebben teljesen egyetértettem a Németh Lászlónak az ádáz dühével, aminek a legitimista hátsó gondolatai teljesen nyilvánvalóak voltak, alig palástoltak, egy olyan labanccá szerveződött kuruckodás volt ez, aminek a rosszhiszeműsége csak akkor lett volna racionális, ha Magyarországon, amerikai szférába került, mert akkor ez lett volna az első számú kínos probléma, és ebben eleve egyetértett velem. Azonban ő átkerült a lónak a másik oldalára, mert egészen 42-től 44-ig ő a velem való beszélgetésekből nem derült ki egyáltalán, hogy ő mivel számol, úgyannyira, hogy ő egy normális proletárdiktatúrával is számolt, mint a szovjet bevonulás utáni lehetőséggel, amit én tökéletesen nyílt kérdésnek tekintettem, és az, hogy itt most elsőre nem ez van a szőnyegen, az csak 45-ben derült ki számomra, mikor már ő átment a túloldalra, és, és...

HUSZÁR TIBOR: Csak most egy ténybeli kérdés. Ő neked azt a Révai-kéziratot, amit ő már 40-ben megkapott, 39-ben először, azt ő neked soha nem mutatta.

BIBÓ ISTVÁN: Beszélni talán beszélt róla, de nem mutatta, mint kiderült. Azt hiszem, beszélt róla, mint valakiről, aki nagyon értően beszélt az ő dolgairól, és megneszelte az ő írásaiban. Na most én azt hiszem, hogy te egy kicsit túlzásba viszed azt, hogy ő paraszthegemoniát képzelt a '38 és '42 közötti időkben. Ez az összes írásaiból kiderült, hogy ő ismeri a parasztságnak a politikai és forradalmi akcióra való gyengeségét, ezzel ő tudatában, ennek ő tudatában volt. De ő a kér-

désnek azt a jellegzetes fafejű marxista megfogalmazását, hogy el kell dönten, hogy ki a vezető osztály vagy ki az uralkodó osztály, ez számára idegen volt.

HUSZÁR TIBOR: Sajnos, ez ténykérdés. A Zeneakadémián '37-ben az ott elmondott beszédében, ott így van megfogalmazva: melyik osztály lehet ennek az át... ennek a most érlelődő forradalomnak a vezetője, és akkor elmondja, hogy miért nem a polgárság, miért nem a munkásság, egész másképp beszél a polgárságról és egész másképp a munkásságról, tehát a munkásságról szolidaritással, méltatóan, tisztelettel, és miért a parasztság. Majd hozzáteszi, hogy ez valóban még nem egy olyan erő, amelyik szervezett, amelyik..., de itt van az írók, és különösen a népi írók szerepe, hogy ezt a tengert, ennek a morajlását.

BIBÓ ISTVÁN: Igen, lehet, hogy ez így van, ebben része lehetett annak a politikai gettónak, amiben a munkásság pártjai a 30-as években teljesen be voltak Magyarországon szorítva. Ez érez... ennek folytán érezhette, ezt kilátástalannak. Bizonyos, hogy mindezt másképp kellett gondolnia '40-ben, mikor már a láthatáron a szovjet hadsereg is ott volt, és akkor tudnia kellett, hogy nem...

HUSZÁR TIBOR: Nem, a '43-as szárszói megfogalmazás az egész...

BIBÓ ISTVÁN: Na most a '43-as szárszói megfogalmazást azt én egy súlyos taktikai hibának tekintem, azt a múltkor ki is fejtettem, súlyos taktikai hibának tekintem, amelyik bizonyos részben oka volt annak, hogy a szárszói együttes szépen összegyűlvén és ki-ki a maga szövegét elmondván, szétoszlott anélkül, hogy bármilyen folytatása lett volna, holott annak egy valóban ésszerű népfront-szerveződésnek kellett volna lennie, és ő maga ellen ugratta mindazokat, akiket ez a marxista hegemonia és marxista szemlélet kötelező volta megbokrosított.

HUSZÁR TIBOR: Na most itt megint hadd kérdezzek. Mondjuk amit én kérdezek, azt úgysem kell legépelni, de szeretném, hogyha nagyon pontosan megkérdezhetném a véleményedet. Az Erdei a Sipos Gyuláéknak akkortájt mindig azt mondta,

ezt a Sipos az interjújában el is mondta nekünk, hogy ő '39–40 után alapkérdésnek tartja azt, hogy a népi mozgalomban legyen egy pont, ahol meghúzzák a határt, mert ha ez a mozgalom jobb felé parttalan, akkor ez a mozgalom egy bármilyen háború utáni kombináció esetén nem /.../ Na most tehát ő Balatonszárszón ezt abból a megfontolásból mondta el, az egy nyitott kérdés, hogy ez helyes volt vagy nem volt helyes, de épp hogy ezt a cezúrát meghúzza, tehát hogy először egy tisztulás, széttisztulás. Na most ebből a szempontból én a következőt szeretném megkérdezni tőled, hogy én úgy látom, hogy a Horthy-rendszer egy sokkal differenciáltabb és taktikusabb, okosabb vezetőgárdával rendelkezett, mint ahogy ezt a baloldaltól nem egyszer megítélték. Baloldal alatt most a Németh Lászlót is, tehát nemcsak az illegális kommunista pártot értem. Na most ez a ragyogó taktikázás ez nemcsak a Klebelsberg idejében volt, ahol másképp a Teleki, másképp a Klebelsberg, másképp a Bethlen, másképp a Szekfű, hanem szerintem a harmincas évek végén is, amikor a Márciusi Frontot úgy szedték széjjel, hogy Szabó Zoltánéknak odanyújtották ezt a mézesmadzagot, hogy a szociális biztosok rendszere meg szellemi honvédelem. A magyar közösségen keresztül megcsinálták a Magyar Élet-et, a Magyar Út-at, a Tiszántúlt, ezt az egész honszeretetet, és mindegyikbe egy picit másképp, de belevitték a hungarofasizmusnak az elemét, és a legszélsőbb pólusa ennek ugye az Egyedül Vagyunk, ami látszólag ez ellen ki is volt játszva, de azok is, hogy úgy mondjam, becserkésztek ezt az egész népi írói vonalat.

BIBÓ ISTVÁN: Nézd, azt hiszem, túlbecsüled a Horthy-rezsimnek az okosságát.

HUSZÁR TIBOR: Én a Telekiről beszélek.

BIBÓ ISTVÁN: A Teleki az egy okos ember volt, bár élete döntő cselekedetét nem cselekedte okosan. De a Teleki okos ember volt, és volt még nem egy okos ember, a Keresztes-Fischer is egy okos ember volt.

HUSZÁR TIBOR: De ezt ők manipulálták.

BIBÓ ISTVÁN: Nem. Abban a Keresztes-Fischernek, vagy Kozmának vagy Telekinek semmi része nem volt, hogy a Magyar Élet, a Magyar Út...

HUSZÁR TIBOR: De bocsáss meg, ez dokumentált. Ezt a levél-tárakban...

BIBÓ ISTVÁN: Ők mindezeket támogatták, aki hozzájuk...

HUSZÁR TIBOR: Kezdeményezték.

BIBÓ ISTVÁN: Hát, nem hinném, hogy ez egy összefüggő taktika volt a Márciusi Front szétesztatása

HUSZÁR TIBOR: Sajnos azt kell mondanom, hogy igen. Szóval ez, ez tény.

BIBÓ ISTVÁN: Nekem az az érzésem, hogy ebből ők... a kezük benne volt, próbáltak tájékozódni.

HUSZÁR TIBOR: A Teleki mikor kultuszminiszter lett, a szociális biztosok osztályát a /.../ vezetésével azt alapvetően ezzel a célkitűzéssel, az Országos Levéltárban megvan ennek a dossziéanyaga, teljesen egyértelmű. Ugyanakkor megszervezi a szociográfusoknak egy ilyen összevont tanácsot, ahol ő maga elnököl, ahol Sárospataktól kezdve valamennyi mozgalmat meghívja, ott ki is fejt az elveket, hogy ezt miért kell kanalizálni, miféle veszélyek fenyegetnek. És egész más áttételrendszerrel ebben óriási szerepe volt a Kozmának és a Keresztes Fischernek, de, de tulajdonképpen ők azt érezték, hogy itt sem a szociáldemokrata párt, sem az illegális kommunista párt, szóval egyik sem olyan veszély, amelyik ezt az ifjúságot alapvetően elviheti. De ez a népi mozgalom egy ilyen veszély, és különösen akkor az, hogyha a baloldallal létrejön egy érintkezés, mint ahogy ezt ők nagyon jól dekódolták, hogy ez létrejött. Na most hallatlan differenciálással csinálták, mert a debreceni csoportot azt egyszerűen lefejezték, azt beszorították gyakorlatilag a börtönkapuig. Még arra is intézkedés volt, én magam olvastam a leiratot, hogy kik azok a Márciusi Front tagjai közül, akikkel tárgyalni lehet, hogy szociális biztosok legyenek. És az Erdei Ferenc,

a Kovács Imre és a /.../ is meg van jelölve, hogy azokkal nem lehet tárgyalni. Tehát meghúzták a vonalat, hogy egyáltalán kik integrálhatók és kik nem integrálhatók.

BIBÓ ISTVÁN: Érdekes.

HUSZÁR TIBOR: Na most én tehát nem azt akarom, hogy a rendszer volt okos, vagy a Horthy.

BIBÓ ISTVÁN: A rendszer organikusan oktan volt.

HUSZÁR TIBOR: Ezt elismerem.

LEÁLLÁS.⁵

Az interjú felvétele a különböző gépelési és javítási-átírási procedúrák után 1978. január 20-án és február 24-én folytatódott az Orsó utcában. Bibó István a nappali kishabában a – korábban említett – magnetofon mikrofonjánál ült, mellette Hanák Gábor és vele szemben Huszár Tibor, a szomszéd nagyszobában éberen pihent Ravasz Boriska, akinek megjegyzéseit az akkori technikával nem lehetett hallani. Ma sokkal több szöveget lehet megmenteni.

Amikor téma szerint, nem szigorú időrendet követve haladtunk, s így eljutottunk a Rákosi-Nagy Imre konfliktushoz, majd 1956-hoz, a kérdező kikapcsoltatta a magnetofont.

Az ezt megelőző időről, 1956 nyaráról Bibó István így emlékezett.

„A következő prognózisom volt. Ez a fejlemény, ami most van, körülbelül talán a XX. kongresszustól kezdve, de főleg nyártól kezdve, ez a fejlemény, ami most van, ez szükség-szerűen el fog vezetni a Nagy Imre miniszterelnökségéhez. A Nagy Imre miniszterelnöksége két éven belül el fog vezetni ahhoz a problémához, hogy egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül. Ha ez a probléma kibonyolódik, fölvetődik és kitisztázódik, akkor lehet velem beszélni. Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe került, hogy vagy a proletárdiktatúra alapstruktúráját kezdi ki, vagy

⁵ A 6. szálon, amely feldolgozás alatt van

az ÁVO-ra támaszkodik. Közbülső lehetőség nincsen énszerintem. És ha arra lukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”⁶

Az Orsó utcai lakásból hosszú meredek, lejtős út vezetett a kapuhoz. Egy alkalommal Huszár Tibor az '56-os megtorlásokra emlékező interjú befejezése után itt jelentette ki, hogy a továbbiakban nem javasolja a beszélgetés folytatását, mert ezeknek már a tárgya is büntetőjogi felelősséget vet fel.

A szelíd családi legenda szerint Bibó István nem akarta, hogy az interjú készítőinek baja essék abból, hogy ő 1956-ot másként értékeli, mint a hivatalosság.

Még négy alkalommal hallgattam őt, ami lassan a feledés homályába tűnik. Bibó Istvánnak volt praxisa elméleti okfejtéseket diktálni, de további élettörténete, letartóztatása, pere, börtönévei, szabadulása, a kádárizmusról vallott nézetei figyelő tekintetet, fegyelmezett „magnókezelőt” igényelt.

Felvetődött időközben, hogy Aczél György tudomást szerzett (?) a Bibóval folytatott beszélgetéssorozatról, s érdeklődött azok jelenkorra vonatkozó részei iránt, amelyek azonban még nem készültek el, és időrendben a börtönévek még hátra voltak.

Bibó István kompromisszumkésztségét mutatja, hogy 1978. március 29-én az Orsó utcai lakásban Ravasz Biroška jelenlétében velem rögzítette az általa fontosnak gondolt történetet, ítéletét az 1963 utáni konszolidációs periódusról. Emlékezésének ez a fejezete általa többszörösen javított, tisztázott szöveg, önálló esszének tekintett darabja.

Ez alkalommal mondta el nevezetes rendelkezését:

„Ezt a mai nap fölvelt anyagot, kivéve az elején mondott kiegészítéseket, amit úgyis a régebbiekbé fogok beilleszteni, az eddigieknél szigorúbban zárt anyagnak kérem tekinteni,

⁶ Ez a szöveg nincsen publikálva, csak szalagon létezik. Bibó István talán óvatosságból, talán egyéniségéből adódóan a javítások során kihagyta.

ezt az én életemben az én hozzájárulásom nélkül, és utána pedig gyermekeimnek szólva, fiam hozzájárulása nélkül sem tekintésre, sem publikálásra igénybe venni nem lehet, ez azonban nem vonatkozik a fennálló hatalomnak olyan tagjaira, akik nem abszolút rosszindulatúak és nem bűnügyet keresnek ebben a matériában. Azoknak mint tanulságos olvasmányt melegen ajánlom.”⁷

A folytatás a börtön évekről 1978–79 fordulóján készült az Orsó utcai lakásban már egy könnyebb, kazettás magnetofon segítségével. 1979 elején kért, hogy azt hagyjam nála, és a magnetofon kezelését megtanulta. Ekkor készült a következő nem publikált szalagról készített nyers szöveg:

BIBÓ ISTVÁN: az érzésem szerint kielégítően meg nem fogalmazott kérdések megfogalmazása

A kiindulást valahol a XVIII. században vélem megtalálni. Nem is annyira a francia forradalomból, amelyik a világ egyik legsikertelenebb és legsáukucábamenőbb forradalma, legsikeresebb és ugyanakkor legsáukucábamenőbb forradalma volt, hanem a francia forradalom alapját képező eszmék. A francia forradalom, a XVIII. század eszmevilágában, eszmevilágában jelent meg az államnak és a társadalomnak az a felfogása, amelyik az államot egy istenileg, isteni meghagyásból és lényegileg ésszel meg nem magyarázható kiindulásokból való megalapozás helyett többé-kevésbé, de lényeges részben a racionálisan megfogalmazható intézményként és ugyanakkor a kritizálható intézményként, intézményekként fogta fel. Ugyanezzel együtt jelent meg egy olyan fordulat az európai társadalomszemléletben, amelyik az ősidők óta szinte – egész kis és izolált kivételtől eltekintve – vitán kívül elfogadott születési társadalmi szelekció helyébe

⁷ Lásd: 5. lábjegyzet

valamiféle teljesítmény és erkölcsi értéken, személyes erkölcsi értékeken alapuló szelekciót helyezett. Ez a két fordulat a társadalom racionális szerkezete, szemlélete, és nem születési szelekción alapuló szemlélete, csak nagyon lassan jutott el a teljes konzekvenciáig, de mindenesetre a francia forradalom ideológiájában világosan megfogalmazódott mind a forradalom racionális előzményeiben Montesquieu-ben és Voltaire-ben, mind pedig az irracionális fogalmazású előzményben Rousseau-ban. Most ezek a következmények fejeződtek ki a szabadság, elsősorban a szabadság és egyenlőség állítólag szemben álló ideológiai követelményeivel. Azt régtől fogva nagyon szellemesen fölismerték, hogy a szabadság és egyenlőség nehezen kiegyenlíthető ellentétét csakis a harmadik elem, a testvériség egyenlítheti ki, amely testvériség sose kapott olyan... de az egyetlen lehetséges kötőanyaga a másik kettőnek. De a másik kettőnek önmagában sem olyan éles az ellentéte, ha a szabadságot és az egyenlőséget nem úgy vesszük, mint egy idealista észjárásból fakadó eszmei követelményt, amiből deduktíve le kell vezetni ezt meg azt vagy amazt, hanem olyan dolgoknak fogjuk fel, amelyek konkrét szerkezetekben, társadalmi szerkezetekben, intézményekben, eljárásokban jelentkeznek és kapnak egyáltalán hatékonyságot. A szabadság ideológiája nem azt jelenti, hogy abból ez meg ez következik, pontosabban ami ez meg ez következik belőle, az annál a döntő kérdés nem az, hogy következik belőle és ezt bármiféle módon egyszerűen a másik emberrel szembe szegezem mint..., hanem az jön ki belőle: ha ebből ez meg ez következik, akkor ez milyen intézményrendszereken keresztül tud megvalósulni? A szabadság eszmei követelményéhez egy nagyon világosan történetileg kialakult nagyon világos intézményrendszer tartozik, amelyeket egymástól úgy teljesen függetlenül és össze vissza használva szoktak fölvázolni, és a legváratlanabb és -értelmetlenebb összefüggésben egymással összecserélni. A szabadság eszmerendszere egy olyan intézménysorozatot jelent,

amelyek láncszerűen függenek egymással össze, bár nem logikailag következnek egymásból, hanem az ismeretes európai történeti fejlődés során történetileg alakultak ki és váltak egymásnak az előfeltételeivé. Azonban nem teljesen azonosak. Nem egy egységes, deduktíve... eszmerendszert..., hanem egy intézményláncolatot. Ennek az intézményláncolatnak a tagjai: a demokrácia, amelyik azt mondja, hogy a népnek, az emberek együttesének, az alattvalók együttesének, pontosabban nem is az alattvalók, hanem az állampolgárok együttesének, nem szabad alattvalóknak lenni, hanem az államhatalom végső kérdéseiben és a vezetők végső kiválasztásában döntő szerepet kell vinniük. Ez önmagában egy nagyon zsarnoki uralmat is lehetővé tesz, amit az athéni demokrácia példája szolgál, amelyik demokrácia volt, a nép uralkodott, és a demokráciának nem az volt a legfőbb hibája, hogy rabszolgák voltak. A rabszolgákat úgy vették, mint az állatokat. De akik ott embernek számítottak, azok nép voltak, és uralkodtak. De zsarnokilag uralkodtak, mert – ismerjük az osztracizmus híres intézményét, amely tisztességes indoklás nélkül, bírói eljárás nélkül lehetővé tett rendkívül súlyos következményeket állampolgárokkal szemben. Tehát a demokrácia önmagában lehet nagyon zsarnoki is. A nyugat-európai szabadság láncolat tagja a demokrácia, kiegészülve a második láncolattal, az ellenzék lehetőségével. Az ellenzék megengedettségével, és adott esetben a kormány és az ellenzék váltógazdaságával. A következő láncolata ennek az intézménynek a parlamentarizmus, amelyik az ókorban ugyancsak ismert volt, képviselői intézményét hozza be ebbe az elembe, amelyik a demokrácia realizálásához a képviselőküldés és egy küldöttgyűlés intézményes működését köti ki. A harmadik eleme ennek a láncolatnak a független bírászkodás, és ezzel kapcsolatban egy nagyon fontos elem, a jogállam eleme, amely azt mondja, hogy ez a független bírászkodás az államhatalom, az igazgatás, a végrehajtó hatalom cselekedeteivel szemben is érvényesíthető.

Közigazgatási bíráskodás formájában. Az egész szabadságrendszer egyik lényeges megghamisítása volt az a bizonyos jogi professzori elmével megfogalmazott, de nagyon is államhatalomban gondolkozó ideológia, ami azt mondta, hogy a bíráskodást el kell választani a közigazgatástól, tehát a közigazgatás felett nem lehet bíráskodni. Ezt rendkívül szellemesen, de némileg teljesen hülyén és rosszhiszeműen találták ki, hiszen a hatalmak elválasztása, és ez ennek a láncolatnak a következő vagy a harmadik vagy amilyen sorrendben vesszük, fontos eleme. A hatalmak elválasztása nem azt mondja, hogy a közigazgatást védeni kell a bíráskodástól, hanem azt mondja, hogy mindenféle hatalomkoncentrációból lehetőleg minél több független elemekkel félrevonni, függetlenné tenni, mert a bíráskodást, amelyik egy független elem, és nem hatalomkoncentráció, nem szabad, nem kell olyanak tekinteni, mint amitől a közigazgatást, amelyik nem független és hatalomkoncentráció, meg kell védeni. Ennek a groteszk logikának a jegyében választották külön Franciaországban például a közigazgatási bíráskodást mind a mai napig, de megcsinálták a közigazgatási bíráskodást mintaszerű és nagyon szép módon, de én most is azt mondom, hogy az nem a bíráskodás része, hanem a közigazgatásé. Angliában a bíráskodásnak van teljes hatalma a közigazgatás felett is. A láncolat következő tagja azoknak a szabadságjogoknak a sora, amelyek föl vannak sorolva, és ezek közül a legeslegfontosabb a sajtószabadság. Mert mindez, amit előbb mondtam, nem működhet, ha nincs sajtószabadság. Körülbelül ebből az 5–6–7 elemből tevődik össze az az intézményláncolat, amelyikben a szabadság realizálódik. Amelyiknél nem arról van szó, hogy a szabadságból deduktíve következett ez meg az, hanem arról van szó, hogy évszázados tapasztalatok alapján és évszázados fejlődés alapján ezek az intézmények jöttek létre, és a világban eddig a legáltalánosabb rendszere ez annak, hogy a szabadság maga biztosítva legyen. Most ezzel szemben van egy ismeretes, tehát

ismétlem, nem dedukcióban kell ezeket látni, hanem intézményi rendszerekben, és azoknak a konkrét eredményében. Az összes úgynevezett doktriner, bölcselek, akár francia, akár magyar, azok abban voltak doktrinerek, hogy mind dedukciókban gondolkodtak, és különféle ellentéteket konstruáltak. Hogy ennek az egész intézményrendszernek van a szocializmus bizonyos irányzataiban egy tökéletesen primitív megfogalmazása, amely szerint ezek a polgárság találmányai. Ezeket jóval a polgárság előtt kezdték el még a feudalizmusban kidolgozni, és jóval a polgárság után bármiféle politikai rendszer ezeknek a hasznát veheti, és bármiféle társadalmi osztály ezeknek a hasznát veheti. Ha ezeket elnevezem polgári intézményeknek, akkor a nem polgári társadalmi osztályokat – a munkásságot, a parasztságot – óriási jótól fosztottam meg. A szabadság tényleges biztosításának ennél jobb rendszerét még senki nem találta ki. Ennek az egész rendszernek a háta mögött egy alapvető, részben angolszász eredetű, részben francia megfogalmazású gondolat van, ami ma igazoltabb mint valaha, hogy az állam nem csálthatatlan – ez a 18. századi aufklarizmus egyik legdöntőbb vívmánya – az állam nem csálthatatlan, sőt, nemcsak hogy nem csálthatatlan, és attól, hogy kinek a birtokában van a hatalom, nem válik csálthatatlanabbá, ellenkezőleg: az állam egy veszedelmes fenevad. Egy veszedelmes fenevad, amivel szemben nagyon jó a garanciákat tartani. Ez az alapvető ideológia van az egész nyugat-európai szabadságjog-elgondolás mögött, és ennek az érvényessége nem vitatható. Na most nézzük a második tételt, az egyenlőséget. Pardon, ne azt nézzük. Na most a szabadságjogok listájában az egyik tényező a tulajdon szabadsága. Már az előzőkből kiderült, hogy a szabadságintézmények egész rendszerében az egyes embert megillető szabadságjogok, az egy tétel a hat-hét-nyolc intézménylánc között, és a szabadságjogon belül a tulajdon szabadsága, az egy tétel a többi szabadságjogok között. Most az egész nyugat-európai szabadság-ideológiába

a tulajdon szabadsága úgyszólván megeszi az összes többi, holott csak egy altételnek egy altétele. A tulajdon szabadságának gyönyörű indokolásai találhatók a pápai enciklikákban. Nagyon szépen kifejtik, hogy a személyiség kifejtéséhez többek között a tulajdonnak lényeges jelentősége van. És kétségtelenül egy olyan társadalomban, ahol az embereknek rendkívül sok lehetősége van az önkényre, a tulajdon bizonyos fokú fetisizálása annyi garanciát jelent, hogy az emberek az embértársaik felett való önkény tekintetében hajlandók arra, hogy a tulajdon szentsége előtt megálljanak. Így például akár egy olyan elmaradt félfeudális, félkapitalista országban is, amilyen Magyarország volt az elmúlt száz esztendőben, a paraszt számára a tulajdon fétise, és az, hogy a tulajdon fétisét az államhatalom általában respektálta, a biztonságnak egy olyan végső menedékét jelentette, amit semmi pénzért nem volt hajlandó odaadni és okkal. Azonban a pápai enciklikák a maguk szép szövegeivel nem beszélnek egy dologról, és különös módon általában ezt a különbségtételt nem teszik meg ma sem a tulajdon védelmezői sem és a támadói sem, amely azt mondja, hogy a tulajdonnak a garanciajelentősége korlátozott. A tulajdon akkor garanciája a személyes szabadságnak, hogy ha a személy méreteihez van méretezve. Tehát az lehetett személyi szabadságának a tulajdonbeli garanciája, amelyik egy személy tevékenységét nem haladja meg. Amit meg lehet művelni, be lehet járni, be lehet látni, át lehet adni, át lehet hagyományozni egy személyes körön belül, és a tulajdonnak van egy olyan mérete, ahol a tulajdon már nem ezt a funkciót teljesíti, hanem más emberek feletti hatalomnak egy bizonyos formája. Más emberek feletti hatalom minden olyan gazdasági tulajdon, amit egy ember nem tud megművelni, csak állandó idegen segítséggel, pontosabban állandó idegen szolgasereggel. Egy nagybirtokot, egy palotát, egy gyárat senki sem tud egymaga művelésben tartani, tehát az a gyár már nem az ő személyes szabadságának a garanciája, hanem az ő személyes hatalmá-

nak az eszköze. Hatalom és szabadság nemcsak, hogy nem azonos dogok, de az a bizonyos minőségi változás, amelyik egy mennyiségi változás után bekövetkezik, ennek nincsenek elvileg megfogalmazható határai, magyar viszonyok között huszonöt hold volt az a határ, amin túl a föld már eszköz volt más ember szolgátságban tartásához, amerikai viszonylatban esetleg négyszáz hektár, amit gépileg így meg lehet művelni, de mindenképpen vannak mértékek, amiket konkrétizációval nem is olyan nehéz megállapítani, ahol a szabadság átmegy hatalomba. És a szabad társadalomban az egész tulajdon fetisizmusnak a világon semmi értelme nincsen. És a jóságos pápai enciklikák erről egy szót sem szólnak. És valahányszor a tulajdon szépségeiről beszélnek, azt mindannyiszor pontosan azok veszik elsősorban magukra, akik nem tulajdonnal rendelkeznek, hanem hatalommal. A tulajdonnak a neve is azt mondja, hogy annak valami személyes jellege van. Egy nagybirtok, amit három hét alatt sem tud az illető belovagolni vagy bejárni, az mi címen tulajdon? Egy palota, aminek a fele részét a tulajdonos sosem látja és sosem látta, az miféle tulajdon az? Na hát, ezt a különbséget az egész nyugat-európai szabadság-ideológia nem hajlandó élesen megtenni, holott a legegyszerűbb dolog lenne a különbséget megtenni. Na ezek után rátérhetünk...

Ezek után rátérhetünk a következő tételre, az egyenlőség körüli eszmei zűrökre. Az egyenlőség körüli eszmei zűr már a kiinduló párhuzamosságban is benne van. Az egyenlőség nem olyanfajta dolog, mint a szabadság. A szabadság, annak van összefüggése egy emberi boldogság érzése. Az egyenlőség az egy fejfelig kigondolt, társadalomkritikából született követelmény. A szabadság, az nem egyszerűen követelmény, a szabadság az egy állapot, a szabadság az egy közvetlen érzékelhető, átérezhető állapot, az egyenlőség nem ilyen. Na most az egyenlőség körül már ott van a kínzó zavar, hogy az egyenlőséget nemcsak egy követelményként fogják fel, hanem hozzáköltötenek egy olyan valóságinterpretációt, amit

rettentő nehéz alátámasztani. Azt, hogy minden ember egyenlő, azt sokan úgy fogják fel, hogy minden ember egyforma. Hogy minden embernek az induló képességei egyformák. Ez elemi tényekkel ellenkezik, ez az állítás, és ezt kétségbeesett erőfeszítéssel ismételték, most már a szocializmus zúreinél tartunk, kétségbeejtő következetességgel és csökönységgel ismételték majdnem a összes utópista szocialisták, de a lényegileg a marxizmussal kapcsolatban, egyáltalán a modernebb szocializmussal kapcsolatos minden ideológusok azt próbálták bebizonyítani, hogy az emberek között minden tényleges különbségnek merőben társadalmi okai vannak. Hát ezt nagyon nehéz ezt biológiailag alátámasztani, akár biológiailag, akár erkölcsileg, valószínűleg ez így, valószínűleg így nem indokolható. Bármennyi szellemi munka fekszik ennek az igazolásában. Hozzáteszem, hogy az a szellemi munka, ami annak az igazolásában fekszik, hogy az emberek alapján véve egyenlők, még mindig messze érvényesebb és előkelőbb, mint az a szellemi munka, ami abba fekszik, hogy az emberek nem egyenlők. Mert az emberek nem-egyenlőségének a szellemi és evidens tényein túl, főleg az amerikai szociológia olyan mennyiségű rosszhiszemű tudományt fektetett annak a bizonyításába, hogy az emberek mennyire nem egyenlők, amelyikből a lóláb messzire kilóg. Az egyenlőség követelményét szintén valamiféle konkrét társadalmi aspektusokra kell felbontani, mert se azt mondani, hogy az emberek születésüktől fogva teljesen egyenlők, se azt mondani, hogy mindenáron egyenlőkké kell őket tenni – nem indokolt. Meg kell mondani, hogy hol kell az embereket igenis egyenlőkké tenni. Hol vannak ennek intézményes és társadalmi lehetőségei. Ezt a következőkben fogalmazom pillanatnyilag meg, de nyitott és további fogalmazási lehetőségeket, követelménylehetőségeket tartalmaz. Ki lehet mondani azt a követelményt, hogy minden embert egyenlő emberi méltóság illet meg. Tehát az emberek között rangsort, alsóbbrendűséget, felsőbbrendűséget, faji külön-

séget, született tulajdonságot, született értékes tulajdonságot követelményképpen kitűzni, ez teljesen jogtalan és alaptalan. Nem véletlen, hogy a fajok alsóbbrendűségének az elmélete mindig és mindenütt ott születik meg, ahogy egy addig valamiféle hátrányos helyzetben lévő faj elkezd ebből kilépni. És pont, amikor elkezd bizonyítani, hogy ő nem alsóbbrendű, akkor születnek ezek az eleve bizonyítások, hogy igenis alsóbbrendű. Mert amíg egyetlen néger ügyvéd és néger orvos nem volt, addig senkinek sem kellett bizonyítani, hogy a néger alsóbbrendű. De amikor kiderült, hogy néger ügyvéd is lehetséges és néger orvos is lehetséges és néger értelmiségi is lehetséges, akkor kezdték el bizonygatni, hogy a homlokuk úgy megy hátra, hogy ennél fogva soha értelmiségi nem lehet belőlük. Na ez az első, az emberi méltóság egyenlősége. A második ilyen lehetséges és tárgy, amelyik intézményesen megfogható követelmény, az emberek indulási lehetőségének a lehető egyenlősége. Nagyon nehéz azt az indulási lehetőséget, amit az előttünk álló és minket fenyegető, zömmel értelmiségi világban egy értelmiségi környezet jelent, de bizonyos az, hogy ezt az indulási egyenlőtlenséget rendkívül nagy erőfeszítéssel, de lehet maximális mértékben kiegyenlíteni. A harmadik magától értetődő egyenlőség, amit akár elsőnek is mondhattam volna, mert hiszen elsősorban ez került szőnyegre, a jog előtti egyenlőség, az emberi szabadságjogok érvényesítésében való egyenlőség. Ezzel kapcsolatban Anatole France-nak a szellemes mondása, hogy egy gazdagnak és szegénynek egyaránt tilos a híd alatt aludnia, ez nyilvánvalóan akkor válik aktuálissá, ha az emberek jog előtti egyenlőségével szemben ott áll a tulajdon előtti teljes egyenlőtlenségnek az abszolút szélső esetei, ami által jog előtti egyenlőség lehetetlenné válik. Ha így fogjuk fel a szabadságot egyrészt mint az egyenlőséget, másrészt a két intézményrendszernek az egymás mellé helyezése és együttes érvényesülése, a világon semmi nehézséget nem okoz, merőben – ismétlem – egy idealista, deduktív rend-

szeren belül mondhatom azt, hogy a szabadságból következik a sok ezer holdasok szabadsága, és az pedig teljes ellentétben van az emberek egyenlőségével. Ilyen, ezek a következtetések nem érvényesek, egyszerűen nem érvényesek. És a deduktív gondolkodásnak is a defektusaiból származnak annál is inkább, mert itt nem a deduktív gondolkodás érvényes. Na most ezek után fölvezet... Na most, az egyenlőség ideológiája állítólag a szocializmus, a szocializmus pedig két okból a maga döntő és az alternatíva döntő szerepnek tűnő megjelenésében, a kommunizmusban két okból angazsálta magát a nagyhatalmi állam mellett. Az egyik a régebbi ok, amelyik tulajdonképpen már rég érvénytelen, az, hogy azt a bizonyos ideológiailag megkövetelt teljes egyenlőséget, amit rosszul megfogalmaztak, azt valamiféle centralizált hatalomnak a kényszere nélkül nem lehet fenntartani. Az az egész elképzelés, hogy lennie köll egy nagyon hatalmas központi szervező apparátusnak, amelyik újból meg újból biztosítja, hogy az emberek között egyenlőtlenségek ne szülessenek, tehát majd közös fizetési listán kapja mindenki a fizetését és ezt mindig újból meg újból lemérlegeljük, hogy ez jó-e, ez az egyenlőség túlhajtásából származó tévtan, aminek az orvoslása nem elsősorban ez a bizonyos centralizált apparátus, hanem az orvoslása a tulajdon mamutformájának a teljes kiirtása. Na most ez az egyik, ami az államhatalom túlbuzgóját előidézi. A másik ok annak a felismerése, hogy a szocializmusra való átmenet során adódik egy olyan közbülső állapot, amelyikben nincs biztosítva, hogy a szabadság intézményei szükségképpen a szabadság híveinek a többségét fogják azokban az intézményekbe beküldeni, amelyek végül a szabadság intézményeit alkotják. Vagyis: minden forradalom első választása többé-kevésbé kiráypárti, reakciópárti, kapitalizmuspárti, feudalizmuspárti, és így tovább párti többséget eredményez. A francia forradalom ezzel kínlódtott évtizedeken keresztül. De ismerjük ezt a jelenséget már. Ennek az orvoslására találta ki Marx a proletárdiktatúra jelszavát. Azzal a világos és magától értetődő elgondolásban, hogy ez egy közbülső állapot és elsőre maga sem képzelte, és hogy utána nem következik más, mint az ismeretes szabadság intézmények /.../. Lenin ebben azzal lépett tovább, hogy élcspat kommunista párt szerepének a kiemelésével ezt az átmenetet sokkal hosszabbnak gondolta el, másrészt pedig ellátta egy olyan társadalmi szerkezettel és háttérrel, ami – bármennyire is bántónak tekinthetik ezt a fogalmazást – a társadalomnak lényegileg egy arisztokratikus eleme. Egy arisztokratikus, bürokratikus elemmé válik, és ezáltal az államhatalmi túltengésnek ezt a közbülső fokozatát először meghosszabbítja, és végül állandósítja. Ez az állandósulás jelenik meg abban a fogalmazásban, hogy a proletárdiktatúra nem egy közbülső átmenet, hanem a demokrácia legmagasabb formája. Na most, mivel nagyon jól tudjuk, hogy a Marx alapvető elgondolásainak volt egy anarchista végső kicsengése, az állam elhalása, ezen a ponton kezdődnek a marxizmus-leninizmus fából vaskarikái. A végsőleg elhalásra ítélt állam onnipotenciája a demokratikus centralizmus, a szabadon választott vakfegyelem, a szabadon választott vak pártfegyelem, és a demokrácia legmagasabb fokát jelentő diktatúra. Ezeket azonban feloldani és megoldani nem lehet. Lehet őket okosan enyhíteni, eddig – ismétlem – ennek a legokosabb formája a Magyarországon 960 óta érvényesülő kommunista rendszer, de az alapvető nehézséget és ellentétet ezen túl feloldani nem lehet. És abban a percben, mikor ezeket elfogadom, akkor óhatatlanul visszaesem egy olyan szemléletbe, az államnak egy olyan szemléletbe, amelyik sajnálatos módon egyáltalán nem haladó, mert szakít azzal a polgárinak bélyegzett, holott a francia forradalom óta abszolút érvényű elgondolással, hogy az állam a hatalomnak ugye egy koncentrációja, egy fenevad, akit korlátozni kell, és abban a percben, mikor ezzel szakít, visszaesik az állam valamiféle glorifikálásának az eredendő vétkébe.

túra jelszavát. Azzal a világos és magától értetődő elgondolásban, hogy ez egy közbülső állapot és elsőre maga sem képzelte, és hogy utána nem következik más, mint az ismeretes szabadság intézmények /.../. Lenin ebben azzal lépett tovább, hogy élcspat kommunista párt szerepének a kiemelésével ezt az átmenetet sokkal hosszabbnak gondolta el, másrészt pedig ellátta egy olyan társadalmi szerkezettel és háttérrel, ami – bármennyire is bántónak tekinthetik ezt a fogalmazást – a társadalomnak lényegileg egy arisztokratikus eleme. Egy arisztokratikus, bürokratikus elemmé válik, és ezáltal az államhatalmi túltengésnek ezt a közbülső fokozatát először meghosszabbítja, és végül állandósítja. Ez az állandósulás jelenik meg abban a fogalmazásban, hogy a proletárdiktatúra nem egy közbülső átmenet, hanem a demokrácia legmagasabb formája. Na most, mivel nagyon jól tudjuk, hogy a Marx alapvető elgondolásainak volt egy anarchista végső kicsengése, az állam elhalása, ezen a ponton kezdődnek a marxizmus-leninizmus fából vaskarikái. A végsőleg elhalásra ítélt állam onnipotenciája a demokratikus centralizmus, a szabadon választott vakfegyelem, a szabadon választott vak pártfegyelem, és a demokrácia legmagasabb fokát jelentő diktatúra. Ezeket azonban feloldani és megoldani nem lehet. Lehet őket okosan enyhíteni, eddig – ismétlem – ennek a legokosabb formája a Magyarországon 960 óta érvényesülő kommunista rendszer, de az alapvető nehézséget és ellentétet ezen túl feloldani nem lehet. És abban a percben, mikor ezeket elfogadom, akkor óhatatlanul visszaesem egy olyan szemléletbe, az államnak egy olyan szemléletbe, amelyik sajnálatos módon egyáltalán nem haladó, mert szakít azzal a polgárinak bélyegzett, holott a francia forradalom óta abszolút érvényű elgondolással, hogy az állam a hatalomnak ugye egy koncentrációja, egy fenevad, akit korlátozni kell, és abban a percben, mikor ezzel szakít, visszaesik az állam valamiféle glorifikálásának az eredendő vétkébe.

Nyilvánvalóan nehézség nélkül elképzelhető egy olyan intézményrendszer, amelyik a nyugati világban a mamutvagyon és a személyes, esetleg termelői, de mégis személyes kiterjedésű vagyon között a különbséget világosan megfogalmazza. Az egyik ilyen világos elhatárolás adódik a méretbeli tényezőtől, amit természetesen konkrétan és intézményszerűen és adott helyzetben kell esetleg számokban rögzíteni a másik két döntő intézménynek a világos megfogalmazása és felszámolása révén. Az egyik ilyen intézményrendszer a nagybirtok, amelyik történeti kialakulásában a tulajdon szentségének a botrányos megszegéseiből épült fel, mert nagybirtok úgy született meg – az egész Európában úgy született meg minden nagybirtok, hogy jelentős közfunkciók gyakorlására egy primitív államhatalom egyes olyan embereknek, akik ezt a közfunkciót valamilyen módon el tudták látni, óriási adóztatási lehetőséget biztosított egy csomó parasztember fölött. Ez volt a jobbágyság lényege, a jobbágyság szolgáltatásai lényegileg olyan adók voltak, aminek a révén ők egy primitív államhatalom számára egy közigazgatási vezetőt vagy egy hadi vezetőt elláttak. Hunyadi János úgy lett egy koldusszegény zsoldos emberből vénségére négymillió hold tulajdonosa, hogy ő volt az az ember, aki Magyarország védelmét meg tudta szervezni. Tehát ő hadügyminiszter volt és főparancsnok, és hogy ezt meg tudja csinálni, ennyi meg ennyi jobbágytelket kapott, amiből végül négymillió hold lett. Az egész nagybirtok létrejövetele azon a középkori primitívségen indult el, hogy utána ezt magától értetődően átszállította a fiára és az unokájára, aki ezt a feladatot vagy el tudta látni, vagy nem tudta ellátni. Az egész európai nagybirtok ilyen helyzetekből született. Második lépcsőben pedig ez a nagybirtok nemcsak, hogy átminősítette földesúri joggá ezt, ami valaha közfunkció volt, hanem a földesúri jog segítségével megszüntette a szóban lévő paraszttársadalomnak a tulajdonjogát is. Hiszen a nagybirtok azáltal lett igazi nagybirtok, hogy a jobbágyok

sokaságát kivette a földjéből. Ennek csak egy látható fordulata volt még a Magyarországon a Dózsa-féle parasztlázadás után annak a kimondása, hogy a parasztnak nincs tulajdonjoga a földje fölött. Ez egy hosszú folyamat volt, amilyenek Angliában ismeretesek, amikor /.../ céljára parasztok ezreit dobták ki a földjeikből. Tehát ez a nagybirtok eleve nem lehet a tulajdon szentségének a haszonélvezője. A másik intézmény, amit valami módon át kell alakítani, ha azt akarjuk, hogy ne a mamutvagyonnak a tenyésztelepe legyen, az a részvénytársaság intézménye. Amelyik emberek sokasága számára, akik a részvénytársaság által művelt pénzügyi vagy termelési folyamatban egyáltalán részt nem vesznek, és annak tulajdonképpen egyszerűen csak a hitelezői, az emberek sokasága számára tulajdonosi jogot biztosítanak a részvényes számára. Márpedig, ha a részvényes tulajdonos, akkor minden vagyon, ami a tevékenység folytatán maradákként jelentkezik, bármilyen százalék is az, az az övé. Tehát egy tulajdonos a tulajdona után kaphat tíz százalékot, kaphat húsz százalékot és kaphat szerencsés esetben ötven százalékot, vagy megsokszorozhatja a tulajdonát. Ha azonban a részvényt annak tekintem ami, hitelezőnek, akkor mint hitelező, abban a pillanatban ahogy túlhaladja azt a százalékot, ami az adott helyzetben uzsorának a kezdete, abban a pillanatban egy uzsorás. Egy részvényes, aki húsz százalékos osztalékot kap, az egy uzsorás. Abban a pillanatban, amikor elgondolok, és végig vezetek logikusan egy olyan intézményrendszert, amelyik ezeknek a konzekvenciáit levonja és azt, amit egy részvénytársaság termeléssel vagy bármivel szerez, azt azt az erre illetékes – ha úgy mondom – tényleges tulajdonos között – vagy mondhatom úgy – hogy a dolgozó között osztja széjjel, akkor a mamutvagyon keletkezésének a lehetősége egyszerre minimumra csökken. Na most, ha megnézem a nyugati világban azt az emberfajtát, aki ennek az egész lehetőségelosztásnak a kulcsánál ott van, akkor nem az az érdekes, hogy ez ebben is benne

van a multinacionális vállalatok vagy netán részvénytársaságok igazgatói és vezetői. Az a lényeges, hogy ezek az emberek – és ezek között rengeteg Bibliaolvasó szent ember és templomba járó szent ember van, ezek egy – rossz helyre, rossz irányba lojálisak. Azt rég megállapították, hogy rég nem annyira a részvényeseké a részvénytársaság, hanem a nagymenedzsereké, de azt nem állapították meg, hogy a világ legnagyobb baja az, hogy ezek a nagymenedzserek rossz helyre lojálisak. Mert egy nagymenedzszernek a társadalmi funkciója szerint három helyre lehet lojálisnak lennie, és ez tulajdonképpen csak két hely. Lojálisak lehetnek azokkal a munkásokkal szemben, akikkel együtt dolgoznak és úgy tekinthetik őket, mint akik között elsősorban kell felosztani a reziduális nyereséget, lojálisak lehetnek a széles fogyasztói rétegekkel szemben, akiket, amelyeket javakkal ellátnak, és ezekkel szemben csökkenthetik – ha lehetőség van erre – az áraikat, de ők egyikkel szemben sem lojálisak, hanem lojálisak szemben a részvényesekkel, egy olyan réteggel, aminek a társadalmi funkciója eleve sem volt nagyon nagy, de ez véglegesen csökkenőben van, és ők a legszörnyűbb gazemberségeket követik el a részvényekkel való hiperlojális, hipergondos lojalitásuk jegyében; annak jegyében olajjal elöntik a tengereket és kifosztják a fogyasztókat és kizsákmányolják a munkásokat, mert szentül őrzik a részvényesek vágyonát. Tehát a tulajdonuknak ilyen értelmű szentsége mögött a tulajdon eszméjének a teljes elárulása van jelen, ha a tulajdon tárgyában megteesszük azt a különbséget, amit a mai egész nyugati világban intézményszerűen nem tesznek meg.

A világnak a jövőjét ennek a jegyében kénytelen vagyok nagyon pesszimistán megítélni, mert ezenközben a világ olyan problémák elé kerül, amelyeknek a megoldása 30–40 éven belül katasztrofális fordulatokat ígér: a környezetszennyezés, az atomháború, és a többi. A környezetszennyezés, a túlnépesedés, az éhínség, és ezen közben pontosan ezeknek

a végletesen értelmetlen ideológiai ellentétek jegyében folyik egy olyan fegyverkezési verseny, aminek a kihatásai ma már gyakorlatilag aligha fognak alatta maradni magának az atomháborúnak a kihatásai alatt. Mert amit az emberiség ma erre a teljesen értelmetlen fegyverkezési versenyre költ, aminek a két fő hordozója két olyan állam, amelyiknek egymással szemben területi követelése úgyszólván nincs, de ez a területi követeléseket nem jelentő két állam ezen közben az egész világban kis államok között elintézetlenül hagyja elburjánozni a valami módon elintézetést kívánó...”⁸

Azt, hogy Bibó István 1956-ban mit gondolt 1956-ról, az interjúból nem tudhatjuk meg a maga ellenőrzött teljességében, de Borbándi Gyulának írott levele pontosan tudósít róla. Borbándi Gyula, Münchenben a Szabad Európa Rádió vezetőmunkatársa, író, történész, lapszerkesztő fontosnak tartotta, hogy megtudja Bibó István véleményét új könyvéről, ezért azt eljuttatta hozzá.⁹

Bibó István beavatott e válaszlevél foglalatosságába, néhány jegyzet erejéig segitettem is, de hogy mennyire tájékozatlan voltam akkoriban, arra évtizedek múlva a Borbándi Gyulával történt müncheni találkozások, illetve a mai napig tartó atyai diskurzusok döbbsentettek rá.

E levélből a magam számára nemrégiben összegyűjtöttem azt a húszegynéhány sort, amely leginkább emlékeztet az interjú idején megfogalmazottakra:

„A parasztpártnak annyiban nem volt ideológiája, hogy nem volt külön meghatározott filozófiája, és nem vezette le ebből a politikai programját, egyébként azonban az egész népi mozgalomnak az eszmerendszere elég tiszta ügy volt az én

⁸ Lásd: 5. lábjegyzet

⁹ *Der ungarische Populismus*, Mainz. 1976, New York, 1983, *A magyar népi mozgalom*, Budapest, 1989.

akkori és azotai benyomásom szerint. Mindenekelőtt igenlőleg viszonyult az egész francia forradalmi hagyományhoz, annak demokratikus szabadság–egyenlőség–testvériség jelszávához, csak éppen annak eredeti értelmében és nem beléjük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez hozzákapcsoltak. Vagyis a szabadság jelszávához nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, ...Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyülekezési és gondolatszabadsággal együtt. ...Ez nagymértékben különbözött attól a bizonytalanságtól, ami a ..kiszgazda, szociáldemokrata és kommunista vonalon uralkodott...

...én nemzeti sajátosságokról mint programelvről és mint irányító elvről soha semmilyen programírásban nem beszéltem... Bizonyos fokig ezt természetesnek találtam, mint a népiek általában, de kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyik azt képzei, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni.

Programot a tényekből kell levonni, és helyesen kiválasztott társadalmi elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg. Ezt tették a maguk idejében az angolok, az amerikaiak és a franciák, és ez az esély ma még mindig leginkább a közép- és kelet-európai népek számára áll valamiféle jövőben nyitva..."¹⁰

Akkor 20 évvel voltunk a forradalom után, és Bibó István nem felejtett... Gondolatait nem marta szét a konszolidációs alkalmazkodás.

¹⁰ Uo.

1979. március elején agyérgörcs érte, írása olvashatatlanná vált. Ezután már csak a nála lévő kazettás magnetofonnal üzent.

Az utolsó tekercs adatai:

Bibó István 85 perc, monológ, 1979. április–május, Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet, Bp. XII., Pihenő út 1. Kardiológia, 6-os kórterem.

1979. május 10-e utáni napokban a felvétellel megtöltött kazettákat, illetve magnetofont kaptam vissza ifj. Bibó Istvántól. A kórházban rögzített utolsó szavai utasítások a felvett anyag kezeléséhez. Számomra a koncentráció, a memória csodája:

„Ennek a kazettának szövegében némi összevisszaság van. Kérem mindenekelőtt most magnón bennullázni és akkor innen számítva. Körülbelül a kétszázötvenedik számtól kezdve a szöveg a következő szavakkal kezdődik: ennek az egész eszmerendszernek. Onnan megy ennek az első kazettának a végéig, utána folytatódik az egész kazetta túloldalával, kettes számú túloldala, és azután következik ennek az egyes számú oldálnak az eleje, egészen odáig, kétszázötvenedik szám körül, hogy ennek az egész eszmerendszernek. És most jön akkor ez a bizonyos szöveg, amelyik a kazetta második oldalának a vége után következik.”¹¹

Ezzel az absztrakcióval még csak megküzdöttem, de a többre-
tegy javított szövegek teljes feltárása – mely munka Bibó István
szándékainak megfelelne – még hátra van.

Az életműnek elválaszthatatlan szerves része írói, politikai magatartása, erkölcsi nagysága; és az egész élete. Életútját – minden korszakban – az általa oly szívesen használt kifejezéssel élve, a *mélyenfekvő realitásérzék* irányította, és nem a naiv álmodozás. A *hamis realisták* önmaguk felmentése okán nevezték naiv-

¹¹ Lásd: 5. lábjegyzet

nak. Mint ahogy hamis az a közkézen forgó emlékezés róla, miszerint azt mondta volna:

„...mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948.”¹²

Elképzelhetetlen, hogy ilyen stílustalan mondatot – akárcsak az előbeszéd pongyolaságait is figyelembe véve – megengedett volna magának. A legenda szerint ott voltam, amikor mondta ezt a mondatot, ám én tőle ezt soha nem hallottam. Legfőképpen azt nem, hogy 45 és 48 közötti műveit sorolta volna csak a vállalt értékek közé.

Bibó István 68 évet élt, 46 éves volt, amikor Kádár belügyesei letartóztatták.

Soha – szabadulása után sem – nem békült meg a gyilkosokkal.

¹² Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1935–1979. I–III.* Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor, szerkesztette Vida István és Nagy Endre, a válogatásban és a szerkesztésben közreműködött Ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. III. 388.

A CENTENÁRIUMI SOROZAT KÖTETEI

1. Az államhatalmak elválasztása
2. Politikai hisztériák
3. A magyar demokrácia válsága
4. 1956
5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága
6. A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai
7. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem
8. Zsidókérdés
9. Az európai politikai fejlődés értelme
10. A jogfilozófiától a politikáig
11. A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái
12. Visszaemlékezések

X 173033

A memoárok többnyire sokkal inkább arról szólnak, hogy a visszaemlékezők milyennek akarják láttatni magukat, mint arról, hogy mit cselekedtek és milyenek voltak. Bibó István visszaemlékezései azonban egyáltalán nem ilyenek. Sokkal inkább ironikusak, önkritikusak, empatikusak és tárgyilagosságra törekvők. Valójában Bibó István nem írt visszaemlékezéseket. Arra sem ideje, sem módja nem volt. Ebben a kötetben mégis *Visszaemlékezéseit* olvashatjuk. 1976 októberében ugyanis lehetősége nyílt arra, hogy TV-interjú formájában visszaemlékezzen pályatársára és barátjára, Erdei Ferencre. A számára szokatlan helyzetben igen kiérlelt formában és tárgyilagosan emlékezett először Erdeire, majd saját életpályájára. Az így elkezdett visszaemlékezéseket – amelyeket befolyásolt a kérdező Huszár Tibor óvatos, a korabeli ideológiai elvárásokat elfogadtatni próbáló szerepe, Bibó István politikai kirekesztettsége, az alkalom súlya, az általa addig nem gyakorolt műfaj, valamint az, hogy írásaihoz hasonlóan most is mondanivalójának folyamatos csiszolására, végső formába öntésére törekedett – folytatta 1976 decembere és 1978 februárja között. Letartóztatását, a börtönéveket, a Kádár-korszak idejére vonatkozó emlékezéseit s az ebből kinövő politikai gondolatmenetet 1978 márciusa után Hanák Gábornak mondta magnóra.

1978-ban Borbándi Gyulának a népi mozgalomról írt és 1976-ban Mainzban németül megjelent könyvéhez (*Der ungarische Populismus*) egész tanulmányának beillő levélben fűzött megjegyzéseket, amelyekben felbukkannak a visszaemlékezés elemei. Ezért az interjú-sorozat és a magnóra mondott szövegek mellett a Borbándi Gyulához írt levelet is visszaemlékezésnek, mindezeket együtt pedig Bibó István meg nem írt memoárjának tekinthetjük. Hanák Gábornak a film- és magnófelvételekhez fűzött emlékei, háttérmagyarázatai, valamint a kötethez mellékelt DVD az előbb említetteket jól egészítik ki.

ISBN 978-963-446-677-2

9 789634 466772

Ára: 3800 Ft

BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI

12

A könyvhöz tartozó
DVD-melléklet
a Kölcsönzőből
kérhető

CENTENÁRIUMI SOROZAT

Visszaemlékezések